

Назкий
газалиётти талқинлари

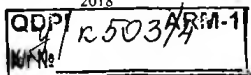
83.3(64)
Н-11

Навоий

газалиёти талқинлари

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2018

УЎК 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)1
Н 14

Тўпловчи, тузувчи, нашрга тайёрловчи:

Нусратулло Жумахўжа,
филология фанлари доктори

Масъул муҳаррир:

Шухрат Сирожиiddинов,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Иқболой Адизова, филология фанлари номзоди, доцент
Олимжон Давлатов, адабиётшунос

ISBN 978-9943-28-849-2

© Нусратулло Жумахўжа (тузув.), 2018
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2018

ТАҲЛИЛ ЛАЗЗАТИГА НЕ ЕТСИН

Алишер Навоий асарларини мутолаа этарканмиз, қани энди ҳар ким Навоий меросини ўзлаштиришга сидқу садоқат билан ҳаракат қилса, дея орзу этамиз. Аммо баъзан ҳаётда хоҳишга тескари ҳолатларнинг гувоҳи бўлиб турамиз. Масалан, ҳозирги адабиёт дарсликлари ва мажмуаларида Навоий ижоди аввалгидан анча кенгроқ ёритилган, асарларига кўпроқ изоҳ ҳамда шарҳлар берилган бўлишига қарамай, айрим мутахассис ўқитувчилар Навоийни ўрганишдан осонгина чекинмоқчи бўладилар.

Хусусан, филология ва журналистика факультетларининг баъзи талабалари Навоий асарларини асл матнда ўқий олмасликлари ҳамда буни очиқ-ойдин тан олишларини эшитиб ҳайрон қоласан, киши. Хўш, эртага муаллим ва журналист бўладиган бундай зотлар тайёрлайдиган ўқувчилар, кўрсатув ва эшиттиришларнинг аҳволи, савияси қандай бўлади? Жамиятнинг маънавий даражаси уларга боғлиқ эмасми? Аслида, эринмасдан луғатлар ёрдамида Навоий асарлари маъзини қақиш уларнинг биринчи галдаги вазифаларидир.

Навоийнинг асарларини аслиятда ўқиб, ҳар бир сўзнинг маъзини қақиш лаззатига нима етсин. Мухлислардан бири Навоий ғазаллари мутолааси юзасидан бир саволни ўртага ташлади: «...кўрмадим» радибли ғазалдаги икки сатр менда шубҳа уйғотяпти:

«Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға...»

«Кимга жонимни асир эттимки, жоним қатлиға...»

Курсив билан ёзилган сўзлар шубҳамга сабаб. Ҳазрат Навоий шундай ёзганларига ишонмаяпман, чунки бир сўз бир сатрда икки марта келиши ғалати туюляпти».

Ушбу мисраларда шубҳага ўрин йўқ. «Бош» ва «жон» сўзлари табиий мантиқ асосида мисралар таркибида такрорланган. Мазкур мисралар «Ҳазойин ул-маоний»нинг учинчи девони «Бадое ул-

васат»нинг 434-газалидаги 2- ва 4-байтларнинг биринчи мисрала-
ридир.

Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға
Хар тарафдин юз туман тиғи жафосин кўрмадим?!

Байт мазмуни тазод санъати асосига қурилган. Лирик қаҳрамон
фидойилигига жавобан вафо, меҳр-муруват қайтиши лозим эди.
Эгилган бош – сийловга лойиқ. Эгилган бошга хусумат сақланмайди.
Бахтга қарши, фидо бўлган бош қасдиға ҳар томондан юз минг
жабру жафо ёғилади.

Кимга жонимни асир эттимки, жоним қатлиға,
Ғайр сори хулқу лутфи жонфизосин кўрмадим.

Ушбу байтда ҳам тазод санъати асосида зиддиятли ҳолат тас-
вири ифодаланган. Табиийки, ошиққа фақат маҳбубанинг жонбахш-
лиги нажот бериши мумкин. Таассуфки, маҳбуба ғайр – ағёрга
лутфу карам кўрсатиб, жон бағишлайди ва бу терс қилмиши билан
ошиқни қатл этади...

Бизнинг назаримизда, Навоий ижодида «бир сўзнинг бир сатр-
да икки марта келиши ғалати» эмас. Алишер Навоийни ортиқча
улуғлашга ҳам эҳтиёж йўқ. Навоий шеърларида бир сўзнинг оддий
ҳолда такрорланиш ҳодисаси ҳам кузатилади.

Азиз адабиёт ва санъат шинавандалари, азиз китобхонлар ва
Навоий мухлислари. Улуғ мутафаккиримиз Алишер Навоий тарихан
биздан узоқлашиб боргани сари, биз унга маънан яқинлашиб бор-
ягмиз. Ҳар йили юртимизда Навоий ҳақида юзлаб мақолалар ва
китоблар чоп этилади. Ўқув юртаримизда ва таълим-тарбия мас-
канларимизда ижоди энг кўп ўқитиладиган адабий сиймо ҳам Али-
шер Навоийдир. Адабий мероси бизгача тўлиқ етиб келган, асарла-
ри тўлиқ нашр этилган ҳамда ҳаёти ва ижоди олимларимиз томо-
нидан энг кўп тадқиқ этилган улуғ бобокалонимиз ҳам, шубҳасиз,
Навоийдир. Халқимиз Навоий маънавиятини ўзлаштиргани сари то-
бора маънавий баркамоллашиб бораверади.

Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримов 2000
йилинг бошида халқни Алишер Навоийни тушуниш даражасига ет-
казиш лозимлигини Олий Мажлис минбаридан туриб таъкидлаган

эдилар. Шундан бери ҳам, неча йил ўтди. Янги мустақил давлат ва жамият равнақи йўлида маънавиятни юксалтириш бош масала бўлиб, давлат сиёсати даражасига кўтарилган экан, Навоийни тушуниш, меросини ўзлаштириш ҳам шундай долзарб мақом эгаллаши табиий зарурият эди. Чунки унинг ижоди маънавият хазинаси, миллий маънавиятимиз қомусидир.

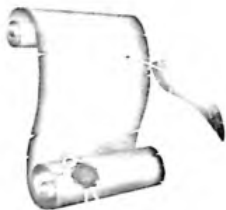
Ушбу китоб халқимизнинг Навоийни тушуниши, англаши сари хизмат қиладиган муҳим манба бўлади, деган умиддамиз. Ушбу китобда таниқли олимларимиз ва шоирларимиз томонидан Навоий асарларига ёзилган сара шарҳларни тўплашга ҳаракат қилдик. Аслида, Алишер Навоийнинг барча, хусусан, тўрт мустақил девондан ташкил топган «Ҳазойин ул-маоний» куллийетидаги лирик асарларнинг тўлиқ шарҳини яратиш бизнинг орзуимиздир.

Мазкур китоб шу ишнинг дастлабки тажрибаси бўлиб, уни изчил давом эттириб, тўлдириб, такомиллаштириб бориш мумкин. Биз шарҳларнинг келажақда тўлиқ ва тугал ҳолатга келишини назарда тутиб, асарлар ва уларнинг шарҳларини Навоий девонларидаги тартибда жойлаштирдик. Асарлар ва уларнинг шарҳлари «Ҳазойин ул-маоний»даги девонлар изчиллиги тартибида ҳамда девонда тўтган ўрнига асосан жойлаштирилди. Келажақда яратиладиган шарҳлар китобнинг кейинги нашрларидан ана шу тартибда ўрин олаверади. Албатта, амалда мавжуд шарҳлар мазкур китобдагидан кўпроқ. Аммо китобни тайёрлашга киришилган қисқа фурсатда уларнинг ҳаммасини қамраб олишнинг иложи бўлмади. Бунга мурожаат қилган баъзи олимларимиз шарҳларини бизга етказиб бера олмаганликлари, ўзимиз барчасини қидириб топа олмаганимиз ва айрим шарҳларнинг савияси талабга жавоб бермаслиги сабаб бўлди. Китоб учун белгиланган нашр имконияти ҳам чегараланган.

Кейинги нашрларда қамров кенгайиб бориши шубҳасиз. Китобдан, ҳозирча, асосан ғазал жанридаги асарларга ёзилган шарҳлар кенг ўрин эгаллади. Бошқа лирик жанрлардаги асарлар шарҳини қисқартиришга тўғри келди. Келажақда барча жанрдаги асарлар тўлиқ қамраб олиниши кўзда тутилади. Айрим машҳур ғазалларга яратилган бир неча шарҳлардан биттаси танлаб киритилди. Баъзи мақолаларда шундай шарҳларнинг қиёсий таҳлили ўрин олди. Шунга ҳам эътибор берилдики, фақат оммалашган ва давр синовидан

ўтган, яъни муаллифларнинг ўз китоблари ёки матбуотда чоп этилган шарҳларгина мажмуага киритилди. Шарҳларни нашрга тайёрлаш жараёнида ҳар бир шарҳловчининг ўз услуби сақланди. Умид қиламизки, Навоий лирикаси асосида тайёрланган ушбу шарҳлар китоби азиз китобхонларга манзур бўлади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

«ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР»
(ЁШЛИК ҒАРОЙИБОТЛАРИ)

«ҲАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ»НИНГ ФОТИҲАСИ¹

Ашрақат мин акси шамси-л-каъси анвору-л-худо,
«Ёр аксин майда кўр» деб, жомдин чиқти садо.

Файр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синған сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид ани ичкан гадо.

Жому май гар бўйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилғандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо!

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин,
«Ишрабу ё айюҳа-л-атшон» келур ҳар дам нидо.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 1-ғазал)

Буюк боболаримиз ҳар бир ишни аввал «Қуръони карим»ни назарга олган ҳолда амалга оширганлар. Ҳазрати Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳам шу амалга асосланган. Қуръони мажид «Фотиҳа» сураси билан очилади. «Фотиҳа» – очувчи дегани. Бу суранинг бундай аталишига сабаб китобнинг ўзи ва унинг мазмуни шу сура билан очилади. Шундан илҳом олган муслим Навоий ўзининг «Ҳазойин ул-маоний»сини юқоридаги фотиҳа ғазали билан бошлаган.

¹ Академик Алибек Рустамов қаламига мансуб шарҳлар олимнинг «Адиблар одобидан адаблар» («Маънавият», Т., 2003) номли китобидан олинди.

Мазкур шеър Навоийнинг тўрт девондан иборат бўлган «Хазойин ул-маоний», яъни «Маъно оламининг хазиналари» деб аталган асарининг биринчи девонидаги илк ғазалдир. Аммо бу ғазал «Ғаройиб ус-сиғар», яъни кичиклик, ўсмирликнинг қизиқликлари деб аталган биринчи девоннинг бошида келтирилган бўлса-да, у қолган девонларга ҳам, яъни бутун «Хазойин ул-маоний»га муқаддимадир. Шунинг учун, бу ғазални Навоий айтган биринчи ғазал деб тушуниш керак эмас. У девонларнинг мажмуасидаги ўрнига кўра биринчи ғазалдир. Ғазал тўққиз байтдан иборат. Хар бир байт икки мисрадан тузилган бўлади. Ғазалнинг биринчи байти «матла» ва охиргиси «мақта» дейилади. Ғазалда матланинг иккала мисраси ва қолган байтларнинг иккинчи мисралари ягона қофияга эга бўлади.

Бу ғазалнинг қофияси ридфи мукайяд қофиядир. Қофия ҳосил бўлиши учун такрорланиши шарт бўлган товуш равий деб аталади. Бу ерда равий «о» товушидир. Равий қофиянинг асосий бирлигидир. Аммо бу қофияда унинг ҳамоҳанглигини оширувчи ридф деган бирлик ҳам бор. Бу «д» товушидир.

Ғазалнинг вазни – фоилотун фоилотун фоилотун фоилун. Учинчи байтнинг биринчи мисраси – фоилон. Мисра охирида фоилун билан фоилон бир шеърнинг ўзида ўрин алмашиб келаверади. Бу вазннинг охириги рукии фоилун бўлганда «рамали мусаммани маҳзур» деб, фоилон бўлганда «рамали мусаммани мақсур» деб юритилади.

Ғазалда вазн туфайли тил қодалари бузилиши ёки услуб ва маънога нуқсон етган ҳолатлар йўқ.

Ғазалнинг энг яхши чиққан байтини шоҳбайт дейилади. Лекин бу ғазалнинг ҳамма байти шоҳбайт даражасида. «Жом» ва «май» сўзлари ҳамма байтларда такрорланган. Бу илтизом санъатидир. «Жому май» илтизми Навоийнинг ақидаси, ушбу ғазал мазмунига мувофиқ тушган. Чунки етук инсоннинг кўнгли, яъни маънавий олами ҳақиқат майининг жомига айланган бўлади. Жомига мазкур май тушган, яъни борлиқнинг ҳақиқатидан огоҳ бўлган кимса мангу саводат эгаси бўлади ва бунинг битмас-туганмас кайфидан, яъни лаззатидан баҳра олади. Ғазалга борлиқда мана шу максадга эришиш йўли борлиги ва кишининг ўзида бунга зотий истеъдод мавжудлиги мавзу қилиб олинган. Шу билан бирга, бу ғазал Навоийнинг фаолияти, жумладан, адабий ижодининг хабарномаси ҳамдир.

Ғазал ҳусни матла билан бошланган. Матла мазмунан ва шаклан ўз ўрнига муносиб бўлса, «ҳусни матла» дейилади. Бу матла фақат

мазкур ғазалга нисбатан эмас, балки умуман «Ҳазойин ул-маоний»га нисбатан ҳусн бўлиб тушган, ғазалнинг ўзини ҳам девонга нисбатан ҳусни ибтидо дейиш мумкин. Бу матла муламма (ширу шакар) ҳамдир: биринчи мисраси арабча, иккинчиси ўзбекча. Бу Навоийда ва у тарғиб қилаётган ғояда миллий чекланишнинг йўқлигини ва тил фарқининг ғоявий бирликка моне бўлолмаслигини кўрсатади. Мазмун бирлиги доирасидаги шаклий ранг-баранглик бадииятнинг асосий усулларидаан биридир. Бу ғазалнинг мазмунини англаш учун биринчи навбатда «май» сўзининг рамзий маъносини билиб олишимиз керак.

Луғавий маъносига кўра, узумни ачитиб тайёрланадиган ичимликни «май» ва унинг «шароб», «бода», «хамр», «чоғир», «роҳ», «мудом», «сахбо» сингари маънодошлари бадиий-фалсафий асарларда истиора тарзида ҳақиқат маърифати ва ишқига нисбатан ҳам ишлатилади. Ишқу муҳаббат бир неча жиҳатдан майга ўхшайди. Абдурахмон Жомий ўзининг «Лавомеъ» асарида муҳаббат билан майнинг ўхшаш жиҳатларидан ўнтасини баён қилган.

Биринчиси, май ўзининг аслий ўрни бўлмиш ҳум ичидан ўзидан ўзи қайнаб, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам ғалаён қилиб зухур этишга интилади.

Иккинчиси, май ўз зоти ҳаддида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга тушса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунингдек, ишқ аслан мутлақ бўлиб, унинг зухурида муҳаббат аҳлининг қобилияти ва истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгил идишига боғлиқдир.

Учинчиси, майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сирояти ялпи жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзосига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб, унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

Тўртинчиси, май ўзининг ичкучисини, ишқ севгучини марду сахий қилиб қўяди. Аммо май масти пулни аямаса, ишқ масти жону жаҳонини, бору йўғини бахшида қилади.

Бешинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини кўрқмас ва ботир қилиб қўяди. Лекин май ботирлиги оқибатни кўрувчи ақлнинг мағлуб бўлишидан бўлса, ишқ шижоати ҳақиқат нурунинг ғолиблигидандир. Биринчиси шахсни фалокату ҳалокатга олиб боради, иккинчиси абадий ҳаёту саодатга бошқаради.

Олтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади. Бироқ ичкиликнинг оқибати хорлигу разолатдир, пок ишқ натижаси иззату шарофатдир.

Ўтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқарган.

Саккизинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини беҳуш қилади. Аммо май беҳушлиги нодонлик ва ғафлатнинг тубан даражасидир, ишқ беҳушлиги эса сезгирлик ва огохликнинг энг олий мартабасидир.

Тўққизинчиси, майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичгиси келади, ишқпараст ҳам, ишқ дардига мубтало бўлган сари яна ортиқроқ берила боради. Лекин ичкучи борган сари одамийлик қиёфасини йўқота боради, севгучининг эса инсоний фазилатлари орта боради.

Ўнинчиси, май ҳам, ишқ ҳам номусу ҳаё пардасини кўтаради. Бироқ ичган ўзидан ўзгани ҳақорат қилиб, халққа озор беришдан уялмайди, севган эса ўзгалар учун ўзини хору зор қилишдан ор қилмайди.

Демак, май билан ишқнинг ўхшаш томонлари кўп, лекин оқибат жиҳатларидан улар бир-бирига тамоман зид экан. Натижа эътибори билан май заҳр ва ишқ нўш экан, нима учун ишқни май билан таъбир қилинади, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг жавоби шундай:

Таҷрибасиз хом ёшлар ва айрим нафси аммораси ружу қилган қарилар тасаввурида ичкилик неъматларнинг энг олийси ва мастлик лаззатларнинг энг лазизидир. Агар ичмай ҳавас қилувчиларни ҳам ҳисобга олсак, бундай хато тасаввурга эга бўлганлар дунёда жуда кўп. Бинобарин, ишқни «май» деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчилиكنинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишқ орасидаги ташқи ўхшашлик билан ички зиддият лаззатталабларга равшан бўлиб, мутлақ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади.

Май ишқ рамзи қилиб олинганда, «жом» сўзи ва унинг маънодошлари кўнгилни билдиради. Аммо биринчи мисрадаги жом маъносидаги «каъс» сўзи кўнгилни эмас, ишқнинг ўзини англатади. Буни Навоийнинг ўзи каъсни қуёшга ўхшатиш йўли билан ифодалаган. «Ашрақат» порлаб чиқди, «мин акси шамси-л – каъси» май косаси қуёшининг аксидан, «анвору-л-худо» тўғри йўл, яъни ҳақиқат нурлари деган маънода. Тўғри йўлга бошловчи «ҳодий», ҳодийлик «ҳидоят» дейилади. Демак, «ашрақат мин акси шамси-л-каъси анвору-л-худо» май косасининг қуёши аксидан ҳақиқат йўлининг нурлари порлади, деган мазмунда экан. Бунда май косаси қуёшга ўхшатиш. Қуёш оламда нур тарқатувчи ягона мавжудот бўлгани учун май косасидан мурод ишқ, яъни жозиба манбаи мутлақ борлиқдир. Демак, Навоий-

нинг фикрига кўра, ҳақиқат йўлини мунаввар этиб, унга тўғри олиб борадиган восита ишқ экан.

Иккинчи мисра «Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқти садо». Бундаги «ёр» Ҳақ таоло маъносида бўлиб, мисранинг мазмуни шундай: Ҳақ таолонинг нури – оламнинг ҳақиқати ундаги барча мавжудотда акс этади. Аммо ишқ майи шу ҳақиқатни кўриш, яъни идрок қилиш воситасидир. Жом, яъни ишқ майининг идиши – кўнгил буни тасдиқлайди. Чунки ошиқ ҳақиқатни ишқ воситаси билан кўнгилда идрок этади. Иккинчи байтдаги «ғайр» деганда маъшукдан, яъни Ҳақ таолодан ўзга ҳамма нарсалар тушунилади. «Ғайр нақши»дан мурод кўнгилга маъшук ҳаёлидан ўзга нарса ташвишининг қаттиқ ўрнашиб олишидир. Жом ишлатилмаганда, яъни унга май тушиб турмаганда ёки бошқа нарса солинганда занглаганидек, ҳақиқат нури тушиб туриши керак бўлган кўнгилда ўзга нарсалар, айниқса, ёвуз фикрлар бўлса, шуларнинг занги, доғи, яъни таъсири уни ғамхонага айлантиради. Шундай бўлган тақдирда, яъни маъшукдан ўзга нарсалар ғами маъшукнинг кўнгилда жилоланишига тўсқинлик қилганида, «йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо». «Масаллик» – бамисоли, сингари дегани. «Майи ваҳдат масаллик» майи ваҳдат сингари деган маънода. «Ғамзудо» – ғамни аритгувчи, ғамдан пок қилувчи дегани. Шоир соқийга мурожаат қилиб, майи ваҳдатдек ғамни аритувчи нарса йўқ деб, уни ўшандай пайтларда ваҳдат майини сузишга ундайди. Бу ўринда соқийдан мурод косагул эмас, балки шеър ўқиш, ҳикматли сўзлар айтиш ёки бошқа шунга ўхшаш йўллар билан шавқ уйғотувчи кишидир.

«Майи ваҳдат» – ваҳдат туфайли ҳосил бўлган жуда ширин беҳушлиқдир. Ваҳдатнинг ўзи нима? «Ваҳдат» сўзининг луғавий маъноси бирликдир. Бунинг истилоҳий маъноси ҳам бўлиб, ваҳдат эътиқодига кўра, борлиқ ягона бир вужуддан, оламдаги бор нарсалар шу вужуднинг турли кўринишидан иборат. Ваҳдат тушунчасига кўра, борлиқнинг асоси азалий ва абадий ҳаракатга эга бўлган чексиз Ҳақ таоло нуридан иборат. Мана шу нур оламнинг жони ҳисобланади. Бу нур рангу шаклга эга бўлмагани, макону замонда чекланмагани ва узлуксиз давом этиб тургани учун киши уни сезмайди. Аммо оқкўнгилликни олий даражага кўтара олган киши илм ва ишқ орқали мазкур нурни идрок қилиши мумкин. Шунда киши ўзини унутиб, шу нур ичида йўқолгандай бўлади. Ваҳдат майдан мурод – мана шу ҳолат жозибаси ва ишқдир. Бунга эришган кимса оламнинг нималигидан, жумладан, ўзининг кимлигидан воқиф

бўлади. Бундай кишининг кўнглига ҳаётда юз берадиган турли ба-
лолар, кишилар ўртасидаги низолар, унга қарши қилинган иш ва
гап-сўзлар таъсир қилмайди. У ҳеч кўнглини бузмай, ўзининг ин-
соний вазифасини аъло даражада бажариб, халққа бегараз хиз-
мат қилади. Унинг ғояси ва амали кўнглини фақат шодлик билан
тўлдиради. Киши агар, фалончи менинг ҳақимда ёмон гап қилди,
деб ундан хафа бўлса; фалончининг машинаси бору, нега менда
йўқ, деб сиқилса; фалончини нега халқ ҳурмат қилади-ю, менинг
қадримга етмайди, деб ҳасад қилса, унинг кўнглида хурсандликка
ўрин қолмайди. Мабодо, ўша кишилар билан ўчакиша бошласа,
уларга зарар етказиш режаларини туза бошласа, турли рухий ка-
салликларга чалинади ва ўзгаларга қазиган чоҳига ўзи тушади.

Учинчи байтдаги «зарф» – идиш, «гетийнамо» – жаҳонни
кўрсатувчи. Афсоналарга кўра, Жамшид деган подшонинг сеҳрли
жоми бўлган. Биринчидан, бу жомдаги май ичган билан тугамаган,
иккинчидан, жаҳонда бўлаётган воқеаларни кузатиш мумкин бўлган.
Жамшиднинг ўзи олий даражада айшу ишрат қилган шахс тимсоли
сифатида тилга олинади. «Базми Жамшид» деган иборанинг вужуд-
га келиши ҳам шундандир. Жамшид баъзан «Жам» шаклида ҳам
қўлланади. «Жоми Жам» деганда, Жамшиднинг сеҳрли Жами тушу-
нилади. Навоий мазкур байтда агар кишига ваҳдат майи муяссар
бўлса, жом ўрнида синган сафол косаси бўлса ҳам яхши бўлади,
бундай синиқ сафол косага ўшандай май тўлса, у Жамшиднинг
сеҳрли жомидай «гетийнамо», яъни жаҳоннамога айланади, уни ич-
ган киши эса гадо бўлса ҳам, Жамшиднинг шоҳона айшу ишратининг
кайфини суради, дейди. «Синган сафол»дан мурод, биринчидан,
синиқ кўнгил, яъни дардли кўнгил, иккинчидан, факр, яъни бойликка
ҳирс қўймасликдир. Ҳақиқат майининг айшини суриш учун ортиқча
молу мулк, олтин-кумуш бўлиши шарт эмас. «Гетийнамо»дан мурод
шуки, мазкур майдан баҳраманд бўлган кимса борлиқ сирларидан
воқиф бўлади.

Тўртинчи байтда Навоий, агар жом билан май шундай бўладиган
бўлса, бундай жом учун юз жаҳонни нисор қилиб, яъни сочқи қилиб,
бундай май учун минг жонни фидо қилса бўлади, дейди. Бешинчи
байтдаги «дайр» сўзининг иккита ҳақиқий маъноси бор, биринчиси –
гумбаз, иккинчиси – ғайриисломий ибодатхона, мажозий маънода
майхонани ҳам билдиради. Бу байтда «дайр» рамзий мазмундаги
майхона бўлиб, ҳаммаслақ покбоз ошиқлар даврасини ва мажлиси-
ни ҳамда йиғилган ерини билдиради.

«Муғбача» аслида муғлар хизматидаги дастёр бола бўлиб, кўчма маънода соқийни билдиради. Муғ – умуман, оташпараст, хусусан, оташпарастлар руҳонийси. Навоийнинг мазкур байтидаги «муғбача» ҳам «дайр» сўзи каби рамзий мазмундаги соқий – ишқ даврасини қиздирувчи кишини билдиради. Бу иккинчи байтнинг шарҳида мазкур бўлди. Бу ерда «муғбача» сўзининг ишлатилишига сабаб унинг «дайр» сўзига нисбати борлигидир. «Муғбача» ўрнида «соқий» ёки бошқа сўз ишлатилса, улар «дайр» сўзига уйғунлашмас эди. «Соқий» сўзи «майхона», «майқада» каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар.

«Хуш аҳли»дан мурод ишқ майидан маст бўлмаганлардир, «расво бўлмоқ»дан мурод ишқ беҳушлигининг сиридан беҳабарларнинг таънасига қолмоқдир. «Ибтидо қилмоқ» – бошламоқ дегани. «Мен-и» сўзидаги «и» изофа кўмакчисиدير.

Демак:

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо, –

деган байтнинг ташқи мазмуни: «Эй соқий, майхонада хушёрларни маст қилиб расво қилиш учун май ичирадиган бўлсанг, мен эси йўқдан бошла, шу расволикка мен жуда муштоқман», деган фикрдан иборат. Аммо шоирнинг асл мақсади: «Эй ошиқлар даврасини қизитувчи йигит, бизга сирдош бўлмаганлар расволик деб ўйлаган ишқ эссизлиги ҳолатини вужудга келтириш мақсадида кўнглимизга ишқ ўтини ёқмоқчи бўлсанг, бу ишни мендан бошла, чунки ўзгаларга нисбатан мен бунга кўпроқ муштоқман», деган фикрдан иборатдир.

Олтинчи байтдаги «ул май»дан мурод ваҳдат майи бўлиб, унинг мазмуни иккинчи байтнинг шарҳида мавжуд. «Жилвагар бўлмоқ» – жилва қилмоқнинг маънодошидир. Кишига ўзни ўзига хос бир тусу тарзда кўрсатмоқни жилва дейдилар. Шу сўздан «тажалли» деган фалсафий истилоҳ ҳам ясалган. «Тажалли»нинг луғавий маъноси жилваланишидир. «Тажалли» бу мутлақ борлиқнинг мавжудот тусида жилваланишидир. Мазкур байтдаги «жилвагар бўлмоқ»дан мурод тажалли этмоқдир. «Чехрайи мақсуд»дан мурод важҳул ҳақдир. Важҳул ҳақ мавжудотнинг ҳақ, яъни бор қилиб турувчи абадий ва

азалий жиҳатидир. Оламдаги турли-туман нарсалар мана шу жиҳати билан ягоналашади, ваҳдат ҳосил қилади.

Буни идрок қилган киши ўзини олам, хусусан, инсон билан боғланмаган алоҳида бир мавжудот деб тушунмайди. Ҳаммани бир-дай кўради ва жамияту табиатга камоли эҳтиром билан қарайди.

«Маҳв ўлмоқ» – йўқ бўлмоқ, «ҳамул» – ўша, «моадо» – ўзга нарсалар дегани, ўзга нарсалардан мурод чехрайи мақсуддан ўзга нарсалар, яъни мавжудотнинг вазҳул ҳақдан ўзга, бирини биридан жудо қилувчи жиҳатларидир.

Шундай қилиб:

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо, –

байтининг зоҳирӣ маъноси: «Ул май воситасида кўнгул жомида мақсуд чехраси жилваланиши билан ундан ўзга нарсалар йўқ бўлади», деган сўздан иборат. Ички ҳақиқӣ мазмуни: «Киши ваҳдатга эришиб, унинг кўнглида мавжудотнинг азалий ва абадий бўлган ва уларни бор қилиб турган умумӣ жиҳати жилваланса, уларнинг бошқа хусусӣ бир-бирига қарама-қарши жиҳатлари ғойиб бўлади», деган фикрдан иборат.

Еттинчи байтнинг юзаки мазмуни шундай: «Жомга май тушгач, улар орасидаги бирлик ҳосил бўлади, шунинг учун жом ва майни бир сўз билан ифода қиладилар, яъни «жом» деганда ҳам жом, ҳам унинг ичидаги май назарда тутилади». Бунинг ҳақиқӣ маъноси эса қуйидагича: «Сўзда ҳам ўз ифодасини топган ўша жом билан май орасидаги бирлик кўнгил билан ҳақиқат орасида ҳам бор. Ҳақиқат нури тушган кўнгил нурга айланиб, бундай кўнгил эгаси нуронӣ тус олади».

Саккизинчи байтда, юзаки қараганда, шундай дейилган: «Эй зоҳид, яъни охират учун тарки дунё қилган киши, сенинг тасаввурингдаги салбӣ хоссаларга эга бўлган жом билан майдан ўзга ижобӣ жому май ҳам бор. Шунинг учун сен бу майхонадаги биздек майпарастларни билар-билмас инкор қилма». Бунинг ҳақиқӣ маъноси шундай: «Эй, масалага юзаки қараб, ўзгаларни камситиб, ўзини улуг деб билувчи кимса, сўз бошқа, нияту амал бошқа, шакл бошқаю мазмун бошқа, мақсад бир, йўл кўп. Шунинг учун тушунар-тушунмас ишқ аҳлининг тутган йўлини нотўғри дейишга шошилма!»

Ҳазал мақтасининг ташқи мазмуни тубандагича: «Эй Навоӣ, азал соқӣйсидан дам-бадам «ичингиз, эй ташналар» деган нидо

келиб тургач, ташна юрмасдан, ўша майни ичиш ҳаракатида бўл!» Бунинг ички маъноси куйидагича: «Инсоннинг ҳақиқатга бўлган ташналигини қондириш борлиқнинг азалий хоссаларидан бири. Оламда бунинг равшан белгилари намоён. Шунинг учун агар сидқидилдан ҳаракат қилсанг, борлиқ сенинг ҳам ҳақиқатга бўлган ташналигингни қондиради. Шунга ҳаракат қил, умрингни зое қилма!»

Энди, муҳтарам ўқувчи, ғазални вазни талабига риоя қилган ҳолда ўқинг! Унинг ҳижо ва рукнлари куйидагича:

Аш-ра-қат-мин ак-си-шам-сил каъ-си-ан-во рул-ху-до,
Ё-р-ак-син май-да-кўр-деб жо-м-дин-чик ти-са-до.
Фай-р-нақ-ши: дин-кў-нгул-жо ми:-да-бўл-са: зан-ги-ғам,
Йўқ-ту-рэй-со қий-ма-йи:-ваҳ дат-ма-сал-лик ғам-зу-до.
Эй-ху-шул-май ким-а-нга:-зар фўл-са-бир-син ған-са-фол,
Жо-мў-лур-ге: тий-на-мо-Жам ши:-да-ни:-ич кан-га-до.
Жо-му-май-гар бўй-ла-дур-ул жо-му-чун-қил моқ-бў-лур
Йуз-жа-хон-ҳар дам-ни-со-рул май-у-чун-минг жон-фи-до.
Дай-ра-ро-ху: шаҳ-ли-рас-во бўл-ға-ли:-эй муғ-ба-ча,
Жо-ми-май-тут санг-ме-ни:-де во-на-дин-қил и-би-ти-до.
То-ки-ул-май дин-кў-нгул-жо ми:-да-бўл-ғач жил-ва-гар,
Чех-ра-йи:-мақ су:-д маҳ-вўл ғай-ҳа-мул-дам мо-а-до.
Ваҳ-да-те-бўл ғай-му-йас-сар май-би-ла:-жо мич-ра-ким
Жо-му-май-лаф зин-де-ған-бир ис-ми-ла-қил ғай-а-до.
Сен-гу-мон-қил ған-ди-нўз-га: жо-му-май-мав жу:-дэ-рур,
Бил-ма-йин-наф йэт-ма-бу:-май хо-на-аҳ-лин, зо-ҳи-до.
Таш-на-лаб-ўл ма:-На-во-ий, чун-а-зал-со қий-си-дин
Иш-ра-бу:-ё ай-ю-ҳал-ат шон-ке-лур-ҳар дам-ни-до.

Эслатма: 1. Остин-устун икки нуқта унлининг чўзиқлигини билдиради. 2. Чўзиқ унлидан кейин келган «н»дан бошқа ундошлар мисра ўртасида бир қисқа ҳижо ҳосил қилади. Масалан, ғазалдаги «жом» сўзининг «жо» қисми бир чўзиқ ҳижони, «м»си эса бир қисқа ҳижони ҳосил қилади. Агар «жон» сўзини олсак, бу сўз бутунлигича бир чўзиқ ҳижодан иборатдир. Чунки «н» бундай ҳолларда алоҳида ҳижо ҳосил қилмайди. Аммо ундошдан сўнг «н» масалан, «айн» деганда қисқа ҳижога ўтади. 3. Сўз охиридаги ундошлар, ундан кейинги сўз унли билан бошланган бўлса, шу сўз бошига кўчиши мумкин. 4. Рукн чегараси сўз охиригагина эмас, сўз ўртасига ҳам тўғри келиши мумкин.

Алибек Рустамов

ЭРУР ПАЙДОЛИГИНГ ПИНХОН, ВАЛЕ ПИНХОНЛИГИНГ ПАЙДО¹

Зихи хуснунг зухуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавго.

Сени топмоқ бaсе мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолигинг пинҳон, вале пинҳонлигинг пайдо.

Чаман оташғаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Куёшга гаҳ қизормоқ, гоҳ сорғормоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Узро.

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо?

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзуво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки «қониъ» ҳарфидин халқ айладинг «Анқо».

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

(«Фаройиб ус-сиғар», 2-ғазал)

¹ Профессор Нажмиддин Комилов қаламига мансуб шарҳлар олимнинг «Маънолар оламига сафар» («Тамаддун», Т., 2012) номли китобидан олинди.

Луғат

Зиҳи – офарин, қойил, ажойиб.

Зухур – кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошкоро бўлмоқ.

Савдо – ҳою ҳавас, девоналик, ташвиш, орзулар, хаёллар, ури-ниш-интилишлар.

Кавнайн – икки дунё.

Бозор – кўчма маънода: ташвиш-таланишлар, муомала-муносабат, дунёвий ҳаёт.

Пинҳон – яширин, кўринмас.

Пайдо – равшан, очиқ, кўринадиган.

Оташгаҳ – олов кўраси, ўчоқ, оловли жой. «Чаман оташгоҳи» – гулзор, очилган қизил гуллар.

Самандар – афсонага кўра, оловда туғилиб, олов ичида яшайдиган жонивор.

Шайдо – ошиқ, ошуфта, масту девона.

Сунъ – санъаткорлик, яратиш, ижод қилиш.

Узор – юз, чехра.

Музмар – яширин, беркитилган, нарсанинг замирида яширинганлик.

Хоро – қаттиқ, тарашланмаган тош.

Партав – нур, шуъла, чақин, сафо.

Гулситон – гулистон.

Халилосо – Халил каби. Халил – Иброҳим пайғамбарнинг лақаби, худонинг дўсти дегани. Қуръонда келтирилишича, у подшо Намруд томонидан гулханга ташланган, аммо ёнмаган.

Малоҳат – мулойимлик, жозибадорлик, дилкашлик.

Сарвақад – тик ва гўзал қомат.

Инзиво – узлат, гўшанишлик, одамлардан ўзини четга олиш.

Конёъ – қаноатли одам.

Анқо – Афсонавий қуш, топилмас, кўринмас қуш, Симурғ.

Алиф – араб ёзувининг биринчи ҳарфи. Тикка бўлганлиги учун гўзал қоматлар унга ўхшатишган.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй Танграм, ажойибки, Сенинг хуснинг намоён бўлиши – порлашидан ҳар кимда бир талпиниш ҳосил бўлибди. Бу ташвиш, орзу-ҳаваслардан икки дунёда юз хил ғавғолар юз берибди.

2. Сени топмоқ жуда қийин, балки топмаслик осонроқ, чунки кўринишинг яширин, аммо яширинганинг кўринишингдир.
3. Гулзорлар, боғларга оловранг гуллардан ўт-аланга солдинг, ошиқи шайдо булбул бу гулзор – оловга ўзини самандардек отиб, кулга айланди.
4. Агар Лайлининг юзи кўзгусида аксинг кўринмаса эди, Мажнун бунча беором бўлмаган бўларди.
5. Кўёшнинг баъзан қизариши (шафак), гоҳида сарғайиши (кундузи) Сендандир, зеро санъатинг боғида юз минг раъно гуллар сифати мавжуд.
6. Узро юзининг гули яшнаб очилмаганда, Вомиқ булбул каби бунчалик ишқ ўтида ёниб куйламаган бўларди.
7. Сўзингни Ширин лабида яширмаганингда, Фарҳоднинг қонли ёшидан қаттиқ тош лаълга айланармиди?
8. Сенинг жамолинг порлашидан агар шамнинг шуъласи гулистондай бўлиб кўринмаганида, парвона Иброҳим пайғамбардай ўзини оловга ташлармиди?
9. Сарвқомат гўзал инсонлар қоматини дилкаш, жозибали қилиб яратдинг, яъни гўё ул алифни чиройли қилиб безатдинг.
10. Қаноатнинг далилини узлат деб белгиладинг, яна шуки «қонеъ» сўзидан «Анқо» сўзини келтириб чиқардинг.
11. Навоий қайси тил билан Сени мақтасин, ахир тикан жаннат гулининг васфин қилишда гунгдир.

Ғазалнинг умумий маъно-мазмун

Бу ғазал девондаги биринчи ғазалнинг бевосита давомидир. Биринчи ғазалда ифодаланган моддийлик ва илоҳийликнинг бирлиги (ваҳдати) ҳақидаги фикр иккинчи ғазалда, айтиш мумкинки, мисоллар билан тушунтирилган. Яъни Оллоҳ тажаллиси борлиқни қамраб олгани, ҳаракатга келтириб туриши, жумладан, инсон зоти, уни ўраб олган муҳит, ҳаётнинг балқиб, яшнаб туриши, товланишлар, интилиш ва талпинишлар, яралиш ва бузилишлар, муҳаббатнинг узилмас торлари-ю, азоб-нашидаси – ҳаммаси шу Тажаллиёт зуҳуридан эканлиги тасвирланади.

Аммо бунинг ҳамма ҳам идрок этмайди, ваҳдат ул-вужуднинг бу сирини англаган одам, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини чуқурроқ англаб етади, дейди шоир. Оллоҳ зотини ҳеч ким кўра олган эмас, лекин унинг сифатлари, нури бутун борлиқда мавжуд. Шу боиски,

булбул гулга талпинади, гулзор ҳусну жамоли уни мафтун этади, у ўт ичида пайдо бўлган самандардай, ўзини гулзор олови ичига отади. Худди шу каби, парвона ҳам айни шу илоҳий қудрат туфайли шам шуъласига талпинади ва оловга қўшилиб ёнади. Шу қудрат, шу куч Вомиқни Узрога, Мажнунни Лайлига, Фарҳодни Ширинга ошиқ қилиб қўйган. Чунки Узро, Лайли, Ширин жамоли – ҳар бири бир мазҳар. Яъни, тажаллиёт нури акс этган нуқта, марказ. Вомиқ, Мажнун, Ширин бу нуқталарда Илоҳнинг нурини кўриб, унга беҳуд ва беқарор бўлиб талпинадилар, шу мазҳарга етишиш билан Оллоҳнинг ўзига ошиқликларини исботлайдилар, яъни, сифатдан Зотга қараб борадилар.

Лекин бунга покланиш ва қаноат йўли олиб боради, дейди Навоий. Зеро, қаноатнинг далили парҳез, сабру тоқатдир. Бунда сўз ўйини ҳам бор, яъни араб ёзувида «қаноат», «қонеъ», «анқо» сўзларининг ўзаги бир. Бундан ташқари, «қонеъ» – тўйинган, рози деган маъноларни англатса, «Анқо» – ҳеч қачон кўзга кўринмайдиган, аммо бор бўлган афсонавий қуш номи. Ана шундай рамзларни яратган ҳам Худонинг ўзи, дейди Навоий.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЭЙ МУСҲАФИ РУХСОРИНГ АЗАЛ ХАТТИДИН ИНШО

*Эй мусҳафи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи хуснунгда абад нуқтаси туғро.*

*Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гўё.*

*Машшотайи хуснунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин оқшом кулидин қилди мужалло.*

*Кун шакли юзунг саждасидин бўлди мушаққал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.*

*Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид,
Ким меҳр ўти оғзидин этар ҳар нафас ифшо.*

*Гўёки куяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.*

*Муҳтож Сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш,
Парварда Сенинг неъматинга жоҳилу доно.*

*Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона Сенинг хуснунга шайдо.*

*Ушшоқ аро, ё Рабки, Навоийға мақоме
Бергилки, Сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 3-ғазал)

Луғат

Сафҳа – саҳифа.

Рухсор – юз.

Азал – бошланиши йўқ замон, азалий, ибтидосиз қадимийлик.

Дебача – кириш, муқаддима, бошланиш.

Абад – чексизлик, чексиз давомийлик, туганмас замон.

Ушшоқ – ошиқлар.

Заррот – зарралар.

Зикр – номини тилга олиш, эслаш, Зокир – Оллоҳ исмини тилга олиб юргувчи одам.

Амтор – ёмғир томчилари, ёғин.

Ҳамд – мақтов.

Машшота – пардозчи, юзни, сочни безайдиган одам.

Мужалло – сайқал берилган, жилоланган.

Мушаккал – шаклга кирган, шаклланган.

Турра – зулф, соч.

Мутарро – тароватли, тоза.

Субҳ – тонг.

Мушаъбид – найрангбоз.

Ифшо – фош қилмоқ, ошкор этмоқ.

Хирқат – аланга, ҳарорат, иссиқлик.

Анжум – юлдузлар.

Обилалар – кавариқлар, пуфакчалар.

Гирд – атроф, айлана.

Парварда – тарбияланган, парвариш қилинган.

Асрор – сирлар.

Туғро – подшоҳ фармонининг ифода белгиси, шоҳона унвон.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй, Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, ҳуснинг китоби аввалида абадийлик муҳри – унвони мавжуд.
2. Борлиқдаги жами зарралар исмларингни зикр этади, ёмғирнинг ҳар қатраси ҳамдингни айтади.
3. Сенинг қудрату санъатинг безакчиси бир нафасда кундузнинг кўзгусини тун кули билан тозалаб жило берди (Бунда занглаган кўзгуни кул билан тозалаш назарда тутилмоқда).
4. Қуёшнинг шаки Сенга сажда қилиш ҳолатидан ҳосил бўлган. Туннинг сочи қаҳринг шамолидан тозаланади.
5. Санъатинг тонгни шундай ҳийлагар қилибдики, у қуёш тафтини ҳар дамда оғзидан намоён қилиб туради.
6. У олов ҳароратидан, гўё оғзи куйгандай, атрофида юлдузлардан сув пуфакчалари – қавариқлар пайдо бўлади.
7. Сенинг ҳузурингга подшо ҳам, гадо ҳам муҳтож бўлиб интилади. Нодон ҳам, доно ҳам Сенинг неъматинг билан парвариш топади.
8. Гул юзига шайдо булбул Сенинг сирингни сўзлайди, парвона ҳам шам шуъласига Сени деб талпинади.
9. Ё Раббим, Навоийга шундай мақом бергилки, Сенинг мақтовингга тили гўё бўлсин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Бироқ ҳамд ғазаллар ичида муножот оҳангига йўғирилган ва Қуръон оятлари мазмуни ўзига хос тамсил ва ташбеҳларда бўртиб ифодаланганлари ҳам бор. Келтирилган ғазал шундай хусусиятга эга. Чунончи, матлада, Оллоҳ таолонинг замон ва макондан ташқари, балки замон ва маконни қамраб олувчи, уни яратувчи азалий ва абадий Зот эканлиги, бу Зотнинг ҳусну жамоли, қудрати ва яратувчилиги (сонё – сунъ эгаси эканлиги) таъкидланади.

Шундан кейин бутун олам Оллоҳга зикр айтиши, шукроналар қилиши, кеча ва кундуз, тонг ва шом, оламу одам унга тобелиги тараннум этилади. Улуғ шоир Худо қудратини тоза, қалбга таъсир этадиган ташбеҳ – тамсиллар воситасида таъриф этади. Чунончи, машшота (юзни пардозловчи) санъаткорлиги кундуз кўзгусини кеча кули билан тозалаб, жилолантирди, кеча (тун)ни кундузсиз, кунни тунсиз тасаввур қилиш қийин, зеро, Парвардигор ўзаро

зидликни бир-бирига боғлиқ қилиб яратган. Бу – илоҳий ҳикмат: тунсиз кун, кундузсиз тун чиройли эмас ва бутун бўлмайти. Кундуз (куёшнинг) мунаввар шакли. Кунни Худонинг меҳрига, тунни Унинг қаҳрига ўхшатганда ҳам, шу ҳикмат назарда тутилган.

Тонгда икки хислат бор: биринчидан, у куёшнинг чиқиши, кундузнинг бошланишидан дарак берса, иккинчидан, тонг алдамчи ҳамдир, яъни, баъзан кун ёришгандай бўлиб туюлса-да, аслида ҳали тун тугамаган бўлади. Буни «ёлғон тонг» ҳам деганлар: «субҳи козиб», «субҳи содиқ» (ёлғон тонг, чин тонг). Навоий шунга ишора қилиб, тонгни найрангбоз деб айтади ва тонгни ҳар лаҳзада оғзидан олов чиқариб, одамларни алдайдиган ва айни пайтда ҳайратлантирадиган масхарабозга ўхшатади. Яъни, тонг ҳар лаҳзада Куёш чиқишидан нишона бериб туради, демоқчи. Аммо ташбеҳ бағоят гўзал ва тоза. Навбатдаги байтда ушбу ташбеҳ яна давом эттирилган: тонг отишидан олдин юлдузлар осмонда ёрқинроқ кўринади, бу гўё ўт ҳароратидан масхарабознинг оғзи куйиб, лаблари гардишида қабариклар пайдо бўлган кабидир. Кейинги уч байтда Тангри таолонинг ризқ берувчилиқ, одиллик сифатлари таърифланади ва бутун мавжудот Ундан баҳра олиб, Унга интилиши айтилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ШОХУ ДАРВЕШ ҲИКМАТИ

Шарқ шоирлари асарларини мутолаа қилар эканмиз, *дарвеш, гадо, фақири сохибдил, солиҳ, ориф* каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Аксар бу сўзлар *шоҳ, шаҳзода султон, салтанат* сўзлари билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини англаб олиши ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим ғоялар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларини билиши зарур. Хўш, дарвеш ким? Шоҳ-чи?

Форсча *дарвеш* сўзининг луғавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик – бенаволик, қашшоқлик. Камтар, хокисор бўлиш, ўзини ҳақиру забун ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфиларни ҳам

дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса, шеъриятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфининг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфи ҳам гадо – дунё мол-мулкидан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаси йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфининг дарवेशлиги онгли-ихтиёрий саъю кўшиш натижасидир, унда тама йўқ, дарवेशлик – унинг эътиқоди, у тариқат маслагини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлигини фидо этади.

Шайх Абу Саид Абул Хайрдан сўфилик нима, деб сўраганларида, у: «Қўлида бор нарсасини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса – чидаш», – деб жавоб берган («Он чи, ки дар даст дорй – бидихи, он чи, ки дар сар дорй – бинихи ва он чи, ки ба сар ояд – начахи»). Сўфи дарвеш қорин тўйғизиш илинжида юрган пастҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (воқеан, Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан мазаммат этади). Сўфи дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, инсоний шаъну шараф, ҳикмат ва маънавий ганжинани ҳар қандай зару зевар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатли-диёнати дарवेशнинг тиланчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, ғайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир.

Дарवेशлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (хирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни, гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, қарам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «Дарवेशларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса – тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоийнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарवेशлик – афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусияти билан дарвеш ўз нафсининг ҳокимига айланади, саркаш нафсни жиловлаб, қаноат тахтини эгаллайди; маънавият мулкининг шоҳи бўлиб олади. Бундай мартабани эгаллаган дарवेशларни «шоҳ дарвеш», «шайх», «хожа» (Баҳовуддин Нақшбандни муридлари «бизнинг хожамиз» деб тилга оладилар), «соҳибдил», «солих» унвонлари билан эъзозлаганлар.

«Сохибдил – ўз қалбининг эгаси, кўнгил амри билан юрадиган, ҳамиша огоҳ; ҳолнинг дардли кечинмаларини нозик ҳис этувчи дийдаси уйғоқ одам демак. Солиҳ деганда эса сохибдил фазилати билан бирга раҳм-шафқатли, қарамли бўлиш ҳам назарда тутилади. Яхшилик қилишга қобил, некбин, ички дунёси бут, имон-эътиқодли кишиларга нисбатан солиҳ сўзи ишлатилган.

Шайх Саъдийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон» асарларида, Огаҳий таржима этган «Мифтоҳ ут-толибин», «Далоил ул-хайрот», Толибхўжа таржимасидаги «Ҳикоят ус-солиҳин» номли китобларда сохибдил дарвешларнинг ажойиб-ғаройиб ҳислатлари қизиқ-қизиқ ҳикоятлар тасвири орқали кўрсатилади. Солиҳ дарвешлар халқ молига кўз олайтирмасдан, ўз меҳнатлари билан кун кўрадилар, бировнинг ҳақини ейишдан ҳазар қиладилар. Улар нафсни жиловлаганлари учун бировга боғлиқ эмаслар, амал-мансабга интилмайдилар ва шунинг учун ҳам эркин-озод яшайдилар. На шохнинг қули, на хўжанинг бандаси, на фуқаро шох, на банданинг хўжасидирлар.

Ҳажга пиёда кетаётган дарвешнинг қўшиғидан:

*На бар астар саворам, на чу уштур зери борам,
На худованди раият, на ғуломи шахриёрам.*

(Саъдий Шерозий, «Ғулистон»)

(Туя минган эмасман, аммо туя қаби юк остида ҳам эмасман, раиятга подшоҳ ҳам, подшоҳга қул ҳам эмасман).

Ҳа, дарвеш ҳамма дунёвий қайдлардан озод, унинг ҳаёли-хотираси ва қалбида биргина Илоҳ бор, холос. Зеро, озод, мустақил одамгина олий ҳақиқат учун муросасиз жангга кира олади, мол-мансаб, унвон-мартаба тамаида юрган одам, албатта, ҳокимиятга, шохга, мансабдорга қарам бўлади, ўз иродаси билан иш қилолмайди. Аммо шох-чи? У – қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўйган одамларнинг энг «пешқадами», энг зўри, унинг фикру ёди дунё эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шох дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи бўлса, дарвеш ўз хусусияти билан шохнинг бутунлай тескараси – салтанат, тахту тожни инкор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдурахмон Жомий буюрадилар:

*Тораки дарवेशи торик фориг аз тожи зар аст,
Камтарин тарк аз қулоҳи торакаш тарки сар аст.*

*Кай мукамал гардад аз тарки ду олам он қулаҳ,
З-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.*

Сахраи нафси баҳимонро на зебад тожи факр,
Сар ки ҳаст афсарро дархӯр на жойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарвешнинг боши олтин тождан холидир, яъни тож-ни тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарвешнинг боши озод, олтину зар ҳаёлидан холи. Унинг ўз бошининг тепаси – тарки энг камтарин кулохдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам – дунё ва охира-тни тарк этишдан мукаммал бўлармикин, чунки икки оламини тарк этган бошни кўриш бошқачадир. Хайвоний нафснинг харсанг тошига дарвешлик тожи ярашмайди, подшолик тожига лойиқ бош – раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож ортидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халққа раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ: агар мақсад кишиларни нафс аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатни, халқни тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳволи, мақсад-ният-и билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас. Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки илоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожни тарк этган бошга муяссар бўлади.

Шу боис шоҳу дарвеш ҷамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамо-ман рад этувчи икки хил интилиш, ақида – дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адибларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда инсон хилқати, эрки, ҷамиятнинг тузилиши-тартиботлари дунёдорлик, ҷамиятни бошқариш, адолатли ҳукмдор, яққа ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум халқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамиша кун тартибида турган масалалар билан боғланиб кетади. Бир томондан, шоҳлар, султонлар ниҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиби, Худонинг ердаги сояси деб ўқидарар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида ҷамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал иерархия – мулк-ий нотенглик, тоифа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка қаратилганди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири яққаҳокимлик қилувчи

шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки золимлиги Жомий ва Навоий сингари улуғ шоирларнинг доимий мавзусига айланиб, улар қарийб ҳар бир асарида бу хусусда тўхталганларини кўраимиз. Муҳими шундаки, мутафаккир адиблар шоҳларни адолатга даъват этиш билан чегараланиб қолмай, одиллик ва золимликнинг сабаблари, қаердан келиб чиқиши ҳақида ҳам бош қотирганлар ҳамда буни тасаввуфнинг дарвешлик тариқати билан изоҳлашга интилганлар. Шоҳ ва дарвешни қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан.

Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабни эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарвеш билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд – жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ – ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб хазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шавкатли подшоми? Агар ҳамма дарвешга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳолат қоладими? Шоҳ дарвешга айланиши ёки тахтга дарвеш ўтириши мумкинми? Шоҳу дарвеш бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса, улар орасидаги зиддият абадул абадми?

Кўриниб турибдики, шоҳу дарвеш муносабати фақат мавқеига кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбида турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса, умуман, инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тахту тож инсонга қандай таъсир этади, инсон табиатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон ожизликларни рўёбга чиқаради – бу жуда муҳим, чунки жуда доно, закий одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийилмаганлар! Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам, истайдими-истамайдими, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнидир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансаб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига футур етказди. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва

Навоий (улардан олдин ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим.

Ёмонлар деганда улуғ шоирлар халққа ноҳақ зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонун ва шариатдан ташқари чиққан рухоний, қозию уламолар, қорилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшоҳ тадбиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай золимлардан ҳимоя қилиши, маърифат аҳлини ардоқлаб, улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм юритишга интилиш маърифатни, дарвешлик эътиқодини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада, шоҳу дарвеш орасидаги жарлик нафақат моддий нуқтаи назардан, балки мафкуравий-маънавий нуқтаи назардан ҳам кенгайиб бораар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шоирлар шоҳу дарвеш масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқида бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдик, сўфи дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама-қарши турганлар, айниқса, золим ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўрликка қарши эди, шу заминда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадиий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, золим амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки, улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажжойиб Юсуфга: «Одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг», дейишгача боради.

Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта ғоя етакчилик қилади, яъни, дарвеш шохдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насиҳат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва ин-

соф йўлидан боришлари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худога яқин, Ҳакми кашф этган одам. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга итоат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насиҳатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсалар-да, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», – деб ёзади Хожа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банд бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар, яъни, шоҳнинг сарват-салтанати, шухрат-эътибори дарвеш туфайли пайдор.

Юқоридаги мисол Ҳофиз Шерозийнинг ўн уч байтли ғазалидан олинди. Шуни қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун бир қоида-низомиyasi баён этилган. Шоир дарвешларни инсоният ҷамиятиниң энг мўътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак-тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннат ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

*Қасри фирдавс, ки ризвонаш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нуҳати дарвешон аст.*

(Ризвон номли фаришта эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бир манзара, холос).

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган ҳаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси – тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳматининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати – туганмас, завол билмас давлат:

*Давлатеро, ки набошад ғам аз осеби завол,
Бетакаллуф бишнав, давлати дарвешон аст.*

(Емирилиш офати ғамидан эмин бўлган давлат – ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шоир шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, хирсу ҳавога берилмасдан, ха-

сислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг ду-
ойи бадига учрамасликини таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни
ер ютиши ҳеч гапмас:

*Ганчи Қорун, ки фуру мевавад аз қаҳр хануз,
Хонда бошй, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.*

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган
Қорун ганжи ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

Қуръони каримда келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган
экан. Ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда ҳасислигидан
бировга бир мири бермас экан, Оллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб
қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хожа
Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоסי туфайл-
лидир. Ҳофиз ғазалидаги куйидаги байт ҳам диққатни тортади:

*Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.*

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, яъни
ҳамма ёқни зулм қосиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешлар-
нинг вақтидир).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида
икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулми, жабру жа-
фонинг ҳаддан зиёд кўплиги; 2) дунёнинг, фалакнинг одамларга
зулми чексиз-чегарасизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан кўшилиб
кетган, дунёпарастлик, нафс ортидан югуриш, ўз-ўзига зулм қилиш,
яъни, нафс зулми остида эзилиш чархи фалак зулмининг бир
кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг жисмоний эҳтиёжларидан пай-
до бўладиган ўзаро низолар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулм-
дир, аммо ана шу зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф
этилиши мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди Улуғ
Тангри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг вақтининг ҳудуди йўқ,
дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт инсонларни қутқаришга ҳозир
нозир. Шунинг учун:

*Ҳофиз, ар оби ҳаёти абадий меҳоҳи
Манбааш хоки дари хилвати дарвешон аст.*

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг,
билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг
тупроғидир).

Хожа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўринади, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир неча ғазалларни яратганлар. Навоийнинг «Девони Фоний»сига кирган ғазали вазн, қофия ва радифи билан («дарвешон аст») Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Алишер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш, янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чуқурлаштиришга муваффақ бўлган. Шуниси ҳам борки, Навоий ғазали «татаббуи Маҳдум», яъни Жомийга татаббу сарлавҳаси остида келтирилган. Афтидан, улуғ ўзбек шоири бу орқали ғазални ёзишда ҳам Ҳофиз, ҳам Жомий асарларидан илҳомланганини билдирган. Аммо унда Ҳофиз руҳи ёрқинроқ намоён бўлган. Чунончи, Ҳофиз матлаи:

*Равзаи хулди барин хилвати дарвешон аст
Мояи муҳташамй хидмати дарвешон аст.*

(Беҳишти жовидоннинг боғи – дарвешлар хилватидир, улуғворлик, ҳашаматнинг асоси дарвешлар хизматидир).

Навоий – Фоний матлаи:

*Матлаи субҳи азал талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилвати дарвешон аст.*

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Муҳими шундаки, Навоий ўз ғазалида ифодалаган ғоялар Ҳофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навоий ҳам дарвешнинг мартабасини арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоҳий раҳмат ва хайру баракат манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиси, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

*Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгоҳи нузҳати дарвешон аст.*

*Жоми Жамшед, к-аз ў кори жаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз суҳбати дарвешон аст.*

*Арши аъзам, ки бувад боли малак жорубаш,
Қуббаи борғаҳи ҳашмати дарвешон аст.*

*Тоири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайгомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.*

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жомии дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малоика қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрининг қуббасидир. Аршга қўнадиган муқаддас қуш – фаришта дарвешлар ҳузурига пайғом – хабар келтирадиган элчидир). Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беқиёс экани турли ташбеҳлар орқали баён этилади. Чунончи, юлдузлар билан безанган фалак – дарвешнинг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енги билан силтаб дафъ эта олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешнинг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

*Фоний, равшани вақт зи дарвешон жуй,
К-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.*

(Эй Фоний, замона-вақт равшанлигини дарвешлардан изла, чунки бу қушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир). Хуллас, қомил инсон фазилатларини ўзида акс эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгу-хайр ишларни амалга ошириши, илоҳий неъматларни ёйиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш – умумлашма образ, эзгуликнинг тимсоли. Кароматли улуғ шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бунда ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкаромат дарвешлар кўпроқ назарда тутилгани равшан кўриниб турибди, албатта.

Масалан, Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига киритса бўлади. Масалан, Хожа Аҳрор Валини Жомий фақр аҳлининг пешвоси деб таъриф этади «Футуҳот уш-шабоб» девонига кирган «Дар маънии фақр аст ва дуои хожа» (Фақр маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида) номли қасидасида. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда, Хожа Аҳрорнинг молу мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тушуниш мумкин, «фақр» сўзини Хожа Аҳрорга нисбатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдурахмон Жомий Хожа Ахрори Валини факру фано аҳли қаторига қўшганда, у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаёти-ю маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хожа Ахрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашиш учун сарфланган. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хожа Ахрорда мужассам деб ҳисоблайди. Кези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймаком дарвеш – илоҳиёт қошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдурахмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради; «Тухфат ул-афкор» қасидасида у ёзади:

*Ҳомии шаръи набӣ Жоми, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст.*

*Он ки аз илми фузун аз ҳад набиरो ворис аст,
Балки аз қавли наби пайғамбаронро ҳамбар аст.*

*Равзаи раъйи мунираш гулшане дон, к-аш зи лутф
Қатраи рухсораи ҳар барг меҳри анвар аст...*

(Пайғамбар шариатининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган шариат жоми кавсар шаробидан лиммо-лимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам, пайғамбарнинг ўз қавлига кўра, пайғамбарларга баробардир). (Мухаммад пайғамбарнинг «Олимлар – пайғамбарларга ворис» деган ҳадиси назарда тутилган.) Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан деб тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ куюшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Ҳазо-йин ул-маоний» девонларининг ҳар бири аввал Илоҳ ва Мухаммад пайғамбарга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар ҳислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар билан давом этади. Бундан ташқари, девонлар алифбо тартибида тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Фаройиб ус-сиғар» девонининг ўзида дарвеш мавзуйига бағишланган қирққа яқин ғазал, муҳаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Илоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий олам посбонлари сифатида

эъзозлайди. Аммо улуг ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чикадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, бундан шундан билса бўладики, адабнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бу ҳақда бевосита ёки билвосита фикру мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешлик, тасаввуф ғояларини комил эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзига хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар силсиласини олға сурган. Чунончи, «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

*Ҳар гадоким бўриёи фақр эрур кисват анго,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анго.*

*Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттако ҳожат анго.*

*Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзинг инсоф бергилким, бу не нисбат анго.*

*Ҳар не шаҳ мақсудидур – дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анго.*

*Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким, тенг эмас туфроқ ила қиймат анго.*

*Шаҳ сипаҳ чекса, фақир аҳволиға етмас футур,
Бу вале чеккач нафас барбод ўлур ҳашмат анго.*

*Шаҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анго.*

*Шаҳға сидқ аҳли дамидин машъали давлат ёрур
Меҳрдекким, субҳ анфоси очар талъат анго.*

*Шоҳға шаҳлиқ мусалламдур агар бўлгай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анго.*

*Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анго.*

*Шоҳлар дарвешиию дарвешлар шоҳи, ки бор
Шоҳлиқ сурат анго, дарвешлик сийрат анго.*

*То шаҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё Раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарвешдин ҳиммат анго.*

*Гар Навоий сўз узатти, фақрдин эрмас деманг
Бўлмагунча ҳукм шахдин, қайда бу журъат анго.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 8-ғазал)

Муҳтарам китобхонларга тушунарли бўлиши учун мавзу мазмунига мувофиқ тазод-зидлаш усулида ёзилган ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўйрасини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи уза ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас; шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни, дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади; энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ!

Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирамайди; ахир, кўряпсан-ку, уларнинг мулки тенг эмас – шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар; агар шоҳ лашкар тортса, гадонинг аҳволига футур етмайди, лекин гадо оҳ урса, шоҳнинг тахту тожи, шашаматли саройи барбод бўлади; шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ; шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган куёш кабидир; агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир; бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий – Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган; у шоҳларнинг дарвешини дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир; эй Танграм, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин; агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баёнома – дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари – Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва ҳатто, ўзининг форсий ғазалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) ғояларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Унинг дарвешга рағбат-майли,

бугина эмас, эътиқод-сифиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маъшукдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири – дарвеш шоҳдан афзал ва улуг, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарвешга муҳтож, демак, шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эҳтиросини яширмай, қизгин маъқуллайди. Бу концепция Навоийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур аънанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг позицияси ўзгаради – у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда муҷассамлашиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Ҳусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу – ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўринда ҳар икки мақсад ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуглаш аввалдан давом этиб келаётган аънана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот, унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, калтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўйини пасайтириб, мавқеини тушириши мумкин эди. Бироқ зукко шоир Ҳусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва айни вақтда, шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади.

Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса янги ижодий концепциянинг кун тартибига қўйилиши эди (Навоийдан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвеш-табиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу, Навоийда бўлганидай, мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг

сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»). Алишер Навоий ўзининг бу қарабини турли асарларида ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта таъкидлаб, Ҳусайн Бойқарога хос бу фазилатнинг янги-янги қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда, ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап кетганда, албатта, Ҳусайн Бойқарони тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвеш-ю, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро ёшлигиданок (маълумки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшлиқда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиргандан кейин эса:

*Султонлик анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.*

1469 йилда Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолия» қасидасидан:

*Шоҳликда ояте дарвешлиқдин кўрмайин
Бўриёйи факрча заркаш сарири рифъатин.*

*Шоҳлар дарвеш-ю, дарвешлар шоҳи, ки ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.*

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Бўриёйи факр...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтини факр бўриёсича кўрмайди, у шоҳликда дарвешлиқдан нишона тополмади», деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу – табрик сўзи, Навоий дўстини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири Ҳақни таниш, илмга ташналик ҳамда хокисорлик, ўзни факиру ҳақир ҳисоблашдир. «Ҳазойин ул-маоний» дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

*Ҳақ кўнглин анинг биликка махзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,*

*Жоҳи-ю тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурутан айлаб.*

Яъни: Худо унинг кўнглини билим кониға айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишиға қарамай, ўзини камтарин, афтодалар каби тутати.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси – ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманд, огоҳдил бўлиш. Турфа буқим, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

*Ҳам қиблаи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам қаъбаи омон бийик даргоҳи.*

*Шоҳларнинг дардманди-ю огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.*

Яъни, унинг тахтининг атрофи – иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи – орзу-армонлар қаъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвеши, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармандларнинг шоҳи ҳам.

Ва ниҳоят, «Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

*Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок.*

*Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш, боракаллоҳ...*

«Лайли ва Мажнун»даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёриға топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоҳларни зиёрат этгани, Хиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдат ул-вужуд таълимотини ўзлаштиришға интилгани ва ҳатто, сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан қолиб келгани, шоҳ бўлсада, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтға ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатға махлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин. Бу ҳукмдан дунё обод бўлади-ю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ. Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар талаби

ва ўша даврнинг адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тадбирлари ҳам Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниқки, Хусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳ дарвешлиқнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид ғунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир далилга қаратмоқчимиз. Хусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени Ёр кўйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

*Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Йўқ гадолиққа ажаб майхоналарда кубдурур («куб» – хум).*

*Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатқа етурур.*

*Эй Хусайний, салтанатдин онча фаҳрим йўқтурур,
Ким дегайлар кўйининг хайли гадосидин мени.*

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Хусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча, иккита асосий сабаб бор. Биринчиси – Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси – нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган (диққат қилинг: Атоуллох Хусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи қошифи Абдурахмон Жомий ҳузурида тариқат сулуқининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган.

Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам, у тасаввуф таълимо-

тидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялашга ва эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шу боис шоир тайинли касбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-куйда санғиб юрувчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни «Хайрат ул-аброр» ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида қаттиқ танқид қилгани ҳолда, «Мажолис ун-нафоис» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, хунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштаб ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур. Гўшае ихтиёр қилиб, факр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил ва камолот иктисоби (касби) била умр ўтказди». Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «...дарвешваш ва фониймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, таъби солим (бутун) ва хулқи қарими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд, Мавлоно Ҳожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиатида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «таъби дарвешу ўзи шоҳнишон...», қаноат қўнимининг хокнишини, илму зако аҳлининг яғонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси», дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густохлик юзидин (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди – ҳўб эрди». Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо хокисор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам

бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардмандларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак.

Шу маънода, дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашни батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиздек, касбу корни инкор этмайди. «Насойим ул-муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуғ адиб бунини алоҳида таъкидлайди: «Ҳар оина «ал-қосибу ҳабибуллоҳ» («қасб эгаси Оллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга (хуналарга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайх ул-машойих Абу Саид Ҳарроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг яғонаси эрмиш, пичоқчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абу Ҳафс Ҳадод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абу Бакр Ҳаббоз ўтмакчиликка (новвойликка) мансубдир. Ва шайх Абул Аббос Омулийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абу Саид Абул Ҳайрнинг хирқа пири эрмиш, қассоблик қилибдур». Бу ҳақда юқорида тўхтаб ўтдик, шу киёя.

Демак, меҳнат қилиш – ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали хуна билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу ғоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг хусни рағбатига сазовор бўлганди. Дарвоқе, нақшбандия сулуқининг асосий широрларидан бири ҳам «Дил ба Ёру, даст ба кор», яъни, «Кўнгил Ёрда-ю, қўл ишда» эканини биламиз. Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий бунини «Ҳайрат ул-аброр»да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб – ички дунёсини Илоҳ ёди ила ғарқ, огоҳида шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзини қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ, Мутлақ рух висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худнамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал-Ҳайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-тавозуъ ва аш-шарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-такаббур» («Яхшилиқнинг жами бир уйдадирки, унинг қалити тавозедир ва ёмонлиқнинг жами

бир уйдадирки, калити такаббурликдир» сўзларини дастуриламал билганлар). Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Хожа Баҳовуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлаштириб», уни ҳаммага баробар таълимот, деб эълон қилди. Натижада, теуурий шахзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга муҳолифатда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳовуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбағаллар манфаатидан юз ўгирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган.

Бу ўзига хос синфий келишув, муроса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида, моҳиятан олиб қараганда, тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларнинг дарвешларга итоатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун, бу таълимот Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий этиқоидига кўра, дарвешлик фавқуллода қобилиятли танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройиб ус-сиғар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байти:

*Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.*

Биз ният сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ – ҳақиқий шоҳ, яъни, у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-

шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ машраб деган унвонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган аъъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. *Ният* сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу *нияти* бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг Ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳамиша ёдига солиб туради. Боз устига, ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ, одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Тухфат ул-афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

*Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.*

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни – охиратини ўйламаган подшо кюрнинг зиёндир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охириги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» – касофат қолади. Яна шу қасидадан:

*Подшоҳе, к-аш гадойи фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.*

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Тухфат ул-афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матлаиданок, шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

*Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.*

(Подшоҳлар тожини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл, яъни бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз. Олимларимиз ҳазрат Навоий-

нинг шоҳларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у, Навоий умуман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Алишер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом ҳаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом ҳаёл»? Бу – нафс, дунёга, унинг бойликларига хирсдир. Навоий тожни ҳам шу арзимас «хом ҳаёл» ичига қўшади. Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи – хом ҳаёл. Уни эса дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шоҳбайти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шоир форс тилида яна бешта форсий қасида ёзган. Бу қасидаларнинг номланишидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишланганидан дарак беради, чунончи: «Насим ул-хулд» («Жаннат шамоли»), «Рух ул-кудс» («Муқаддас рух»), «Айн ул- ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Минҳож ун-нажот» («Нажот йўлбошчиси»), «Кут ул-қулуб» («Қалбларнинг озуқаси»). Масалан, «Кут ул-қулуб» қасидасининг матлаи:

*Жаҳон, ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.*

(Жаҳон фано шоҳроҳига олиб борадиган тор манзилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоҳу гадога бир).

Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритган муҳаммасларидан (Ҳусайн Бойқаро ғазалига таҳмис) олинган мана бу банд ҳам мавзуимиз нуқтаи назаридан жуда муҳим:

*Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.*

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: Фақр – дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бекфойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат – бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар. Бунда Навоий ва Ҳусайний – Ҳусайн Бойқаро ҳамфикр бўлиб майдонга чиққанини кўрамиз.

Шундай қилиб, шоҳ учун баходирлик, лашкарбошилиқ қобиляти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин – Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбуб ул-қулуб» асарида одил шоҳга «Ҳақдин халойиққа раҳматдир ва мамоликка мужиби амният», дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

*Улус подшоҳи-ю дарвешваш,
Анга шоҳлиқдин келиб фақр хуш.*

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулуки аҷам»дир. Унда Эрон подшоларининг тарихи, ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадигим, унда яна ўқиймиз:

*Демай айни инсонки, инсони айн
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиқки дарвешлиқ ҳам санга.
Бўлуб салтанат тахтида фарқжўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешжўй...*

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқдор бўлиб, бу хислат унинг характери белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўғитларига қўлоқ солиб, золим амирларни жазолаши, заиф ва бечора кишиларнинг арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари, балки шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга татбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Ҳамса»сида, хусусан қомусий мазмунли муаззам достони «Садди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадиий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

УЛ ПАРИВАШКИМ, БЎЛУБМЕН ЗОРУ САРГАРДОН АНГО

Ул паривашким, булубмен зору саргардон анго,
Ишқидин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анго.

Ўқларингдин дамбадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра сув, гўёки ҳар пайкон анго.

Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғедур қизил қалқон анго.

Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтди, юкмиш қон анго.

Номаи шавкум не навъ ул ойға етқой, чунки мен
Эл отин ўкур ҳасаддин ёзмадим унвон анго.

Хизри хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунки сув берур чашмаи ҳайвон анго.

Эй хушо муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор
Меҳр анго бир шамсаву кўк тоқидур айвон анго.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анго.

Қилмамиш жонин фидо жононга етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.

(«Фаройиб ус-сиғар», 9-ғазал)

Луғат

Париваш – парига ўхшаш, пари каби гўзал, тасаввуфий маънода парда ичидаги ҳаёлий маҳбуб.

Саргардон – йўлини йўқотган, ҳайрон, боши айланган.

Пайкон – камон ўқининг металдан қилинган ўткир учи.

Диловар – жасур, қаҳрамон, ботир.

Сипоҳ – қўшин.

Қалб – қўшиннинг ўртаси.

Новак – ўқ, камон ўқи, киприк.

Паррон – учиб бораётган, учаётган.

Ҳасад – бу ерда: рашк, қизғаниш.

Унвон – адрес, нишон маъносида.

Чашмаи ҳайвон – тириклик суви булоғи. Тасаввуфий маънода илоҳий файз манбаи ва комил инсон қалби.

Хизр – ҳамиша тирик, тириклик суви – оби ҳаётни ичган пайғамбар, вали зот, тасаввуфий маънода илоҳий мужданинг сўфи кўнглига нозил бўлиши, хушхабар.

Сабзу хуррам – яшил, яшнаб турган майсалар.

Лаб-балаб – лиммо-лим, лиқ тўла.

Муғ кўйи – оташпарастлар кўчаси, тасаввуфий маънода пир хузури, ошиқ дарвешлар талпинадиган висол мақоми.

Шамса – иморатлар пештоқидаги нақш, қубба.

Кўк тоқи – осмон гумбази.

Рифъат – кўтарилиш, баланд мартаба, юксаклик.

Зийнат – безанган, зеб берилган.

Яшил хат – маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода барзах – моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади.

Ўқ – киприк. Тасаввуфий маънода Илоҳнинг инояти, Маҳбуби азалий назарининг ошиқ қалбига нур бўлиб тушишини айтганлар.

Байтларининг насрий баёни

1. Ул парисифат соҳиб жамол мени шундай мафтун ва беҳуш қилибдурки, унинг ишқида сарсонлигимга қараб, олам аҳли менга ҳайрон, мен эса ул гўзалнинг жамолига ҳайрону девонаман. Ёки: парда ичидаги ул руҳоний (хаёлий) гўзал ишқида шундай овораманки, олам бу аҳволимга ҳайрону мен эса, Унга ҳайронман.
2. Эй гўзал пари, киприкларинг ўқидан (ёки ул илоҳий назарнинг қалбимга тушишидан) кўнглим ўти пасайди, чунки ўқинг учидаги темир тиг гўё қатра сувдай бу оловни ўчиради.
3. Кўнгил шундай бир баходирки, ғам лашкари ўртасига ҳужум қилганда, унинг оҳи ўқдай бўлса, янги яраси – доғи қизил рангли қалқон кабидир.
4. Ёр ўқи (киприги)нинг патлари ва темирдан қилинган учи рангли тус олган, балки бу ўқ юрагимни тешиб учиб ўтганда оққан қон унга юкмишдир?

5. Ишқ шавқида ёзган мактубим ул гўзал парига қандай қилиб етсинки, мен одамлар ул пари исмини ўқиб, хабардор бўлмасин деган фикр билан мактуб устига нишони – отини ёзмадим.
6. Сенинг Хизрдай абадий ҳаёт нишониси бўлган туқларингнинг яшнаб туриши ажаб эмас, чунки ҳаёт булоғи уни тириклик суви билан суғориб турибди.
7. Муғлар кўчаси (пири комил ҳузури) қандай яхши, унинг мартаба ва ҳашамати шундай баландки, гўё Қуёш унинг пештоқидаги чиройли қубба, осмон гўмбазиси эса бир айвондай гап.
8. Булбул гулдан вафо – боқийлик истагани қизиқ ёки жала ёғавериб, гунчанинг бағри қотиб қолганидан, булбулга бу хандон гулдай кўриниб, абадийлик нишонасидай туюлгандир?
9. Жонини фидо қилмаган одам Жононга етмайди, деганлар, шу боис, эй Навоий, ушбу сўзнинг маъносидан келиб чиқиб, юз жоним бўлса ҳам, бари Ёрга фидо бўлсин дейман.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари сирасига киради. Аммо бу ерда ошиқоналик билан орифоналик муайян маънода қоришиб кетган. Зеро, «ошиқона» дегани ишқ-муҳаббат завқи ва изтироблари, ёр жамоли васфи ва бу жамолга етишишга интилувчи кўнгил кечинмалари ҳиссиёти, ҳаяжон ва талпинишларини тасвирловчи лирик асардир. Муҳаббат бир вақтнинг ўзида ҳам олам ва одам гўзаллиги, ҳам илоҳий Ёр жамолига қаратилган бўлиши мумкин. Гарчи орифона фалсафада моддий оламни мажоз, Мутлақ руҳни ҳақиқат (ҳақиқий мавжудлик) деб ажратилган бўлса-да, аммо бу икки тушунча батамом бир-бирига зид деб қаралмаган.

Аксинча, мажозий олам тасвиридан мақсад Ҳақиқатни чуқурроқ англаш, Уни инсонга яқинроқ қилиб тасаввур этиш кўзда тутилган. Ҳазрат Навоий тили билан айтганда, «айни ҳақиқатдир мажоз». Бундай қараш ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳиятидан келиб чиқади. Негаки, бу таълимотга кўра, Мутлақ руҳ (Парвардигор) ҳамма ерда мавжуд. Олам гўзаллиги, ҳаётнинг нашъу намоси, жумладан, инсон зоҳирий ва ботиний гўзаллиги, камолоти ҳам шу Мутлақ руҳ туфайли ва унинг ҳикмати, файзу таровати натижасидир. Шу боис, гўзал инсон (у чиройли аёл, навкирон йигит, қалби дониш ва кароматга лиммо-лим мўйсафид бўлиши мумкин)га муҳаббат орқали илоҳий қудрат кашф этилади. Буни аввалги ғазаллар шарҳида ҳам кўрдик.

Келтирилган ғазалда ҳам мана шундай тасвир усули қўлланилган (Навоийнинг кўпчилик ғазалларида бунини мушоҳада этиш мумкин). Яъни, ошиқ соҳибжамол инсонни кўриб, унинг хусну жамолига мафтун бўлганидан девонадай бўлиб қолади, одамлар ошиқнинг бу ахволига ҳайрон. Албатта, бу тасвирда анъанавийлик йўқ эмас, бироқ у тоза ва завқу шавқ кўзгатадиган ташбеҳлар билан воқеликни жонлантиради. Ошиқнинг беҳуду шайдолигига сабаб ёр кипригидир (нозли қараши, қарашма). Киприк камон ўқиға ўхшатирилган, бу ўқ тўғри ошиқ юрагига бориб тегади, демак, маъшуқа ошиққа эътибор қилган, унга назар ташлаган.

Ана шу назар бир томондан, ошиқни хурсанд этган бўлса, иккинчи томондан изтироб ва азоб ўтига гирифтор этган. Ошиқ шунинг учун ҳам маъшуқа жамолига ҳайрон бўлиб, қалбида ишқ олови ёнса-да, аммо унинг киприклари қалбига тегиб, бу ўтни ўчиради, чунки ўқнинг учи темирдан, темир эса сувга ўхшайди, дейди шоир. Шундан кейин бу ўққа бардош берган кўнгилнинг яралари, бу яралардан оққан қизил қонлар тасвирланган. Ғазалда ёр юзининг туклари Хиёр кийимининг ранги (Хиёр ҳар доим яшил либос билан тасаввур қилинади, чунки у абадий ҳаёт рамзи) ва майсазорга ўхшатирилган. Бу – ошиққа ҳаёт бағишлайдиган баҳорий ранг ва илоҳий булоқ кабидир. Бу ўринда рамзийлик ва реаллик, илоҳийлик ва моддийлик бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини изоҳлаб, ажойиб лавҳа тасвирини вужудга келтирган. Ушбу байтдан кейин келади-ган байт ҳам олдинги байт мазмунини давом эттириб, пири комил ҳузуридаги маънавий мулоқот таърифига бағишланган ва булбулга ўхшаб зоҳирий – ўткинчи гўзалликка эмас, балки ҳақиқий Моҳиятга ошиқ бўлиш, бу Моҳиятни англаш, идрок этишга даъват этароқ, Навоий бунинг мушкуллигини ҳам ғазал мактаида қайд этади: жонни фидо этмагунча Жононага етиш мумкин эмас.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЖУМЛАЙИ ОЛАМ МУСАХХАРДУР МАНГО

*Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манго,
Бахти гумрахдин қачон бу қисса бовардур манго.*

*Ҳақ танукдурким, тирикликдин манго сенсен мурод,
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур манго.*

*Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб
Гар насиб эмди ўшул покиза ғавҳардур манго.*

*Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи букун бодому шаккардур манго.*

*Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ой чехралиғ хуршидпайкардур манго.*

*Сарви ўртаб, суманни елга бер, эй богбон,
Ким бугун ҳамсуҳбат ул сарви суманбардур манго.*

*Қўрқарам ҳирмон саҳобин ёпмағай ғажм этса чарх,
Ким шабистон меҳр шамъидин мунаввардур манго.*

*Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким, жумлайи олам мусаххардур манго?*

(«Фаройиб ус-сиғар», 15-ғазал)

Луғат

Васл – боғланиш, етишиш, қўшилиш, учрашув.

Гумрах – йўлини йўқотган, овора, адашган.

Бовар – ишонч, ишониш.

Танук – гувоҳ.

Ғаввос – денгиз тубига шўнғиб, ғавҳар изловчи, сувга шўнғийдиган одам.

Ғавҳар – денгиз тубида садаф ичида пайдо бўладиган қимматбаҳо минерал тош.

Хуршид – офтоб, қуёш.

Хуршидпайкар – кўриниши, қадду қомати қуёшдай нурли гўзал.

Сарв – қишин-ёзин яшнаб турадиган, тик ўсадиган, игна баргли чиройли дарахт.

Суман – ёсуман, оқ рангли, хушбўй гул.

Ҳирмон – маҳрумлик, ноумидлик, бенасиб қолиш.

Саҳоб – булут.

Шабистон – ишратхона, ҳарам, тунги базм хонаси.

Меҳр – офтоб, қуёш.

Мусаххар – тасарруфга олинган, мағлуб этилган, эгалланган.

Байтларнинг насрий баёни

1. Сен билан учрашиш, сенга етишиш менга муяссар бўлармикин, бу афсонанинг ҳақиқатга айланишига кўзим етмайди, чунки бахтим қора, йўлдан адашганман.
2. Тириклигимдан мақсад – муродим сен эканига Ҳақ таоло гувоҳ, шу умид бўлмаса, менга оламнинг йўқи бори баробардир.
3. Эй кўнгул, васл уммонининг гаввоси бўлибман, ажаб эмаски, ўша покиза гавҳар – ёрим дийдори менга насиб этса.
4. Висол базми ичида хурсандчилик бодасини нега ичмайинки, бугун ёрнинг кўзи бодом каби, оғзи эса шакардай бўлиб, лаззат бағишламоқда.
5. Эй осмон, ой билан офтобингни йиғиштириб ол, негаки бу дам менга ул юзи ойдай, қомати қуёшдай гўзалим йўлдошдир.
6. Эй богбон, богингдаги чиройли сарв дарахтию, хушбўй ёсуман гулини совуриб ташла. Чунки ул сарв қоматли, суманбар, соҳибжамол ёрим ҳамсухбатимдир.
7. Қоронғи тун ул гўзал чехраси шамъидин нурафшондир, фалак мабодо маҳрумлик булутини юбориб, шамъимни беркитмаса, деб кўрқаман.
8. Эй Навоий, ёр васлини топганманми – йўқми, ҳеч билолмадим, ёки бутун олам тасарруфимга кирганмикин? (ва шу боис васлини сезмаяпманми?)

Ҳазалнинг умумий маъно-мазмун

Алишер Навоийнинг ҳар бир ҳазалида муайян кечинма, ошиқнинг бирор ҳолати тасвирга олинади. Шунга яраша ташбеҳ, тамсил танланади. Олдинги ҳазалда ёр назаридан ҳосил бўладиган кечинмалар қуйлангани учун киприк ва қарашмали қараш тимсоли – камон ўқи марказий тамсил бўлган бўлса, бу ҳазалда ёр дийдорига етишиш умиди тасвирлангани боис *васл*, *висол* сўзлари марказий образ – тамсил қилиб олинган. Матлада васлга етишиш илинжи, ёр эътибо-

рига тушиш армони қаламга олинади, ошиқ маъшуқага «мен шунга лойиқманми, кошки лойиқ бўлсайдим», деган ўқинчли оҳ чекади. Иккинчи байтда ёрга садоқат, ишқнинг кучи тилга олиниб, ошиқнинг бутун дунёси, ҳаётдан, яшашдан мақсади ёр висолига етишиш экани айтилади, бу бир аҳду паймондай жаранглайди, зеро ошиқ: бу ниятимга Оллоҳнинг ўзи гувоҳ дея қасам ичгандай ишонтиради бизни.

Шундан кейин васл гавҳарини топиш йўлидаги талпиниш ва қувончлар тасвирга олинади. Шоир ўз лирик қахрамонининг идеаллари, орзуларини, янги-янги ташбеҳлар билан жонлантириб боради: у васлдан сархуш, осмондаги ою қуёш унга писанд эмас, чунки ёнида тенгсиз соҳибжамол ёри бор, ердаги сарву суман ҳам бу гўзал олдида хира ва беқадр. Ана шундай висол базмининг давом этишини истайди шоир, аммо ғазал мақтаида буларнинг бари хом-хаёл экани, ёр васлини топибдими-йўқми – ноаниқ экани, дунёни эгалласа ҳам, балки бу васл муяссар бўлиши даргумон эканини бир армон билан қайд этади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

МУБТАЛО БЎЛДУМ САНГО

*Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиг кун эдиким ошно бўлдум санго.*

*Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санго.*

*Мен қачон дедим: вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манго, бўлдум санго.*

*Қай парипайкарга дерсен: телба бўлдунг бу сифат,
Эй парипайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.*

*Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, оввора бўл,
Юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санго.*

*Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.*

*Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 16-ғазал)

Луғат

Мубтало – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга боғланган.

Пайкар – сурат, Һайкал, Һусса, Һисм.

Жоми Жам – Жамшид жоми.

ЖоҺ – мансаб.

Һусса – ғам, Һусса чанги – ғам чолҺуси, ғам-алам куйини тарат-ган чанг.

Наво – а) куй; б) бойлик, бутунлик, гармония. Бенаво – ному-каммал, кашшоқ, ғариб.

Ушшоқ – ошиқлар.

Байтларнинг насрий баёни

1. Һуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлган куним қандай балолик кун экан?
2. Сендин кўнгил узай деб Һар қанча уринмайин, лекин кун-кундан баттарроқ сенга боғланиб қолдим.
3. Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтдимки, менга устма-уст зулм қилмоқдасан, сен қачон менга фидо бўлгил дединки, сенга фидо бўлмадим?
4. Қайси пари қоматли гўзалга бу хилда ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, менга не жабру жафо қилсанг Һам розиман, чунки сени севиб, девонанг бўлиб қолдим.
5. Эй кўнгул, улуғлар, донолар насиҺатига мен кулоқ солмадим, энди сен Һам овора бўладиган бўлдинг. Бошимдаги юз бало ет-маганидек, сен Һам бир бало бўлдинг (ёки мен сенга бир бало бўлдим).
6. Жамшид жомидаги май – васл сархушлиги ва абадий Һаёт рам-зи Һизр суйи насибама бўлсин десанг, мансабдан кечиб, дарвеш бўл.
7. Навоийдек сен маҺбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

Ғазалнинг умумий маъно-мазмун

Навоийнинг ушбу ғазали анча машҺур, хонандаларимиз уни қўшиқ қилиб куйлайдилар. Ғазал муҺаббат мавзуида бўлиб, ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-

фирок кўргузади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни писанд қилмай, ҳамма балолар, жабр-зулмга чидайди ва ишқида содиқ эканини исботлаб бораверади.

Ҳазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанрабодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша *мубтало*, *жафо*, *вафо*, *бало*, *фидо*, *телба* сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобидида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган.

Олтинчи байт ҳазалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта, бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир муҳаббат мавзuidaги ушбу ҳазал ҳам орифона маънога эга эканини таъкидлаб ўтгандай бўлади. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт) – бу пири комил қалби, бу қалб Оллоҳ нури билан мунаввар. Навоий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганда ҳам пири комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тутилади. Яъни, соқийга – пирга етишиб, ишқ нурига ғарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак. Охириги байт ҳам шунга боғлаб юборилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

БАҲР ЁШУРМИШ НАВОИЙ ҲАР ДУРИ МАКНУН АРО

*Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари саъди ҳилол ичра кезар гардун аро.*

*Англамон: Жайхунда ул ой кема бирла сайр этар,
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайхун аро.*

*Кемадин ҳар дам чиқиб рангин су кўзум қонидек,
Анда ёр андоқки мардум дидаи пурхун аро.*

*Боргил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас
Жўнгим, Лайло аморисин чекар ҳомун аро.*

*Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,
Баҳри ғамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.*

*Баҳр мавжидин мушавваш бўлмасун деб хотиринг,
Мавж урар юз баҳри ғам бу хотири маҳзун аро.*

*Дур бўлур баҳр ичра пинҳон назмидин шаҳ мадҳида,
Баҳр ёшурмиш Навоий ҳар дури макнун аро.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 20-ғазал)

Луғат

Заврак – қайиқ.

Жайхун – Амударё.

Ахтари саъд – бахт юлдузи.

Ҳилол – янги ой.

Гардун – чархи фалак, осмон.

Мардум – одамлар, бу ерда кўз қорачиғи.

Пурхун – қонга тўла, қонли.

Жўнг – кема.

Амора – одам ташиш учун туяга ортиладиган кажава.

Ҳомун – саҳро, чўл.

Соғар – шароб ичадиган коса, пиёла, қадах.

Махлас – халослик, қутулиш.

Даҳри дун – дунё.

Мушавваш – паришон, ташвишли, беором одам.

Маҳзун – ҳазин, ғамли, ташвишли.

Макнун – яширин.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Қуёшдай юзи порлоқ ул ғўзал Амударёда қайиқ ичида сайр қилмоқда деманг, балки ғўё янги ой ўроғи ўртасида осмонни кезаётган бахт юлдузи деб айтинг.
2. Амударёда ул ой кема ичида сайр этаяптими ёки одамлар янги ой билан қуёш аксини дарёда кўрмоқдаларми, билмай қолдим.
3. Кемадан ҳар дамда рангли суюқлик – қизил шароб менинг ҳижронда оқаётган қонли кўз ёшимдай оқаётир. Кемадаги ёр (шу боис) қонли кўз ичидаги қорачиққа ўхшайди.
4. Эй Мажнун, нари бор, ахир кажавасига Лайли ўтирган туянинг суръати ул отнинг кемаси (қайиғи)дай тез эмас.

5. Бу пасткаш дунё ғами денгизидан қутулмоқчи бўлсанг, хумнинг гирдобидан бир лаҳза қайиқ мисоли май косасини олма.
6. Ушбу денгиз (ғам денгизи)дан сенинг хотиринг паришон бўлмасин деб, бу хазин ва ғамли дилимда юз денгиз ғами тўлқинланади.
7. Дур денгиз тубида яширингандай, шоҳ мактовидаги Навоийнинг назмини денгиз ҳар бир яширин гавҳар ичиға беркитмиш.

Ҳазалнинг умумий маъно-мазмуни

Етти байтли мазкур ҳазални икки қисмга ажратиш мумкин: а) 1–4 байтлар ва б) 5–7 байтлар. Аввалги қисм байтларда маҳбубанинг Жайхун (Амударё)да кемада сайру саёҳати тасвирланган. Дарёдаги кема (қайиқ) ва унда ўтирган маҳбуба осмонда сайр этадиган ҳилол ва ёрқин бахт юлдузига ўхшатишган. Ғоят чиройли ташбеҳ! Бу Навоий ҳаёлот, бадиий санъаткорлигининг мўъжизаларидан биридир. Лайли минган туянинг саҳро кемасига ўхшатилиши ҳам жозибали. Зотан, туяни саҳро кемаси дейиш халқ орасида машҳур. Лекин Навоийнинг мақсади фақат туяни саҳро кемасига ўхшатиш эмас, балки дарёда кемада сайр қилаётган ёрининг Лайлидан гўзалроқ экани, ҳатто кеманинг суръати карвондан тезроқ эканини таъкидлаш бўлган.

Ҳазалнинг иккинчи қисмида шоир завқли ташбеҳлар тасвиридан бирданига андуҳли оҳангга ўтади ва *денгиз*, *тўлқин*, *қайиқ*, *гирдоб* сўзларини ошиқнинг изтиробли кечинмаларини ифодалашда қўллайди. Афтидан, дарёда сайр этаётган ёрга етишиш дарди ошиқни қийнаб, умр, дунё, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбур этгандай бўлади ва май сақланадиган идиш – хумни денгизга, пиёлани эса қайиққа ўхшатиб, шу майдан ичиб, дунё ғамини унутишга чорлайди. Албатта, май, хум, соғар тасаввуфий маънога эга, яъни: май – илоҳий ишқ, тажалли – Ёр нуридан баҳра олиб, хол мақомига эришиш, хум – илоҳий тажалли манбаи, орифи комил кўнгли, соғар – шу нурдан баҳра олиш, мушоҳадага берилиш – илоҳий насиба. Шоир қахрамони ана шу насибага интилиб, юз ғам денгизи дуч келса ҳам рози бўлишга тайёр. Хўш, бу қисмлардаги ғоялар орасида қандай боғланиш бор? Боғланиш шуки, биринчи қисмда зоҳирий ҳаёт гўзаллиги шавку завқи тасвирланган бўлса, иккинчи қисмда ботиний ҳаётга ташналик акс этган. Аслида, ҳар икки жиҳат ҳам бирибирига боғлиқ. Мажоз – ҳақиқат, ҳақиқат – мажоз бўлгач, зоҳирдан ботинга ва ботиндан зоҳирга қараб бориш ҳам мантиқий ҳолдир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

КҮНГЛУМ ҮРТАНСУН АГАР ГАЙРИНГҒА ПАРВО АЙЛАСА

*Кўнглум ўртансун агар гайрингға парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқингни пайдо айласа.*

*Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.*

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.*

*Файр зикрин ошкоро қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.*

*Рашқдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.*

*Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.*

*Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.*

*Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни пайдо айласа.*

*Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.*

*Даҳр шўҳига, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 23-ғазал)

Лугат

Файр – ўзга, бегона, дунё.

Парво – эътибор.

Таманно – орзу.

Навмид – ноумид.

Сарви раъно – гўзал қоматли маҳбуба.

Нукта – сўз, ҳикматли сўз.

Маҳваш – ой юзли, ойдай.

Офият – тинчлик.

Муғ – оташпараст руҳоний, тасаввуфий маънода ориф инсон.

Харобот – хароб бўлган жой, тасаввуфий маънода, пири комил ҳузури.

Жунун – девоналик, жиннилик дарди.

Парихон – афсунгар, дуохон, азойимхон.

Ансаб – энг муносиб, лойиқроқ.

Осор – асарлар, белгилар, излар, нишонлар.

Аҳли сидқ – вали инсонлар.

Ифшо – фош қилинган, очилган, ошкора.

Узор – юз.

Мутарро – тозаланган.

Дахр шўхи – дунё гўзали, дунё безаги, ҳаёт.

Сайд – ов.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Сендан ўзгага эътибор қилса, кўнглим ўртаниб ёнсин, сенинг шавқингни пайдо қилган бошқа кўнгиллар ҳам ўртансин.
2. Бошқа маҳбубалар васлини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни тилаган ҳар бир киши ҳам шундай бўлсин.
3. Агар ўзгаларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб қарасам, кўзим чиқсин, сенинг ҳуснингни тамошо айлаган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.
4. Сендан бошқанинг номини айтсам, тилим тутилсин, номингни зикр этган бошқа тил ҳам шундай бўлсин.
5. Агар ул раъно қоматли нигорим боғ аро сайр айласа, наргисдай чиройли кўзлари рашқдан жонимни шуъладай бўлиб ёндиради.
6. Куёш ҳар заррасидан бир Исо яратса ҳам, у менинг тор оғизли (оғзи кўринмайдиган) ой юзли гўзалимдай бўлолмайди.
7. Хурсандман ул пири комилданки, бир қадах май тутиб (илоҳий муждадан баҳраманд этиб), ўз ҳузурида беҳуду маст этди ва жонимга роҳат, осойишталик бағишлади.
8. Девоналигимни даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир парипайкар гўзал шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

9. Агар сидқ аҳли – вали инсонлар кўнгли Унинг меҳрин фoš этса,
осмон тонг ёғдуси каби ўз нурини бир лаҳза қўймай тўкаверади.
10. Ҳар қанча тун зулфини тозалаб, хушбўй таратиб, кундуз юзига
ёпса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига ов бўлма.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Навоийнинг ушбу ғазалини рашкнома деса ҳам бўлади. Ошиқнинг ўз маъшуқасига ишқи шунчалик кучлики, у ҳеч кимни унга яқинлаштиргиси келмайди, иложи бўлсаю, маҳбубасини барча ғайр ва бегона кишилардан яширса, ҳеч ким у ҳақда гапирмаса, ҳатто, номини тилига олмаса. Шу боис, ҳар бир байт бир илтижолу қасамдай жаранглайди, яъни, ошиқнинг ўзи ҳам ёрдан ўзгага боқмасликка оғтилади. Ҳа, ҳақиқий муҳаббат ана шундай, у фақат севган ёр васфини талаб қилади, ўз ёрини барчадан устун деб билиш, бутун вужуди, фикру ўйи билан ёр ёди ила яшаб, унга талпини. Рашк ва қизғаниш, ахир, муҳаббат кучидан нишона. Севмаган одамда рашк бўлмайди.

Аммо Навоий, ҳар ғалгидай, бу ғазалда ҳам яна ошиқона ҳиссиётлар тасвиридан орифона фикрлар баёнига ўтади, бошқача айтганда, муддаоси пири комил ҳузури эканини қайд этиб ғазални ақунлайди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

НАВОИЙ, СЕН КИМУ ИШРАТ МАЙИ...

*На хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.*

*Даме васл ичра вололиғ била рухсорим эғнида,
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошим аёғинда.*

*Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар айласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилгон бодадин рухсори боғинда.*

*Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин, кўргоч
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.*

*Гаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар киби сиймин сақоғинда.*

*Гаҳе беҳудлугумдин сесканиб тутсам адаб расми,
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.*

*Не келса тонгла келсин, бир тун усрук ётса ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб қучоғинда.*

*Қачон даврон манго бир бўйла ишратни раво кўргой,
Ки ўргатмиш мени ўртарға ҳижрон дарди доғинда.*

*Навоий, сен киму ишрат майи, билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.*

(«Фаройиб ус-сигар», 28-ғазал)

Лугат

Вола – мафтун, шайдо; воло – баланд мартаба.

Ниёз – талабгорлик, эҳтиёж, илтижо.

Ажз – ожизлик.

Занаҳдон – ияк, жағ, сақоқ. Тасаввуфий маънода маҳбуб лутфи.

Мукаррар – такрор, қайта-қайта.

Бода – ичимлик, май. Тасаввуфий маънода илоҳий нусрат ва ишқ.

Рухсор – юз.

Ҳайвон суйи – Хизр ичган абадий тириклик суви.

Тарашшуҳ – суюқликнинг сизиб чиқиши, намоён бўлиши.

Дудог – лаб.

Сиймин сақоқ – кумушдай ияк.

Ифрот – ҳаддан ошиш, чегарадан чиқиш.

Ялоғ – итлар овқат ейдиган идиш, ялоқ.

Усрук – маст, сархуш.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Иккаламиз васл боғида дийдор кўришишдан, ишқ ғалабасидан шоду хуррам оламни унутиб беҳуд бўлсак, қўлим ёрнинг бўйнидаю, оғзим қулоғида бўлса, қандай яхши бўларди.
2. (Шунда) бир нафас васл шайдолиғи ичра юзимни эғнига суртиб, яна бир нафас илтижо билан унинг оёғига бошимни қўйсам эди.
3. Гоҳида иягини тутиб қайта-қайта силасам ва шароб таъсирида юзи гулшанида очилган гулларни кўриб завқлансам.

4. Гоҳида гул япроғига ўхшаш лабларини ишқ завқидан Хизр ичган тириклик сувини ичгандай шимиб ютсам.
5. Гоҳида шодлигимдан оққан кўз ёшларим кумушдай иягига шабнам қатрасидай томганини кўруб, яна завқим тошса.
6. Гоҳида шавқиму завқим ошганидан одоб қондасидан чиқиб, белидан кучоғлаб олганимда сесканиб кетсам.
7. Қиёмат куни нима бўлса бўлар, киши гул очилган баҳор айёмида бир гул хирмани – жононани кучоғига олиб бир кеча бўлса ҳам, беҳуду маст бўлиб ётса яхшидир.
8. Даврон менга қачон шундай ишратни раво кўрар экан, мени васл хурсандлигига эмас, айрилиқ дарду доғини чекишга ўргатди.
9. Эй Навоий, сен киму васл майининг ишратини суриш қайда. Ахир, билмайсанмики, ит қон ичса ҳам, боши ўз ялоғида бўлиши лозим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу асарда Навоий лирик қаҳрамони орзуларининг ажойиб тасвири келтирилган. Аммо ана шу ҳаёлий лавҳаларни шоир реал ва ниҳоят жозибали, жонли гавдалантира олган. Бир-бирига муштоқ севишганларнинг васл боғидаги учрашуви, бир-бири дийдоридан лаззатланиши, ошиқнинг нозик, баъзан эса ўзини тутолмай қилган «кўполроқ» хатти-ҳаракати ўқувчига кучли завқ берадиган даражада таъсирчан, жонли тасвир этилган. Ошиқ ёрининг бўйнига қўлини қўйиб, қулоғига муҳаббатдан сўзламоқда, яна бир лаҳзадан кейин белини кучади, юзларини силайди, лабларидан ўпади, кўзларини ёр юзига суртади. Бу муҳаббатнинг ғалабаси, ширин висол дамларининг нозик ҳолатларини дилкаш ва эсда қоладиган деталлар билан тасвирлаш санъати, Навоий лирик маҳоратининг дурдона намунаси. Тўққиз байтлик ғазалнинг етти байтида севишган қалбларнинг мулоқоти ва бундан роҳатланиши, ажиб инсоний кечинмалар худди буюк бир рассом чизгандай бадиий сўз воситасида етти хил ҳолатда кўрсатиб берилган.

Бироқ саккизинчи байтга келганда, бу тасвир Навоий ҳаёлининг маҳсули экани маълум бўлади. Шоир бир ўкинч билан: қани эди, замону даврон менга ҳам шундай бир васл дамларини насиб этсайди, ёр васлидан лаззатланиш бир кеча бўлса ҳам бир умрга татигулик, умргагина эмас, икки дунёга арзигулик ва қиёмат куни нима жазо бўлса ҳам, аммо ана шундай висол оқшомидан воз кеч-

мас эдим, деган хайёмона фикрни баён этади. Бироқ ана шундай ширин дамлар Навоийга ўхшаганларга насиб этиши мумкин эмас, у «ишрат майдан» маҳрумлигини ғазал мақтаида аламли тарзда қистириб кетади.

Ўқувчиларда бу ғазалдаги тасвирларда орифона маънолар ҳам борми, деган савол туғилиши мумкин. Зеро, агар бода деганда илоҳий файз нусрати ва ишқ назарда тутиладиган *ниёз* Оллоҳга талабгорлик, *мастлик*, *усрук* – пир сўзидан сархушликни англатадиган бўлса, шу каби *васл*, *занаҳдон*, *лаб* (дудок), *бел*, хайвон суви каби сўз ва иборалар кўпинча тасаввуфий маънога эга бўлса, унда ғазалдаги тасвирда сўфиёна маъно назарда тутилган эмасми?

Албатта, Навоийнинг бу ғазалида ҳам тасаввуфий маъно бор. Бу хаёлий ҳолатларни пири комилга интилган талабгор кишининг руҳий кечинмалари билан қиёслаш мумкин. Аммо, камина назарида ғазалда дунёвий севги тасвири устунроқ ва умуман олганда эса, юқорида кўрганимиздай, Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида ҳам орифона маънолар акс эттирилган ва бу «мажоз усулида» ижод қилувчи шоирларда бир усул, анъана эди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ҲАЖР ЎЛУМДИН ТАЛХ ЭМИШ¹

*Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо.*

*Ул куёш ҳажринда, қўрқармен, фалакни ўртагай
Хар шарореким, бўлур бу ўтлуғ афгондин жудо.*

*Дема: «Хижронимда чекмайсен фиғону нола кўп»,
Жисм айларму фиғон, бўлгон нафас жондин жудо.*

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

*Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмағил
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.*

*Васларо парвона ўртанди, ҳамоно билдиким,
Қилғудекдур субҳ ани шамъи шабистондин жудо.*

¹ Нусратулло Жумахўжа қаламига мансуб шарҳлар олимнинг «Сатрлар силсила-сидаги сеҳр» («Ўқитувчи», Т., 1996) номли китобидан олинди.

*Бир иёсиз ит бўлуб эрди Навоий ёрсиз,
Бўлмасун, ёрабки, ҳаргиз банда султондин жудо.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 38-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ёшлик лирикаси маҳсули бўлиб, ишқ мавзуида рамали мусаммани маҳзүф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Асарнинг ғоявий моҳияти – ишқ ва висолни улуғлаш. Изҳор услубида яратилган. Таркибий хусусиятларига кўра якпора ғазалдир. Мураддаф. Ғазалнинг лирик қаҳрамони ошиқ инсон. Ифодаланган барча изтироб, кечинмалар унинг туйғулари орқали юзага чиқади. Лирик қаҳрамон тилидан изҳор этилган ҳажр ва висол ҳақидаги фикр, умумлашмалар шоирнинг шахсий кечинмалари хулосасидир.

Гарчи аънавий ишқ мавзуида битилган бўлса-да, ғазал мазмун ва ифода эътибори билан оригиналдир.

Асар таркибидаги барча байтлар бадиий баркамолликда ўзаро беллаша олади. Шунинг учун улар орасидан бирини шоҳбайт сифатида ажратиб кўрсатиш қийин. Ўзига хос тимсолий тасвири билан иккинчи байт ажралиб туради:

*Ул қуёш ҳажрида, кўрқармен, фалакни ўртагай
Ҳар шарореким, бўлур бу ўтлуғ афгондин жудо.*

Байтда кутилмаган, ўзига хос муболаға яратилган. Бу муболаға ақлга сиғмас даражада ҳаёлий: ул қуёш, яъни, манзур ҳажрида ошиқ шу қадар ўртаниб фиғон чекадики, унинг алангасидан сачраган ҳар учкун фалакни ёндира даражада ўтли.

Ушбу ғазал ишқ фалсафасини теран ифодалаши билан ҳам мумтоз.

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

Навоий бу байтда ишқ табиатидаги қонуниятни кашф айлаган, бутун ишқ аҳли қалбидаги дардни изҳор этган. Ғазалдаги ишқ нуқтаи назари қиёслар орқали ифодаланган куйидаги хулосаларда тажассум топган: гулистондан жудо бўлбўл – навосиз қуш, шакарис-тондан жудо тўти – гунг мавжудот, ҳижрондаги ошиқ аҳволи – оху фиғон, ҳижрондаги ошиқ вужуди – фиғонсиз жисм, чунки ундаги

жон – нафасдан айрилган, демак, жонондан жудолик – жондан жу-
долик, висолсиз ошиқ – шамъи шабистондан жудо парвона, ёрсиз
инсон – султонсиз банда ва эгасиз ит.

Ғазалдаги «жудо» радифи айрилиқ руҳини байтма-байт изчил
таъкидлаб, кучайтириб боришга хизмат қилади. Умуминсоний фикр-
туйғулар билан йўғирилган бу ғазал халқнинг севимли мумтоз ашу-
ласига айланган.

Нусратулло ЖУМАХҲА

ТИЙРА КУЛБАМҒА КИРИБ, ЖОНО

*Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрға ул навъким оби ҳаёт.*

*Сода кўнглум ичра лаълингнинг ҳаёли тушғали,
Шашаедурким, анинг ичига солмишлар набот.*

*Оразинг меҳрида юзингдур гадолиғ қилғоним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.*

*То кўнгулдин бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтурким, бўлур темирқанот.*

*Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам тирикмен, ўлтирур мени уёт.*

*Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулуғ,
Эй кўнгул, ғам сели етқач, тоғдек тутқил сабот.*

*Ишқинг ўтин гар Навоий десақим айлай рақам,
Сўзидин қуяр қалам, қурур қаро, эрир дават.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 74-ғазал)

Луғат

Тийра – қоронғи.

Зулмат – афсонага кўра ерости мамлакати, қоронғи ер ости.

Оби ҳаёт – қоронғи ерости мамлакати чашмаси, абадий ҳаёт
бағишловчи сув.

Сода – тоза, шаффоф, тиниқ.

Закот – исломда мол-мулк солиғи.

Пайкон – камон ўқининг ўткир учи, найза, ўқ.

Темирқанот – эндигина қанотларини учишга шайлаётган қуш боласи.

Тулуъ – офтобнинг нур сочиб чиқиши.

Сабот – чидам, тоқат.

Каро – ёзиш учун тайёрланган қора рангли суюқлик, сиёҳ.

Давот – сиёҳдон.

Сўз – сўз ва тафти, ҳарорат.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Эй жонажон маҳбубам, ерости зулмат дунёсида ҳаёт суви Хизрга абадий умр бағишлаганидай, сен ҳам қоронғи кулбамга кириб, мени ўлимдан халос эт.
2. Лаълдай лабининг хаёли софу покиза кўнглимга тушубдир, бу худди шишадан ясалган идишга новвот солинганидай бўлиб кўринади.
3. Юзининг қуёши (меҳри)ни тилашдан мақсадим (нуқтадай тор) оғзингдир, Ҳақ таоло офтоб мисоли яратибдир (нурингдан) бир зарра менга закот бер.
4. Ўқларинг (пати билан бирга) кўнглимнинг турли томонидан тешиб чиқибдилар. (Кўнглим) гўё эндигина темирқанот бўлган қуш боласига ўхшаб қолибди.
5. Васлинг умидида Худодан умр тилайман, аммо войким, сенсиз тирик юрганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.
6. Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенга нур сочиши (қараши, тажалли этиши)ни истасанг, ҳам сели оқиб келганда, тоғдек сабру тоқат қилиб чидагин.
7. Агар Навоий, сенга бўлган ишқини ёзаман деса, сўзи (ҳарорати) дан қалам куюди, сиёҳ қурийди ва сиёҳдон эриб кетади.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ҳам Навоийнинг мажоз усулида яратган ошиқона ғазалларидан. Аммо қўлланилган ташбеҳлар, тасвирий воситалар ўзига хос тароват, янги жилога эга. Ошиқнинг кўнгли топ-тоза, артилган шишадай шаффоф, шу боис Ёр жамоли бутун товланиши, мафтункорлиги билан унда акс этади. Шоир бу байтда гўзал Ёр лабини лаълга, шу лаълнинг хаёлини шиша идишга солинган новвотга

ўхшатган. Дарҳақиқат, новвотни шиша идишда сақлаш халқимизнинг қадимий одатларидан. Аммо лаъл – қизил, рангига кўра у новвотга ташбеҳ бўла олмайди. Навоий эса ана шу номувофикликни мувофиқлаштириш учун лаълнинг ҳаёли, яъни, лаълдай лаб ҳақидаги ўй-ҳаёлини новвотга ўхшатган. Бу эса бағоят гўзал, санъаткорона тасвир. Ошиқнинг ички олами ҳам бунда намоён бўлган.

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: Ёр юзи қуёшга ўхшатишмоқда. Лекин шу қуёш ичидан у нуктадай оғизни изламоқда. Оғизни нукта деб айтишимизга сабаб бор. Мумтоз адабиётда Ёр оғзининг торлиги, баъзан кўриниб кўринмай туриши гўзаллик белгиси деб қаралган. Қадимгиларнинг эстетик завқи, идроки мана шундай. Бироқ бунинг тагида орифона маъно бор. Оғизнинг торлиги комил пирнинг ниҳоят нозик сири ва валининг қудсий нафасига ишорадир. Айни шу маънода Ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг зарралари – нури (сўзи, ҳикмати) ошиқ учун оби ҳаётдир. Шу пири комилдан баҳраманд бўлиш йўлида у гўё гадо ва закот талабгори. Кейинги байтдаги ёр киприклари ўқидан мажруҳ бўлган дил ҳолатининг тасвири – ўқларнинг патини жўжа қушчанинг эндигина учишни ўрганиб, типирчилашига ўхшатиши ҳам покбоз ошиқнинг садоқат изҳори. Ошиқ тоғдай саботу матонатли бўлиши, ёр тарафидан, ҳаёт чарх-палагидан келган балоларга чидаши шарт. Бўлмаса, у ошиқи содиқ эмас. Ана шундай ошиқларнинг дили ёниқ ва ҳарорати атрофдагиларга ҳам таъсир этувчидир.

Ҳазалнинг мақтаси – охириги байти бағоят гўзал, уни ҳусни мақта десак хато бўлмайди. Чунки бу байтнинг образ – ифодаларигина эмас, ҳароратли оҳанги ҳам дилга қўзғолон солади. Шоир муҳаббат қудратини ажойиб ташбеҳлар тизими орқали васф этган, кечинмалар тугёнини тараннум этган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЭЙ НАСИМИ СУБҲ, АҲВОЛИМ ДИЛОРОМИМҒА АЙТ

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул сарви гуландомимға айт.*

*Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лабо-лаб бода ошомимға айт.*

*Ком-талху бода-захру ашк рангин бўлганин
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.*

*Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра невчун қилди, деб
Сўрмағил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.*

*Ул пари ҳажрида нангу номким тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.*

*Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға, айт.*

*Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким кўрсанг дилоромимға айт.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 84-ғазал)

Лугат

Насими субҳ – тонг ели. Тасаввуфий маънода илоҳий нур тажаллиси.

Сунбул – хушбўй, ҳалқа-ҳалқа гулли гиёҳ, маҳбубанинг зулфига ўхшатилади.

Сарви гуландом – гулдай чиройли сарвқомат одам.

Лаъл – қизил лаб. Тасаввуфий маънода пир сўзининг қиймати, маъшуқа каломининг бебаҳолиги.

Бодаошом – шароб ичувчи.

Ком – оғиз, мурод-мақсад, орзу, бахт.

Талх – аччиқ.

Ашк – кўз ёши.

Лафз – сўз.

Худком – ўз мақсади, фойдасини ўйлайдиган киши.

Тийра – қоронғи.

Нангу ном – ор, номус, обрў-эътибор.

Кароматгўй – башоратчи, ғайбдан хабар берувчи.

Оғоз – бошланиш.

Исён – бўйин товлаш, итоатсизлик, гуноҳ.

Партав – шуъла, порлаш.

Шамъи раҳмат – Оллоҳ нури, тажаллиси.

Анжом – охир, якун.

Бедил – дилсиз, дилини маҳбубга топширган, ошиқ.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Эй тонг ели, аҳволимни юзи гулдай чиройли, сочи сунбулдай хушбўй, қомати сарвадай тик ва гул каби нозик дилга ором бергувчи ёримга айт.
2. Унинг лаълдай қизил лаби ҳасратидан бот-бот қон ютишимни қизил майдан пиёлани лиммо-лим тўлдириб ичаётган ва айш қилаётган махбубимга етказ.
3. Оғзим аччиқ (ёки бахтим қора), ичаётган бодам захар, қон йиғлаётганимни лаъли лаби ширин, сўзлари гўзал ва ранг-баранг, ўзига бино қўйган шўхи жононимга айт.
4. Ҳижрон шоми ҳаётингни нега қоронғи қилди деб мендан сўрама, буни тонги йўқ шомимга айтгин.
5. Паридай ул гўзал махбуба фироқида ор-номусдан айрилганимни ҳижрон водийсида оввора кўнгил отлиғ бадномимга айт.
6. Эй башоратчи, менинг ишимнинг бошланишининг ўзи итоат-сизлик, саркашлик (гуноҳ) эди, аммо охирида шамъи раҳмат – илоҳий файз нури етадими менга, шундан хабар бер.
7. Эй дўст, Навоийнинг ғам ичида дилсиз орому қарори йўқ, бу аҳволимни агар кўрсанг, албатта, дилоромимга айт.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқона бу ғазалда севгувчи қалбнинг фиғону ноласи акс этган. Ёр узоқда, у шодлик боданўшлиги, ҳаёт гаштини суриш нашидаси билан банд. Ошиқ эса ҳижрон азобини тортмоқда, у шу аҳволдан ёрини хабардор этмоқчи бўлади, бунинг учун тонг шамолига мурожаат этади.

Умуман, тонг (субҳ) тимсоли, тонгга мурожаат Шарқ шоирларида анъанавий усуллардан ҳисобланиб келган. Бироқ Навоийда бу усул янги тасвирий воситалар билан намоён бўлган. Шоир ошиқ аҳволи ва маъшуканинг бепарволигини ташбеҳлар тазоди – қиёслаш йўли билан очиб беради. Айни вақтда бу ёр жамоли – васфини ҳам ўз ичига олган.

Ёрнинг юзи гулга, зулфи (ҳалқа сочи) хушбўй гиёҳ сунбулга, қадду қомати тик ўсадиган чиройли сарв дарахтига ўхшатиш. Ошиқ ҳижронда аламлар ютади, у ҳам бода ичади, аммо бу унинг учун захардай аччиқ, ҳар замон ёрнинг лаълдай қизил лаби, яъни пурмаъно сўзларини қўмсайди, шу ширин лаблардан ўпиб, роҳатлангиси

келади. Мана шундай икки ҳолатни зид қўйиб тасвирлаш кейин-
ги байтларда ҳам давом этган. Олтинчи байт ўзига хос мазмунга
эга: Навоий ошиқликни ўзига хос исён деб таърифлайди, яъни,
маҳбубага бундай шайдолик зоҳирий қоидалар, расм-русумларга
тўғри келмайди. Лекин охирида у Илоҳий тажалли нурига етишиш,
шамъи раҳмат шуъласини кўришдан умидвор. Шу мақсад ошиқни
овунтиради ва азоблари унутилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЎЛТУРУР МАҲРАМНИ СУЛТОН...

Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму, "бизни қурбон айладинг,
Ё юзунга тегди қонлар, бизни қурбон айлагач?"

Тийг ила пайконларинг етти, кўнгул бўлғоч хароб,
Сув куюб тухм эктинг, ул кишварни вайрон айлагач.

Қон эмаским, ёпти гулгун |хулла жаннат|хозини,
Ишқ мақтулин шаҳид айларда урён айлагач.

Ошқор айлаб юзин, кўзумни ҳайрон |айлади,
Ешурун олди кўнгул, кўзумни ҳайрон |айлагач.

Жонга кўйғоч |накди ишқини, қилди кўнгулмни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон |ганжи пинҳон |айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнгулунгни мажруҳ этмади,
Бас недурким, қон келур |бизингдин|сифон|айлагач?!

«Ғаройиб ус-сиғар», 98-ғазал)

Навоий ижодий камолотининг ўрта ёш босқичига мансуб бу ғазал
ишқ мавзуида яратилган. Етти байт мобайнида мавзу изчил ёрити-
либ, ғазал якпора таркиб касб этган. Услубан ғазал таъриф-тавсиф
ва изҳор уйғунлашган аралаш турда вужудга келган. Рамали мусам-
мани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Машҳур мумтоз кўшиқ ёки шеър сифатида тинглаганимизда, жозиб шаклу шамоили ва мафтункор оҳангининг ўзиёқ бизни маҳлиё этиб қўя қоладиган ушбу ғазалнинг сеҳри шундаки, унда инсон гўзаллиги, ишқ синоатлари, воқе ҳаёт ҳамда табиат манзаралари билан муқояса этиш усулида акс эттирилган. Шоирнинг маҳоратига қойилки, у мавҳум, сирли нарса ва хусусиятларни ҳаётий ҳодисалар билан қиёслаш воситасида аёнлаштириб, ҳайратомуз тарзда тасвирлаб беради. Масалан, матланинг иккинчи мисрасида кундалик турмушда учрайдиган оддийгина ҳодиса шоир қаламида бадиий ашёга айланган:

Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Маълумки, шам каттароқ шуъла таратиши ва атрофни кенгрок ёритиши учун учи қирқилиб, ришталари ёйилади, яъни тори паришон бўлади. Натижада, шам равшанроқ ёна бошлайди. Мана шу ҳаётий тафсилни шоир шундай бадиий фикрни асослаш ва шарҳлашга хизмат қилдирадики, гўё маъшуқа сочларини ёйиши ва атрофга муаттар ҳидлар таратиши, натижада, хусну жамол яна ҳам кўркамлашуви мазкур ҳодисани эслатади.

Иккинчи байтда тажохули ориф санъати ҳам қиёсий тасвирга қўшилиб, адабий муддао изҳорига хизмат қилади:

Юзни гуллардин беабму, бизни қурбон айладинг?
Ё юзунга тегди қонлар, бизни қурбон айлагач?

Изҳори ишқ зимнидаги шу маъно аниқки, лирик қаҳрамонни қурбон айлаган нарса маъшуқанинг гулгун қизил юзлари-ю ол ёноқлари. Аммо бун тўғридан-тўғри иқрор этиш, умуман, ғазал услубига ва хусусан, мазкур ғазалнинг ўзига хос услубига мувофиқ тушмас эди. Шунинг учун шоир «Юзни гуллардин беабму бизни қурбон айладинг» ёки «бизни қурбон (қатл) қилган чоғингда, қонидан юзларинг кизармишми, билмадим?» тарзида ҳайратли сўроқ орқали фикрини англатади.

*Ошкор айлаб юзин, кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул, кўзумни ҳайрон айлагач.*

Мазкур байтда маъшуқанинг гўзаллиги ва айни пайтда, айёрлиги тасвирланган. Шоир тавсифича, у асли кўнгул олмоқ қасдида эди, бунинг учун аввал жамолини жилвалантириб, кўнгулни олиб қўйди. Гарчи бу ҳаётий ҳол бўлса ҳам, байтнинг бадиий моҳияти шу билан

чегараланмайди. Маъшуқа, юз, кўз, кўнгулнинг рамзий маънолари ҳам бор, албатта. Байтлардаги «бизни қурбон айладинг», «бизни қурбон айлагач», «кўзумни ҳайрон айлади», «кўзумни ҳайрон айлагач» қайтариқлари бадиий мантиқ тақозосига кўра қўлланган такрор санъати нишонасидир.

Ҳазал таркибида иккита шохбайт бор. Бири матла бўлса, бири мақтадан олдинги байт. Бу байт ҳам матла сингари ғоявий-бадиий етуқлиги, фалсафий теранлиги билан ажралиб туради.

*Жонға қўйғоч нақди ишқинг, қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганжи пинҳон айлагач.*

Олдинги байтларда кўнглини олдиргани, кўнгли ҳайронликда қолганидан бўзлаётган лирик қаҳрамон энди маъшуқи азал кўнглини ҳалок этганини изҳор этмоқда. Ажабки, маъшуқа ишқ нақдини жон бағрига яширгач, ошиқ кўнглини ҳалок этади. Негаки, бу сирли ҳодисага кўнгил гувоҳ, бир куни уни ошкор этиб қўйиши мумкин. Шунинг учун кўнгил ҳалокатга маҳкум этилади. Биринчи мисра замиридаги шу мавзунинг ўзиёқ яхлит бир асар мундарижасига татирди. Аммо Навоий тамсил санъати воситасида биринчи мисрага шундай мутаносиб далилли жуфт яратадики, бадиий қиммати бебаҳо даражадаги байт юзага келади. Ҳазалга бадиий ашё бўлиб қўшилган ҳаётий тафсил шундан иборатки, султон ўз хазинаси яширилгач, хазинани яширган ва хазина яширилган жойдан воқиф бўлган ягона гувоҳ – маҳрамни ўлдирад экан. Бунда хазина – ишқ нақдига, маҳрам – кўнгилга таносуб қилинган. Маҳрамнинг қатлига боис шуки, у ҳам кўнгил сингари бир кунмас, бир кун хазина яширилган жойни ошкор қилиб қўйиши, натижада, хазина ва унинг соҳиби бесаранжом бўлиши хавфи бор. Бу байт ижтимоий ҳаёт ва ҳукмдорлик сиёсатидаги умумий бир қоида, фоже найрангни мудом эслатиб туради. Тарихда бутун умрини салтанат хизматига фидо этган, салтанат манфаатигагина эмас, балки сиёсий макрнинг фош этилишига ҳам ишлаб қолиши хавфу хавотири туғилган не-не заковатли зотлар ҳалокатга маҳкум этилмаган? Албатта, тақдирлар турлича кечган бўлиши мумкин, аммо султонлар қўллаган тадбир моҳияти бир хил қонуниятга эга. Бу байт қадим тарихнигина эмас, яқин йиллар кечмишини ҳам хотирга солиб, кишини ҳушёрликка ундайди. Қирғинбарот, қатагон йилларида миллионлаб халқ фарзандлари ижтимоий ҳақиқатни билганлари, сталинчилик салтанати сирларидан огоҳ бўлганликлари туфайли шафқатсиз қатл этилган-

лари ҳам шу байт ҳикматини ёдга солади. Чунки улар ҳам халқнинг виждони, бағри эдилар ва бир куни катта сиёсатдаги ҳийлаларни фош этиб, чинакам адолатни тиклашлари муқаррар эди.

Хуллас, мазкур ғазал ана шундай чуқур ижтимоий салмоқдор маъноларни қамраб олгани, кишини фақат ишқий кечинмалар ҳаёлотига чорламай, ижтимоий, фалсафий мушоҳадаларга толдириши ҳам замонавий ва умрбоқий аҳамиятга эгадир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЖОН ВА ЖОНОН СИРЛАРИ¹

*Навоий ижодида «жон» ва «жонон»
истилоҳларининг маънолари*

Маърифий татаббуъ Қисқа муқаддима

Мумтоз шеърятдан ҳар ким ўз идроки, маърифати даражасида баҳра топади. Ҳар ким ўз кўзасига яраша ундан сув олади. Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз девонини бекорга «Ҳазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») деб атаган эмас. Унинг ғазалларида шу қадар теран ирфоний маънолар, хос тасаввуфий истилоҳ ва иборалар, мажозларга бурканган ҳақиқатлар, ишқи илоҳийга далолат қилувчи қуйма тимсоллар борки, булар ҳақиқатан маънолар хазинасидир. Бу маънолардан фақат тасаввуфий истилоҳларни англаш йўли билангина тўлиқ баҳраманд бўлиш мумкин. Ғазалларнинг ташқи маънолари, мажозий тасвирлари кишига беҳад ҳайрат, завқ, сурур бахш этади. Бас, жонга ҳузур-ҳаловат, қалбга нур ва зарофат, онгга маъно ва ҳайрат етмоғи учун моҳиятдан – ички, ҳақиқий маънолардан хабардор бўлмоқ лозим.

Алишер Навоийнинг хуш оҳанг, яширин ранг ва турфа маъноларни ўзида мужассам этган асарларидан бири «Жон ва жонон» ғазалидир. Ғазални шартли равишда шундай номлаймиз. Зеро, унда жон билан жонон сирлари пинҳондир. Тан билан жон, жон билан жонон бир-бирларига қандай пайваста бўлса, ғазалда мажоз ва ҳақиқат ана шундай бир-бирига боғланган.

¹ «Жон ва жонон сирлари» мақоласи «Тафаккур» журнали (2012 йил, 2-сон, 38–47-бетлар) да чоп бўлган.

1. Жонбахш лаб ҳақиқати

*Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.*

Эй жон! (Эй жоним-севгилим!) Ҳар бир лабинг ўликни тирилтиришда бир жондир. Бу жиҳатдан икки лабинг бир-бири билан жоножондир, ажралмас дўстдир.

Матлаъни ва умуман, ғазални яхши тушуниш учун «лаб», «жон», «жонон» истилоҳларининг ирфоний-тасаввуфий маъноларини билмоқ лозим. Саййид Жаъфар Сажжодийнинг «Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний» («Маърифий истилоҳ ва иборалар луғати»), Саййид Содиқ Гуҳарийнинг «Шарҳи истилоҳоти тасаввуф» («Тасаввуф истилоҳлари шарҳи»), Сулаймон Улудогънинг «Тасаввуф теримлери сўзлугу» («Тасаввуф атамалари луғати») асарларида муҳим истилоҳлар батафсил изоҳланган. Муҳаммад Фиёсуддин ибн Жалолуддин ибн Шарафуддин Ромпурӣ – Мустафоободийнинг машҳур «Фиёс ул-луғот»да ҳам баъзи луғавий шарҳлар бор.

«ЛАБ» – маълум аъзо, дудоқ. Орифлар тилида – калом, сўз. (Фахруддин Ироқӣ). Баъзилар «лаб»ни «нафаси раҳмонӣ», яъни, илоҳӣ тажаллиларга ишорадир, деганлар.

Турли ирфоний маънолар тақозоси билан «лаб» деганда «жон», «жон» деганда «жонон» истилоҳлари бир-бирига эргашиб келаваради.

«Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур...» Матлада «лаб» «жон»ни эргаштириб келди, иккинчи байтда «жон» «жонон»ни эргаштириб келади. Илк байтда «жон» сўз ва ўзак сифатида уч бор уч маънода қўлланган: 1) жон-о – эй жон, эй менинг жоним бўлган севгилим; 2) жон – жасаддаги руҳ, ҳаёт; 3) жоножон – жонни жонга боғлаган ажралмас дўст. Бу иштиқоқ – ўзақдош сўзларни қўллаш санъатидир.

Навоӣ «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги бошқа бир ғазалида айтилади:

*Бармоғи ҳайрат билаким лаъли хандон ичрадур,
Ул алиф янглиғдурким, филмасал жон ичрадур.*

Ул маҳбубанинг бармоғи ҳайратдан хандон лаъли лабининг орасидадир, бамисоли алиф жон ичида бўлганидек.

Байтда лаб, яъни лаъли хандон яна «жон»ни пайдо қилди. Одатда, қизлар ҳайратдан бармоқ тишлайди. Ғўзалнинг лаълдек хандон лаблари орасидаги ҳайрат бармоғи худди жон орасидаги алиф каби бидир. Байтнинг мажозий ва ирфоний маъносидан ташқари яна «имловий» маъноси ҳам бор: «жон» сўзи арабчада алиф иштирокида ёзилади ва алиф ҳарфи жим билан нуннинг орасида бўлади.

«Тасаввуф атамалари луғати»да: «Лабдаги намлик оби ҳаётга, ишқ ва муҳаббат чашмасига ўхшатилади», – дейилган. Нега байтда «лаъли лаб» зикр қилинганда дарҳол «жон» эсланди? Чунки «лаб» деганда инсонга жон, руҳ, ҳаёт бахш этувчи манба – ишқ ва муҳаббат булоғи тушунилади. Бу жонбахш, ҳаётбахш лаб мумтоз шеърятда *лаби шакарий, лаби ширин; лаби лаъл ёки қисқача лаъл* каби иборалар билан тавсифланади. Бу таъбирлардан ҳар бирининг яна ўз тасаввуфий маънолари бор:

Лаби шакарий – шакар лаб, шакар дудок; пайғамбарларга малак, яъни фаришта Жаброил алайҳиссалом воситасида Оллоҳдан нозил қилинган калом, сўз, яъни илоҳий калом, муқаддас сўз; авлиёларга эса қалб тасфийси, яъни қалбни поклаш, мусаффо қилиш натижасида илҳом қилинадиган сўз, каломдир (Фахруддин Ироқий).

Лаби ширин – ширин лаб, чучук дудок: 1) идрок қилинмасдан ва ҳис этилмасдан бевосита келган калом, сўз; 2) маъшук сўзи; 3) севгили, маъшук; севгили лаби (Фахруддин Ироқий, Тахонавий).

Лаби лаъл – қизил лаб, ол дудок: 1) сўзнинг ботини, ичи, моҳияти, яъни маъшукнинг каломи, сўзи; 2) руҳнинг нафаси, жон киритувчи, тирилтирувчи нафас. Ва яна «лаби жонбахш»дан мурод борлиқ соясидаги йўқликдир, деганлар. Яъни, нафаси раҳмонийга – илоҳий нафас, илоҳий тажаллиларга ишора бўлган лабнинг нишона-белгилари ва лавозими – тақозосидан вужуднинг вужуби ихотасидаги йўқлик имконининг намойишидир. Чунончи, Навоий мазкур матла билан бошланган ғазалида айтади:

*Лаъли бир сўз бирла юз йиллик ўлукни Хизр этар,
Ғўйиё Рухуллоҳ ушбу оби ҳайвон ичрадур...*

Севгилининг лаби бир сўз билан юз йиллик ўликни тирилтиради, яъни, Хизр алайҳиссалом ҳаёт сувини ичиб, абадий ҳаёт топганидек, бу лаб юз йил ўлиб ётган жасадга боқий ҳаёт бахш этади. Ғўёки Рухуллоҳ, яъни, Исо алайҳиссалом бу ҳаёт сувини топишда восита бўлгандек.

Мазкур байтда юқоридаги маъноларнинг ҳаммаси мавжуд: маъшук сўзи ҳам, бевосита илоҳий калом ҳам, илоҳий тажаллилар ҳам, Рухуллоҳ, яъни, Исо алайҳиссалом ҳам, муқаддас калом ҳам. Куръони карим ҳақиқатан инсонга руҳ бағишлайди, хастага шифо, заифга қувват, дамсизга дам, очга озуқа, адашганга ҳидоят, бахтсизга бахт, ўлик дилга ҳаёт бўлади. Бу маънолар тасаввуфий шеърининг рангин гулзоридир. Фузулий айтади:

*Мен лабинг муштоқиям, зуҳҳод – Кавсар толиби,
Нечаким, маста май ичмоқ хуш гелар, хушёра сув...*

Мен лабинг муштоқиман, зоҳидлар эса Кавсарга талабгордирлар. Нечунким, мастга май ичмоқ хуш келади, хушёрга эса сув ичмоқ.

Бундаги мастлик илоҳий ишққа мазҳарлик ва зикр ила яна ишқ талаб қилишдир. «Лаб» мажозининг асл-асосини баён этишдан олдин «жон» ва «жонон» истилоҳларининг маъноларини кузатайлик.

2. «Жон»нинг маърифий маънолари

*Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур жонон эмас; ё жон эмас, жонон эрур...*

Жоним жонон билан шунчалик тўлдики, танамдаги ҳаёт ё жонон эмас, жондир, ёки жон эмас, жонондир – буни фаҳм этиб бўлмайди.

Саждодий «жон»нинг тасаввуфий маъноларини бундай баён этади:

Жон – 1) инсоннинг руҳи; 2) нафаси раҳмоний, яъни илоҳий (раҳмоний) нафас; 3) Ҳақнинг тажаллиёти. Шу уч маъно Навоий қўллаган «жон» сўзига етарли таърифдир. Бироқ яна гўзал шарҳлари бор.

Сулаймон Улудог айтади: «Жон – Мавлавия (Мавлоно Жалолиддин Румий) тариқатларида дарвеш, мурид маъносидадир».

Фахруддин Ироқий айтади: «Жоний дегани – руҳий дегани (яъни, руҳга, жонга оид сифат). Бу ҳеч қачон фоний бўлмайдиган (йўқ бўлмайдиган) ва абадиян боқий бўлган сифат».

Имом Ғаззолий айтади: «Ҳақиқатда одамнинг жони ўз зоти билан қоимдир. Ва унинг хос сифоти қолипдан мустағнийдир (яъни, жон қолипдан беҳожатдир, у жасад қолипига муҳтож эмас, жасад эса жонга муҳтож, жон бўлмаса, жасаднинг ҳаёти тугайди, тупроққа айланади. Жон эса жасадсиз ҳам ўз зоти билан тургувчидир).

Ўлимнинг маъноси жоннинг йўқ бўлиши эмас, балки бунинг маъноси жоннинг тасарруфи қолипдан (жасаддан) узилишидир.

Ҳашр, нашр, баъс ва иоданинг маъноси (яъни, қиёмат кuni ўлганларнинг қайта тирилиши, маъшаргоҳда тўпланиши, ўликни тиргизиш ва қайтариш тушунчаларининг маъноси) жонни йўқдан вужудга келтириш эмас, балки унга қолип кийгизилмоғидир (яъни, жоннинг жасадга қайта киритилмоғидир).

«Жон» истилоҳининг ирфоний ва адабий китобларда келган таркибларидан баъзилари қуйидагилар:

- 1) *Ғорати жон* – жонни талон қилиш, битириш, яғмо этиш, олиш;
- 2) *Жони мажруҳ* – яраланган, аламли, эзилган, қийналган жон;
- 3) *жон ва жисм*; 4) *гулистони жон* – жоннинг гулбоғи, катта гулзор, яйраб-яшнайдиган жойи; 5) *машоми жон* – жоннинг машоми, ҳид билиш аъзоси, ҳуш бўйни сезиши; 6) *жони жаҳон* – жаҳоннинг жони, оламнинг руҳи, ҳаёти; 7) *сарчашмаи жон* – жоннинг сарчашмаси, илк манбаи, ҳаёт булоғи; 8) *қиблаи жон* – жоннинг қибласи, мурожаат қиладиган, йўналиб, интилиб, талпиниб турадиган, Ҳақдан ўз ҳолатини сўрайдиган томони; 9) *қуввати жон* – жоннинг қуввати, мадад, руҳ оладиган омили; 10) *коми жон* – а) жоннинг истаги, тилаги, мақсуди, б) баҳраси, баҳра оладиган манбаи; 11) *гиребони жон* – жоннинг ёқаси, жоннинг чиқар жойи, узилиш ҳолати; 12) *ороми жон* – жоннинг ором, таскин топадиган манбаи, 13) *муниси жон* – жоннинг ҳамдами, ёри, улфати; 14) *равзаи жон* – а) жоннинг жаннати, боғи, гулбоғи; б) жоннинг маскани, қабр; 15) *Исийи жон* – жоннинг Исо Масиҳи, тирилтирувчиси, ҳаёт берувчиси; 16) *жонгудоз* – жонни қийновчи, қийноққа солувчи, азоб берувчи; 17) *жонпарвар* – жонлантирувчи, жон бахш этувчи, руҳ, қувват етказувчи; 18) *жонбахш* – жон бағишловчи, жон киритувчи, руҳлантирувчи...

Жонафзо иборасидан мурод эса солиқнинг бақосидирки, бу сифат билан у боқий ва абадий бўлгайдир ва унинг фаносига йўл бўлмагай (Сажжодий).

Бу маънолар ила мумтоз шеърятга назар ташласак, фикримиз тозароди, нафсоний қарашларимиз жилоланади, қалбимиз нурланади. Бироқ ҳар даврда ҳам адабиётни зоҳирий тушунувчилар бўлган. Ҳатто, Навоий даври ҳам бундан мустасно эмас. Чунончи, Навоий «Ҳазойин ул-маъоний» девонининг очкичи бўлмиш илк ғазалида: «Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур» деб китобхон тафаккурини зоҳирий нарсалардан узиб, мангу гўзал боти-

ний маънолар сари йўналтиришга мажбур бўлган. Ёки бошқа газа-
лида ирфоний маъноларни очикроқ шарҳлашга мажбурият сезган:

*Жаҳон ғамия узум бодаси гумон қилманг,
Ки зоҳир аҳлига бу маъни этди бўйла зухур.*

Яъни, «Биз ғам деб, бода деб ёзамиз, лекин сиз бунни ўткинчи
дунё ғами ва узум шарбати деб гумон қилманг, ҳамма нарсани юза-
ки кўрадиган, мажознинг ҳақиқатига қарамайдиган зоҳир аҳлига бу
маъни шундай туюлади».

*Валеқ аҳли ҳақиқатга май эрур ваҳдат,
Ғам ушбу қасрат эрурким, қилур кўнгилга хутур...*

«Лекин ҳақиқат аҳлига май ваҳдатдир, бирлик яккаю ягоналик
шавқи, Биру бор Аллоҳнинг ишқидир. Ғам эса кўнгилга келадиган
кўплик (бирликка зид) фикрлардир...»

Шунга ўхшаб, «Лаб ҳам инсонга жон бағишлайдими, ўлганни
тирилтирадими?! Муболага ҳам эви билан-да!» дейилиши мумкин.
Алҳол, энди «лаб» мажозининг ҳақиқатини баён этамиз.

3. Тиргизиш мўъжизасининг асослари

Мумтоз адабиётда «ўликни тиргизиш» ифодаси ҳазрати Исо
алайҳиссаломнинг мўъжизаларига асосланади. «Лаб», «нафас», «ан-
фос», «тиргузмоқ» сўзлари ҳамиша Исо Масиҳ зикри билан ёнма-ён
келади. «Жон ва жонон» ғазали матласида бу ном учрамаса ҳам,
сатр замирида мавжуд. Исо Масиҳ у зотнинг Қуръони каримда
таъкидланган номлари. Бу улулазм пайғамбар ўз нафаслари би-
лан ўликларни тиргизганлари боис шеърятда мажозан севгили
лаби жонбахшлик жиҳатидан Исо Масиҳ ва у зотнинг нафаслари-
га қиёс қилинади. «Масиҳонафас», «Масиҳанфос», «Масиҳодам»,
«Масиҳаваш», «Исйи жон» тавсифларининг қўлланиши шундандир.
Масалан, Навоий ёзади:

*Сариғ либос аро ул нўшлабки, хандондур,
Эрур Масиҳки, хуршид ичинда пинҳондур...*

«Сариғ либос ичида ул ширинлаб севгили хандон турган
чоғида худди қуёш ичида яширинган Исо Масиҳ каби ўликка жон
бағишлайди». «Қуёш ичида яширинганлик» эса Исо алайҳиссалом
асло ўлдирилмасдан, асло чормих қилинмасдан, юксакка

кўтарилганларига ишора. Бу илоҳий ҳақиқатдир. Чунончи, Куръони каримда Оллоҳ таоло: «Аниқки, уни ўлдирмадилар. Балки, Оллоҳ уни ўз хузурига кўтарди», дейди (Нисо сураси, 157–158-оятлар). Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий бу оятни шарҳлаб: «Оллоҳ таоло Исо алайҳиссаломни Ўзидан бошқасининг ҳукми жорий бўлмайдиган бир мақомга юксалтирди. Ҳукм ва ҳикмат эгаси танҳо Удир», – дейди. «Хуршид ичинда пинҳон» деганда Навоий ана шу юксак мақомга ишора қилади.

Яна бир мисол:

*Ул Масиҳ анфоси жонбахшу лаби – ҳайвон суйи,
Оллоҳ-Оллоҳ, неча жоним нотавон бўлғусидур!..*

«Ул Масиҳнинг нафаси жон бағишловчи, лаби эса ҳаёт сувидир, Оллоҳ-Оллоҳ, яна менинг жоним нечун бунчалик нотавон бўлади?..»
Яна бир мисол:

*Лаълидин тиргузмак этсам орзу, айб этмангиз,
Ким, киши ўлтурмоқ этмайдур Масиҳодин тамаъ!..*

«Маъшукнинг лаъли лабидан мени тирилтиришини орзу қилсам, айб қилмангизлар. Ахир, киши Исо Масиҳдан ўлдиришни умид қилмади-ку!»

Мумтоз шеъриятдаги ирфоний истилоҳларнинг мантикий қуввати шундаки, Исо Масиҳ алайҳиссаломнинг ўз нафаслари билан ўликни тиргизиш мўъжизалари асло ривоят ёки афсона эмас, балки илоҳий калом билан собит тарихий ҳақиқатдир. Чунончи, Оллоҳ таоло Куръони каримда Исо алайҳиссаломнинг Бани Исроилга айтган ушбу сўзларини илоҳий лафз ила баён этади: «Мен сизларга (ўзимнинг ҳақ пайғамбар эканлигим ҳақида) Парвардигорингиздан оят-далил келтирдим. Мен сизларга лойдан қуш тимсолини ясаб, унга пуфласам, у Оллоҳнинг изн-иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади. Ва яна қўр, пес касалларини тузата оламан ва Оллоҳнинг изни билан ўликларни тирилтираман ва уйлариңгизда сақлайдиган нарсалариңгизни айтиб беришга қодирман. Агар мўмин бўлсалариңгиз, албатта, бу ишларда сизлар учун аниқ оят-далиллар бордир» (Оли Имрон сураси, 48-49-оятлар).

Яна Оллоҳ таоло Куръони каримда бундай дейди: «Эсланг, Оллоҳ айтган эди: «Эй Исо ибн Марям! Сенга ва онангга берган неъматимни ёдингга ол, қайсики, сени Рухул-Қудс (Жаброил фаришта) билан қувватладим, одамларга бешиқда ва вояга етганиңгизда гапир-

динг. Сенга ёзувни, ҳикматни, Таврот ва Инжилни таълим бердим. Менинг изним билан лойдан қуш шаклини ясадинг. Сўнгра унга дам урганингда, у Менинг изним билан (чинакам тирик) қушга айланди. Менинг изним билан кўр ва песни тузатдинг. Менинг изним билан ўликларни (қабрларидан тирик ҳолда) чиқардинг...» (Моида сураси, 110-оят).

Бинобарин, тасаввуфий адабиётнинг суянган тоғи аввало Қуръони каримдир. Ўлиқни тирилтириш ҳақидаги мажознинг ҳақиқати ҳам Қуръони каримдадир. Таврот, Инжил, Забурнинг асл нусхалари ва Қуръони каримни «инсон тафаккурининг маҳсули» дейиш асло жоиз эмас, балки ҳақиқий илоҳий калом, Оллоҳнинг муқаддас сўзидир.

Оллоҳ барча пайғамбарларни муайян мўъжизалар билан қувватлаган ва Исо алайҳиссаломга беш мўъжиза ато этган. Диққат қилсак, олдинги оятда «Оллоҳнинг изни билан» деган ибора ва кейинги оятда «Менинг изним билан» деган илоҳий сўз қайта-қайта таъкидланмоқда. Бедаво касалларни тузатиш ва ўлиқни тирилтириш ишларини зохирда Исо алайҳиссалом бажардилар, лекин моҳиятда эса бу фақатгина Оллоҳнинг изн-иродаси билан воқе бўлди. Бу Оллоҳнинг қудратидир. Ўлиқни тирилтирувчи нафас Исо алайҳиссаломники, аммо бу нафасни ато этган зот Оллоҳдир. Бинобарин, мумтоз шеърятдан, айниқса, Навоийдек муваҳҳид зотнинг мажозларидан эътиқодий нуқсон излаш инсофдан эмас.

4. Инсон маъбуд эмас

Алишер Навоий Самарқанд улуғларидан бўлган ва фикҳда Абу Ханифаи Соний, яъни, иккинчи Имоми Аъзам деб эътироф этилган Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида икки йил таълим олган. Бу зот эса Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий авлодидандир. Навоий: «Онча илтифотлари бор эрдиким, «фарзанд дер эдилар», дейди тавозу билан. Бинобарин, Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандийнинг тасаввуфий тафсири Жомий ва Навоий ўқиган мўътабар тафсирдир. Шунинг учун ана шу «Тафсири Самарқандий»дан юқоридаги оятлар шарҳига оид сўзларни келтирмоқ мақсадга мувофиқдир. Фақиҳ ҳазратлари Исо алайҳиссаломга юқоридаги мўъжизалар берилгандан кейинги воқеани бундай изоҳлайди: «Ваҳоб ибн Мунаббих бундай дейди: «Исо алайҳиссалом Байти муқаддаснинг бир кўчасида турганларида шайтон у кишига яқин келиб бундай деди: «Эй Исо!

Сенга Рубубият (худолик) сифати етди. Чунки сен ўликларни тирилтирдинг, бешикда туриб гапирдинг, туғма кўрларнинг кўзини очиб, кўрадиган қилдинг, пес-мохов касалига йўлиққанларни тузатдинг. Ана шулар худо эканлигининг аломатларидир». Бу сўзларни айтган шайтонга Исо алайҳиссалом: «Эй малъун! Рубубият (Парвардигорлик) фақатгина Оллоҳга хос! Мен Унинг изни билангина ўликларни тиргиздим, кўрларнинг кўзини очдим, пес-моховларни тузатдим!..» – деб жавоб беради.

Шайтон кейинроқ келиб: «Эй Исо! Сен ер юзининг маъбудисан!» – дейди. Исо алайҳиссалом эса: «Ер ва осмонларнинг маъбудиди ёлғиз Оллоҳдир. Ундан бошқа илоҳ йўқ!» – деб жавоб берадилар. Нақл қилинишича, худди шу аснода Жаброил фаришта шайтонни қаноти билан уриб, денгизнинг нариги томонидаги бир гўшага улоқтириб ташлайди». («Тафсири Самарқандий», 257-бет). Бинобарин, пайғамбарлардан зоҳир бўладиган мўъжизалар ва авлиёлардан содир бўладиган кароматлар фақатгина Оллоҳнинг изи-иродаси биландир! Бас, ана шу тавҳид нури билан қаралганда: «Хар лабинг ўлганни тиргузмакда, жон, жон эрур» сатрининг мажозида ирфон борлиги маълум бўлади. Иккинчи байтда эса Навоий тўғридан-тўғри илоҳий ишқ изҳорига ўтиб, тўлғунликдан дам уради: «Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким, Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур...»

«Бўлмас фаҳмким» ибораси орифона сархушликдан дарак беради.

5. Жон – ошиқлар кўзгуси

Турли маърифий қомуслардан «жон»нинг рангин маъноларини кўрдик. Яна «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи»даги баъзи изоҳларга диққат қилайлик.

Жон – аъёни собитадир, яъни Ҳақ таоло азалдан яратиб, белгилаб, собит қилиб қўйган нарсадир. «Аъёни собита»нинг яна «илоҳий исмлар, яъни Оллоҳ таолонинг исм-сифатлари тажаллиси натижаси ва илмий тасаввур» деган маънолари ҳам бор.

Жон – мавжудотнинг ҳақиқати, яъни, борлиқ-дунёдирки, илмий тажаллидан ваҳдоният ва жабарут – ягоналик ва улуглик оламида зоҳир бўлмишдир.

Жон – а) миръот ул-ушшоқ, яъни, ошиқлар оинаси; б) софлик, тиниклик, равшанлик. Бу истилоҳни улуг аллома, мутасаввиф ва муфасссир Хожа Абдуллоҳ Ансорий тасаввуфга киритганлар. Пири

Хирот форсий манзумада «жон»нинг таърифини орифона-ошиқона келтирганлар. Насрий баёни: «Субҳонллоҳ! (Чексиз ҳайратлар бўлсин Ул пок-муназзаҳ Оллоҳнинг санъатигаким!) жаҳонда жондан ҳам кўра таажжуброқ нарса мавжудот ичида яширингани йўқ! Кийимлар ичида кетаётган киши қандоқ? Унда жон яшириниб, йўқ бўлиб кетгандирки, у абадий тирикдир. Ўша тирик бўлган жон унинг ўзидир. Тил асло тилга келмайдиган бир иборани тилга олмоқда...»

Бутун борлиқ-мавжудотда ҳаёт сабаби бўлиб турган нарса шу борлиқ-мавжудот ичида пинҳондир. Уни кўрмоққа изн йўқ. Мавлоно айтадилар:

*Танга жону жонга тан пинҳон эмас,
Жонни кўрмоқ кимсага имкон эмас!..*

Жон зоҳир кўзига кўринмайдиган борлиқдир. Хожа Абдуллоҳ Ансорий айтади: «Сўфийлар саҳифасида дил йўқ, сўфийлар саҳифасида қўлланадиган жон сўзи жон эмас. Жон ҳам йўқ. Аммо рашк тариқида жонга баҳона (ишора) бор».

Мавлоно айтади: «Жон бўлу жон йўлидан жонни танигил, кўриш (басират) дўсти бўл, қиёс фарзанди бўлма!» Яъни, зоҳирнинг «қол»нинг асири бўлма.

Бас, жон борлиги маълум, аммо кўздан нixon ҳаёт белгисидир. Вужуд жон билан тўлган, жон эса жонон билан тўлган. Вужуддаги бу тўлғун ҳаёт жонми, жононми – фаҳмлаб бўлмайди, дейди Навоий. Иккиси бир нарсага айланиб кетган. Шу боис «можаро» сўзи буларга ярашмайди. «Можаро» мумтоз луғатда кечмиш, саргузашт, бугунги луғатда низо, жанжал, тортишув маъносини билдиради. Ҳолбуки, жон билан жонон ўртасида низо бўлиши мумкин эмас.

6. Жонон маъшуқ ва жоннинг эгасидир

Ҳазалдан ҳузур туймоқ учун «жонон» истилоҳининг маъноларини кўрайлик.

«Жонон» – луғатда маъшуқ, маҳбуб; жонон, жонона – ёр, маъшуқ, севгили. Тасаввуфий маънода эса қаййумий сифатдирки, бутун мавжудотнинг қиёми – борлиги, туриши, яшаши унинг биландир. Агар (қаййумий сифат) бир зум мавжудотга пайваста бўлмаса эди, бирор нарса вужудга келмас ва бақо топмас эди.

«Қаййумий сифат»нинг маъноси нима? Ал-Қаййум – Оллоҳ таолонинг Қуръонда билдирилган гўзал исм-сифатларидан бири.

Оллоҳ Қаййумдир, яъни, бутун мавжудотни (осмонларни, ерларни ва ҳамма нарсаларни) тутиб турувчи зотдир. Ўзи ўз зоти билан қоимдир. (Ҳеч кимга, ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ). Яна «зоти ўзгармайдиган, кимсага эҳтиёж сезмайдиган абадий турувчидир», деб ҳам шарҳланган.

Жонон – жоннинг азизи, суюклиси; жоннинг эгаси, яратувчиси, мутасаррифи – бошқариб турувчисидир. Жонон жонга мазмун, маъно, ҳаёт бахш этган нурдир. Жонни нурга тўлдирган ишқи илоҳий манбаидир.

«Миръот ул-ушшоқ» – ошиқлар оинасига маъно жиҳатидан қарайдиган бўлсак, байтдаги жон ва жонон юксак маънавий мартаба, валоят даражаси, ҳол манзараси эканлиги маълум бўлади. Чунки жоннинг ошиқлар оинаси бўлиши софлик, азим риёзатлар, поклик, тиниқлик, зуҳду тақво натижаси, илоҳий тажаллиларга мазҳар бўлиш аломатидир. Бу орифона ишқи илоҳий самарасидир.

«Жоним андоқ тўлди жонондинки...» мисрасининг шарҳига яна бир мисол шуки, валоятда эркаклар мартабасига эришган орифа аёл – Робиат ул-Адавиййадан: «Шайтонни душман тутармисан?» деб сўрадилар. «Йўқ», деди. «Нечун?» деганларида: «Шунинг учунки, кўнглимда Раҳмон (Оллоҳ) севгиси шунчалик тўлиб тургайки, шайтон душманлиги унга сиғмас!» деб жавоб берди. Навоий байти шундай тўлғунликни эслатади.

Шу билан бирга, инсоннинг бундай тўлғунлиги, ишқи ва ирфони, шавқи ва афғони ўз қуввати, идроки, қалбининг ҳоли доирасидаги тўлғунлиқдир.

Мавлоно Жалолиддин Румий айтади: «Боязиднинг чанқоғи бир журъа билан қонди, сероблиқдан дам урди, идрокининг кўзаси шу билан тўлди ва ул нур (маърифат нури) унинг уйининг равзана-си хурдида (тўйнуғида) эди! Аммо Муҳаммад Мустафо соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳоллари улуғ ва чанқоқлик ва сувсизлик устига сувсизлик эди! Ва муборак кўкси: «Алам нашроҳ лака содрок?» – «Биз сенинг кўксингни кенг – мунаввар қилиб қўймадикми?» – (оятининг) шарҳи билан «Ва арзуллоҳи восиъатун» – «Ва Оллоҳнинг ери кенгдур» (ояти) бўлган эди! Шунинг учун (ичган сари тобора) ташналиқдан дам урдилар ва ҳар куни қурбат (Оллоҳга яқинлик) истидъосида (илтижосида) бўлдилар!..

Бас, ориф-ошиқларнинг ишқ ила тўлғунлиги ўз маърифати кўзасига муносиб бўлади. Шу билан бирга, Навоий сўзи ҳам шунчаки санъат ёки даъво эмас, балки ҳақиқатан ботин олаmidан дарак

берувчи ҳол жилосидир. Бу мартабани Навоий тариқатдан, муршиди комилларнинг таважжуҳи ва ҳимматидан топган.

«Жонон» «жон» сўзининг кўплиги эмас, форс тилида жонли нарсаларга – он, қисқа унли билан тугаган бўлса, – гон, чўзиқ унли билан тугаган сўз бўлса, – йон қўшимчалари қўшилиб, кўплик шакли ясалади. Масалан: мард – мардон, (киши – кишилар); доно – доноён (билагон – билагонлар); ташна – ташнагон (чанқоқ – чанқоқлар). Икки жон бирикиб, «жонлар»ни ташкил этгандек кўринса-да, аммо «жонон» «жонлар» дегани эмас, балки жоннинг азизи, маъшуқ, жоннинг жони деганидир.

Жоннинг жонон билан тўлгани илоҳий муҳаббатга далолат қилади. Муҳаббатнинг таърифини эса Муҳаммад Ғаззолий бундай келтирадилар: «Банданинг Оллоҳни севмоғи Оллоҳ бандасини севмоғининг аломатидир... Севги – томирлари соғлом, шохлари осмонларга қараб юксалган муаззам бир дарахт кабидир. Бу муҳаббат дарахтининг мевалари кўнгилларда, тил ва аъзоларда маърифат ва зикр шаклида вужудга келади. Бундан эса амал туғилади. Шундай қилиб, худди тутун оловга, мева дарахтга далолат қилганидек, тил ва аъзоларда вужудга келган маърифат, зикр ва амал муҳаббатга далолат қилади».

7. Жоннинг бақоси жонон билан

*Бўлса жонон, бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон била, жондин манга ҳижрон эрур.*

Жонон бўлса, жон ҳам бордир, жонон кетишга азм этса, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Жон билан менинг ўртамга ҳижрон тушади. Ёки жон туфайли мен ҳижронда қоламан...

Юқорида кузатдик, мавжудотнинг яшаб туришини таъминловчи қаййумий сифат бир дақиқа пайваста бўлмаса, бирор нарса мавжуд бўлмайди ва бақо топмайди. Бас, жононнинг илоҳий тажалли ҳеч қачон фоний бўлмайдиган абадийан боқий сифат эканлигини эътиборга олсак, «ла мавжуда иллаллоҳ» – «Оллоҳдан бошқа мавжуд (нарсa) йўқ» сўзи ёдга келади. Ёки Қуръони каримдаги: «Оллоҳнинг ваҳҳидан (зотидан) бошқа ҳамма нарсa ҳалок бўлгувчидир. Хукм Уникидир ва сизлар Унгагина қайтарилгайсизлар», деган ояти қарима хотирга келади (Қасас сураси, 88-оят).

Энди бир нозик нуқтага эътиборимизни қаратайлик. Бу жон ва инсон ўртасига тушадиган ҳижрондир. Жонон кетишга шайланса, жон ҳам у билан бирга кетади: «Жондин менга ҳижрон эрур...» Навоий бу айрилик иборасини олимона ва орифона қўллаган. Чунки жоннинг бадандан кетиши жоннинг йўқ бўлиши эмас. Ўлимнинг маъноси жоннинг қолипдан узилишидир. Жон мавжуд, аммо жасаддан кетган. Жасад ҳам мавжуд, фақат у тупроққа айланган. Ҳашр кунда жон билан жасад қайта топишади. Ана шу ўртадаги масофа ҳижрондирки, Навоий бу ҳақиқатни ҳайратомуз зарофат билан маъзога туширган.

8. Жон жонон учун

*Жон манга жонон учундир, йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.*

Менинг жоним жонон учундир, аммо жонон жон учун эмас. Жонсиз умр кечириш осон, лекин жононсиз умр кўриш қийин...

«Жонсиз умр осон» ифодаси бояги «ҳижрон»нинг шарҳидир. Инсон вафот этиб, жон билан жасад ўртасига ҳижрон тушганда ҳам, барибир, иккиси ҳамиша Оллоҳнинг тасарруфиди! Агар дунё ҳаётида жонон билан – ишқ билан, иймон билан яшаган бўлса, жасаднинг қабрдаги ҳоли ҳам осон. Лекин жононсиз – ишқсиз, иймонсиз яшаган бўлса, аҳволи танг. Байтнинг ботин маъноси шу. Энди зоҳир маъносини кўрайлик.

Бу ўринда «қотиқ» ва «осон» ифодалари жон билан жононнинг нисбатини ва мақомини белгилаш учундир. Инсоннинг жони жонон учун – Жоннинг эгаси бўлмиш Холиқи зул-жалол учун! У аслига қайтгувчи, тугал маънода жононники! Аммо жонон жон учун эмас, унинг жонга ҳеч қандай эҳтиёжи йўқ. «Жомеъ ул-мутун»да айтилади: «Оллоҳнинг бу яратмоғи Ўз қудратини ва сунъини (санъатини) изҳор этмоқ учундир. Ҳаргиз уларга ва уларнинг ёрдамларига муҳтож бўлганидан эмас!» (65-саҳифа).

Жонон – ўз зоти билан қоим: қадимдирки, ибтидоси йўқ; абадий тирик – боқийдирки, интиҳоси йўқ. Жон ҳам ўз зоти билан қоим, аммо у жасадга муҳтож бўлмаган ҳолда жононга муҳтождир. Унинг қаййумияти – бор бўлиб туриши жонон туфайли.

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийдан Оллоҳ таолонинг ушбу оятидаги: «Йа аййуҳаннасу антум фуқаро-у иллаллоху, валлоху Хувал-

Ғанийул-Ҳамид» – «Эй инсонлар! Сизлар Оллоҳга муҳтождирсизлар. Оллоҳнинг Ўзи Ғаний ва Ҳамид – беҳожат ва мақтовга лойиқ зотдир» (Фотир сураси, 15-оят) деган муборак сўзи ҳақида сўрадилар; айтди: «Сизлар Оллоҳнинг раҳматига муҳтожсизлар, деганидир ва Ул Оллоҳ таоло сизларнинг феълларингиздан – қиладиган амалларингиздан буткул беҳожатдир. Сизлар эса Оллоҳнинг раҳматига муҳтожсизлар, демакдир», дея жавоб бердилар. (Абдурраҳмон ас-Сулабийнинг «Табоқот ус-суфий» китобидан).

Фузулий айтади:

*Жонни жонон тиламиш, вермамак ўлмас, эй дил,
Не низо айлаялим, ул на саниндур, на баним...*

Жонни жонон сўраяпти, бермасликнинг иложи йўқ, эй дил! Қандай ҳам низо, эътироз қилайлик, ахир, бу жон сеники ҳам эмас, меники ҳам эмас!.. У Яратган эгасиникидир.

Тўғри, жасад жонсиз яшай олмайди. Илмий мантиқ ана шундай, лекин бу ўриндаги «жонсиз умр осон»лиги жонсиз яшаш мумкинлигини билдирмайди, балки жононсиз яшаш мумкин эмаслигини таъкидлайди, яъни жонон бўлмаса, баданда жон ҳам йўқ кабидир. Чунончи, кейинги байт бу маънони қувватлайди.

9. Жонсиз ва жононсиз ҳаёт йўқ

*Борса жон, жонон йитар, гар борса жонон, жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур?!*

Жон кетса, жонон йўқ бўлади; жонон кетса, жон ҳам кетади. Кишига жонону жонсиз яшашнинг қандай имкони бор?!

«Жонсиз вале (умр) осон эрур»нинг асл маъноси энди очилди. Олдинги байтда жонсиз яшаса бўлади, лекин жононсиз яшаб бўлмайди, дейилган эди. Бу байтда жонону жонсиз яшашнинг асло имкони йўқ, дейилди. Бу маъно олдинги байтни рад этиш ёки сўзидан қайтиш эмас, чунки бу гал иккиси қўшиб зикр қилинди. Бу аввалги маънони тасдиқлаш, очиш ва ривожлантириш, байтни байт билан шарҳлашдир.

Сулаймон Улудоғ Фаҳруддин Ироқий шарҳига таяниб, «жонон»ни тасаввуфий маънода: 1) Мавло, Раб, Оллоҳ; 2) Оллоҳнинг қайюмият сифати, деб изоҳлайди ва: «Бутун борлиқлар бу сифат соясида ўз борлиқларини сақлаб туради ва давом эттиради. Қайюмият (сифати) билан алоқаси узилган мавжудот бирор зум бор бўлиб тура

олмайди, дарҳол йўқ бўлиб кетади», деб таъкидлайди. Ана шунинг учун жонон кетса, жон кетади, ана шунинг учун кимсага жонону жонсиз умр кўришнинг имкони йўқ!

Жонон кетса, жоннинг кетиши Саъдийнинг «Карвон»ини (яъни, «Эй сорбон»ини) эсга солади:

*Жоннинг бадандан кетгусин сўзлайдилар ҳар не йўсин,
Мен ўз кўзим бирлан ўзим кўрдимки жоним кетадур...*

«Жоннинг бадандан кетиши ҳақида ҳар хил илмий ва ноилмий фикр-қарашлар, гап-сўзлар мавжуд. Лекин мен ўз кўзим билан кўрдимки, жоним кетиб бораётир...»

Бу маърифий ифода жоннинг баданга эҳтиёжи бўлмасдан, ўз зоти билан қоим эканлиги ҳақидаги илмий мантикқа асосланган. Навбатдаги байтда Навоий олдинги маъноларни умумлаштириб, хулосалайди.

10. Жононсиз жаҳон зиндондир

*Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса жон илаким, ўлмас жаҳон, зиндон эрур...*

Жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан яхшидир, агар жонон жон билан бирга бўлмаса, жаҳон бўлмайди, балки зиндон бўлади...

Қуръони каримда: «Оллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир», деб марҳамат қилинади. («Нур» сураси, 35-оят). Исоҳда: «Яъни, уларнинг барчасини ёритиб, йўқдан бор қилиб тургувчидир», дейилади. Оллоҳ қайюмият сифати тажаллиси билан еру осмонларни, жону жаҳонни тутиб турувчи бўлса, Нур сифати билан еру осмонларни (оламларни) ёритувчи, нури, мунаввар қилгувчидир. Ўзи хоҳлаган сиймоларга, зеҳнларга ва кўнгилларга нур ёғдиргувчидир. Жононсиз жаҳон бўлмас, балки зиндон бўлур.

Жононнинг дил оташидан – ишқи илоҳийдан хабардорлиги Р. Яҳёнинг ушбу байтида чиройли очилган:

*Сўзи дилдан беҳабар деб ўйламанг жононани,
Шамъни ёқмасми ул оташким, ёқар парвонани!..*

«Жононани дилнинг ёнишларидан беҳабар деб ўйламанг, ахир, парвонани ёқаётган бу олов шамнинг ўзини ёқмайдими!..» Яна Абу Ҳомид Ғаззолий сўзини эслайлик: «Банданинг Оллоҳни севмоғи Оллоҳ бандани севмоғининг аломатидир...»

11. Абадият сабаби

Жон ва жонон мумтоз шеърятнинг жонажон истилоҳларидандир. «Жонафзо» калимаси жонни нашъалантирувчи, жонни жонга қўшувчи, деган маънони билдиради, аммо тасаввуфий истилоҳда Ҳақ таоло-нинг бақо сифатидир (Ироқий). Соликни фанодан узоқлаштириб, уни боқий ва абадий қилувчи сифат бу. Шу боисдан мумтоз адабиётни ҳар ким ўз идроки даражасида англайди. Бас, жон ва жонон ғазалининг жони бўлган ўта муҳим ҳулосани ошкор этиш вақти етди. Бундай мурод ҳам руҳи инсонийдир. Зеро, ҳар кимки бежондир, у билишдан маҳрумдир. Билиш тириклик белгисидир. Билиш – жонга хос хусусият!.. Жононни билмоқ учун жасадга жон керак, чунки жонга жонон керак. Ҳадиси қудсийда Оллоҳ айтади: «Мен яширин ганж эдим. Ўзимни ошкор қилишни севдим!» Бас, жон ҳам, жаҳон ҳам жонон билан ёруғ ва ғўзал! Жонон жон билан бирга бўлмаса, жаҳон нурсиз, қоронғу зиндон бўлади. Бу – жаҳолат, нурсизлик, ишқсизлик, маърифатсизлик, беҳабарлик, ғафлат зиндонидир. Жон билан жононнинг бирлигидан мақсад маърифатдир, маърифатуллоҳдир, жоннинг эгаси бўлмиш Холиқи зул-жалол ва зул-камолни танимоқдир. Ана шундан ишқ туғилади. Жаҳон нур ва маъно билан тўлади. Адабиётдаги ирфоний истилоҳлардан мурод ана шудир. Шунинг учун Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий «Ирфон» сўзини шарҳлаб: «Оллоҳ таолони ва Унинг сифатларини билмоқ илмларнинг энг юксаги, энг улуғи, энг фойдалиси, энг мукаммали, энг шарафлиси, энг порлоғи, руҳга энг кўп таъсир этадиганидир. Ақли салим эгаси бўлган мусулмон киши авло тарзда бу илмни таҳсил олмоғи фарздир. Бу илм бутун илмларнинг асоси, ҳамма нарсанинг маъзи, бутун саодатларнинг манбаи, барча ғўзал, яхши хислатларнинг бошланғичи, дунё ва охираат саодатининг асосидир. Бу илмни яхши билган инсон ўз эътиқодини шубҳа қоронғулигидан, шайтон ва нафснинг ҳийлаларидан қутқарган бўлади!..» дейди («Жомий ул-мутун», 27-саҳифа).

«Жоним андоқ тўлди жонондин», «Жон манга жонон учундир», «Хуштурур жону жаҳон жонон била» каби ифодаalar ирфон аломати, жоннинг эгасига муҳаббат изҳоридир...

12. Тан билан жоннинг ҳижрони муваққатдир

*Жоним ол, эй ҳажру жононсиз манга ранж истама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.*

Эй ҳажр, жононсиз менга ранж – қийноқ-машаққат истама, ундан кўра жонимни олиб қўяқол, чунки Навоий жононсиз жонидан безордир!

Байта «жон» ўзаклари, жим ҳарфи пайдар-пай қўлланиб, бетакрор иштиқоқ санъати вужудга келган.

Фузулий ёзади:

*Ё Раб, бана жон геракмас,
Жонон йўқ эса, жаҳон керакмас...*

Ирфон масаласида мумтоз шоирларда маъно оҳангдошлиги мавжуд.

Савол туғилиши мумкинки: «Ҳақиқат турганда нега тасаввуфий шеъриятда мажоз восита қилинади?» Дунё ҳаёти абадий ҳаётдан бир жузъ бўлганидек, дунёдаги бошқа ҳамма нарсалар ҳам жузъийдир. Зоҳир кўзи билан кўриладиган нарсаларга муҳаббат боғлаш бор нарса. Оллоҳ Қуръонда айтади: «Зуййина линнаси хуббуш-шаҳавоти минан-нисои» – «Инсонлар учун аёлларга нисбатан эҳтиросли муҳаббат зийнатли қилинди...».

Нафсоний истак устун бўлган жойда муҳаббат ҳалокатга яқин бўлади. И.П. Эккерманнинг «Гёте билан суҳбатлар» китобида қизиқ воқеа нақл этилган. Гётенинг котиби ёш бир шоиранинг шеърларини келтириб, унинг гоёт истеъдодли эканини айтади. Суҳбатда улуғ шоирнинг табиби ҳам бор эди. Шеърлар қараб чиқилгач: «Бу қиз эрга теккач, шеър ёзишни ташлайди», – дейишади. «Нега?» – дейилганда, қизнинг ишқий шеърларида нафсоний истак кучли эканлиги, у муродига етгач, шеърга эҳтиёжи қолмаслиги айтилади. Демак, нафснинг муродга етиши севгигагина эмас, истеъдодга ҳам салбий таъсир қилиши англашилмоқда. Албатта, чин муҳаббат билан боғланган умрлар бундан мустаснодир.

13. Мажозий муҳаббатнинг моҳияти

Мажозий-башарий муҳаббат нафсоний ва шахвоний эҳтиёждан холи бўлмагани учун, ориф зотлар, тариқат мансублари дунё севгисини барча хатоларнинг боши, деб ҳисоблаганлар. Илоҳий ишқни

таржиҳ этганлар. Тасаввуфий адабиётда бунга мисоллар кўп. Навоий ҳам ошиқ йигит, бемор маъшуқа ва табиб воқеасида мажозий муҳаббатнинг мусибатини кўрсатган. Доктор, профессор Маҳмуд Аъсад Жўшон (раҳматуллоҳи алайҳ) «Ҳақиқий севги» китобида: «Бу дунёдаги инсонларнинг турли севгилари ишқи мажозийдир, ҳақиқий эмасдир. Чунки келгай, кетгай. Ўткинчидир, вақтинчалиқдир. Бир қанча вақт ўтгач, севганингдан нафратланишинг ҳам мумкин... Кимиси, вақтлар ўтиб, ўзи тушуниб, ўйлаб, ёқтириб, севиб олган ёридан совийди...», дейдилар. Ана шунинг учун инсоннинг ҳаётига нур ва маъно бағишлайдиган ишқи илоҳий асл муҳаббат сифатида тарафнам этилади.

Ҳасан Басрий Робиъага: «Эй Робиъа! Агар хоҳласанг, сени никоҳимга олайин», дейди. Робиъа: «Эй устоз! Никоҳ вужудга қилинади. Менда ўзи вужуд бўлмаса, нимага никоҳ қиласиз!», деб жавоб беради. Инсоний, мажозий муҳаббатнинг омили вужуд ва мавжуд нарсалардир... Илоҳий ишқ билан тўлган жон эса ўзини фано мақомига етказиб бақо топган.

Навоий ўзининг бу шайдолигини, ишқи илоҳий мақомини бошқа бир газалида бундай ифодалайди:

*Жонда ишқинг бўлғуси, то танда жон бўлғусидир,
Танда жондек жон аро ишқинг ниҳон бўлғусидир...*

Инсоний-мажозий муҳаббатнинг ўткинчи эканлигини таъкидлаш асло уни рад этиш эмас. Инсон борки, муҳаббат бор, дард бор, соғинч бор, бир-бирига интилишлар бор. Зеро, абадий гўзал ҳақиқатга кўприк бўлган нарса ана шу ўткинчи мажоздир.

Одатда татаббу бир шеърий асарга эргашиб ёзилган мустақил назмий асардир. Аммо бу маърифий татаббу Нажмиддин Комиловнинг «Жон ва жонон можароси» шарҳига жавобан битилди. Олим фикрларини баҳоли қудрат тўлдириш, янгилаш билан бирга, баъзи саҳвлар ислоҳига ҳам қўл урган бўлди. Илло, ушбу ожизона шарҳ чин қалбдан марҳум азиз устозга бағишловдир.

Мирзо КЕНЖАБЕК

ҚИЗИЛ ТҮН КИЙДИ ЁР

Лолагун тўн ичра, ё раб, ул ғазоли Чин эрур,
Ё кўзумнинг мардуми қон ёш ила рангин эрур.

Билмон, оёким, шафақ ичра эрур заррин ғазол,
Лолагун тўн ичра ёхуд ул ғазоли Чин эрур?

Айламиш гулдаста банд сунъ тўну жисмини,
Санъатиким, арғувон барги аро насрин эрур.

Қадмудур бу ё эрур шингарф ила ёзғон алиф,
Белму ё тореки, лаъл ичра анга таскин эрур?

Кўнглум ичра солди ул тўн акс ёхуд бўлди қон,
Халқ кўнглин қон этарга, ваҳ, бу не ойин эрур?

Бир қадах гулгун май, эй соқий, тўла тутким, кўнгул
Ул бути гулгун қабо бедодидин ғамгин эрур.

Эй Навоий, қатл учун гар худ қизил тўн кийди ёр,
Басдур ул тўн ранги, не муҳтожи қатлу кин эрур?

Дема тоғу лола даҳр ичра – ажал қаплони бил,
Ким кийиклар қонидин бошдин-аёғ рангин эрур.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 192-ғазал)

Луғат

Лолагун – лоладай, лоладай қизил рангли.

Ғазол (ғизол) – оху, кийик.

Чин – Хитой.

Кўз мардуми – кўз қорачиғи.

Рангин – рангли, қизарган, ранг – баранг.

Арғувон – қизғиш гулли дарахт.

Шингарф – қизил бўёқ, қизил ранг.

Таскин – тинчланиш, хотиржам бўлиш, жой олиш.

Ойин – одат, йўл-йўриқ, қоида, урф.

Гулгун – гул каби, гул рангли, қизил.

Кин – ўч, қасос.

Насрин – оқ рангли хушбўй гул.

Сунъ – ясаш, яратиш, маҳорат.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Лола рангли (қизил) тўн кийган ёрим хитой оҳусимикин ёки кўзимнинг қорачиғи қонли ёш билан қизариб кўринмоқдамикин?
2. Шафақ ичидаги олтин оҳу (тимсоли)ми ёки у лола рангли хитой оҳуси (кийиғи)микин?
3. Қизил тўни ва жисмини гулдаста каби маҳорат билан шундай бирга боғламишки, у гўё қизил гулли арғувон дарахти япроқлари орасидаги насрин (оқ хушбўй гул)га ўхшайди.
4. Бу қадмикин ёинки қизил ранг билан ёзилган алифмикин, нозик белимикин ё бир тордирки, лаъл ичида сокин жой олибди (маскан тутибди)?
5. Бу қизил тўннинг акси кўнглимга тушибди ёки (кўнглим унинг таъсирида) қон бўлибди. Одамлар кўнглини қон этиш учун, эвоҳ, бу қанақа одат бўлди?
6. Эй соқий, қизил майдан бир қадаҳ тўлдириб қуй, зеро, кўнглим ул қизил тўнли санам жафосидан ғамлидир.
7. Эй Навоий, агар ёр қатлим учун қизил тўн кийган бўлса, ўша тўннинг ранги етарли, қасд этиш, қасос олишга ҳожат йўқ.
8. Дунёдаги тоғ ва лола (қувончи)дан ғапирма, уларни ажалнинг қоплони бил, бу тоғу тошлар (дунё) кийиклар қони билан бўялгандир.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоий ғазаллари орасида алоҳида-алоҳида ранглар тасвири, маъшукнинг турли рангли либосларда кўриниши ва бунинг ошиқ аҳволи-руҳиясига таъсирига бағишланганлари ҳам бор. Чунончи, қизил либос кийган маъшуқа жамоли бир неча ғазалларда мавжуд.

Ушбу ишқий ғазалда эса қизил рангли тўн кийган маҳбуб жамоли тасвири яратилган. Ана шу тасвирни бўрттириш ва ранглар жилосининг ошиқ қалбига таъсири учун турли поэтик қиёслар, ташбеҳлар қўлланилган. Чунончи: қизил тўн, лола, қонли, ёш, бағир қони, шафақ, гулдаста, арғувон дарахти, қизил ранг, лаъл, қизил май каби зоҳирий кўриниши ўхшаш нарса ва ҳодисалар билан чоғиштирилади, турли бадий санъатлар ҳосил қилинади, умуман, ранглар дунё гўзаллигининг асосий воситасидир, ранглар мутаносиблиги эса кишининг нафақат кўзини, балки қалбини ҳам қувонтиради. Навоий

газалида ҳам ошиқ қизил либос кийган маҳбуб жамолидан сархуш, аммо шоир шунда ҳам фақат айни ранглар кўзғатган завқни тасвирлаш баробарида ошиқнинг юрагидаги рангоранг кечинмаларни ҳам кўрсатишга муваффақ бўлади.

Ошиқ ёрнинг қизил тўни унга нақадар ярашгани, у худди Хитой ва Хўтан оҳусидай чиройга тўлганини айтиб, айни вақтда, бу қонга беланган кўз қорачиғига ўхшабини ҳам қайд этади. Ёинки қизил тўн кийган ёр ишқи кўнглини қон қилганини ҳам айтиб ўтади. Бу ғазалнинг ўзига хослиги яна шундаки, унда мақтадан кейин бир байт илова қилинади (Навоийда яна бир нечта шунақа ғазаллар бор). Агар мақтада маҳбубнинг қизил тўни ошиқ қатли учун етарлидир, деган фикр баён этилган бўлса (балки, қизил тўн кийган жаллод назарда тутилгандир?), илова байтда бу фикр ривожлантирилиб, дунё ғўзаллиги, гулу доласи абадий эмаслиги, замон гардиши, ажал қоплони уларни нобуд қилиб туриши ҳақида бир фалсафий мушоҳадани айтиш билан асар маъно-мазмунини кенгайтирган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ПАРКАНД-ПАРКАНД АЙЛАНГИЗ

*Ул пари кўйида мен девонани банд айлангиз,
Банди бандим зулфи занжирига пайванд айлангиз.*

*Халқ тарки ишқи айларга, мени дилхастани
Ўлтуруб, олам элига мужиби панд айлангиз.*

*Телба кўнглум топсангиз, эй ёр кўйи итлари,
Тўш-тўшидин тишлабон парканд-парканд айлангиз.*

*Бодайи ишқ асру маст этмиш мени, эй дўстлар,
Жомима афюн эзиб, бир дам хирадманд айлангиз.*

*Ўйғласам аччиғ, малул ўлмоқ недур, эй хўблар,
Ҳазл учун гоҳе боқиб, сиз ҳам шакарханд айлангиз.*

*Ишқ баҳрида дури васл истаманг, эй аҳли дард,
Кўнглунгиз ул нақди ёди бирла хурсанд айлангиз.*

*Қилсангиз тасвир Лайли хуснин, ул ойдек сизинг,
Лек Мажнунни Навоий бирла монанд айлангиз.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 221-ғазал)

Матла мазмуниданоқ кўриниб турибдики, ушбу ғазал ишқ дардидан, хижрон қийноғидан баҳс этади. Ғазал Навоийнинг ўрта ёш лирикаси маҳсулидир. У шарҳи ҳол услубида яратилган, матлада кўтарилган мавзу етти байт мобайнида изчил ёритилган якпора ғазал. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал лирик қаҳрамоннинг висол соғинчи ва умидворлиги изҳори билан бошланган. Хижронзада ошиқ ўзини ёр кўйида банд айлашларини, вужудини ёрнинг зулфи занжирига пайванд этишларини илтижо қилади. Лекин маҳбуба васли умидидаги бу илтижолари ижобат бўлиши даргумон. Маҳбубанинг дийдорига, назарига мушарраф бўлиш шунчалик мушкул экан, ошиқ энди лоақал «ёр кўйи итлари»га манзур бўлиш илинжида илтижо қилади:

*Телба кўнглум топсангиз, эй ёр кўйи итлари,
Тўш-тўшидин тишлабон, парканд-парканд айлангиз.*

Бундан ошиқнинг маъшуқага, қандай йўсинда бўлмасин, фидо бўлиш истагини тушуниш мумкин. Лекин лирик қаҳрамон тилидан зоҳир бўлган сўзларнинг ҳаётий амалиётини тасаввур қилиш қийин. Чунки ғазалдаги тимсолий тасвирлар унинг дунёвий ишқдан кўра кўпроқ илоҳий ишқ тавсифида битилганини кўрсатади. Унда висолнинг инсонга муяссар бўлмас даражада тасвирланиши ҳам шундан далолат беради:

*Ишқ баҳрида дури васл истаманг, эй аҳли дард,
Кўнглунгиз ул нақди ёди бирла хурсанд айлангиз.*

Лирик қаҳрамон дард аҳлидан нақд висолга умидвор бўлмасликини, балки унинг ҳаёли, ёди, васфи билан таскин-тасалли топишни сўрайди. Навоий ғазалиётида айрилиқ шунчалик чексиз, висол шунчалик етиб бўлмаски, у бизнинг бугунги ёр висоли ҳақидаги тасаввуримизга мувофиқ эмас. Бир қарашда, эхтиросли муҳаббат ҳақида ёзилгандек туюладиган бундай ғазалларни Навоий дунёқарашини, сўфилик фалсафасини, илоҳиёт илмини ўзлаштирибгина мукамал тушуниш даражасига кўтарилиш мумкин.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

АМАЛҒА БОҚМАКИ, БЕБАҲРИ ФАЗЛ ЭРУР ЯКСОН

*Бировки амр хилофидин айлағай эъроз,
Ағар улус шаҳидур йўқ анинг киби муртоз.*

*Риёву уҗбу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетар бу дору ила мунча мухталиф амроз.*

*Амалға боқмаки, бебаҳри фазл эрур яксон,
Фузайли Бармакий ўлсун, Фузайли Аёз.*

*Замона аҳлини бу коргоҳ аро билгил,
Зуруфеким тўладур анда мухталиф ағроз.*

*Ҳалоки нафс вали нутқи билки, риштайи куфр
Кесар ишига Али зулфиқоридур микроз.*

*Замона мушқунгга кофур қотти, кўз очгил,
Ки чун кўз оллидадур бўлмас айламак игмоз.*

*Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
Ки умр шомига субҳи ажал кетурди баёз.*

*Фақир яшурун оҳиға боқмаким, ўртар
Жаҳонни, гарчи эрур бу чоқин иши иймоз.*

*Бўлур ўлукка Навоий ҳадиси жон берса,
Нединки файз эшигини боғламайдурур файёз.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 276-ғазал)

Луғат

Эъроз – узоқлашиш, қочиш, юз ўгириш, қайтиш.

Муртоз – риёзат, тақво билан нафсини тарбиялаган, тийилган одам.

Риё – кўзбўямачилик, ўзини кўз-кўз қилиш, алдаш, сохта тақводорлик.

Уҗб – манманлик, такаббурлик, ўзига оро бериш.

Фано – йўқолиш, тугаш.

Амроз – касалликлар, «мараз»нинг кўплик шакли.

Коргоҳ – ишхона, дунё, фалак.

Зуруф – «зарф» сўзининг кўплиги, идишлар.

Ағроз – ғаразлар, мақсад, ниятлар.

Микроз – қайчи.

Кофур – миждозни совутадиған оқ рангли дори, камфара.

Иғмоз – яшириш, беркитиш.

Иймоз – ялтираш, ярақлаш, ёришиб кўриниш.

Файёз – файз етказувчи, лутфу карам қилувчи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Худо амрига хилоф иш қилишдан ўзини сақлайдиган одам, агар у халққа шоҳ бўлса ҳам, риёзату тақво (дарвешлик)да унга тенг келадигани йўқ.
2. Фано (ўзини Худога топшириш) билан риёкорлик, манманлик, тақаббур ва ҳасадни дафъ эт, бу хилма-хил касаллик – дардларга дори фақат шудир.
3. Амалу мансабга эътибор қилма, зеро, ғазилатдан баҳрасиз одамлар, улар Фузайл Бармакий бўлсин ёхуд Фузайл Аёз – бир хилдир.
4. Агар билсанг, замона кишилари бу дунёи дунда гўёки ичига хилма-хил касалликлар тўлдирилган идишларга ўхшайдилар.
5. Нафсни ҳалок этувчи куч – бу вали инсонлар нутқи – нафаси деб бил, бу нутқ худди Ҳазрати Али каримуллоҳ қиличидай нафс риштасини кесувчи қайчидир.
6. Замона сочингни оқартирди, кўзингни оч, нимаики кўз олдингда бўлса, уни яшириб бўлмайди.
7. Жоҳиллик қоралигини (ёки қоралик жаҳлини) ювиб, уйғониш вақтинг келди, чунки умр шомига (қоронғилигига) ажал тонги (ёруғлиги) баёз (нома)ни келтирди.
8. Фақир дарвешнинг яширин оҳини эътиборсиз қолдирма, чунки бу чақин ялтираб кўринса ҳам, аммо жаҳонга ўт солиши мумкин.
9. Навоийнинг сўзи ўлиқни тирилтириши мумкин, зеро, файзу карам етказувчи Зоти мукаррам лутфу марҳамат эшигини беркитмайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Танбеҳ усулида ёзилган ушбу ғазалда нафси амморани жиловлаш, умрни огоҳлик билан эзгу ишларга бағишлаб ўтказиш ғояси ифодаланган. Ғазалда танқид ҳам, огоҳликка даъват ҳам, тариқат

йўлига кирган фақир кишиларнинг ботиний олами гўзаллигини ибрат қилиб кўрсатиш ҳам бор. Оллоҳнинг амру фармониға амал қилиб яшайдиган одам, Навоий назарида чин инсондир, бунинг акси ўлароқ риёкор, такаббур, ҳасадчи одамлар Оллоҳ наздида ҳам, бандаси наздида ҳам безътибордир, уларни чин инсон деб бўлмайди. Навоий бундай одамларға ўз нуқсонларини англаб, уларни тарикат риёзати, Ҳаққа чин юракдан юз ўгириш йўли билан дафъ этишни маслаҳат беради.

Зеро, фақат ёмон ҳислатларни йўқотиш – фоний этиш, нафс васвасасини енгиш билан ичдаги ахлоқий иллатлар, маразларни тузатиш мумкин. Шоҳ учун ҳам, гадо учун ҳам риёзат нафси амморани енгиб, покланишнинг энг мақбул дориси. Риёзатда бўлган одил подшо тахтда ўтирса ҳам, у чин дарвеш ва «одамийлар одамийси»дир. Инсон амалу мансаби билан эмас, эзгулик йўлидаги ишлари, хулқ билан фозил ва улуғ. Шу муносабат билан Навоий машҳур дарвеш Фузайл Аёз билан Аббосий халифаларнинг машҳур вазири Фузайл Бармакийни солиштиради. Бири оддий дарвеш, иккинчиси буюк донишманд вазир, аммо Худо олдида уларнинг қайси қадрли? Қайсиники, инсоний фазли (Навоий бунда сўз ўйини ясаган) баланд бўлса, ўшанинг қадри баланд, яъни Худованд уларнинг амалу мансаби ёки танлаган йўлиға қараб эмас, балки илоҳий фазлдан баҳрамандлигига қараб баҳолайди.

Шу муносабат билан Навоий ўз замонаси (ва барча замонлар) одамларини ажойиб бир ўхшатиш билан танқид остиға олади. Яъни, бу дунёдаги одамлар худди ичига турфа касалликлар тўлдирилган идишлар қабидирлар. Ажойиб ташбеҳ! Қанақа касалликлар булар? Ҳар ҳолда, жисмоний касалликлар эмас, балки айтиб ўтилганидай, нафс касалликлари – манфаат учун турланиш ва товланишлар, алдов, ҳасад, панд бериш, ёлғон, тилёғламалик, мансабпарастлик, зулм, талончилик ва ҳоказо, ҳоказолар. Навоий ана шу касофатларни Алининг зулфиқоридай кесадиған қайчи билан қирқиб ташлашни тавсия этади (Алининг зулфиқори қайчидай икки тигли бўлган). Навоийнинг яна бир ташбеҳи муҳим: эй одам боласи, дейди шоир куюниб, мушқдай қора сочинг кофурдай оқарди. Энди кўзингни оч, аҳволингга қара, буни яшириб бўлмайди, умр оз қолди, ўзингни тузат, нафс кетидан қувишни йиғиштир. Мана шундай насиҳат оҳангида бошланган ғазал охирида танқидий рух касб этган, улуғ гуманист шоирнинг азалий қайғуси – инсонни гафлатдан уйғотиш, ёмон ҳислатлар, интилишлардан халос этиш-

га чорловчи даъватномадай жаранглаган. Шоир ҳақли равишда: Навоий сўзлари ўлиқка жон бағишлайди (у «ўлиқ» деб камолга эришмаганларни назарда тутмоқда), зеро, Файёзи олам – Тангри таолонинг карами, файзи эшиклари биз учун очик, биз унга лойиқ бўлсак, мушарраф бўламиз.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЁРДИН АЙРУ КҶНГУЛ МУЛКЕДУРУР СУЛТОНИ ЙЎҚ

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.*

*Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурурким, гулу райҳони йўқ.*

*Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронғу кечадекдурурким, маҳи тобони йўқ.*

*Ул қоронғу кечаким, йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.*

*Зулматеким, чашмаи ҳайвони онинг бўлмағай,
Дўзахедурурким, ёнида равзайи ризвони йўқ.*

*Дўзахеким, равзайи ризвондин ўлғай ноумид,
Бир хуморедурурким, анда мастлиғ имкони йўқ.*

*Эй Навоий, бор анга мундоқ укубатларки, бор
Ҳажрдин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 310-ғазал)

ЛУҒАТ

Ёр – (аввалги ғазаллар шарҳига қаранг).

Маҳи тобон – тўлин ой.

Сарчашмаи ҳайвон – тириклик суви булоғи.

Равзайи ризвон – жаннат боғи.

Хумор – талвин мақоми, маҳбуба ишқини қўмсаш, касрат пардаларининг кўтарилиши, тажаллиси, яқинлашган ҳолат.

Мастлик – кўнгилнинг ишқ ғалабасидан беҳудлиги, фанофиллоҳ ҳолати.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Ёридан айрилган кўнгил худди султонидан ажралган мамлакатга ўхшайди, султони – бошлиғи йўқ мамлакат эса жонсиз жисм кабидир.
2. Эй мусулмонлар, жони йўқ жисм (бадан)дан нима фойда, ахир жонсиз жисм гулу райҳони – ҳаёти йўқ қора тупроқдай гап.
3. Гулу райҳони йўқ қора тупроқ эса бамисоли порлоқ тўлин ойи бўлмаган қоронғи тун кабидир.
4. Тўлин ой порлаб турмаган қоронғи кеча оби ҳайвон – тириклик суви йўқ зулматдир.
5. Ҳаёт чашмаси бўлмаган зулмат ёнида жаннат боғи бўлмаган дўзахдекдир.
6. Жаннат боғидан умидсиз дўзах ишқ бодасидан тўймаган, моддий оламнинг ранг-баранг жиоларидан узилмаган, касрат пардаларини батамом ёриб чиқмаган кўнгил кабидир.
7. Эй Навоий, ёр ҳажридан дарди бор, аммо васл умидидан давоси йўқ одамнинг азобу уқубатлари шунақа бўлади.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Ажойиб шоирона санъаткорлик намунаси, ўзига хос бир-бирига улашиб кетган ташбеҳлар занжири. Байтлар аро боғланишдан ташқари, мисралар аро мантикий изоҳ – бадий шарҳ усули қўлланилган. Ғазалнинг бош ғояси – ёридан айрилган ошиқ кўнгил ҳолатлари ва қийноқларидир. Улуғ шоир ошиқнинг ана шу ҳолатини бирин-кетин султони йўқ юртга, жонсиз жисмга, ҳаёт нишонаси кўринмайдиган қора тупроққа, қоронғи кечага, ер ости зулматига, дўзахга ўхшатади.

Биринчи байт – мақтадаги маъно ҳам ўқувчи диққатини дарҳол ўзига тортади: ёрсиз кўнгил султонсиз юрт ва жонсиз жисм каби бузилиш, хароб бўлишга маҳкум. Демак, султон (подшо, раҳбар) мамлакатнинг жони, мамлакат бутунлиги, яшнашининг гаровидир, бошқача айтганда, мамлакат жисм бўлса, подшо унинг жони, ҳаёт бағишловчи кучидир. Бу ерда Навоийнинг муҳим сиёсий-ижтимоий қарашини ҳам акс этганини кўрамиз. Кейинги байтлардаги ташбеҳлар ана шу ғояни изоҳлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилган. Кўнгил бутунлиги Ёр билан, жисмнинг соғломлиги, фаолияти жон билан, мамлакат бутунлиги, ободончилиги одил ва доно шоҳ билан. Бу ерда «сарчашмаи ҳайвон», «зулмат» иборалари алоҳида изоҳни талаб

қилади. Навоий ушбу ташбеҳ орқали Хизр пайғамбар афсонасини назарда тутмоқда. Ривоятга кўра, ер остида зулмат (қоронғилик) дунёси бор бўлиб, унда оби ҳаёт булоғи мавжуд. Ана шу булоқдан сув ичган одам ўлмасдан абадий яшайди. Искандар Зулқарнайн ер устидаги дунёни олгандан кейин, ерости мамлакатини ҳам забт этиб, ҳаёт булоғидан сув ичиш ниятида ер остига отланади. Аммо Хизр ундан олдин ер остига тушиб, булоқ сувидан ичади ва абадий ҳаётга мушарраф бўлади. Ҳазрат Навоий шу ривоятга ишора қилиб, Ёр васлини абадий ҳаёт бағишловчи булоқ сифатида тасвирлайди. Ёрнинг васли шу боис жаннат боғи ҳузурини билдирса, ҳижрон азоби дўзах азобига тенглаштирилган. Бунда ҳам биз шоирнинг абадий ҳаёт, Буюк комиллик фароғатига интилган қалби пок инсонлар армони тасвирини кўрамыз.

Нажмиддин КОМИЛОВ

«ҚАРО КЎЗУМ...» ҲАЗАЛИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

*Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.*

*Ўзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.*

*Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.*

*Фирок тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Ҳамир этиб яна ул тоғда кўҳқан қилғил.*

*Ўзунг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилғил.*

*Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас монёв
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.*

*Ўзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.*

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 371-ғазал)

Оммавий матбуотда 1986 йили «Машҳур ғазаллар таҳлили» рукни остида ғазаллар насрий баёнларининг пайдо бўлиши бизни қувонтирар, чиқаётган таҳлилларнинг сифат ва савияси эса ўйлантирарди. Негаки, Шарқ ғазалиётининг энг мумтоз намуналари танланса ҳам, таҳлил ниҳоятда ибтидоий ва саёз бўларди. Мен бу ҳолдан хайрон бўлиб, бирга ишлайдиган устоз навоийшўнослардан Абдуқодир Хайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Ёқубжон Исҳоқовларга мурожаат қилдим, содир бўлаётган аҳволга муносабат билдириш зарурлиги ҳақида фикрлашдим. Лекин ҳамма ўз режа ва ишлари билан бандлигидан бўлса керак, амалий акс-садо топмадим. Ортиқ «одоб доираси»да туролмай, «Таҳлил мукаммал бўлсин!» («Машҳур ғазаллар таҳлили» хусусида) сарлавҳали танқидий мақоламда асосан, «Қаро кўзум...» ғазали таҳлили ва бошқа ғазаллар ҳақида баҳс-мунозара этиб, уни «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси таҳририятига топширдим.

Бир неча ой ўтиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да (1987 йил, 27 февраль) менинг мақолам «Ғазал ва таҳлил» сарлавҳаси остида бироз қисқартириб эълон қилинди, «Ёшлик»да Нажмиддин Комиловнинг «Ишқни оловлантирган сув» сарлавҳали мақолалари босилиб, унда фақатгина «Қаро кўзум...» ғазали таҳлил этилганди. Ҳақиқатан, бир ғазал ҳақидаги икки кишининг кузатишлари, мулоҳазаю хулосалари бир-бирига жуда яқин эди. Албатта, Н. Комиловнинг қадим Шарқ адабий манбаларидан бохабарликлари, бадиий сўзнинг ифода миқёсларини чуқур ва атрофлича идрок этишлари бу муқоясадан мустасно.

Орада севимли ғазалнавис шоиримиз Эркин Воҳидовнинг «Шо-иру шеър ушур» китобини мутолаа этишга муяссар бўлдик. Ундан ўрин олган «Қаро кўзум...» талқини ҳам юқоридаги талқинлар билан муштарак хусусиятларга эга экан. Кейин билсам, мазкур талқин илгари матбуотда чоп этилган ва мен бундан беҳабар бўлиб қикдим. Бу талқинлардаги фикрий, руҳий ҳамоханглик, аввало, ўрганилган матн ягоналигидан бўлса, иккинчидан, муаллифларнинг танлаган йўли, нуқтаи назари тўғрилигидан гувоҳлик берарди. Адашмаганимга шукроналар айтдим.

Эндиликда «Қаро кўзум...»нинг мукаммал таҳлили орзусидамиз. Бу жуда мушкул вазифа бўлса-да, мукаммал таҳлил яратиш жараёнида қатор талқинлардан кўз юмиш нотўғри ва бунинг иложи ҳам йўқ. Уларни четлаб ўтиб ғазал ҳақида янги гап айтиш душвор. Шунинг учун мутолаа мобайнида мулоҳаза кўзгайдиган иштибоҳлар

пайдо бўлса, мухтарам мухлислар ҳамда устозлардан узрхоҳлик тилаймиз. Мазкур ғазал таҳлилларидаги ютуқ-камчиликлар мухлислару толиблар учун ибрат ва сабоқ бўларлидир. Шунинг учун биз баъзи янгиликлар қўшиш баробарида, мавжуд талқинларга таянган ҳолда, қиёсий таҳлил заминиди «Қаро кўзум...» таҳлилини умумлаштиришга интиламиз.

* * *

Алишер Навоийнинг «Илк девон»идаги ғазал нусхасини кенг китобхонлар оммасига таништириш ва у ҳақдаги айрим мулоҳазаларни баҳам кўришни маъқул кўрдик.

Ғазалнинг илк нусхаси девонда етти байт ҳажмида акс этган. Мукаммал нусхадаги – «Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх, Хамир этиб яна ул тоғда Кўҳкан қилғил» байти илк нусхада йўқ. «Илк девон» улус орасида нашъу намо топган асарлар асосида, бевосита Навоий назоратида эмас, унинг ихлосмандлари томонидан тузилгани учун ушбу байтни девон муассислари ёхуд котиб айби билан тушиб қолган, дея тахмин қилиш мумкин. Лекин матнга Шарқ ғазалчилигида шаклланган собит адабий низом (канон) талаблари билан, ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»га кўчгунга қадар шоир шуурида кечган ижодий ишлов жараёнини кўзда тутган ҳолда ёндашсак-чи? Бундай байт «Бадоеъ ул-бидоя»ни тартиб бериш пайтида Навоийнинг ўзи томонидан қонуний равишда киритилганини эътироф этишга тўғри келади.

Ғазал байтларидан бирида асосий мавзудан чекиниб, «чарх», «гардун» ва «фалак» образларига нидо ёки илтижо қилиш анъанаси Навоийгача ҳам ғазалнависликда мавжуд бўлиб, Навоий ғазалиётида бу адабий низом мезонларидан бирига айланди. Назаримизда, Навоий ўз лирик ижодий тақомилининг ҳар бир босқичида асарларини адабий низом тақозосига кўра тақомиллаштириб борган. Келтирилган байт ҳам шундай ижодий ишловлар маҳсули бўлса, ажаб эмас.

Асарнинг «Илк девон» нусхасида тўртта ундалма – яъни «қаро кўз», «боғбон», «рафиқ», «Навоий»га мурожаат бор. Ғазал мазмунини ривожлантиришда ҳар бир ундалма ўзига хос бадиий вазифа бажаради. Ғазалнинг мукаммал нусхасига энг олий салтанат – чархга мурожаат мазмунидаги байтни киритиш заминиди ҳам муҳим адабий мурдао ётади.

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафик, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил, –*

байтининг иккинчи мисраси ҳам «Илк девон»да «Гулоб ила бу гул баргидин кафан қилғил» тарзида битилган.

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил, –*

байтининг иккинчи мисраси «Анинг бошлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил» шаклида келади. Бир қарашда, бу ҳам «Илк девон»ни кўчирган Султонали Машҳадий хатоси туфайли юз берган, деган ҳукм чиқариш мумкин. Аммо «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» ўртасидаги барча тафовутларга Навоий замонасида «хаттотлар султони» деб донг таратган Султонали Машҳадийни сабабчи қилиб кўрсатиш унчалик тўғри бўлмас. Ҳазалнинг илк нусхасида Навоийнинг ўзи «Гулоб ила бу гул баргидин кафан қилғил», деб ёзган бўлиши эҳтимол. Сўнгги сатрдаги «бошоғлиғ ўқ»ни ҳам «Илк девон»даги «бошлиғ ўқ»нинг қайта ишланган, янгиланган нусхаси сифатида қабул қилса бўлади. Чунки «бошлиғ ўқ» ҳам жон (جان) сўзи ўртасида алиф (ا) ҳарфини айнан ифодалайди. Кейинчалик шоир «бошоғлиқ ўқ» истиорасини кашф этади ва бу унга «бошлиғ ўқ»қа нисбатан жозибалироқ туюлади. Шу тариқа, «Бадоеъ ул-бидоя»га «бошлиғ ўқ» – «бошоғлиғ ўқ»қа айланиб кўчади.

«Қаро кўзум...» ғазалининг «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» вариантлари орасида яна бир неча тафовут борки, қатъий айтиш мумкин, у Султонали Машҳадий хатоси туфайли юз берган. Биринчи мисрада «фан» сўзидан сўнг иккита ҳарф ортқича ёзилган, тўртинчи мисра «Қадинг ниҳолиға жон гулшан чаман қилғил», олтинчи мисра эса «Итингга ғамзаси жон риштасин расан қилғил» тарзида хато кўчирилган...

*Қаро кўзум, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.*

*Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолиға жон гулшан чаман қилғил.*

*Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзаси жон риштасин расан қилғил.*

*Юзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин оёғ чин ила шикан қилғил.*

*Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас монеъ
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.*

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила бу гул баргидин кафан қилғил.*

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.*

(Алишер Навоий, «Илк девон», 88-а варақ)

Аввало, умумий маълумот учун қайд этиш лозимки, ушбу ғазал Навоийнинг ишқий-фалсафий мавзуда битилган ёшлик лирикаси маҳсули. Мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ мусаббаъ вазнида ёзилган: Мафоилун фаилотун мафоилун фаълон. Ғазал мадҳ ва изҳор уйғунлашган юқори услубда яратилган. Шақлий тузилиши, мантиқий изчиллигига қўра, якпора ғазал. Мураддаф.

Ушбу ғазалдаги руҳ, тасвир ўзига хос мураккабликка эга. Профессор Нажмиддин Комилов ғазални шарҳлашга киришар экан, ёзади: «Ғазалнинг ҳар бир байти алоҳида бир шеърий санъат, алоҳида пурмаъно ҳикмат – дурлар тизмасидан иборат. Шоир Шарқ шеърятини анъаналаридан фойдаланишнинг юксак маҳоратини кўрсата олган. Аммо биз бу ерда асарни нуқул классик илми бадеъ қоидалари асосида шарҳламоқчи эмасмиз. Негаки, Навоийнинг шеърий маҳорати бу қоидалар доирасидан чиқиб кетади, анъана унинг учун бир восита бўлиб хизмат қилган, холос. Иккинчидан, илми бадеъ истилоҳларини зичлаб келтиравериш мақсадимизга хилоф – мақсад асар маъноларини тушунтириш бўлганидан кейин бунга ҳалақит берадиган нарсалардан қочиб, гапни байтлардаги асосий «ўқ сўзлар»ни (қадимгилар тили билан айтганда, «нукот»– нукталарни) изоҳлаш билан бошлаш жоиз». Тўғри, илми бадеъ истилоҳларини зичлаб келтиравериш самарасиз йўл, лекин илми бадеъ санъатларини четлаб ўтиш ҳам тўғри эмас. Мақсад нукталарни изоҳлаш, маъноларни тушунтириш экан, Навоий каби санъаткорлар шеърий-бадий усуллар воситасида нуктапошлик (маъно дурларини сочиш) қилганларини унутмас-

лигимиз лозим. Таҳлил жараёнида, имкони борича, бирор бадиий санъатни назардан қочирмаганимиз маъқул. Назаримизда, бадиият таҳлилигина ғазалнинг бадиий мазмунини тўлиқ юзага чиқариши мумкин.

Ғазал лирик қаҳрамоннинг манзурга висол илинжидаги илтижоси билан бошланган:

*Қаро кўзум, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.*

Аввал байтдаги тушунилиши қийин бўлган сўз, ибора, тимсолларни аниқлаб, маъно товланишларини белгилаб олайлик. «Қаро кўзум...» байтда манзурга мурожаатни ифодалайдиган ундалма вазифасини бажаради. Уни «қора кўзум» ёхуд «қаро кўзим» шаклларида ёзиш Навоий тили ва ифодасини бузишдан иборат ҳатодир. Мавжуд нашрларда бу хатога бот-бот йўл қўйилган. Ушбу ундалмани «эй кўзимнинг қораси» ва «кўзимнинг оқу қораси» тарзида баён этиш ҳам унчалик тўғри эмас. У «қора кўзлимиз» маъносида қўлланган. Мазкур ундалма илоҳий – сўфиёна ҳамда дунёвий маънолар билан йўғирилган. Илоҳий мазмунда у Оллоҳни ифодалайди, дунёвий маънода эса севиқли, гўзал маҳбуба, ёр, дўстни англатади. Форсий «мардум» сўзи машҳур икки маъносида, ушбу байтда ҳам, собит: 1. Одам, одамлар, ҳалойиқ. 2. Кўз қорачиғи – гавҳари (мардумак – гавҳарак шаклида ҳам қўлланади). Мардумлиғ – одамгарчилик, инсонийлик, мурувват, марҳамат, лутф-илтифот, раҳм-шафқат, инсонпарварлик, фуқаро маъноларига эга. «Фан» сўзи ҳам кўпмаънолилик хусусияти билан диққатга сазовор. У мазкур ўринда ҳозирги тилимиздаги «илм»ни ифодаламайди. Сўзнинг бирламчи маъноси расм, одат, ойин демакдир. Иккиламчи маъноси (айниқса, «пурфан» шаклида қўлланганида) ижобий хислатнинг киноявий талқинидаги макр-ҳийла, найранг, ҳунар, йўл-йўриқ, вафога ваъда қилмаслиқдир. Байтдаги оддийгина «эмди» сўзи ҳам узоқ айрилиқ алами ва висол соғинчини таъкидлашга хизмат қилади. «Ватан» сўзида – зоҳиран ошён, манзил, макон, маскан; ботинан қўним, суқунат, ҳаракатсизлик, истиқомат маънолари мужассамлашган.

Хўш, бадиий мазмун таъминоти учун қандай поэтик усуллар сафарбар қилинган? 1. «Мардум» ва «мардумлиғ» орасидаги шакл ва маъно муносабатлари асосида сўз ўйини – тажнис яратилган. 2. Мисраларнинг «қаро кўзум» ва «кўзум қаросида» бирикмалари билан бош-

ланишида тарди акс (терс такрор) санъати мавжудки, бу эҳтиросли назмий оҳангни юзага чиқаришда муҳим эстетик хизмат ўтаган. 3. Н. Комилов талқинича, шоир «мардум» ва «мардумлиғ» орасида сўз ўйини – тажнис яшаш билан кифояланмай, шу маъноларни ифодаловчи ўзбекча «қаро кўзум» ва «кўзум қароси» бирикмаларини келтириб, тўрт томонлама ширу шакар (икки тилли) тажниси том санъатини ижод этган».

Энди байтнинг умумий мазмунини тушунишга уриниб кўрайлик. Зоҳирий, дунёвий моҳиятга кўра, лирик қаҳрамон висол илинжида маҳбубага илтижо қилаётир: «Қаро кўзли гўзалим, келсанг-чи, муруват ва вафо йўлини, одамийлик расмини тутсанг-чи». Одамнинг кўз қорачиғида кўз гавҳари жойлашган бўлади. Кўз мана шу гавҳар воситасидагина борлиқни кўра олади. Ана шу табиат қонунини назарда тутиб, шоир иккинчи мисрада яна илтижо қилади: «Кўзимнинг қорачиғида гавҳар каби ватан тутсанг-чи, токи мен кўзим ёришиб, олам гўзалликларидан баҳраманд бўлсам». Инсон энг севимли, азиз кишисинигина кўз қорачиғида, кўз қорачиғидек асрайди. Зотан, севакли ёрисиз ошиқ кўзига олам қоронғи. Э. Воҳидов шарҳлашларича, «ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғида жо қилмоқни истайди ва қаён бокмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами – барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди». «Мардум» сўзининг «одам» маъноси фақат биринчи мисрадагина эмас, балки иккинчи мисрада ҳам мавжуд. Кузатган бўлсангиз, юзма-юз турган кишиларнинг акси бир-бирларининг кўз гавҳарларига тушиб туради, бошқача айтганда, рўпарадаги киши суҳбатдошининг кўзига жойлашган бўлади. Иккинчи мисрадан шу манзарани ҳам туйиш мумкин. Зеро, ошиғини ўз васлидан баҳраманд этган маъшуқагина унинг кўзида гавҳар каби маскан тутиши мумкин.

Тағзаминдаги сўфиёна моҳиятга кўра, байтдаги илтижо жамол орзуси, яъни Оллоҳнинг лутфу эҳсони тажаллисига умидворликдир. Сўфи учун ўз нигоҳида, қорачиғида илоҳий нур жилваланиши, оламни шу муборак нур орқали кўриши олий бахт, Ҳақ васлига муяссарликдир. Сўфининг илоҳий маъшукни «кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил» дея чорлаши асл моя билан бирлашиш, қовушиш, уни ўзига сингдириб, ўзи унга сингиб кетиши – ваҳдати вужуд ис-тагидир.

Шунчалар чуқур ва серқатлам маънолар мужассамлаштирилган биринчи байтни шохбайт ёки хусни матла (етук, олий, гўзал бош-

ланма) дея таърифлаш мумкин. Ҳазалнинг ана шундай зоҳирӣ-дунёвӣ ва ботинӣ-тасаввуфӣ моҳияти байтма-байт муайянлашиб, уйғун равишда такомиллашиб боради. Ундан фақат дунёвӣ мазмун чиқариш ёхуд нуқул тасаввуф тимсолларини ахтариш бирёқламаликка олиб бориши тайин! Бироқ ҳеч бир шориҳ Навоӣ кўзда тутган бадий мазмунни мукаммал, юз фоиз юзага чиқариш даъвосини қилолмаса керак. Чунки ҳазратнинг қалбига, руҳига яқинлашишга ҳар қанча уринмайлик, ақли ожизимиз баъзи иштибоҳ, тусмолу тахминларга йўл қўйиши эҳтимолдан холи эмас.

*Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.*

Мазкур байтда тасвир анча содда ва муайян. Бироқ бу байт ҳам бир қанча рамзий иборалардан таркиб топган бўлиб, уларни шарҳламай туриб, мазмун моҳиятини англаб етиш қийин. Ўзи аниқ бу ифодаларнинг тимсолий моҳияти қизиқарли. 1. «Юзунг гули» – шеърятда бугунгача ҳам қўлланаётган бирламчи зоҳирӣ маъноси севимли ёр чехраси. Ботинӣ маъноси – Ҳақ жамоли. 2. «Кўнгул равзаси» – кўнгил боғи, инсоннинг руҳият олами. 3. «Қадинг ниҳоли» – ёрнинг ниҳолдек қадду қомати, «жон» сўзи таркибидаги «алиф» ҳарфи, илоҳий маъшук қомати. 4. «Жон гулшани» – ошиқнинг вужуди, бағри, алиф (!) ҳарфининг маскани бўлмиш жон (جان) сўзи, манзурнинг жавлонгоҳи.

Биринчи мисра «Сенинг юзинг менинг кўнглим гулбоғида гул очсин» маъносидаги висол илинжини таъкидлаб турибди. Шунингдек, бу мисрада биринчи байтнинг мантиқий давоми ҳам англашилиб турибди. Маълумки, кўз – кўнгилнинг ойинаси. Ёр жамолига муяссар бўлган кўнгил ёришади. Кўз қорачиғида макон қурган ёр жамоли чуқур томир ёзади, кўнгилда акс-садо беради, кўнгил боғини мазҳаргоҳга айлантиради, унда ишқ чечаклари қулф уриб гуллайди, бўстонга айланади. Шунинг учун лирик қаҳрамон, сенинг аллдек қоматинг ниҳоли менинг жону дилим боғида яшнасин ва юзинг гули бу боғни гулшанга звирсин, дея илинж-илтижо изҳор этмоқда. Демак, ёрнинг ошиқ кўз қаросида гавҳар каби ватан қуриши ва ўз жамоли жилвасига кўнгил боғини гулшан этишидан силсилавий, тадрижий тасвир ҳам ҳосил бўлаётир.

Иккинчи мисра мазмуни эса ҳарфий санъат, ташбеҳи измор, яъни яширин ташбеҳ воситасида ифодаланган. «Жон» сўзининг араб ёзувидаги кўринишини кўз олдингизга келтиринг (جان). «Жон»

сўзи «жим» (ж), «алиф» (ʼ), «нун» (ن) ҳарфларидан ташкил топган. «Алиф» ҳарфи сўз ўртасида (бағрида) жойлашган бўлиб, у ниҳолга монанд. Байтда маъшуқа қомати ана шу «жон» сўзидаги «алиф»га қиёсланган. Демак, шоир айтмоқчи, «алиф» «жон» гулшани бағрида жойлашгани сингари, сенинг ҳам «алиф» ва ниҳол янглиғ қоматинг хамиша менинг жоним, бағримда бўлсин!

*Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.*

Ҳар бир сўз ва образнинг маъно кўламини очиш байтнинг аниқ таҳлилини юзага чиқаради. Байтдаги от (таковар) ва ит образлари, «ҳино боғламоқ» ва «ғамзада жон» ибораларининг маъносини тўғри тушунмаслик таҳлил йўналишини издан чиқариб юбориши мумкин. «Таковар», яъни тезювар, йўрға от мумтоз шеърятдаги аъъанавий тимсоллардан. Ғазалларда маъшуқа отлиқ қиёфада қироили назмий манзараларда тасвирланади. Севиклининг отига илтифот кўрсатиш орқали ўз муҳаббати ва садоқатини изҳор қилиш барча мумтоз шоирларимиз учун умумий хусусият. Масалан, Навоий издошларидан бири Мунисда бу «Отланур бўлсанг, менинг кўксимни жавлонгоҳ қил» тарзида учрайди. Бундаги мазмун Навоий мисрасига оҳангдош. Лирик қаҳрамон маъшуқа от елдириб унинг ёнидан ўтиб кетишини, хижрон балосига яна мубтало бўлишини истамайди. Шунинг учун, суюкли ёрига мурожаат қилиб айтади: «Отингнинг туёғига бағрим қонидан ҳино боғлагин, токи у қошимдан шитоб билан ўтиб кетмасин, мен сенинг васлингдан баҳраманд бўлай».

«Ҳино боғламоқ» иборасининг асл ва Навоий ғазалидаги кўчма маъноси лугатларда учрамайди. Ажабланасиз: «Наҳот, бу ибора шу қадар эскириб, замонамиздан узоқлашиб кетган бўлса?!» Йўқ, ҳино қўйиш одати билан боғлиқ бу ибора халқ тилида ҳамон яшаётир. У баъзан қулоққа мана бу шаклда чалиниб қолади: «Тезроқ юрсангчи... оёғингга ҳино боғлаганмисан?» Иборанинг тириклиги оёққа ҳино боғлаш одати ҳамон мавжудлигидан дарак беради. Ҳино боғлаш Шарқ халқларининг қадимий тиббий ва байрамон удумларидандир. Ҳино хотин-қизлар ҳайит кунлари безаниши учун махсус тайёрланадиган зеб-зийнат бўёғи ҳамдир. Ҳино иссиқ иқлимли мамлакатларда ўсадиган гиёҳ бўлиб, унинг барглари аввал қуритилиб, янчилиб, эзилиб, сўнг сувга аралаштирилади. Байрам бўсағасида бош, қўл, оёқ (кафт ва бармоқларга) ва сочга суртиб боғланади. Ҳино бош,

қўл ва оёқлардаги оғриқларни йўқотувчи шифобахш хусусиятга эга бўлиш билан бирга, соч ва бадан терисини тўқ қизил ранг билан зийнатлаган. Оёғига ҳино қўйилган одам юрмаслиги, ором олиши лозим, шунинг учун ҳино кечаси уйқудан олдин боғланган. Ҳинонинг тўқ қизил ранги баданга кўчган ва шодлик-хурсандчилик айёмларида узоқ вақт сақланиб юрган. «Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла» сатри мазмуни ана шундай ҳолат билан боғлиқ. Ошиқ ҳижрон азобида қонга айланган юрак-бағрини маъшуканинг ўзигагина эмас, уни ошиқ томон олиб келиб дийдоридан бахраманд этган отининг қадамига қурбон этади.

Ғазал талқини тарихида мухлислар томонидан «ғамзада» сўзини ноз, карашма маъносидаги «ғамза» сўзи ўрнида қабул қилиш ва шу тарзда шарҳлаш ҳоллари бўлди. Аслида, «ғамзада» ва «ғамза» мутлақо бошқа-бошқа луғавий бирликлар. «Ғамзада» – «ғам» ва «зада» сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма сўздир. Ғам – замондошларимизга тушунарли. «Зада бўлмоқ» – «озор чекмоқ», «жабр чекмоқ» демакдир. «Ғамзада жон» эса қайғули, муттасил озор чеккан, жабрланган жон маъносини ифодалайди.

«Ит» ҳам Шарқ мумтоз шеъриятидаги анъанавий тимсоллардан эканлиги эътиборга олинмоғи лозим. Мумтоз шеъриятда маъшуканинг итига ҳам висол илинжида лутф изҳор қилиш ҳоллари кўп учрайди. Шунингдек, ит маъшуқа ва ошиқ орасида тўсқинлик қилувчи тимсол сифатида ҳам намоён бўлади. Бунда у анъанавий рақиб образига ўхшаб кетади. Маъшуқа висолига эришиш мақсадида унинг ити билан дўстлашиш майллари ифодаланган байтлар жуда кўп. Мунисда бунинг гўзал намунаси мавжуд:

*Итинг кўрсам, манга унс айласун деб,
Берурман гаҳ кўнгулни, гаҳ бағирни.*

Назаримизда, Навоий мисрасидаги итга муносабат заминидан ҳам ошиқ ва маъшуқа орасига раҳна солувчи тўсиққа киноя ётибди. Айни пайтда, итига меҳр, фидойилик кўрсатиш манзурнинг ўзига ҳам жонфидолик рамзидир. Хуллас, лирик қаҳрамон маъшуқага яна илтижо қилади: «Итингга ҳижрон ғамидан зада бўлган жоним ипларини арқон қилиб боғла, токи бизнинг дийдорлашувимизга халақит бермасин». Яна ўша ҳажр дарди ва висол иштиёқи! Ёҳуд мисрадан бундай мазмун ҳам англашилиб туради: «Эй ёр, ҳажринг ғамидан арқондек ингичка торган жонимни итингга боғла. Мен лоақал итингга бахшида бўлай, лоақал итинг орқали васлингга муяссар э!»

*Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилгил.*

Ушбу газалнинг бошқа газаллардан фарқи ва ўзига хослиги шундаки, унда лирик қаҳрамоннинг дардпарвар нидолари руҳбоб чекинишлар билан бир неча марта бўлинади. Яъни ошиқ нолалари фақат манзургагина қаратилмай, бошқа мафхумлардан ҳам нажот илтижо этади. Тўртинчи байт ана шундай лирик чекинишлардан биринчисидир. Байтнинг замирида тилсимланиб ётган мазмун «фироқ тоғи», «туфроқ», «хамир», «кўҳкан» образларида мужассам.

Изоҳлашни «кўҳкан»дан бошламоқ жоиз. Чунки байтда лирик қаҳрамон ўз ишқи ва қисматини машхур Кўҳканнинг ишқи ва қисматига қиёслаган. «Кўҳкан» сўзи луғавий жиҳатдан форсий «кўҳ» (тоғ) ва «кан» (кандан – «қазимоқ» феълининг ҳозирги замон ўзаги) сўзлари бирикувидан вужудга келган кўшма сўз бўлиб, у «тоғ қазувчи» маъносини билдиради. Кўҳкан афсонавий ҳамда Навоий асарларидаги Фарҳод сиймосининг рамзидир. Кўҳкан ва Фарҳод адабиётда маънодош образлар сифатида ҳам қўлланилади. Кўҳкан – Фарҳоднинг истиоравий лақаби. Маълумки, Шириннинг васлига муяссар бўлиш учун Фарҳод фироқ тоғини кўпормоғи шарт эди, бироқ Навоий назарда тутган маъшуқа ва унинг фироғи абадий. Фарҳод фироқ тоғи аталмиш меҳнат, ранж, аламини чека-чека, айрилиқ билан олиша-олиша ўша манзилда оламдан ўтган, тупроққа айланган. Тасаввуф таълимотига кўра, фироқда ҳижрон чекиш ва ҳақ васлига эришиш, аслиятга қайтиш, тупроққа эврилиш сўфи – ошиқнинг олий ва абадий маслаги. Фарҳод исмининг фироқ, ранж, ҳажр, дард сўзларидан олингани ҳам шунга ишора. Демак, Фарҳод ёки Кўҳкан – ишқ йўлида, илоҳий висол илинжида дард тортишнинг бадийи тимсоли. Фожа макони фироқ тоғида Фарҳод мислсиз меҳнат ва жасорат кўрсатиб тоғ қазиб, сув чиқариб Ширин, Меҳинбону ва халқ дардига малҳам босади, лекин ўз орзусига эришолмай ҳалок бўлади.

«Туфроқ» – инсон умрининг ибтидоси ва интиҳоси. Инсон тупроқдан яратилган ва у фоний дунёдаги умрини яшаб бўлгач, яна тупроққа айланади, аслига қайтади.

«Хамир» ифодаси бир оз чуқурроқ шарҳни тақозо этади, чунки бу сўз нон ёпиш мақсадида ундан қориладиган хамирни англатади. Аслида, Тангри таоло тупроқдан хамир қориб, ушбу хамирдан инсониятнинг бобокалони Одам атони яратган. Бу хамирни биз бугун

лой деб атаймиз ва одамзод лойдан яралган, дея нақл юритамиз. Мазкур образлар воситасида англашиладиган ҳосила шуки, лирик қаҳрамон чархга ёлвориб айтади: «Агар айрилиқ билан жангда енгилсам, жисму жоним барбод бўлса, фироқ тоғида тупроққа айланган танимдан қайтадан Кўҳкан яратгин, токи мен ёр висолига интилишда давом этай».

Мустақил мазмунга эга бўлишига қарамай, бу байт ғазалнинг аввалги байтларидан ажралиб қолмаган. Лирик қаҳрамоннинг ўз ишқида собитлиги, висол иштиёқида ўртаниши, маслак сари сабот ва курашчанлик касб этаётгани изчилликни сақлаб турибди. Тупроксифат хокисорлик, кўҳканвор меҳнаткашлик лирик қаҳрамоннинг сўфиёна баркамол сийратидан далолат беради.

Бешинчи байт яна бевосита манзурга мурожаат руҳида битилган:

*Ўзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни бошдин-оёқ чин ила шикан қилғил.*

Бир қарашда, бу байтда мураккаб ибора ва тимсоллар йўқ, лекин бадиий мазмунни таъминлаб турган бир неча англама байт замирига яширинганки, уларни, албатта, назарда тутмоқ керак. Масалан, юз – дунёвий маъшуқа чехрасини, айни пайтда, оллоҳ ҳусну жамолини англатади. «Кўнгуллар» сўзини «юраклар» изоҳлаёлмайди, чунки «кўнгул»нинг маъно миқёслари «юрак»дан кўра кенгроқ. Кейин, «кўнгуллар» деганда ошиқлар образи тушунилади. Бу тимсол заминида Ҳақ висолига ташна сўфилар ҳам мужассам. Сочнинг ҳусну жамол тимсоли янглиғ талқинлари ҳам мавжуд, аммо бизнинг назаримизда, соч қоронғи ва узоқ айрилиқ белгисидир. Байтда манзурнинг бошидан оёғигача етадиган соч соҳибаси эканлиги ҳақидаги тасвир ҳам яширинган.

Ўқувчини «чин» ила «шикан» сўзлари кўпроқ ўйлантиради. Ўзаро маънодош бу форсий сўзлар ўрам-ўрам, ҳалқа-ҳалқа, занжирсимон-силсилавий, қат-қат, печу тобли, қармоқсимон, илгаксимон сифатларини маъшуқа сочиға нисбатан ифодаляётир.

Ғазалдаги маъшуқа образи – бениҳоя юксак, улуғвор ва етишиб бўлмас сиймо. Ошиқ кўнгиллар эса хокисор ва нотавон. Бу кўнгилларнинг жони ва дармони фақатгина ёр висоли. Ошиқ кўнгиллар билан маъшуқа жамоли оралиғида эса соч – поёнсиз ҳижрон мавжуд. Шунинг учун энди лирик қаҳрамон маъшуқанинг ўзидан мадад сўрайди: «Агар ошиқларингга раҳминг келса, улар висолингдан баҳраманд бўлишларини истасанг, сочингни бошдан-

оёқ қармоқ, илгак ва ўрамлар каби жингалак қил, токи афтода ошиқларинг шу «чин»у «шикан»лар воситасида оёғингдан бошингга-ча кўтарилсинлар, «юзунг висолига етсун»лар». «Чин ила шикан» образлари орқали Ҳақнинг дийдорини излаб сўфийлар босиб ўтадиган сўфийлик сулуки силсилалари назарда тутилган бўлса ҳам, ажаб эмас.

Олтинчи байтда иккинчи лирик чекиниш содир бўлади ва у «боғбон» образига мурожаатда акс этади:

*Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монёв
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.*

Мураккаб ва тагдор маъноли бу байтда шоир изчил ёритилаётган хижрон ва висол мавзусидан лирик чекиниш қилиб, фонийлик ва боқийлик ҳақида фалсафий мушоҳада юритади. Лирик қахрамон ёр васли, унинг соғинчлари, ошиқлик саргузаштлари ҳақида илтижолар қиларкан, ногаҳон унинг хаёлини ёрнинг эмас, умр ва дунёнинг вафоси ҳақидаги маҳзун ва дардчил ўйлар чулғаб олади. Орзу-армонлар ҳасрат, афсус-надоматларга дўнади. У вафо бўстонида бир гул талабгор эди. Аммо боғнинг, борлиқнинг ўз боқийлигига умид боғласа бўлармикин? Беш кунлик дунёнинг ташвишлари, ўртанишлари азият, ранжу ғусса чекишга арзирмикин? Ёр гўзаллиги, ошиқнинг сабру бардоши, ишқнинг саботи хазон елларига совурилмасмикин?! Шу сархуш хаёллар оғушида шоир боғ ва боғбон муносабатларини рамзийлаштириб, истиоравий манзарали байт бунёд этади. Ҳар қандай ҳодиса ё манзарани тимсоллаштириш учун тимсол ниҳоятда ҳаётий ва ибратли бўлиши керак. Табиийки, боғбон ўз боғини ҳар қандай ҳалокатлар хуружидан асраб-авайлайди. Аммо азал қисматиға, «хазон сипоҳига» – хазонрезги қатлиомиға монелик йўқ. Шоир боғбонга мурожаат этаркан, уни боғни асраб қолиш учун ҳар қандай чораю тadbир кўрмасин, ҳатто боғнинг деворларию томи – осмонини игнабанд қилиб ўраб олмасин, хазон фаслидан, қуритиш лашкаридан омон сақлаёлмаслигидан огоҳлантиради. Навоий ана шундай образли мушоҳадакорлик орқали ҳаётнинг ғаниматлиги, хазон фасли (қарилик) етгач, ўлимға ҳеч қандай қудрат ва чораю тadbир қаршилиқ килолмаслиги ҳақида фикр юритади.

Навоийнинг олтинчи байтга келиб, фанолик ва бақолик ҳақида фалсафий мушоҳадага берилиши тасодифий эмас. У олдинги байтларда маъшуқа жамоли ва ошиқ аҳволини тасвирлади. Энди меҳрсиз

маъшуқа жамоли, маҳжур ошиқ умри, ҳаётнинг ўзи ҳам омонат ва ғанимат эканлигини эл қатори, маъшуқага ҳам уқтирмоқчи. Боғбону лирик қахрамонни ҳам бу аччиқ азал қисматиға иқрор этмоқчи. Байт инсон руҳиятининг маҳзун манзарасини суратлантирса ҳам, унинг ҳосиласи тушқунлик ва умидсизлик эмас.

Мазкур байтни навоийшунос олим Ёқубжон Исроқов муайян назарий фикрларига асос қилиб олиши бир оз баҳсли кўринади: «Навоий ғазаллари семантик структураси учун типик бўлган яна бир хусусиятни алоҳида таъкидлаш лозим. Аксар ғазалларда мақтадан олдинги байт мазмун ва услуб жиҳатидан бутун ғазал таркибидаги бошқа байтлардан ажралиб туради. Бундай байт, олдинги байтлардаги тасвир усулидан қатъи назар, иккинчи шахсга (мазмунан, ўқувчига ёки умумга) қаратилган мурожаат, хитоб тарзидаги ўғит (шунингдек, таъна, кесатиш) ёки умумлашган ибратомуз ҳулосадан иборат. Шоир, кўпинча, ўз фикрини соқийга ёки бошқа бирор объектга (маъшуқага, шохга, гулга) мурожаат шаклида изҳор қилади... Уларнинг аксарияти ғазал структурасида мустақилликка эга бўлиб, бошқа байтлар билан радиф ва қофия орқалигина боғланиб туради. Улар алоҳида ҳолда ҳам тугал маъно билдиради. Лекин ана шу нисбий мустақиллик барча тип ғазалларда бир даражада эмас. Тавсифий таъриф, мадҳда ҳам ғазалларда лирик чекиниш характеридаги байтларнинг «бегона» ёки қистирмалиги яққол сезилиб туради. Улар тушириб қолдирилса ҳам, ғазал структураси ва тасвир оқимиға зарар етмагандек бўлиб туюлади. Масалан, ёшлик даврига мансуб «Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил» деб бошланувчи ғазални эсга олайлик. Маъшуқага қаратилган ва унинг сиймоси билан боғлиқ истиоравий тасвир орасида бирдан боғбонга (рамзий атама) мурожаат тарзидаги қуйидаги байт пайдо бўлади:

*Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас монень,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.*

Агар қофия ва радифни ҳисобга олмасак, мазмунан катта фалсафий умумлашма даражасидаги бу байт конкрет шахс қиёфаси билан боғлиқ тасвир ичида, чиндан ҳам, тасодифийдек туюлади) (Ё. Исроқов. Навоий поэтикаси, «Фан», Тошкент, 1983 йил, 62-бет).

Бу назарий умумлашмани бошқа ғазалларга татбиқ этиш мумкин. Бироқ..., аввало, келтирилган парча мақтадан олдинги байт эмас. Боз устига, у «қистирмалиги яққол сезилиб турадиган» да-

ражада «бегона» ҳам эмас. Синчиклаб кузатганимизда, байтлараро рухий, мантикий боғланиш борлигини илғаймиз ва мазкур байт «тасодифийдек» туюлмади ҳам. Дастлабки байтларда маъшуқа одамийликни одат қилишга, кўз қорачиғида мардум киби ватан тутишга, ошиқнинг жон гулшанини чаман айлашга даъват этилиши шу тўғйи заминида мантиқан мазкур байтга боғланади ва унга асос бўлиб хизмат қилади.

Шоир ғазалнинг кейинги байтларини ҳам ана шу ҳаёт фалсафасидан келиб чиқиб, узвий давом эттиради.

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.*

Ушбу байт ниҳоятда қизиқарли ва сеҳрли моҳиятга эга бўлиб, унинг талқинлари ҳам ранг-баранг, жозибалидир. Э. Воҳидов ихчам ва мўъжаз баён шарҳ билан чекланади. Н. Комилов байтнинг ўзига хос тугал ва мукаммал талқинини яратишга эришади. И. Абдуллаев ҳам мазкур байтни чинакамига таҳлил этишга ҳаракат қилади: «Агар маҳбуб юзида терни кўриб ўлиб кетсам, эй дўст (рафиқ), мени гул суви билан юв-да, гул баргидан кафан қилиб, дафн эт...».

«Бу байтнинг маъноси анчагина мураккаблиги учун қўп баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Бизнингча, бу байтга шундай маъно бериш мумкин: илгари вақтда гулоб тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш одат тусига кирган бўлиб, гулобни турли усуллар билан тайёрлаганлар. Шулардан бири гулни бир идишга қўйиб, тағига ўт ёқиб, уни буғлатиб, терлатган ва ўша гул тери томиб-томиб бошқа идишга тушаверган, кейин у гулоб сифатида истеъмол қилинган. Навоий бу ерда маҳбуб юзини гулга ўхшатар экан, унинг хижолатдан ёки уятдан терлаган пайтини гулнинг гулоб олишдаги терлашига ўхшатади. Бу ниҳоятда бир гўзал манзара бўлгани учун, агар ана шундай ҳолда сенинг юзингни кўриб, бунга тоқат қилолмай ўлиб кетсам, гулоб билан ювиб, гул баргидан кафан қилгин, демоқчи. Баъзилар бу байтдаги «тер» сўзини «тир» (ўқ) деб ўқиш керак, шунда юзингда ўқни кўриб ўлсам, маъноси чиқади, дейишади. Лекин бу иккинчи мисрадаги гулоб ва гулга боғланмади. Баъзилар эса «маҳбуб менинг олдимга шошилиб, югуриб келса, унинг юзида терни кўрсам», деб талқин қилишади. Лекин бу ҳам тўғри эмас. Ахир, маҳбуб ошиқ олдига югуриб келмайди-ку. Яна баъзилар «маҳбубнинг ўлим тўшагида ётиб, ажал терига тушганини кўрсам», деб ҳам маъно беришади. Бу фикр ҳам мантиқан иккинчи мисрага боғланмади».

И. Абдуллаев гулоб тайёрлаш жараёнини мароқли тасвирлаган. Лекин байтни бу манзара билан боғлаб талкин этиш етарли эмас. Муаллифнинг байт мазмуни ҳақидаги турли мулоҳазалар билан мунозарага киришувчи таҳлилни жонлантирган. Ҳақиқатан, «тер» сўзини «тир» дея талкин этиш ва «махбубнинг ўлим тўшагида ётиб, ажал терига тушганлиги» ҳақидаги тахминлар асоссиз. Лекин «махбуб менинг олдимга шошилиб, югуриб келса, унинг юзида терни кўрсам» тарзидаги талкинга И. Абдуллаевнинг «ахир, махбуб ошиқ олдиға югуриб келмайди-ку», дея билдирган эътирозини ўйлаб кўриш керак. Навоийнинг:

*Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб, –*

матлаини эслаб кўринг-а. Назаримизда, бу иккала байтдаги тер ва гулоб образларида муштарак хусусият мужассам. Бу образлар Навоий лирик қаҳрамони – маъшуқадаги ифбат, ҳаё, назокат, уят, ҳаяжон, эҳтирос белгиларидир. Навоий орзу этган маъшуқа қиёфасини ҳар иккала ғазал бир хил образлар орқали ифодалаган бўлса-да, бу ғазалларнинг бири висол севинчларини, иккинчиси ҳижрон изтиробларини ифодалайди.

Олдинги байтда шоир тирикликнинг омонат ва ғаниматлиги, ўлимнинг муқаррарлиги ҳақида ўй сурган эди. Шундай маҳзун кайфиятдаги лирик қаҳрамоннинг армони битта – у ҳам бўлса, маъшуқа висоли. Унинг муроди севиклисининг юзида ҳаяжон ва эҳтирос терларини кўриб ўлиш. Бу муддаони шоир биринчи мисрадаёқ баён этаркан, иккинчи мисрада психологик мувозийлик усули воситасида уни яна бир бор таъкидлайди ва мустаҳкамлайди. Биринчи мисра мазмуни «юз» ва «тер» образлари орқали ифодаланган эди. Иккинчи мисрада бу образларга мувозий равишда «гулоб» ва «гул барги» образлари қўлланади. «Гулоб» маъшуқа юзидаги тер тимсоли бўлса, «гул барги» юзнинг рамзидир. Фараз қилинг, ошиқ жасади гулоб, яъни маъшуқа терлари билан ювилса ва гул барги, яъни маъшуқа юзига буркалса, демак, маъшуқа висолига эришган, у билан қовушган бўлади. Ушбу байт мазмунини фақат дунёвий маънода тушунадиган бўлсак, унинг ботиний маъносидан кўз юмган бўламиз, чунки бу ғазалда сўфиёна мазмундаги ошиқ-маъшук муносабатлари ҳам мужассам. Тажалли таълимотига кўра, маъшуқ (яратувчи)нинг висолига етишиш, у билан бирлашиш ошиқ (яратилмиш) учун чи-

накам висол (вахдати вужуд), олий бахт демакдир. Хуллас, мазкур байтда дунёвий мазмундаги висол билан Навоий тасаввуфидаги висол онлари бир йўла тажассум топган. Умуман, Навоийнинг бу каби мураккаб газалларининг ҳар байти замирида ана шундай тағзаминли мазмун борлигини назардан қочирмаслик керак.

Газалнинг тугалланма байти ҳам жуда қизиқ ва тилсимли:

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.*

Байт чуқур фалсафий асосга таянади. «Анжумани шавқ» ибора-си тасаввуф маслагига мурожаат этишга чорлайди. Шавқ – тасаввуф мақомларидан бири. Тасаввуф таълимоти ҳақидаги китобларда кўрсатилишича, шавқ шундай руҳий ҳолатки, ошиқ жони шавққа тўлади, у маъшуқ ёди билан ғойибона анжумани шавқ тузади. Ошиқ ишқида оловланган шавқ анжумани муҳаббат оташининг шуълалари ва жавҳаридан вужудга келади. Шавқ мохияти висолнинг талабу тақозосидан иборат бўлиб, бу мақомда ошиқ сўфи назарида ёр дийдори жилваланади ва ошиқ унга соғинч изҳор этади. Шавқ ва зикр мақомлари Ҳақнинг номини ёдга олиш ва у ҳақда фикру ўй суриш ҳолатидир.

Бу байт мазмунини ҳам иккинчи байтдаги сингари, унда яширинган ҳарфий санъатни шарҳлаш воситасида тўлиқ юзага чиқариш мумкин. «Жон» сўзининг араб имлосидаги шаклини яна тасаввурингизда тикланг: (جَن). «Жим» (ج) ва «нун» (ن) ўртасида бошоғлиқ ўқ – «алиф» (ا) ҳарфи турибди. Шоир яна бир бор маъшуқани «жон» сўзи марказида турган «алиф»га муқояса қилади ва бу билан «жон» сўзини «алиф» ҳарфисиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, ошиқ жонини, яъни ҳаётини ҳам маъшуқасиз тасаввур қилиш имкондан ташқари, деган фикрни билдиради. Ана шундай бадиий асослар аёнлашгач, байтнинг умумий мазмуни англашилади.

Хуллас, Навоий ўзига ва висол иштиёқидаги ўзга ошиқларга илоҳий муҳаббатнинг сеҳру синоатидан сабоқ бермоқда: «Эй ошиқ, то шавққа тўлмайин, жону жаҳонни шавқ ўтига ўртамай туриб, ёр дийдорига муяссар бўлиш мумкин эмас. «Жон» (جَن) марказида «алиф» (ا) мақом тутсагина, жон комил ва ҳаёт бўлади, жонда жонон тажалли топади. «Алиф»сиз «жон» мукаммал бўлмаганидек, ёрсиз ошиқ – сўфи ишқи ҳам камолотсиз. «Энди агар сен ёр ви-соли илинжида жонинг аро шавқ оташини оловлантириб, маъшуқ

жамолини шуълалантирмоқчи бўлсанг, манзурнинг фикру зикрини, ёду хаёлини анжуманнинг шамъига айлантир. Шунда Ҳақнинг васлига восил бўласан, жонинг жононга эврилади, ёр билан руҳан ва хаёлан бирлашасан, ишқнинг порлоқ шуълаларида у билан анжуман тузасан». Ҳазал висол орзуси билан бошланган эди, худди шундай орзумандлик билан тугалланди. Бу ҳазалнинг жуда гўзал, ихчам, тугал таркибий (композицион) бутунликка эга эканлигини кўрсатади.

«Қаро кўзум...» ғазали ўзининг бадиий сеҳри, маънавий-руҳий таъсирдорлиги билан асрлар оша халқнинг қалб ардоғида сақланиб келаётир. «Ушшоқ» куйи билан ашула қилиб айтилиши ғазалнинг янада халқчил, машҳур, умрибоқий асарга айланишини таъминлади. Гарчи ғазал ҳақидаги мавжуд талқинларга танқидий муносабат, улар билан муқояса этиш асосида яратилган бўлса ҳам, ушбу таҳлилимизни мукаммал, «Қаро кўзум...» ёдгорлигига оид сўнгги сўз, нуқта деган даъводан йироқмиз. Ҳассос шоир Эркин Воҳидов ва нуқтасанж олим Нажмиддин Комилов айтганларидек, Навоий байтлари қатида яшириниб ётган маънолар шу қадар теран, шу қадар кўламлики, у дурлар тўла денгизга ўхшайди. Бу денгизга шўнғиган одам, албатта, янги маъно дурларини қўлга киритиб, баҳрамандлик бахтини тую олади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

КИЁСИЙ ТАҲЛИЛ ҲИҚМАТИ

Киёсий-тарихий таҳлил усули илмий тадқиқотнинг объектив ҳақиқатни кашф этиш йўлларидан биридир. Киёсий-тарихий таҳлил усули талабига кўра, адабиёт ва санъатнинг бугунги ҳодисалари, ютуқлари ўрганилар экан, тарих билан чуқур муқояса қилиниб, текширилиб, кейин хулоса чиқарилиши керак. Чунки адабиёт ва санъат ҳодисалари, адабий жанрлар, муайян турдаги анъанавий асарлар узок тарихий тараққиёт асосида вужудга келган бўлади. Масалан, ғазал жанрини назарий жиҳатдан тадқиқ этиш учун XX асрда яратилган ғазалларни ёки XV асрдан буёнги ғазалларни ўрганиш кифоя эмас. Бу аҳволда ғазал жанри тадрижий тақомилининг катта бир босқичи назардан четда қолиб кетади. Ҳолбуки, жанрнинг жуда кўп ўзак хусусиятлари ўша илк босқичларда шаклланган. Демак, киёсий-тарихий таҳлил бугуннинг ўтмиш билан туташ нуқталарини кашф этиш, ҳақиқатни тарих тажрибалари орқали аниқлаш, муай-

ян объектни унинг узоқ ижодий такомили заминида тадқиқ этиш йўлидир.

Навоий асарларини унганча яратилган бадиият намуналари, айти пайтда, улуғ шоир ижодининг илк босқичидаги нусхалар билан таққослаш яхши натижалар бериши шубҳасиз. Қиёсий-тарихий таҳлилсиз Навоий издошлари ижодининг ҳаққоний, холис, етук баҳосини бериш жуда қийин. Чунончи, бунинг ёрқин далили сифатида улуғ шоир Аваз Ўтар ўғлининг машҳур: «Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ, Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ» бошланмали ғазалига берилган баҳоларни мулоҳаза қилиб кўрайлик. Ушбу ғазал баъзи тадқиқотларда бошдан-оёқ – юз фоиз Авазнинг улкан кашфиёти янглиғ васф этилди. Лекин чуқур қиёсий таҳлил этилмади. Ваҳоланки, синчиклаб мутолаа қилинса, Навоийнинг «Илк девон»и 93-б саҳифасида «Йўқтурур оламда аҳли ишқдек бечора эл, Ҳажр зулми бирла хонумонидин овора эл» маттали ғазал бор ва ушбу ғазал «Ғаройиб ус-сиғар» девонида ҳам келдики, бундай далил чуқур қиёсий таҳлилга сазовордир. Аваз ғазалини Навоий ғазали таъсирисиз, умуман, тасаввур қилиб бўлмайди. Тугал тасаввур ҳосил бўлиши учун иккала ғазал матнини тўлиқ кўз олдимиғза келтирайлик.

Навоий ғазали:

*Йўқтурур оламда аҳли ишқдек бечора эл,
Ҳажр зулми бирла хонумонидин овора эл.*

*Ишқ селоби жафоси бирла ҳижрон тигидин
Хотири вайрон жамоат, кўнгли юз минг пора эл.*

*Чиқсанг уйдин, телба бўлмоқ, олам аҳли, не ажаб
Кўрмамиш ҳаргиз чу сендек бир парирухсора эл.*

*Англаким, овора бўлгонлардур ул ой ишқидин
Ҳажр саҳросида кўрсанг тоғу водий ора эл.*

*Ўртаб, эй ҳижрон, мени дудумни қил кўйида миғ,
То ул ой ҳуснига айлай олмағай наззора эл.*

*Чун қазо тағйир топмас коми озлиғдин гила
Маҳз ноҳамворлиғдур айламак ҳамвора эл.*

*Эй Навоий, фитна ёғдурса ул ой ишқ аҳлига,
Осмондин ҳарнеким келса, не қилғай чора эл?!*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 391-ғазал)

Аваз ғазали:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиги бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.

Бир неча авбош бунда ҳукмронлиғ айласа,
Қолмағай оре не янглиғ меҳнату озора халқ?

Не аларда бордурур илму адолатдин асар,
Не ажабким, топмаса доғи¹ дилига чора халқ.

Етган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон билан кетгуси бора-бора халқ.

Бўлмайн онларда ҳеч миллат, ватанни сақламоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин доимо ағёра халқ.

Халқи оламни бари айлар тараққий кун-бакун,
Биз таназзул айлабон қолдик, эдик не кора халқ!

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек борҳо овора халқ.

«Аваз ва унинг адабий муҳити» китобида ушбу ғазал таҳлилига алоҳида ўрин ажратилган². Китобнинг «Аваз Ўтар ўғли» бобида муаллиф В. Мўминова Аваз ва Навоий ғазаллари ҳақида: «Навоийга ижодий эргашган Аваз бу ғазалга янги тарихий шароит руҳини олиб киради, унда реалистик манзаралар чизади. Навоий ғазалидаги «чорасизликда қолган эл»га ачиниш ҳисси Аваз талқинида халқ тақдирини ўйлаш, озодликка даъват сингари ижтимоий-сиёсий туйғулар шаклини олади», тарзидаги умумий хулосалар билан чекланади. И. Ҳаққулов қаламига мансуб «Авазнинг шеърӣ маҳорати ҳақида» сарлавҳали бобда эса кўтаринки умумлашма фикрни ўқиймиз: «Бадий ижодда баъзан шундай шеърлар дунёга келадики, улар алоҳида шоирларнигина эмас, давр ва замон шеърятининг ҳал қилувчи нафасини белгилашга хизмат қилади. Бундай шеърлар поэзиянинг кураш характери, ижтимоий ҳароратини намойиш этади, адабиётда ўлмас тарихий сўз бўлиб қолади. Бундай шеърлар ўқилганда, «Шоир ким ва маҳоратининг кучи нимада?» – деган саволга киши жавоб топгандай бўлади». Нақадар баландпар-

¹ Бу сўз баъзи манбаларда «доди» ёзилган.

² Н. Қобулов, В. Мўминова, И. Ҳаққулов: Аваз ва унинг адабий муҳити. Тошкент, «Фан», 1987 йил, 150–151, 169–172-бетлар.

воз гаплар! Афсуски, ушбу баландпарвоз гаплар илмий-тадқиқий услубда эмас, адабий-танқидий руҳда баён этилган. Табиийки, мумтоз адабиёт асарларига адабий танқидий эҳтирос билан ёндашиш кутилган илмий натижани бермаган. Шубҳа йўқ! Аваз ғазали ҳар қандай юксак баҳони кўтара олади. У, айниқса, ҳозирги миллий ўз-ўзини таниш, инқироз тарихини тафтиш ва ошкор этиш, мустақиллик, эрк учун курашиш фаслида жуда-жуда қадрли асар. Лекин мазкур «ўлмас тарихий сўз» бунёдга келишида туртки, асос бўлган бадий тажриба ва жараёнлар изчил қиёсий таҳлилга тортилганида, «шоир ким ва маҳоратининг кучи нимада?»лиги камтарин ҳамда ҳаққонийроқ очилган бўларди.

Навоий ва Аваз ғазалларининг муштарак ва тафовутли томонларини муқояса этганимизда аён бўладики, Аваз ғазали, шаклий-бадий хусусиятларига кўра тўлиғича Навоий асари асосида бунёдга келган. Ҳар иккала ғазал ҳам бир хил – рамали мусаммани мақсур вазнида битилган. Оҳанг тасвирлари: фоилотун фоилотун фоилон. Иккала ғазал ҳам мураддаф. Радифлар маънодош сўзлардан таркиб топган. Навоийда радиф «эл», Аваз эса «халқ» радифини қўллаган. Навоий кенг маънодаги «ишқ эли»ни назарда тутган, Аваз «ожи-зу бечора халқ» номидан гапирган. Иккала ғазал бир навъ қофия таркибига эга. Навоий ғазалида қофия унсурлари «бечора», «овора», «пора», «рухсора», «ора», «наззора», «ҳамвора», «чора» сўзлари бўлса, Аваз ғазалида «бечора», «пора», «озора», «чора», «бора», «ағёра», «қора», «овора» калималаридир. Аваз Навоий қофияга олган саккиз сўзнинг тўрттасини айнан сақлаган. Иккала ғазал ҳам якпора композицион таркибга эга. Ғазаллар ҳажм эътибори билан ҳам бирдай – етти байтдан ташкил топган.

Бадий ифода, сўз таркиби жиҳатидан ҳам ғазаллар бир-бирига ўхшайди. Ҳар иккала шеър бир хил – «йўқ» сўзи билан бошланган ва бу устоду шогирднинг муштарак дардини ифодалаган. Ижодий ҳамзабонлик, сўз соҳибқирони аслаҳахонасидан издошларча баҳрамандлик намуналарини яна бошқа ифодаларда кўриш мумкин. Масалан,

Навоийда:

оламда

ҳижрон тиги

кўнгли юз минг пора

ҳарнеким келса, не қилғай

чора эл

Авазда:

жаҳон мулкида

зулм тиги

бағри юз минг пора

топмаса доғи дилига

чора халқ

Қизиги шундаки, «Авазнинг шеърий маҳорати ҳақида» ёзилар экан, Аваз ғазалининг айнан сўз ва иборалар таркиби муфассал таҳлилга тортилган. Аммо бу борада Навоий таъсири буткул четлаб ўтилган. Жумладан, «Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ» мисрасидаги бир сўз ҳақида ўқиймиз. «Энди мисрадаги «биздек» сўзига зътибор қилинг. Унда умумнинг ҳасратини ифодалаётган шоир шахсияти ҳам бор. Шу сўз – мисрадаги кучли оғриқ берадиган сўз». Аслида, бу сўз Навоийнинг «Йўқтурур оламда аҳли ишқдек бечора эл» мисрасидаги «аҳли ишқ» ибораси ўрнида қўлланган. Шунинг учун юқоридаги фикр Авазнинг ўзига хослигини кўрсатиб бера олмайди. Навоийга нисбатан ҳам шу фикрни айнан қўллаш мумкин. Чунки Навоийдаги «аҳли ишқ»да ҳам «умумнинг ҳасратини ифодалаётган шоир шахсияти» бор. Чамаси, «тадқиқотчи» Навоий шеърдан бутунлай беҳабар бўлган. Йўқса, бу қадар юзаки «талқин» келиб чиқмасди.

Мазкур тадқиқотда бадий тимсол ва ифодалар ўхшашлиги Навоийдан эмас, Машрабдан топилган: «Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдум», деган эди Бобораҳим Машраб. Аваз яшаган замонлардаги мазлумлар, жумладан, Хоразм ҳукмронларига қарашли меҳнаткашлар ҳам Машрабни титратган «тани дарду аламдан ёра», «дили тиғи ситамдан пора бўлган халқ»нинг аждодлари, дард, алам, азоб, ҳақорат меросхўрлари эди. Шу боис балки қуйидаги мисра ўша машрабона оҳангда янграйди: «Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ». «Зулм тиғи» – истиоравий поэтик образ. У Машрабнинг «тиғи ситам»ига ўхшаш. Машраб тасвиридаги «тиғ»дан халқ дили – пора. Аваз инграган «зулм тиғи»дан эса халқ бағри «юз минг пора». Демокчимизки, образ фожиа руҳини беришда ўрнини толган». Бундай талқинга эътироз билдириш қийин. Тўғри, Аваз ўз ғазалини ёзишда Машрабдан ҳам таъсирланган бўлиши мумкин. Аваз ғазалида машрабона рух ва оҳанг ҳам балқиб туради. Лекин матнга муайян (конкрет) ёндашадиган бўлсак, поэтик образларнинг бирламчи манбаи Навоий ғазалидадир. Истиоравий поэтик образ – «зулм тиғи» ялписига Авазнинг кашфиёти эмас. Навоий ғазалининг иккинчи мисрасида «ҳажр зулми», учинчи мисрасида эса «ҳижрон тиғи» сингари истиоравий поэтик образлар бор. «Зулм тиғи» образи ана шуларнинг биридан «зулм», иккинчисидан «тиғ» сўзини олиб, уларни бириктириш натижасида ҳосил бўлган. Албатта, шоир жарроҳ эмас. У биз тасаввур қилганимиздек жарроҳлик қилмаган бўлса керак. Бу жараён шоир шуурида чакмоқ чаққандек

бир лаҳзадаёқ кечган бўлса, ажабмас. «Юз минг пора» ифодаси ҳам Навоий газалидан кўчган. Лекин бу маълумотлар Аваз Навоий газалини такрорлаганлиги ёки асарлар айнан бир хиллигини билдирмайди. Аваз газалида ўзига хос янгилик, ижодий мустақилликни кўрсатувчи бош омиллар бор.

Навоий ўз газалида ишқ аҳли, дард элининг нуқтаи назари, қайғуларини ифодалаган эди. Навоий шарҳи ҳолини ифодалаган «аҳли ишқ» – баъзида биз юзаки тушунадиган «феодал тузум зулмидан жабр тортаётган»лар ҳам, интим маънодаги ишқ аҳли ҳам эмас. Аслида, бу «эл» образининг маъно миқёслари Аваз назарда тутган «халқ»дан кўра кенгроқ. «Аҳли ишқ»ни макон, замон, миллат тушунчалари билан чегаралаш мушкул. «Аҳли ишқ» дарди – умуминсоний дард. Бу «эл»нинг ишқи ҳар қандай исёнкор ишқдан исёнкорроқ ва бепоён: ёрга ишқ, дўстга ишқ, эътиқодга садоқат, илоҳга муҳаббат, ватанга фидойилик, халққа жонкуярлик, илмга меҳр, санъатга ишқибозлик ва ҳ.к. Ишқсиз одам дардсиз ва лоқайд яшайди. Инсон зоти бирор нарсага ишқ боғласа, у жонсарақ, дардманд, бесаранжом сиймога айланади. Унинг руҳини ором ва осудалик тарк этади. Қалбига юз минг балою ғам лашкари хуруж қилади, кўнгли юз минг порага бўлинади. Бечора, хонумонидин овора элга зврилади. Ишқ можароси барча замон, макон ва элатларда шундай кечади. Навоий газалидаги ишқ изтироблари ва аҳли ишқ йирик бадийий умумлашма.

Авазда эса бу муайянлашган. Аваз Навоийдаги анъанавий андоза ва бадийий либосни замонавий мазмун ва руҳга кийгизган. Навоий газали ишқий-фалсафий мавзуда битилган бўлса, Аваз долзарб ижтимоий мавзуда қалам сурган. Аваз Навоий газалининг бадийий моҳияти ва шаклидан илҳомланиб, ўз давридаги бутун бошли халқ – миллатнинг инқирози-таназзулини назмийлаштирган. Бу асарлар қиёси Навоийнинг барча асарлари, ҳаттоки, илк ижод намуналари нақадар ҳаётбахш, таъсирчан кучга эга эканлигига бир қафолатдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

БҮЛМИШ АНДОҚ МУНКАТЕЪ...

*Бўлмиш андоқ мункатеъ аҳли замондин улфатим,
Ким ўзум бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим.*

*Эй хуш улким, тутмиш эрди ваҳш ила саҳрода унс,
Муҳиш аҳволе мангоким, бор ўзумдин ваҳшатим.*

*Истарам қочмоқ адам водийсидинким, киргали
Вомику Фарҳоду Мажнун бас ғулудур хилватим.*

*Тўлғанурмен ўзлукумдин чиққали, буким эрур
Дард водийсида саргардон куюндек ҳайъатим.*

*Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилгай кисватим.*

*Эй фалак, анжум ушоқ тошин йиғиб бошингга ур,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.*

*Етти кўкни кўк варақлардай совурғай ҳар тараф,
Тоқи минойи аро чирмалса оҳи ҳасратим.*

*Кўй дуру феруза баҳсинким, нужуму чархни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.*

*Лаълдек бошим осилсин ғарқай хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожига бўлса рағбатим.*

*Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, бировга ёқмади бир хизматим.*

*Эй Навоий, икки оламдин кечиб топтим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда офатим.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 393-ғазал)

Луғат

Мункатеъ – узилиш, кесилиш.

Ваҳш – ваҳший, ёввойи.

Муҳиш – даҳшатли, ғуссали.

Адам водийси – йўқлик водийси, дунё.

Фулу – ҳужум, ҳаддан ошиш, бостириб келиш.

Кисват – кийим, тўн.

Турбат – қабр, сағана.

Токи минойи – зангори гумбаз, осмон.

Нужум – юлдузлар.

Ком – бахт, мурод-мақсад, ҳузур-ҳаловат.

Бутхона – дунё, икки бутхона – дунё ва охират.

Ҳазалнинг насрий баёни

1. Замона кишилари билан алоқамни узиб, улардан шунчалик безор бўлганманки, баъзан ўзим билан ўзимнинг ҳам суҳбатим қовушмайди, ўзим билан ўзим чиқишолмайман.
2. (Шундай экан), саҳрода ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашган яхшироқ, менинг аҳволим эса шундай даҳшатли (ғуссали)ки, ўзимдан ўзим қўриқиб кетаман.
3. Адам – йўқлик водийси, яъни дунёдан қочиб чиқиб кетишни истайман. Зеро хилват жойим ҳам Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун нолаларидан шовқин-сурон, қий-чувга тўлиқдир.
4. Ўзлгим – вужудимдан чиқиб кетиш (тарк этиш) учун тўлғонаман, негаки Дард водийсида бу хаста таним қуюндай сарсону саргардондир.
5. Эй ажал, вужудим хирқаси, яъни танамни ёндириб ташла, зеро маломат ўқлари билан тикилган кийимим жуда оғирлашиб қолди.
6. Эй фалак, юлдузларни майдалаб, кичик-кичик тошлардай йиғиб бошимга ур, чунки энди қабрим фано – йўқлик майхонаси гиш-тидан ҳосил бўлди.
7. Ҳасратимнинг оҳу ноласи нилий гумбаз, яъни осмонга қўтарилса, кўк рангли етти осмонни еттита кўк варақдай ҳар тарафга учиргай.
8. Дур билан феруза мақтовия ташбеҳини қўй, чунки осмон ва ундаги юлдузларни нилуфар гулига қўнган шудринг (шабнам)чалик кўзга илмайман.
9. Агар лаъл билан тикилган салтанат тожига рағбатим бўлса, бошим лаълдек осилсин ва қонга ботсин.
10. Ажабланадиган жойи шуки, халқ бахти, ҳожатини чиқариш йўлида умрим сарф бўлди-ю, лекин яна ажаброғи шуки, бировга бирор хизматим ёқмади.
11. Эй Навоий, икки оламдан воз кечиб Худо висолини топдим, маълум бўлдики, бу йўлда мени қийнаган, бошимга офатлар келтирган шу икки бутхона, яъни дунё ва охират экан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Үн бир байтли бу катта ғазал Навоий ижодида алоҳида ўрин тутади. Ғазалда реал ҳаётдан норозилик, «аҳли замон»дан задалик кайфиятини ифодаловчи ва ўқувчини ҳайратга солувчи ташбеҳлар, изтиробу алам тўла иборалар бирин-кетин тизилиб келади. Натижада, баъзан Навоийнинг одамзодга нисбатан нафрати уфуриб тургандай туюлади: вафо кўрмаган, нажиб, нозик туйғулари қадрланмаган, қалбига яқин ҳамдард, ҳамсуҳбат топмаган одамнинг фигон-ноласи, дардномаси бўлиб янграган бу ғазал. Танам, вужудим Дард водийсида қуюндек саргардон, деб оҳ чекади лирик қаҳрамон. *Дард водийси...* Ажойиб ибора! Лирик қаҳрамон ана шу Дард водийсида кезган саргардон ҳолатини таърифлайди, йўл топиб, бу Водийдан қутулиб чиқишга талпинади. У хилватга чекинмоқчи, лекин қалби азобда, ўтга ўхшаган Вомиқ, Узро, Лайли, Мажнун, Фарҳоду Ширин нолалари тўрт томондан эшитилиб туради, ғавғо қилиб бостириб келади.

Шунда у ажалга мурожаат қилиб, бу изтиробли ҳаётдан ўлим афзаллиги, жонини топширишга рози эканлигини изҳор этади, фалакка мурожаат қилиб, юлдузларни тошдай тўдалаб бошига отишни сўрайди, оҳу ноласи осмонга ўрласа, осмон қаватларини кўк варақлардай учириб юборишга қодир эканини айтади. Бу ташбеҳлар бирин-кетин қаторлаштириб келтирилганидан замин аҳли, замон одамларидан безор кишининг руҳий ҳолати ҳоят ишонарли ва таъсирчан чиққан. У исён қилмайди, балки одамлардан – адам водийсидан безор бўлиб, қутулиш йўлини излайди, қафасга тушган қушдай типирчилайди, баъзан эса ноилоҳ қолган арслон мисол ўқиради. Бу ғазалда энди Навоийнинг бир қанча ғазаларидагидай, ошиқлик дарди билан бу ишқни англамаган одамлар орасидаги зиддият тасвири эмас, балки асарнинг аввалидан охиригача дунё аҳли, дунёнинг ўзидан норози Инсон руҳининг безовталиги, шиддатли ҳайқириги тасвирланган. Лирик қаҳрамон назарида дунё бойлиги, тожу тахт, мансаб – обрў ҳам арзимас ва қадрсиз. Унинг учун гул баргидаги шабнам гавҳар ва ферузадан гўзал ва қимматли, лаъл билан безанган тождан кўра қизил гул ёки шу гулда ифодаланган Ҳақ жамоли идроки юз қар-ра лаззатлироқ.

Ана шу маънода Навоий бу дунё ва охиратни ҳам бутхона, яъни манфаатлар, тама ва истак-орзулар бутхонаси, бутхонага меҳр

қўйган кишилар эса бутпарастлардир дейди, бу бутхоналар офатидан қутулибгина Рўхоният саодатига эришиш мўмкинлигини таъкидлайди. Нақадар буюк ҳиммат, улўғвор ният бу! Ҳақиқий одабийлик бахти рўхоний олам кашфида!

Нажмиддин КОМИЛОВ

ТУН ОҚШОМ БЎЛДИЮ...

*Тун оқшом бўлдию, келмас менинг шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.*

*Не ғам, кўргузса кўксум порасин чоки гирибоним,
Кўрунмас бўлса кўксум ёрасидин доғи пинҳоним.*

*Ғамидин дурри макнундек сиришким оқти Жайхундек,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашки ғалтоним.*

*Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам тушти ашҳабдин,
Келиб тушмас бу маркабдин менинг хуршиди рахшоним.*

*Жаҳонни зулмат этти чаҳ, бу зулмат ичра ўлғум, ваҳ
Манга бўлсанг не Хизри раҳ, етиб, эй оби ҳайвоним.*

*Дема кўкдин қуёш кетмиш, фалакка тийралик етмиш
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни дуди афғоним.*

*Қуёш қочиб юзин уйди, шафақ ўтқа тушиб куйди,
Фалакка доғлар қўйди ғамингдин сўзи пинҳоним¹.*

*Навоий киби ҳижрондин бу оқшом ўлдум афғондин
Ғамим йўқ бўйла юз жондин, етиб гар келса жононим.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 403-ғазал)

Луғат

Шамъи шабистон – тунни ёритувчи шамъ, яъни маҳбуба.

Пинҳон – яширин.

Дурри макнун – қимматбаҳо, яширинган гавҳар.

¹ Н. Комилов ғазалнинг «Бадоеъ ул бидоя» девонидаги 8 байтли тўлиқ матнига таянган. «Хазойин ул-маоний» даги матнда мазкур мактадан олдинги байт йўқ – Н.Ж.

Сиришк – кўз ёши.

Жайхун – Амударё.

Музайян – безанган, зийнатланган.

Ашки галтон – дона-дона кўз ёши.

Кавкаб – юлдуз.

Ашҳаб – оқ от, бўз от.

Маркаб – от, улов.

Гардун – осмон, фалак.

Хуршид – қуёш.

Чаҳ – қудуқ.

Хизри раҳ – йўл бошловчи Хизр.

Оби ҳайвон – тириклик суви.

Дуд – тутун.

Ўйди – ўйиб олмоқ, яширмоқ.

Доғ – тамға, қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвон бада-нига босилган нишон, из, нақш, яра, жароҳат; ғам-андух, тиббий муолажа тури, қуйган жой.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Оқшом бошланиб, ер юзини тун қоплади, аммо менинг шамъи шабистоним – тунни ёритувчи шамим келмади. Бу ғам ўтидан ҳар нафасда жоним парвонадай қуяди.
2. Кўксимнинг пора бўлганини ёқамнинг чоклари кўрсатса ғам емай-ман, кўксимнинг ёриқларидан яширин доғ-яралар кўринмаса ҳам парво қилмайман.
3. Унинг ғамидан қимматбаҳо дурлардек кўз ёшим Жайхун дарёси-дай оқди, бу кўз ёшим томчилари худди юлдузлардай осмонни беади.
4. Фалак юлдузлар билан тўлди, қуёш оқ отидан тушди, нега энди менинг чарақлаган қуёшим отидан тушиб ёнимга келмайди?
5. Қоронғилик жаҳонни (тубсиэ) қудуққа айлантирди, мен бу қоронғилик ичида ўламан ахир, ул оби ҳайвоним – суюкли ёрим етиб келиб, Хизр каби йўлбошчи бўлиб, мени қутқарсайди кош-ки.
6. Кўкдан қуёш кетиб қолди, коинот зулматга чулғанди, дема. Бу ул ой фироқида фалакни қоплаб, зулматга чулғанган, қуёшни бер-китган менинг оху афғонимдир.

7. Бу яширин ёнишимдан қуёш қочиб, юзини беркитди, шафақ ўтга тушиб куйди, фалак юзига доғлар тушди.
8. Ҳижрон ичида Навоий каби фиғон чекиб ўлмоқдаман, аммо унинг йўлида юз жон берсам ҳам ҳам чекмасман, фақат Жононим етиб келса бас.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқнинг ҳижрону айрилиқ дамларида чеккан соғинч изтироблари, дардли кечинмалари тасвирланган мазкур ғазалда. Айтиш керакки, тасвир ўқувчининг қалбини ҳаяжонга соладиган даражада кучли ва таъсирчандир. Навоийда, биламизки, ошиқнинг Ёрдан жудолик лаҳзаларини ифодаловчи ғазаллар анча. Уларнинг бир нечтасини юқорида кўриб ўтдик.

Аммо ҳар бир ғазалда ўзгача оҳанг, мафтун этувчи санъаткорлик қўлланилади ва табиийки, бу айни ҳолатга мос бўлиб тушади. Гоҳ ёрининг сафарга кетгани, гоҳ ваъдасига вафо қилмай келмагани, бепарволик ва ўйинқароқлик қилгани, гоҳида ошиқни синаш учун атайлаб ҳижрон азобиغا солиши, ранг-баранг кийимлар кийиб, безаниб ҳуснини кўз-кўз этиши, ошиқни бадтар қийнаши, гоҳида саман от чоптириб майдонга кириши ва кўзларни, дилларни қувонтириб, ҳайратга солиши жозибали чизилади.

Ушбу ғазалда эса Ёр ёдида тунни бедор ўтказган, ўз дардини еру осмонга сўйлаб, қалбидаги аламу илтижо, ўксиниш ва умидворлик ҳисларини тўкиб солаётган, фиғонидан осмонни ларзага келтираётган ошиқ аҳволидан хабардор бўламиз. Хабардор бўламизгина эмас, балки унга шерик бўлгимиз, у билан бирга фиғон чеккимиз келади. Шоир ажойиб бадиий санъатлар қаторини тизиб чиққан: айрилиқ ғаму андуҳи ичра қийналаётган ошиқ назарида тун тубсиз қудуқдай, олам зимзиё. Фақат маъшук юзининг офтоби бу қоронғиликни ёритиши, дилга нур бағишлаши мумкин. Навоий Ёр ҳажрида йиғлаётган ошиқ кўз ёшини гоҳ дур, гоҳ дарё (Амударё), гоҳ юлдузларга ўхшатади. Осмон тўла юлдузлар, қуёш отдан тушиб қасрига кирган (ботган) (ушбу жонлантиришнинг ўзи ажойиб санъат: қуёш сафарга чиққан шоҳга ўхшатилмоқда), аммо Ёрдан дарак йўқ. Ошиқнинг фиғону ноласи фалакни беркитади, ёнаётган шафақ ҳам аслида менинг оху нолам ўтининг доғи – нишонаси, деб ҳасрат чекади ошиқ.

Шу тарика, Ёрга умидвор, васл умидида қийналаётган ва тунни бедор ўтказган ошиқ туйғулари тараннум этилади. Ҳазал сатрларининг ички қофиялари, ҳамоҳанг сўзлар ташбеҳу истиоралар қатори бу ҳолатни кучайтирган, яхлит бир куй, бир дардли қўшиқ вужудга келган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

МЕҲР КЎП КЎРГУЗДУМ...

*Меҳр кўп кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим.*

*Ғам била жонимға өттим, ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.*

*Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камон абрўда тузлуқдин нишоне топмадим.*

*Кўнглум ичра сарв ўқдур, ғунча – пайкон, гул – тикон,
Даҳр боғи ичра мундоқ гулситоне топмадим.*

*Хусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ кўйида ўзумдек нотаवоне топмадим.*

*Кўп ўқудум Вомику Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул-ажаброқ достоне топмадим.*

*Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий, гарчи мен
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.*

*Табъ ганжидин маоний хурдасин юз қатла ҳайф,
Ким нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим.*

(«Фаройиб ус-сигар», 412-ғазал)

ЛУҒАТ

Ғамгусор – ғамхўр, меҳрибон, ғамни аритувчи.

Дилситон – кўнгилни овловчи, дилбар, мафтун этувчи.

Камонабрў – қошлари ёйдай.

Тузлуқ – тўғрилиқ, ростлик.

Пайкон – найза, ўқнинг ўтқир учи.

Гулситон – гулистон.

Бул-ажаб – ажойиб, ҳайратланарли.

Меҳнат – уқубат, қийналиш.

Таъб – истеъдод, қобилият.

Хурда – нозиклик, кичик нуқсон.

Хурдадон – нозикфаҳм, нозик маъноларни тушунадиган одам.

Фазалнинг насрий баёни

1. Кўп кишиларга меҳру мурувват кўрсатдим, лекин улар орасидан бирорта меҳрибон топмадим. Жонимни фидо қилиб, яхшиликлар қилдим, аммо жонимга ором бўладиганини топмадим.
2. Ғам-қайғу жонимни қийнади, бироқ бирор ғамхўр топмадим, айрилиқ дардида дилим хаста бўлди, лекин дилни овутувчи, малҳам бўладиган киши топмадим.
3. Ишқу муҳаббатда юз минг маломат ўқиға нишон бўлдим, аммо қоши ёйдай гўзалларнинг бирортасида тўғрилиқдан нишона топмадим.
4. Кўнглим ичида сарв – ўқ, ғунча – ўқнинг ўткир учи, гул – тикандай (азоб беради). Дунё боғида бу каби гулистон кўрмадим.
5. Хусн мамлакатаи сендай золим шоҳни кўрмаганман, ишқ кўчасида ўзим каби бир ожизу нотавон топмадим.
6. Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун ҳақидаги қиссаларни кўп марта ўқидим, аммо ўзимнинг саргузаштимга ўхшаган бир дoston топмадим.
7. Эй Навоий, гарчи мен унинг ишқида бир лаҳза азобу уқубатдан амонлик кўрмаган бўлсам ҳам, аммо ул ёрнинг амонлиқда саломат бўлишини хоҳлайман.
8. Истеъдод ҳазинасидаги нозик маъноларим юз карра ҳайф бўлди, чунки уларни бағишлай, (тўкиб сочай) десам, бирор бир нозикфаҳм шоҳ тополмадим.

Фазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ва бундан кейин келадиган 36 ва 37-ғазалларда ҳам юқоридаги 34-ғазалда ифодаланган дарду ҳасрат, шикоят оҳангининг давомини кўраимиз. Бундай мазмунли шеърлар Алишер Навоий девонларида анча. Умуман, Навоий ижодида руҳий трагизм кайфияти устун. Бу: 1) дунёнинг бевафолиги; 2) дўстларнинг, ёрнинг бепарволиги ва дилга озор бериши; 3) ижодкор қалбини тушунмаслик; 4) адолатсизликлар, бахтсизликлар алами; 5) гўзалликни ҳис қилмаслик, унинг қадрига етмаслик, 6) манманлик ва манфаатпарастлик; 7) руҳий лаззат, инсоний шавқу завқни англамаслик, беписандлик,

майдакашликлардан зада бўлиш, олий мақсадларни англамаслик ҳолатлари билан Сўз қудрати, Илоҳий мўъжиза бўладиган ижод маҳсулидан лаззат топиш орасидаги тўқнашувлар, зиддиятлар фожиасидир. Шу боис, ушбу ғазалдаги бир қарашда шахсий кечинма бўлиб кўринган туйғулар фиғони Улуғ қалб билан жамият орасидаги зиддият сифатида олиб баҳоланиши керак.

Лирик қаҳрамон меҳрибон, вафодор дўст тополмаганидан кунюнади, фиғон чекади. Яхшилик қилиб, эвазига ёмонлик кўрган, меҳрибонликлар кўргузиб, ўзи меҳрга – эътибору эътирофга зор бўлган одамнинг кечинмалари акс этган, шундай ҳолга тушган одам тимсоли чизилган. Балки идеал орзулар, ниҳоятсиз Гўзаллик олами, Мутлақ комиллик билан рангсиз, майда манфаатлар, ноқис иллатлар оғушидаги реал турмуш орасидаги абадий антитеза, номутаносибликдир бу? Балки меҳрибон, гўзаллик ошиғи бўлган кишининг тақдирини шундайди? Ахир ошиқлик – изтироб ва маломат азобини чекиш, ниёзу илтижо бўлса, маъшуқа хислати, бунинг акси ўлароқ, нозу карашма, вафосизлик, ошиқни азоблар, балолар билан «сийлаш». Бу – Шарқ ғазалчилиги анъанаси, ошиқ «юз минг маломат ўқиға мубтало бўлса» ҳам, маъшуқада ўзига нисбатан меҳру вафо кўрмайди, маъшуқа уни алдайди, хийла қилади, бир кўриниб, бир кўринмай қолади.

Ғазалда ошиқ қалбнинг азоб ичра қийналишлари тоза ва таъсирчан ташбеҳ – истиоралар билан тасвирланган: кўнглим ичида сарв – ўк, ғунча – ўкнинг учидаги тиғ, гул – тикан дейди ошиқ. Сарв – ёр қомати, ғунча – ёрнинг лаблари, гул – ёр юзига ташбеҳ қилинади, аслида. Лекин Навоий қаҳрамони учун бутунлай тескари ҳолат: у маҳбуба ишқи маломатидан шундай азобдаки, маҳбубанинг қомати ўкдай, лаблари ўкнинг ўткир учидай, юзи эса тикандай бўлиб кўнглини яралаган. Бу ярадан кўнгил қип-қизил қонга тўлиб худди гулистондай бўлиб кўринади. Олам бундай гулистонни (гулзорни) кўрмаган, дейди шоир ҳаяжонланиб.

Лекин шунга қарамай, шоир маъшуқани қарғамайди, ундан кўнгил узмайди, аксинча, мен ишқингда бир лаҳза осойишта – омонлик топмаган бўлсам ҳам, аммо сен омон бўл, деб дуо қилади. Мана сизга ошиқ садоқати, ишқнинг кучи, муҳаббат қудрати! Навоий ҳар бир ғазалида ана шу беинтиҳо қудратни турли лавҳаларда, ҳолат ва кечинмалар тасвири билан тараннум этади. Шу боис, бу ғазаллар ҳеч қачон эскирмайди ва жозибасини йўқотмайди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЁРИДИН ҲЕЧ КИМ МЕНИНГДЕК...

Ёридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасун.

Мен бўлай овора то ишқимдин айлаб гуфтугўй,
Оти онинг ҳар киши оғзиға мазкур ўлмасун.

Жонима бедоду зулмин, ё раб, ул миқдор қил,
Ким анинг ошиқлиғи ҳар кимға мақдур ўлмасун.

Мен худ ўлдум, лек ҳар ошиқки бордур покбоз,
Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун.

Панд ила кўнглум уйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди ҳаргиз ул, ёрабки, маъмур ўлмасун.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадах, эй тонг ели,
Воқиф ўл, ҳолимни айтур чоғда махмур ўлмасун.

Ёр васлиға қувондим, қовди кўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатға мағрур ўлмасун.

(«Фаройиб ус-сиғар», 484-ғазал)

Луғат

Зор – бечора, интизор.

Маҳжур – ҳижронда, айрилиқда қолган киши.

Гуфтугўй – сўзлашиш, ўзаро гаплашиб юриш.

Мазкур – тилга олиш, зикр этиш.

Мақдур – қудратга эга, имконият, қудрат доирасида.

Покбоз – содиқ ва ғаразсиз ошиқ, ишқда ҳалол ва пок.

Маъзур – азадорлик.

Кўнгил уйин иморат қилмоқ – кўнгилни кўтариш, овутиш.

Рафиқ – ўртоқ.

Маъмур – обод, тузатилган.

Қадах чекмоқ – қадахда май ичиш.

Махмур – хумор, маст.

Қовди – қувди.

Кўй – кўча, гузар.

Ўлмасун – бўлмасин.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Ҳеч ким мен каби ёридан айрилиб, зору нола қилмасин, бутун оламда маломатга қолиб, беобрў бўлмасин.
2. Майли, мен унинг ишқини ҳикоя қилиб, оғизларга тушиб, овора бўлайин, минг-минг розиман. Аммо унинг оти ҳар кимнинг тилида айтиладиган бўлмасин.
3. Ёраб, унинг зулму ситамини жонимга шунчалик кўп етказгинки, унга ошиқ бўлишга бошқаларнинг қурби етмасин, яъни бу ошиқлик бахти бошқаларга насиб этмасин.
4. Мен-ку унинг ишқида ўлдим, лекин содиқ ошиқлар менинг мотамимга оҳу нола чекиб, аза тутишга ўзини мажбур қилмасин.
5. Эй дўст, насиҳатларинг билан кўнглимни кўтаришга уринма (кўнглим уйини тузатаман деб ўйлама), кўнглимиз уйини ул бевафо бузди, илоҳо, бу бузилган иморат ҳеч обод бўлмасин.
6. Эй тонг ели, гул юзли санамим кечалари қадахда май сузиб ичармиш, сен хушёр бўл, менинг ҳолимни унга айтаётганингда, у маст бўлмасин (чунки маст чоғда қулоғига гап қирмайди, эътибор қилмайди).
7. Ёрнинг васлига етиб, қувондим, аммо у (аччиғланиб) мени қувиб юборди. Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда мураккаб иборалар, сўз ўйини ёхуд қочириқлар йўқ. Навоий бунда ҳам содда ва раво бир усулда ошиқнинг ёр айрилиғида кўнглидан кечган ҳиссиётларини, ҳасратли оҳангда баён этган. Ошиқ зору саргардон, атрофдагилар уни маломат қиладилар, устидан куладилар. Аммо у бундан хафа эмас, аксинча, унинг ёрига ишқи шунча зўрки, не бало келса чидашга тайёр, майли мен расво бўлайин, девона, телба деб устимдан кулсинлар, лекин унинг номи-ни тилимдан қўймагайман, қанча азоб бўлса ҳам чидайман, фақат унинг номи бошқалар оғзига тушмасин, бошқалар унинг ишқи дардини чекиш бахтига муяссар бўлмасин, деб Оллоҳга илтижо қилади ошиқ. Бу муҳаббатнинг кучи, севги-садоқатининг изҳори. Ошиқ ёрини қизғанади, у фақат меники, менинг бахтим, менга ҳеч ким шерик бўлмасин дейди.

Бешинчи байт анъанавий равишда «бозгашт» (қайтиш) бўлиб, ошиқ ёрига бўлган беғубор ҳисларини шиддатли оҳангда, қиёсли

ташбеҳлар билан изҳор этгач, бировларнинг унга насиҳат қилиб бу йўлдан қайтаришларини хоҳламайди. Аксинча, ошиқнинг бахтиёрлиги айни ана шу беҳуду расволик, висол йўлидаги аламлар чекишидадир. Шу боис ишқ билан бузилган кўнгил уйини ишқдан халос бўлишга чорловчи панд эмас, балки ишқнинг ўзи тузатади. Мана шундай тасвирлар билан ғазал мақтаида яна бир ҳолат чизилади: ошиқ ёр васлига етиб, хурсанд бўлганда, ёри уни ҳузуридан қувиб юборади. Яъни, маҳбублар ҳузури доимий ором ва шодлик жойи эмас, улар нозиктабъ подшоҳлардай озгина «беадаблик»ка ҳам чидамайдилар. Яъни айрилиқ ҳам, васл ҳам ошиқ учун синов, дарддир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

НОУМИДЕ МЕН КИБИ БОРМУ...

*Ноумиде мен киби борму экин жононидин,
Жонға етган кўнглидин, кўнгли тутулган жонидин?*

*Фард ҳушу сабридин, маҳжур зухду илмидин,
Айру шаҳру мулкидин, овора хонумонидин?*

*Танға меҳнат равзанин очқан яқонинг чокидин,
Жонға риҳлат навҳасин тузган кўнгул афғонидин?*

*Ҳам салоҳ уйин қаро айлаб туганлар дудидин,
Ҳам бало юзин қизил қилган алифлар қонидин?*

*Мен дағи бир кун салоҳ аҳли эдим, эй порсо,
Бу уқубатлар аро қолдим биров ҳижронидин.*

*Жомима ҳар давр қуй, соқий, ҳалоҳил захриким,
Таҳ-батаҳ қондур ичим тоси нигун давронидин.*

*Эй муғанний, туз мақоми навҳаким, чиқмоқдадур,
Хаста жон жисм уйи отлиғ кулбайи аҳзонидин.*

*Ростлиқда сарви озоде йигитлик боғидин,
Поклиқда лаъли рахшоне эранлик конидин.*

*Жон берур ҳар дам Навоий, не ажаб, гар берса жон,
Қулки айрилғай бегидин, бек неким, султонидин.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 485-ғазал)

Луғат

Фард – якка, ёлғиз, ажралган.

Махжур – айрилиқда, хижронда қолган одам.

Меҳнат – азоб-уқубат, машаққат, қийноқ.

Равза – эшик, дарча, мўри.

Риҳлат – кўчиш, нариги дунёга сафар.

Навҳа – нола, фиғон, куй.

Салоҳ – тузатилган, парҳезкорлик, тўғрилиқ.

Бало – офат, бадбахтлик, зарар, жафо.

Порсо – парҳезкор, тақводор одам.

Давр – бу ерда май косасининг ўтирганлар даврасида навбат-ма-навбат айланиб келиши назарда тутилган.

Таҳ-батаҳ – ич-ичигача, буткул.

Тоси нигун – тўнкарилган осмон.

Муганний – чолғувчи, қўшиқчи.

Сарви озод – тикка ўсадиган дарахт тури.

Эран – мард, тариқатга ўзини бағишлаган киши.

Халоҳил – ўлдирувчи, қотил.

Туган – доғ, яра, жароҳат изи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Мен каби ёр васлидан умидини узган, шу боис кўнгил азобидан жони қийналган, жони эса кўнглидан зада;
2. Ҳуши ва сабридан жудо бўлган, тақво ва илмидан, шахру мамлакатидан айрилган, уй-жойидан адашган овора;
3. Ёқасининг йиртилганидан танаси илма-тешик бўлган; дилининг фиғони зўридан ўлим ноласини чеккан;
4. Яралар (доғлар) азобидан осойишталик, соғлиқ уйини хароб этган ҳамда бало зарбаси туфайли оққан қонлардан балонинг ўзининг ҳам юзини қизил қилган одам борми?
5. Эй парҳезкор зоҳид, мен ҳам бир вақтлар кўнгли бутун, ақлу ҳуши жойида бўлганлар зумрасидан эдим, аммо бир маҳбуб фироқида бу ғаму андуҳлар ичида қолдим.
6. Эй соқий, қадахимга ҳар гал навбатим келганда май ўрнига қатл этувчи заҳр қуй, негаки фалак зулмидан ичим қонга тўлгандир.
7. Эй чолғувчи (қўшиқчи), навҳа-айрилиқ ноласини чалким, хаста жоним бу ҳазин, ғамхона жисм отли кулбадан чиқмоқдадир.

8. Ул санамнинг қади шундай гўзалки, ёшлик боғининг чиройли дарахти – тик ўсувчи сарвни эслатса, покликда мардликнинг қонидан топилган нур таратувчи лаъл сингаридир.
9. Навоий, ҳар дамда жон беришга тайёр тур, негаки қул беги, бек нима, султонидан ажралганда жон берса, ажаб эмас.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқнинг айрилиқдаги изтироби дастлабки тўрт байтда кетма-кет изтиробли, ҳазин оҳангда тасвирланган. Бу ҳол кейин тўртинчи ва бешинчи байтларда изоҳланади, яъни ноумидлик сабаблари талқини берилади. Умуман олганда, мумтоз адабиётимизда ошиқ ҳолатларини ҳазин ва ғам-алам ичида кўрсатиш ўзига хос анъана эди. Бунинг икки сабаби бор: бири шуки, мумтоз шоирларимиз, жумладан, Алишер Навоий идеаллар – орзу-армонларга ошуфталик, маъшуқага етишиш дарду изтиробида қалам тебратганлар. Идеаллар билан реал ҳаёт эса кўпинча мувофиқ келмайди, Навоийнинг ўзи қайд этганидай, «аҳли замондан яхшилик» кутиш, вафо исташ хато. Аммо кўнгил ўзгармас, содиқ ва вафодор ёр ис-тайди, дардкаш, дилга малҳам, танга роҳат берувчи, нафақат ҳиссий кечинмалар, балки муборак ва улуғвор ғояларга шерик, ҳаммаслак кишини қўмсайди.

Иккинчи томондан, юқорида қайд қилинганидай, ҳар бир «реал тасвир», яъни мажозий образ талқини тагида, илоҳийликка – Ҳақиқатга интилувчи ошиқ қалби кечинмалари туради. Ҳақиқатга ошиқлик эса реаллик орқали борар экан, реалликнинг синовлари – қийноқларини бошидан ўтказиши муқаррар. Келтирилган ғазалда ҳам бунга ишоралар анча. Масалан, жонон – бу Мутлақ руҳ, унга етишгунча ошиқда умидсизлик ҳам, ноумидлик ҳам бўлаверади, то тажаллиёт нурини идрок этмаса, талпинишлари давом этаверади. Шу йўлда у девоналардай беҳуду бесабдир. Навоий қаҳрамони ҳам аввалида хотиржам, ақлу ҳуши жойида, расм-русумлар, ахлоқу одоб доирасида ўзини тутадиган одам бўлган, аммо илоҳий ишққа гирифтор бўлгач, хонумони, бору йўғини унутди. Кўнгил уйи бузилади, салоҳиятдан паришонликка юз тутди. Тўртинчи байтда «бало» сўзи орқали сўз ўйини ясалган: «бало» ошиқни синаш учун юбориладиган синов ҳамда маъшуқнинг ўзи маъносида келади. Бу сўзнинг араб ёзувидаги шаклидан «Оллоҳ» маъноси ҳам англашилиб туради.

Бундаги алиф эса, баланд қомат, гўзал маҳбуба қаддига ишора-радири. Шоир «алифлар» деб ўқ (пайкон)га ҳам ишора қилган, яъни маҳбуб отган ўқлар юракка тегиб, сачраган қонидан унинг ўзининг юзи ҳам қизил бўлади, демоқчи. «Қон» сўзининг кейинги байтларда борлиги шу тасвирнинг ёрқинроқ қилиб берилганидир. Маъшуқа гўзаллиги, аммо бевафолиги, бундан ошиқнинг қийналиши бир-биридан чиройли, шу билан бирга, бир-бирини қувватлантирадиган ва муболағали ҳолатда тасвирланиб, ўқувчини мафтун этадиган лирик тасвир юзага келтирилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЭРУР КЎНГУЛДА САФО ИШҚ ТОЗА ДОҒИ БИЛА

«Ҳазойин ул-маоний»нинг биринчи девони – «Фаройиб ус-сиғар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Фаройиб ус-сиғар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин тахаллусли мақта бўлмагани сабабли яқунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзуи – ишқи илоҳийни қуйлаш, бу гоё гоҳ мажозий ташбеҳ – истиоралар, анъанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ – тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жоизки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот ғазаллар; 2) Худо ва Пайғамбар мадҳига бағишланган (наът-ҳамд) ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикрларни ифодаловчи ғазаллар.

Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар шарҳи, ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳада-муқошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатни эмас, шоирнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шоирона талқин этилади. Шу боис, ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас, балки қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳи ҳол ва тасаввуфий маъно-

лар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунончи, матлада ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккинчи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, кинояли хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза – муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарвешнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда илоҳиёт файзини топган солиқнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шоирнинг ўз мавзуйига муносабати, қарашлари акс этган.

Умуман, Навоийда илоҳий ишқ ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват, янги-янги ибора-ифода, услубий тарзу равия билан қуйланади. Шу учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга фарқ; Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор тараннум этилади.

Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеърятда қабул қилинган анъана бўлиб, шоирнинг ўзига хос маҳорати, навбунёдкорлиги шу анъана бағрида камол топиб, кўзга аёнлашади. Буни меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошинлари, тарху тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, ҳусну жозибага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърят ҳам шу; қатъий анъаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуг салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил қолдириш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш – бир мўъжиза, асрлар анъанасини энгиб шоирона ихтиролар қилиш – иккинчи, янада олийроқ мўъжиза.

Навоийнинг ҳар бир ғазалида «эски мавзун» янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янги-ланиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб кела-

ди, янги шеърни бунёд этади. Ушбу газални байтма-байт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади. Биринчи байт (матла):

*Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била,
Нечукки кўзда ёруғлуғ эрур қароғи била.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 556-газал)

Ишқнинг доғи – дарду алами, асорати, тамға-яраси тозаришидан кўнгулда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг равшанлиги унинг қорачигидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак, ишқ кўнгулга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлантиради, оламни мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чароғи ҳидоят бўлади.

Навоий шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқуллодда янги вариантыни кашф этган ва инсон руҳидаги драматизм, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориғ одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига гирифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дарддан яйрайди!

Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталиқ лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, сўфининг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий ҳузурини олқишлайди. Доғ – тамға, нишон; доғ – андуҳ, ғам; доғ – жароҳат, яра; доғ – юракдаги қора нуқта, сувайдо; доғ – лоланинг қора ранги; доғ – қуллик белгиси. Сафо эса «риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши» («Миръот ул-ушшоқ»), «поклик, табънинг нописанд, ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши»дир («Мусталаҳоти урафо», 262-бет).

Шундай қилиб, ишқ доғи ағёр доми, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, Унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгулда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахайюлининг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

*Фироқ шоми янгилмас ўқунг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сари пайконидин чароғи била.*

Биринчи байтдаги қоронғу – ёруғ тазоди давом эттирилган, аммо маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбеҳ асослари доғ ва кўз қорачиғи ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик, равшанлик келтирадиган эди, *фироқ шоми* эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг хижрондаги кунлари тун билан баробар, хижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёши маҳв этилган.

Фироқ шоми тариқат аҳли наздида солиқни Илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат пардаси, яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фироқ шомида, дейди шоир, маъшукқа қараб, ўқинг (кипригинг) кўнглим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнглига томон чироғи билан келяпти. Нимага ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лекин бу ўринда камон ўқи назарда тутиляпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металдан ясаларди ва у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай, шуълаланиб кўзга ташланарди. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли сурат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг вақтинча кўнглидан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда бўлиб мени сендан ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгли йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайкони чироқ қилиб боряпти».

Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда учратмаймиз: ёрнинг киприги – зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқдай. Албатта, маъшук кипригини чақмоққа ташбеҳ берганда, Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки, аслида, киприк бировга қараб отилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, қуввати таъсир этади, жозиба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк – чақмоқ самовий миқёсда илоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнглини ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибқаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга гулгула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оддий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнглиларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

*Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф онча фиғону улуг димоғи била.*

Навоий асарлари куллийетининг 1988 йилги янги нашрида (3-жилд, 428-бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани, булбул бунча фиғони ва улуг димоғи билан нимадан хабардор?» деган ғалати мазмунли гап келиб чиқади. Бундай «таҳрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Буни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган мумтоз шеърларда тиниш белгиларининг аҳамияти катта, вергул нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қуйидагича: «Сукут сақлаш ва фано – жисму нафс эҳтиёжларидан батамом қутулиш ишқнинг заруратидир, шунча нола фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул буни қайдан билсин».

Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ғазалларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор бир мазҳаб ақидасини, тариқатнинг бирор силсиласи пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етилиш йўли фақат оху нола эмас. Фиғон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сероб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳовуддин Нақшбанддан: сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накунем» – «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз», – деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни Ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шуни тақозо этарди. Улуг мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулуқини таққослаган: тинч-хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб, Ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ-куй орқали муҳаббатларини очиқ изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай, ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону

нола эмас экан, «анжуманда хилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, кошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байтни келтирамиз:

*Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўрингки, қовруладур шамъ доғи ёғи била.*

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида боряпти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шам, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчимайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оҳу нола чекмайди, балки жимгина ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамнинг ўзини-да муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг беинтиҳо кучи – зарроту жонзотлар, ошиқу маъшук барики қамраб олувчи қудратини бизга тушунтирмоқчи бўлган. Шамнинг шуъласи – илоҳий ишқ муми ва ёғи – дунё, инсон вужуди, парвона – ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона – фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан қутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвешларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати. Ўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

*Шаху улус ғамияю жоми Жам, хушо улким
Синук сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.*

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё ғамияю улус ташвиши, шон-шухрат, айшу ишрат билан банд – шоирнинг ғояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» – туганмас бойлик ва ишрат, шукуху салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини ҳам бор: «маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгли» («Миръот ул-ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда буни назарда тутмаган, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасаввуфий эътиқодга амал қилиб, ориф дар-

вешнинг фақирона ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўяди, аммо буни қуруқ таъкид йўли билан эмас, балки «назарий» тушунтиришга интилади: шоҳ фуқаро ташвиши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишрати билан овора, у бу ғамдан фориғ бўлолмайди.

Демак, у шунчалик дабдаба, шукуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Хатто, жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ сафолда (жоми Жам – салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол – камбағаллик, камтарлик белгиси) май қуйқумини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» – май қуйқуми, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий илоҳий ишқ хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарвешнинг мамлакат подшосидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди.

Олтинчи байт:

*Хумор аро тиладим соқию қадах, юз шукр
Ки, улки мен тиладим, келди ўз аёғи била.*

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони – ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон – дарвеш ёр олдида сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқи-ю қадах талаб қияпти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совиш, солиқнинг иккиланиши, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир тарқалган, совиған кайфиятни ростлаш учун соқий (пири муршид) кўлидан қадах (маърифат) тилайди ва Аллоҳ унга тилаганини етказганидан – пир ҳузурига етганидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадах. Демак, сўз ўйини – тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била – келди ўз қадаҳи била». Теран маъно тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

*Қучарға сарв ниҳоли бири қадингдек эмас,
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.*

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловат

топиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий – ботиний маъноси ҳам бор. Қад деганда сўфилар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон – пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сизгинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлар бир-бирига ҳалақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи мажозий тасвирига ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шуни кузатиш қийин эмас, унда тариқат ақоиди, мақом босқичларидаги солиқ ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дарди, ўртанишлар тасвирланади ва шу баробарида реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солиқ дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният пок, дард беинтиҳо, идеал ғоят узоқ...

Нажмиддин КОМИЛОВ

СОҚИЁ, ТАЛХ ЎЛДИ АЙШИМ...

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда яқин кишисидан ажралиб, шодлиги ғамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат-ўқинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанти ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам аъъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда аъъанавий ифода-истиоралар замирида инсоний дард, мотамзада юракнинг фигон-ҳасрати, ноҳуш кайфиятини ҳис этамиз. Бироқ ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоиёна ўртаниш – ёнишлар гўлғуласи кўкка ўрлаган бўлса-да, асар мақтасига келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг ғалаёнини тасвирлаш билан бошлайди:

*Соқиб, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиг майким, ичай Мирзо Чучук ёди била.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 559-ғазал)

Агар «Мирзо Чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байт-ни одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари сифатида талқин этардик. Албатта, бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир сўфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамани йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, Мирзо Чучук деб Навоий кимни назарда тутган? Мирзо Чучук – Темурий шахзодалардан бўлиб, ниҳоятда чучук тилли, шеър ёзиш истеъдоди бор йигитлардан бўлган экан. Навоий уни «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида тилга олган. Йигит дардга чалиниб, вафот этган. Навоийнинг мазкур ғазали ёш умри хазон бўлган шу йигит хотирасига бағишланган. Шоир айрилиқ дардини изҳор этиб, анъанавий образлар орқали буни тасвир этади. Матладаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай, дейди шоир. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майи, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзо Чучукнинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда одатдаги шароб ҳам, руҳий сархушлик тимсоли, илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси – ғаму хасрат рамзи. Шундай қилиб, май фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалиқ, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир.

Иккинчи байт:

*Сипқориб жоми сипеҳр, акдохин айлай рез-рез
Неча чеккаймен забунлуғ чарх бедоди била.*

«Сипеҳр» – осмон, фалак; «акдох» – қадаҳлар. Шоир бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май

ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасаввурида осмон етти қаватдан иборат. Навоий ана шу қаватларнинг ҳар бирини бир қадах деб олади ва шўришу ошубим шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қаватлари – қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак – осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шоир «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстдан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исён унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир, осмону фалакни ҳам Оллоҳ яратган-ку? Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдири азалий – бу киши ҳаёти, фаолиятининг Худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгроқ маънода талқин қилинади: Мутлақ рух томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик изҳор этганда, Тангрига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

*Зухд кўнглум кўзгусин қилмиш муқаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пири ишқ иршоди била.*

«Зухд» – парҳез, тийилиш, узлат. «Ҳариф» – суҳбатдош, дўст. «Иршод» – тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Муқаддар» – губорли, қора, ғамгин. Байтнинг маъноси бундай: «Зухд, яъни зоҳидона тавба-тазарру кўнглимнинг кўзгусини губорли қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ пирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман».

Тавба тасаввуфда ҳам бор, аммо унда бу тушунча тариқат йўлига киришнинг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийилишни англатади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган, намоишкорона тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зухд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадахини синдириш билан зухд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

*Бевафолик гар будурким, қилди ул шўх, эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолиғ Одам авлоди била.*

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Фаройиб ус-сифар» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъ ул-бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғатида «сирфа» жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тожики» луғатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Фиёс ул-луғот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайлик-чи: «Эй кўнгил, бевафолик агар ул шўх қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўллаймиз: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўх қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди билан». Бу жумлаларда ҳам аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверди.

«Фиёс ул-луғот»да мазкур сўзнинг сарф ва сарфи шакллари ҳам келтириб, изоҳланган. Сарф – олтин ва кумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек, бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши ва бирон нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа – ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир, бахиллик, хасислик-ни билдиради: ҳийла ва макр, зикналик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бири Навоий байтига мос келади? Агар феъл сўзни оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз, фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «Ул шўхнинг бевафолиги – жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» – пари, рух, умуман реал бўлмаган хилқат сифатида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзининг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди».

Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун, «Ғаройиб ус-сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилганини маъқуллаш лозим.

Навоий ўлимни айрилиқ деб, ошиққа зулм деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш. Чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамидан бир нишона бу. Шу нуктада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

*Ваҳки, синди нахли уммедим, хушо ул боғбон,
Ким эрур хушхол бир навраста шамшоди била.*

Маъноси: «Умидим ниҳоли синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўкарган шамшоди билан хушхолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламли ўкинч ва дард бор бу мисраларда – нахли уммедини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши. Унинг ниҳоли синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўкарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, бу умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш.

Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз «рез-рез», «синди-рурмен» сўзларини эсга солади. Синиш – ўлим, синиш – исён, синиш – тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у ғазабга келиб, осмон қаватларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ, ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшоди»дан хушхол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да, инсоннинг аҳволи, унинг қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шоир аламзада одамнинг руҳий аҳволидаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир неча шеърий байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда таскин оҳанги, ноиложлик, ночорлик давом эттирилган. Масалан, олтинчи байт:

*Чун худий Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтурур афғонга фарёди била.*

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни фиғонга келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғи туякашнинг қўшиғи билан тўлган». Шоир ўзининг оху нолаасидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто, Лайли ҳам Мажнуннинг фарёдларидан тўйган. Ўқириклар беҳуда, ундан кўра, муаззам, беҳудуд Ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут – нажот шунда, деб ўқтиради у:

*Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдунг қадам,
То нечук лошқайсен ул поёни йўқ водий била.*

Ишқ водийси – илоҳий даргоҳ ҳузурӣ бир-биридан ажралган дўстларнинг васлға эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз маҳрамини излаб топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-имони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кирдингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни, «Эй Навоий, ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан» («лошқайсан» – қадимги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маъноларини билдиради) поёни йўқ бу водийда ғазал Навоийга хос ана шундай мантиқий якун – шоирона руҳбахш оҳанг билан ниҳоясига етган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

КЎЙИДА ЙИҒЛАР ЭДИМ...¹

Бугун тонгда бир қўшиқ эшитдим. Кун бўйи бу қўшиқнинг нола-си қулоғимдан кетмади. Унинг сўзларини такрорлаб девона бўлиб юрдим.

*Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморға,
Эмди йиғларлар бари беморлар мен зорға.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 564-ғазал)

Инсон ўз юрагига чўккан ғуссанинг, уқубатнинг, зору андуҳнинг ифодасига минг йиллар чора қидириб охири мусиқани, сўнг мусиқа

¹ Шоир Эркин Воҳидов қаламига мансуб шарҳлар «Сўз латофати» («Ўзбекистон», Т., 2014) китобидан олинди.

оҳангига ғазални топдимикин? Торлардан, бамисоли жон риштасига уланиб кетган торлардан тўкилган мунг мени хаёл қанотида ярим минг йил олисликка элтди. Ҳиротнинг табаррук манзилларига, улуг устоз қадами теккан кўчаларга, боғларга олиб учди, Навоий қўлида бўзлаб сайраган уд садосини эшитдим. «Қўйида йиғлар эдим...» Ошиқ ўз севгилиси кўчасида ҳар беморга, яъни ишқ дардига гирифтор бўлганларга ўз ҳасратини айтиб зор йиғлар эди. Бу ҳасрат шунчалик қайғули, шунчалик жон ўртар эканки, аҳли дард – беморлар ўз дардларини унутиб ошиқи зорга қараб йиғлай бошладилар.

Чуқур гамгин ҳиссиёт ифодаси баробарида бу байт ажиб санъат намунаси сифатида кишини ҳайратга солади. Ҳолатга мос байт ичида сўзларнинг, сўз қўшимчаларининг маъно товланишлари фақат Навоийга хос баркамол санъаткорлик билан намоён этилади. «Зор» сўзи бир ўринда сифат (мен зор), бошқа ўринда ҳаракат белгиси (зор йиғламоқ) дир.

«Бемор» сўзи бошда «ишқ аҳли», «дард аҳли», кейинда «хаста», «заиф», «касал» маъноларига яқин келади. Ҳатто, «-ға» қўшимчаси икки ўринда икки хил маъно – товланишга эга.

Байтни хаёлимда такрорлайман:

*Қўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
Энди йиғларлар бари беморлар мен зорға.*

Такрорлаганим сари, бамисоли олмосда нур жилолангандек янги-янги қирраларни кашф қиламан.

Ғазал давом этади:

*Ҳажр бепоён йўлини қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворға.*

Агар мен заифликдан деворга қўл таяб, қўл билан суяниб юрсам, ажабланманг. Ахир, мен ҳадду поёни йўқ ҳижрон йўлини ўтдим. Бу иш осон эмас. Шундай фикр байтда айтилган. Унда айтилмаган, лекин юқоридаги байтнинг мантикий давоми сифатида келиб чиқадиган фикр ботинда ётибди: мен-ку дардимни ҳар беморга йиғлар эдим. Энди беморлар менга йиғлайдиган бўлдилар, чунки мен бепоён ҳажр йўлини ўтиб заифландим, ўзим бемор бўлдим.

«Ҳажр бепоён йўли». Йўқ, бу оддий ҳижрон эмас, севикли ёрдан жудоликкина эмас. Бу жуда буюк, илоҳий даражада буюк ниятнинг ҳижрони. Шунинг учун ҳам унинг йўли бепоён, инсоният тарихи даражасида бепоён, борлиқ олам, юлдузли осмон қадар бепоён.

Навоий шеърятининг қудрати, бекиёслиги яна шундаки, шоир бу янглиғ юксак, осмоний туйғулар ифодаси учун гоҳи оддий, заминий кундалик турмуш лавҳаларидан фойдаланади.

Заиф одамнинг деворга таяниб юриши жуда ҳаётӣ манзара. «Ҳажр бепоён йўли» каби теран фалсафӣй тушунчадан кейин бундай оддий халқона сўзларнинг қўйилиши ўша замоннинг юксак шеърӣ-яти учун ғайритабиӣй туюлган бўлса, ажаб эмас. Лекин бу шеърӣй жумланинг ҳаётӣйлиги ва ҳаққонӣйлигига, энг муҳими, гўзаллигига ўшанда ҳам, кейин ҳам барча тан берган.

*Телба кўнғлумнинг қушидин қону юздин заъфарон
Қилсалар дафъи жунуним, басдурур туморға.*

Навоий байтларини англаш учун у яшаган замон турмушини ҳам яхши билмоқ керак. Баъзан улуғ шоир байтлари бизга ўша узок замоннинг урф-одатларини ўрганишга ёрдам беради. Маълумки, қадимда дафъи жунун учун, яъни телбаликни қайтариш учун бемор-га тумор битилган. Бу туморга заъфарон тугиб, сувда эзиб ичирилган. Заъфароннинг бу хил дардга даво бўлиши қадимги табобатдан аён. Дафъи савдо учун қон чиқариш одати ҳам маълум. Туморга ёзиладиган дуо сўзининг сиёҳи ҳам қора рангда – савдойининг қони рангида. Байт маъноси шундай: Агар жунуним дафъи учун тумор қилсалар, қон чиқарсалар, телба кўнғлим қушининг қонию юзимнинг заъфарони басдир.

*Ишқ пайдову нихон ўлтурди, лекин йўқтурур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфога, ҳам изҳорға.*

Яъни: ишқ мени ҳам ошкор ўлдирди, ҳам пинҳон. Лекин менда бу ҳолимни яширмаққа ҳам, изҳор этмоққа ҳам журъат йўқ. Ишқ шундай бедаво дардки, уни яширмаққа чора, ошкор этмоққа илож йўқ. «Заҳра» сафро, ўт маъносини ҳам, шаҳдамлик, мардлик туйғусини, яъни юрак ўтини ҳам англатади. Бу ўринда «заҳра» журъат маъносидан келган.

*Зулфида мен фонию, тасбеҳ ила мағрур шайх,
Субҳа торин, бас, не янглиғ ўхшатай зуннорға.*

Зуннор номусулмонлик белгиси бўлган боғич. Ўтган замонларда мусулмон мамлакатларида ғайридинлар белига боғлаб юрадиган

чивиқ бўлиб, улар бунн тақишга ва шунинг эвазидан бож тўлашга мажбур бўлганлар. Субҳа – тасбеҳ.

Байтнинг мазмуни бундай: Мен-ку ёр зулфининг – сочларининг ишқида фоний бўлдим, йўқолдим, завол топдим. Қавс ичида айтамин: диндан айрилдим, номусулмонлик йўлига кирдим. Аммо бу зуннорни, яъни соч толасини ҳеч нарсага алишмайман. Шайх ўз тасбеҳи билан мағрур, мен ўз зуннорим билан. Бу зуннорни тасбеҳ ториға сира ўхшатолмайман.

*Йўқ ажаб ўлсам доғи кавсар суйи бўлғай насиб,
Назъ вақти солсам ўзни кулбайи хамморға.*

Жон чиқар вақти жон талвасаси билан майфуруш кулбасига ўзни урсаму ундан кўз юмсам, жаннатга кирмоғим, кавсар сувиға етмоғим ажаб эмас, чунки борлиқ дунёнинг неъматини жаннат фароғатининг ўзи демак.

Бу мисралар Навоийнинг фалсафий дунёқарашини, зоҳидлик, таркидунёчиликни инкор этувчи ғоясини ифода этади.

Ҳазал шундай байт билан якунланади:

*Зор ўлуб мискин Навоий нечаким чекди фиғон,
Қилмади ул ой тараххум бу фиғону зорға.*

Ҳазал билан шоир ўз дардини айтиб фиғон қилди, лекин бу фиғон бир гадонинг – мискиннинг кўкка нола қилганидек бўлди. Осмондаги ой гадоға қулоқ солмаганидек, ой монанд ёр ҳам мискин Навоийга қулоқ солмади. Яна ботин маъноға қулоқ тутамиз: Мискин Навоийга замон тараххум этмади, ноласини эшитмади.

Мана, беш юз йил ўтиб, бу нола бизга етиб келди. Сўнгсиз ғусса, танҳолик дарди, изтироб тўла нола.

Бугун тонгда мен шу кўшиқни эшитдим, тонгдан бери унинг сўзларини ичимда такрорлаб девона бўлиб юрибман.

Эркин ВОҲИДОВ

Зихе ҳар лаҳни булбул савтининг зотингга исботе,
Жаҳон боғида ҳар гул яфроғи ҳуснунгга миръоте.

Вужуди зарранинг мумкин эмас, то собит ўлмас меҳр,
Не ҳожат зарра хайлидин қуёш зотиға исботе?

Бўлуб зотингда ожиз ҳар сифат ичинда мавсуфе,
Онингдекким, қила олмай сифотинг шарҳини зоте.

Хирад зотингни ташбех этгали ҳар фикрким айлаб,
Такаллум анда йўл топмай, магар ҳайҳот-ҳайҳоте.

Не қаҳринг захридин эмин бўлуб ҳар сокини масжид,
Не лутфунг бодасидин ноумид аҳли хароботе.

Не зарра бўлса мақбулунг қуёшдин зарра қилғондек,
Қуёш ул заррадин айлаб шараф бирла мубоҳоте.

Навоий зикри отингдур, умиди улки, қутқорсанг
Они от истамақдин, балки андинким бўлур оте.

(«Ғаройиб ус-сиғар», 575-ғазал)

Луғат

Савт – оҳанг, хониш, куй.

Зот – бирор нарсанинг асли, моҳияти, Худонинг моҳияти назарда тутилмоқда.

Миръот – кўзгу.

Лаҳн – куй, наво.

Хайл – тўда, қавм, гуруҳ, тоифа.

Мавсуф – сифатланган, таърифланган, шуҳрат қозонган, бирор сифат эгаси.

Хирад – ақл, фикр, билим.

Такаллум – нутқ, гапириш.

Сокин – ўтирган, маскан тутган, жойлашган.

Бода – ичимлик, май.

Харобот – бу ерда пир ҳузури, комил инсон йиғини, майхона.

Мубоҳот – муболага, ноз-фироқ қилиш, фахрланиш.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Эй ажабки, булбул хонишининг ҳар бир оҳанги Сенинг зотингга бир далил – исбот, жаҳон боғидаги ҳар гул яроғи – Сенинг ҳуснингнинг кўзгуси.
2. Қуёш порлаб кўринмагунча зарранинг борлиғи – вужуди аён бўлмайди (мавжуд бўлмайди), шундай экан, зарра тўдаси орқали Қуёшни исботлашга ҳоҷат борми?
3. Ҳар бир сифатинг ичра сифатланган (наrsa) Зотингни таърифлашга ожиз (ёки Зотингга муҳтож), чунки унинг (сифатланганнинг) зоти Сени шарҳлаб, тушунтириб беролмайди.
4. Ақл Зотингни турли нарсаларга ўхшатиб, фирк-мулоҳаза юритади, бироқ буни сўзлаб беролмай, «ҳайҳот, ҳайҳот» билан чекланади.
5. Масжидда тоат учун ўтирганнинг ҳар бири қаҳринг тифидан ҳимоя қилинмаганидек, аҳли харобот (дарвешлар, қаландарлар) ҳам лутфу марҳаматингдан ноумид эмас.
6. Қайси бир зарра Сенинг қабулинига мушарраф бўлса (Сенга мақбул бўлса), қуёш заррасидай шараф топади ва қуёш бу заррадан ғурурланиб шарафли бўлади.
7. Навоийнинг зикри кеча-кундуз Сенинг отингдир, аммо умидим шуки, уни ном (от) чиқариш, ғурурланишдан сақласанг, балки ном чиқаришга боис бўладиганлардан ҳам халос этсанг.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу шоирнинг анчайин мураккаб орифона ғазалларидандир. Гап шундаки, Оллоҳнинг Зотини ҳеч ким кўрган эмас, уни борлиқдаги ашёларда акс этган сифатлари орқали таниш мумкин. Аммо ана шу сифатларни таниш, билиш ва улар орқали Парвардигори олам Зотини таниб олиш ҳам осон эмас.

Ғазалнинг биринчи байтидаёқ ваҳдатул вужуд таълимоти ғояси булбул ва гул тимсоллари воситасида баён этилган: булбул гулга ошиқ, ёниб қуйлайди, бу ошуфталик, ошиқлик изҳори. Аммо аслида, булбул гулга шунинг учун беқарор ошиқки, гул – Оллоҳ жамоли акс этган кўзгу, гулнинг ҳар бир яроғида шу нур жилоланиб туради. Гул ва булбул шу учун Шарқ шеъриясида кўп тилга олинади. Лекин аслида, бунда Табиат ва Инсон назарда тутилган. Гул – Табиат, Оллоҳ яратган борлиқ тимсоли, гулнинг нафислиги, латофати

эса, Оллоҳ тажаллиёти, ҳуснининг рамзи. Булбул ана шу Ҳуснга мафтун инсондир. Инсоннинг куйу қўшиғи, кўнгил нолалари, шавку завқи, руҳий парвози, ижодкорлик мўъжизаси – ҳамма-ҳаммаси ана шу Оллоҳ Ҳуснига мафтунлиги, ундан мадад олиши, руҳланиши, бе-худлиги туфайлидир.

Кейинги байтларда ғазал мақтаидаги мазкур ғоя янги далиллар билан тушунтирилган: Куёш ҳар бир заррани ёритгани каби Оллоҳ бутун коинот ва унинг ашёларини қамраб олади, куёшнинг зоти исбот талаб қилмаганидай, Оллоҳ зоти ҳам исбот талаб қилмайди. Ақл Оллоҳ зотини исботлашдан ожиз, фикрлар, муҳокамалар билан бунга йўл топиб бўлмайди. Худонинг исботи Худонинг ўзи. Умри масжидга қатнаб, тоат билан шуғулланган обид Худо қаҳридан холи бўлмаганидай, майхона (пири комил йиғини) аҳли ҳам унинг марҳаматидан умидвор. Яъни: мен шариатнинг барча шартларини бажардим, жойим жаннатда тайёр, деб ўйлайдиганлар адашади. Зеро, кимнинг дили пок ва худога яқинлигини Унинг ўзи билади. Бир зарра Худо қабулига мушарраф бўлса, унинг жойи Арши аълода ва Куёш шунча азимати билан шу зарра билан ғурурланиши мумкин. Ғазал матлаида шоир ўзини ожизларнинг ожизи, заррадан камроқ ҳисоблаб, ному нишонсиз бўлсам кошки, чунки ном Уники, инсон – банда, банда зарра каби Куёшда йўқ бўлиб кетиши керак, деган фикрни баён этади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЖИЛВАМУ АЙЛАР КИЗИЛ ТЎН ...

*Жилваму айлар қизил тўн бирла ҳар ён ул пари,
Ё магарким лолазор ичра кезар кабки дари?*

*Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари.*

*Ҳулласин ҳуноблиғ жон риштасидин қилди чарх,
Бўлди жонлар жони, ваҳ-ваҳ, ул париваш пайкари.*

*Оразинг нақшимудур қонлиғ кўнгулда жилвагар,
Ё шафақдин бўлди толеъ офтоби ховарий.*

*Ич шафақгун майки, гардун қотиледурким, эрур
Янги ой бирла шафақ тигу либоси аҳмарий.*

*Қон уза кўнглум юзунг шавқидин андоқ хастадур,
Ким эрур гулгун ҳарир оллида онинг бистари.*

*Ул пари лаълида жонинг, эй Навоий, бўлди маҳв,
Лаългун кисватда маҳв этгандек ўзни ул пари.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 576-ғазал)

Луғат

Кабки дари – хушовоз, сайроқи тоғ каклиги.

Ховарий – шарқлик, шарқий.

Аҳмарий – қизил.

Бистар – тўшак.

Ҳарир – ипак, шойи мато.

Кисват – кийим.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Қизил тўн кийиб олиб ҳар томонда сайр этаётган ул гўзал паримикин ёки сайроқи тоғ каклиги лолазор орасида кезиб юриб-димикин?

2. Телба ошиқларини қатл қилганидан, қонлар сачраб либосини қизил рангга бўябди, йўқ-йўқ, дод дейманким, ул пари бир йўла девона ошиқлар қонига кириб олибди.

3. Унинг нозик кийимини чархи фалак қонли жон ипидан тўкибди, шу боис ул парига ўхшаш гўзалнинг зебо ҳайкали (қомати) жонларнинг ичига жойлашган.

4. Қонли кўнгил ичида жилва қилаётган юзингнинг суратими ёки шарқдан чиқаётган офтоб шафақ шуъласи орасидан юз кўрсатдими?

5. Шафақ рангли (қизил) май ич, чунки фалак шундай бир жаллод (қотил)ки, янги ой (ўроғи) ва шафақ унинг қиличи ва қизил либосидир.

6. Қонаган (қонли) кўнглим юзингнинг шавқидан шундай беморки, унинг гулдай қизил нафис шоҳи либоси олдида унинг тўшаги бор.

7. Эй Навоий, худди ул пари лаъл рангли (қизил) либос ичида беркиниб олганидай, жонинг унинг лаъли (лаби, сўзи) ичида йўқолди.

Бу қизил тўн кийган жонон таърифига бағишланган учинчи ғазал. Аммо ҳар бир ғазалда ушбу таъриф алоҳида-алоҳида тасвирга эга. Ҳар бир ғазалда қизил ранг билан боғлиқ ўзига хос ташбеҳлар қатори ва улар воситасида лавҳа, ҳолатларни қизиш маҳорати кўзга ташланади. Бошқача айтганда, жонон уч ғазалда уч хил лирик тим-сол қилиб гадалантирилган. Чунончи, биринчи ғазалда маъшукнинг қизил тўн кийиб чиқиши аввал Хитой (Чин) оҳусига, кейин гулдас-та ва ичида оқ савсан гул ўсган арғувон дарахтига ўхшатилади. Қон, шафак, қизил бўёқ билан ёзилган алиф ташбеҳлари ҳам бир-бирини тўлдириб келган.

Иккинчи ғазалда қизил тўн ловуллаган олов шуъласига ўхшатилади-да, кейин лола, лаъл, хуноба ташбеҳлари орқали тасвир ривожлан-тирилиб, маъшукнинг ошиқ қалбига солган изтироблари бир-бир қизиб кўрсатилади.

Учинчи ғазалда қизил тўн кийган жононнинг паридай нозиклиги, гул сайрига чиқиб жавлон уриши, жилвалар қилиши ва бу лолазор оралаб юрган тоғ қаклиги (қакликнинг бўйин патлари, қанотлари усти қизғиш рангда бўлади)га ўхшаб кетиши тасвирланади, яъни «қизил либос кийган жонон лолазор сайлида» деган бир чиройли сурат ўқувчи кўз олдида гадалантирилади. Демак, бошқа ғазаллар-да бўлганидай, бу учала ғазалда ҳам Алишер Навоийнинг манзара, ўзига хос бир лавҳа яратиш ва шу лавҳанинг ошиқ дилига хилма-хил таъсирларини тасвирлаш маҳорати кўзга ташланади. Аммо ҳар бир ғазалда алоҳида санъаткорлик, алоҳида ҳолатлар тавсифи бор. Ҳар учала ғазалда марказий ташбеҳ ёки калит сўз – бу қизил тўн. У ҳар бир ғазалда ҳар хил турдош рангли ашёлар билан чоғиштирилиб, янги-янги бадий тасвирлар ҳосил қилинган.

Биринчи ғазалда жононнинг кийиниши – ташқи тасвирига кўпроқ эътибор қилинган, иккинчи ғазалда қизил либосда кўринган жонон-нинг ошиқ қалбига олов солиши, уни ишқ азобида қийнаши тас-вирланган бўлса, учинчи ғазалда қизил либосли жононнинг хатти-ҳаракати, жилва-карашмасини кўрсатиш кўпроқ назарга тушади. Шу ўринда яна бир хусусиятни таъкидламоқчимиз. Маълумки, ғазал – лирик жанр, у куй билан, нафосат билан йўғирилган бўлиши керак. Яъни: 1) оҳанг майинлиги, латофати; 2) сўз, иборалар латофати, нозиклиги; 3) қофия, радифлар нозиклиги ва 4) бадий санъатлар нозиклиги ўзаро уйғун бўлмоғи лозим. Навоий ғазаллари бунинг

ёркин намунаси. Қизил тўн кийган жонон таърифи ва бундан ошиқ жонида пайдо бўлган руҳий галаёнлар тасвирида ҳам ана шу ла-тофат, нозик тасвирларни кузатамиз. Айниқса, учинчи ғазалда бу ёркин намоён бўлган. Биринчи байтдаёқ жонон *париға* ўхшатилади. Пари нима? Пари – руҳ, халқ тасаввури бўйича у гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди, чунки у – самовий хилқат. Маъшук *париға* ўхшати-лар экан, демак унинг ниҳоятда нозиклигига ишора қилинмоқда. Кўкимтир парлари ва қизғиш тавқли (қушларнинг бўйнидаги халқа тавқ дейилади) тоғ каклиги ҳам ғоят гўзал ва нозик қуш. Маъшуқа *паридай* нозик бўлгани учун ҳам сархуш ошиқлар қонига кирган.

Қизил либосли жонон худди қон ичидаги малакдай. Ажойиб, ғоят гўзал тасвир! Ул жонон париваш бўлгани сабабли жонлар ичида-ги жондир, яъни руҳдир, дейди шоир. Мақтада Навоий бу фикрни аниқ-равшан баён этган: ул пари ўзини лаъл рангли (қизил) либос ичига яширгани каби ошиқнинг жони ҳам жонон лаъли (қизил лаби) ичига яшириниб, ғойиб бўлган. Бошқача айтганда, ошиқ ва маъшук бирлашиб кетган. Бу ўринда яна бир изоҳга эҳтиёж бор: ўқувчида қандай қилиб бир одам иккинчи одамнинг лабида йўқолиши мум-кин, деган савол туғилиши мумкин.

Бунга жавоб шуки, *лаъл лаб* деганда тасаввуфда маъшуқа сўзининг ботини, нозик маъноси, шунингдек, илоҳий нафас, йўқликдан борлиқни вужудга келтирган Оллоҳ каломи англашилади. Яъни бу калом барчани қамраб олади, вали зотлар муждаси би-лан ошиқ вужудига сингиб, унинг жонини эгаллаб олади. Мана шу тариқа, *пари* сўзининг тасвири нозик ибора ва ишоралар орқали орифона маънони ифодалашга хизмат қилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

КАМАНД УЧИГА ЕТКУРМАС ҒАМУ АНДЕША АЙЁРИ

Шарқ халқлари тафаккури тарихида чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги би-лан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. XX асрнинг ўттизинчи йилларидаёқ ёзувчи Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан, долзарблигини сақлаб келмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърла-рини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яшириш, «пайқамасдан»

тадқиқотларга киритмаслик касаллиги давом этмоқда. Баъзан эса, сўфийна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзий ибора-истиораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламининг бепоёнлиги ва улугворлигини муаззам салоҳияти ҳамда кўркемлиги билан идрок этишга ҳалал беради. Ваҳоланки, Навоий мероси – яхлит бир адабий воқелик, бебаҳо маънавий хазина.

Муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай. Аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра, бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлар бўлиб, бирини иккинчисисиз тушуниш қийин.

Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадах, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орқасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин. Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

*Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.*

*Хуморим заъфида қаҳгил иси то етти, маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.*

*Тўла куп оғзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуршид даврин сунъ паргори.*

*Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли, айш айланг
Ки, чиқмиш баҳя урғон хирқасидин маблағи кори.*

*Кўрунган мосиво дуди эмас, балки намудидур,
Май устида ҳубобу мавж шаклининг намудори.*

*Хубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
Сукут топғон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?*

*Куёш аксимудур ҳайвон суйида ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқийи гулчеҳра рухсори.*

*Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизинг сори.*

*Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилғасен, эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.*

(«Ғаройиб ус-сиғар», 624-ғазал)

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг ҳосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Биль-акс, ўта тақводор ва покдоман бўлган Навоий замонасининг ишрат-параст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, маст қилувчи ичимликни «умм ул-хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси, деб эълон қилган. «Ҳайрат ул-аброр» достонида, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ-маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ – илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол беҳудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сарҳушигидир.

Чунки Навоий зътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона Рухнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот – заррадан кўёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадахдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлари, ўзгариши, янгилинишлари, табиатнинг турфа сиру асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтлар-

нинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, боринги, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгуниинг бир бўлаги, лекин Руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб этиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб олишга қизиқишни кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддуд-да бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиати икки асос – руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шахват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўздан кўра комилроқ инсон – пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир – кўнгил махрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси – арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри – ақл тadbиркорлиги, ақлу ташвиш тadbири деган маънони беради. Майхона эса «шавқу завқ ва

илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва Руҳи мутлақ манбаидир». (Саййид Жаъфар Сажжодий. Мустаҳоҳоти урафо. 392-бет). Сунъ меъмори – Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори – Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шуни айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно – ориф қалби ва руҳи мутлақ биргалиқда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас.

Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матласиданок тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсга кўнгил майли билан эришиш – руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишга – майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насихатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пир комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу – бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало, қалъа деворлари – дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи ҳумор – кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш,

шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Каҳгил – сомонли лой. Май лойи – шароб куйкуми, дунё мулки, ҳиссий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, ҳуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай, Руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон қақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг пурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб – шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид – қуёш. Паргор – доира чизадиган асбоб (циркуль); баъзан йўл-йўриқ, чоратадбир маъносида ҳам қўлланилади. Шунга кўра, ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Оллоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шоир айтмоқчики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи мубтадан нишона. Шу сабабли, улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар – қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, қарамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон, бахравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланиётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ – сўфилар йиғилиб важду само билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон

жисмининг хароб бўлиши – қаноат, факр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хокисорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидан бехонумонлиги ва паймона тааллуқидин бесарусомонлиги» («Маҳбуб ул-қулуб») билан машхур. Улар учун «тожу тахт туфроқ билан тенг», ҳамма нарсадан фориг, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа – сўфилар киядиган жанда, махсус кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Баҳа – жияк. Маблағи кори – ишининг натижаси, аҳволи, борбуди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзга чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфиларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақси самога тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жуз ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво – ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг «моадо» деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «У» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгалиқдир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб – севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланadi.

Бешинчи байтдаги буд – асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд – кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб – сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакчадир. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зухуротини билдиради.

Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «У» дан бошқа кўринган ашёлар «У»нинг борлигини – мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос».

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият – Руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё – шакл, руҳ эса – мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият-мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё мутлақ Руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил.

Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), вазҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантикий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат, бирламчи қудрат, турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат – тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобе. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилганидай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиш, ҳузурланиш мумкин. Ҳазалнинг олтинчи байтида бу фикр очикроқ ифодаланган (бунда таҳрик – ҳаракат, суқун – турғунлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?»

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг еттинчи байти шу ху-

сусдадир. Хайвон суйи деб, гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ерости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?» Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда Ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор ул худо, Ёр аксин майда кўр деб жомдин чикди садо» – чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан Ёр жамолини майда кўр, деган садо чикди. «Ҳазойин ул-маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов кўраси – муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса – Ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадига эришиб, фано водийсига кириб боради. Ҳазалнинг охириги икки байти шу маънони ифода-лашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги «дайр» аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано – ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва қарам дарёсининг тимсоли камол инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истайди, чунки унда пири камол кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир нима етса». Ёки: «Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзақ маъно ташийдди. Биринчиси – наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, қуй, оҳанг, шу билан бирга, мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний

оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзаллиқни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукухи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муганний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муганний – чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур – файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан оғох этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга ғарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобиға тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин». Ёки: «Эй Ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим – мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига боғла». Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро топишиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки тахаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунлиқни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан кўриқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, «илм ул-яқин», «ҳаққ ул-яқин» деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин – исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн – чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфилар ақидасига мувофиқ,

маънавиятни билиш уч хилдир: илм ул-яқин, айн ул-яқин ва ҳаққ ул-яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан идрок этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни идрок этишга этади». (Абдураззоқ Кошоний. Масобиҳ ул-ҳидоя, 52-бет). Бу бамисоли Куёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илм ул-яқин), куёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айн ул-яқин) ва куёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққ ул-яқин) гап. Хужвирий деган олим назарида эса «илм ул-яқин – ақл аҳли учун, айн ул-яқин илм арбоблари учун, ҳаққ ул-яқин орифлар учундир». (Хужвирий. Кашф ул-махжуб, 497-бет).

Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддир, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис – руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) «нарсა ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф, баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи, бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди:

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол, -*

дея якунланувчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чун-

ки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислом ва уламо-умаролар, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониктирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар тамошосида ҳайратим», – дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзимнинг «саъй ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушкулум», – деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андишалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

*Менинг бошимга бас қотиг тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, –*

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» тутинади.

Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожига реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдир. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадқирдорлиги билан машҳур бўлганларни кўп кўрган эди. Шунинг учун улўғ гуманист шоир ахлоқни – фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфона мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрдан махрум одамларни танқид остига олди, асосий эътиборни Оллоҳ васлига етишиш, деб билди. Навоийнинг мана бу рубоийси ҳам шу маънони ифодалайди:

*Зоҳид, сенга ҳуру менга Жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.*

Бунда ҳам май илоҳий файз рамзи, Жонона – Парвардигор, майхона – ориф ҳузури, соқий – ўша пир, паймона – ишқ. Лекин Навоий дунё гўзаллиги (мажозий гўзаллик) ни ҳам инкор этмаган. Зеро, Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийилишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни ҳам назардан соқит этмайди. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ рух инъикоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муваҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни, мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-символик маънолар «дунёвий ғазаллар»да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муваҳбатни назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиғи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбуб ул-қулуб», 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин, Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади», деган мақтани эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериб қийналганидан, уйига кириб алаmidан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода – муваҳбат шавқини бил-

дириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнглида сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёр, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. Афғонистонда тасаввуф ривож, 10-бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунча-лар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий қўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфилар учун тариқат зикри самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттот, Румий, Жомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақоҳида ўтирмаган, яъни расман сўфи бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шахзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфиларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни, албатта, эътиборга олиш лозим.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҒОНИ

*Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 638-ғазал)

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис-туйғу ифода қилғучи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз. Мана шу матла билан бошланувчи ғазал ўзбекнинг хонадонида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар. Бу ғазал дунёнинг ғаму андуҳидан зардобга тўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинчни ҳам, ғамни ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели кишини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водийсиға мойил кўради, бузилган ҳаёти – рўзгори уни ақлдан оздиргани, энди телбаликни бўйнига олиб дашту саҳролар кезишдан ўзга илоҳи қолмаганини ва телбалик – бузиш, вайрон қилиш экан, демак, бузилган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

*Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, совиганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки губор бўлмоққа маҳкум, лекин шоир истаги:

*Фалак бедодидин гарчи мени хокий губор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёликға губоримни.*

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда ҳўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргизган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бенаф,

кўзларига тўтиё қилмоқ учун губоримни топмағайлар. Ўшанда, эй аҳли гафлат, Навоий қайга азм этти, деб сўраманг, мен тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг қўлига бериб қўйганман:

*Деманг, қай сори азм этгунг, манга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илқиға бермишмен инони ихтиёримни.*

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан кўп қонли ёшлар тўқди. Оқибат кўзларида ўша қон ёшлар ҳам қуриб тамом бўлди, фақат заъфарондек сарғайган юзи қолди. Шоир бу ҳолатни ҳайратомуз ташбеҳга боғлайди: Золим фалак менинг баҳоримни олиб, хазон фаслини менга берди. Бу лоладек қон ёшларим тугаб, хазондек сарғайган юзим қолганидан намоён бўлиб турибди.

*Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.*

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган балоларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён қилади. Биринчи байт ошиқнинг «жунун водийсига мойил» бўлганини, иккинчи байт дунёдан тамом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, ғазал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ортиқ офатни қаламга олади – бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу – ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

*Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.*

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга минг балолар ёққанидир. Тақдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким...

*Ёмон ҳолимга бағри оғриғай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парғоласидин қонга булғонгон узоримни.*

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим, бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри оғримай иложи йўқ.

Тириклик шоирнинг наздида – дард. Бу дарднинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо шоир учун тириклик шаробининг дафъи хумори заҳри қотилдир.

*Хаётим бодасидин саргаронмен асру, эй сокий,
Қадаҳқа захри қотил қуй, доғи дафъ эт хуморимни.*

Яъни, ҳаёт бодасини ичиб бошим оғирдур, эй сокий, қадаҳқа захар қуйиб бергин-да, менинг бошим оғриғини даф эт. Чунки бу дунёда ўлмай туриб тинчимақ мумкин эмас, шу боис мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз, бору йўғимни ёқинг:

*Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Навоийнинг бу машҳур ғазали фалак бедодидан, замон бедодидан шоирнинг чеккан ноласи бўлиб, неча асрлар оша девондан девонга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб varaқларида, ҳам қўшиқлар қанотида бизгача етиб келди. Бу кун биз – улуғ бобомизнинг олис набиралари бекиёс истейдод қаламидан тўкилган мана шундай сатрларни ўкиб, эшитиб онгимиз ва юрагимиз билан баҳрамандлик топамиз, узоқ-узоқ замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз:

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни...¹

Эркин ВОҲИДОВ

ЭВРУЛАЙ БОШИНГҒАУ ...

*Эврулай бошингғау беҳушу хайронинг бўлай,
Бир замон садқанг бўлай, бир лаҳза қурбонинг бўлай.*

*Хони васлингдин агар қовса рақибинг, рағмиға
Кўнглум истардек тахайюл бирла меҳмонинг бўлай.*

*Нетти жон топсам висолингдин лабингнинг холидек,
Кўзу зулфунгдин неча масту паришонинг бўлай.*

*Хуштурур васлинг майидин ҳар тараф хирқамда доғ,
Неча, жоно, мубталойи доғи ҳижронинг бўлай.*

¹ Э. Воҳидов ғазални байтма-байт тўлиқ шарҳлашни мақсад қилмаган. Шунинг учун шарҳдан 3-байт ва унинг таҳлили ўрин олмаган. Умуман, улар ўзига хос шоирона шарҳлар – Н.Ж.

*Гарчи бандангман, мени озод қилма лутфдин,
Ким қуюндек садқайи сарви хиромонинг бўлай.*

*Танни жилванг вақти туфроғ айлai, эй чобуксувор,
То бошингга эврулурға гарди майдонинг бўлай.*

*Эй Навоий, гунгу лол истар эсам тонг йўқ, сени
Тобакай озурдаи фарёду афгонинг бўлай.*

(«Фаройиб ус-сиғар», 644-ғазал)

Лугат

Эврулмоқ – айланмоқ.

Хон – дастурхон.

Рағм – хор тутиш, назарга илмаслик; аксига, бировнинг майлига тескари иш қилмоқ.

Тахайюл – хаёл қилмоқ, тасаввур этмоқ.

Хирқа – дарвешлар кийими.

Тонг йўқ – ажаб эмас, ҳайрон бўлмоқ.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Эй ёри азиз, бошингда айланай, ҳуснинг ишқида беҳушу ҳайронинг бўлай, бир нафас садқангу бир лаҳза қурбонинг бўлайин.
2. Агар рақибинг (душманинг, талабгоринг) васлинг дастурхонидан мени қувса, унинг қасдма-қасдига (аксига) тасаввур ҳаёлимда кўнглим истаганча меҳмонинг бўлайин.
3. Худди лабингнинг холидай висолингдан жон топсам на бўлур ҳам кўзингдан масту зулфингдан паришонинг бўлайин.
4. Васлинг майдан дарвешлик хирқамнинг ҳар жойида доғлар пайдо бўлгани яхши, аммо эй жоним, қачонгача айрилиқ доғига мубтало бўлайин?
5. Агар банданг бўлсам ҳам менга лутфу марҳамат кўргузиб, озод қилма, токи қуюн каби сарвдай қадингнинг садқаси бўлайин.
6. Ҳуснинг жилва қилган вақтда, эй чопқир от минган ғўзалим, танимни тупроқдай гард-гард қилай, токи сен майдонга от чоптириб кирганда, ғубордай кўтарилиб, бошингдан айланайин.
7. Эй Навоий, гунг ва лолу ҳайрон ҳолатда сени истасам, айб қилма (ажаб эмас), ахир қачонгача ҳажрингда фарёду фиғон чекиб, азоб тортайин?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Хар бир ғазалда Ёр жамоли ва унга ошуфта ошиқнинг дил изтироблари алоҳида тарзу тароват, майин, латиф ташбеҳларда куйлангани каби бу ғазалда ҳам лирик ҳислар ўзига хос муносиб бадиий санъатлар билан ифодаланганини кўрамиз. Ошиқ – бетоқат, Ёр учун қурбон бўлишга тайёр, у ўз севгилиснинг жамолидан тўймайди, унинг атрофида гиргиттон бўлишга, бошидан юз марта айланиб, парвонадай ишқини изҳор этмоқчи. Шоир ана шу садоқат туйғусини бўрттириб тасвир этади. Ошиқ рақибини кўрарга кўзи йўқ, бироқ уни қувишга қурби етмайди, чунки Ёри рақиб билан бирга. Аксинча, рақиб уни қувиб ҳайдайди. Ана шунда у ҳаёлан рақибидан ўч олади, яъни ҳаёлида рақиб истагини писанд қилмай, Ёр меҳмони бўлади. Ажойиб кашфиёт, ажиб бир тасвир!

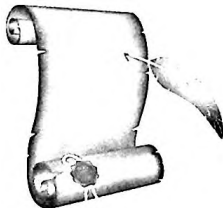
Ёки учинчи байтга эътибор қилинг. Ошиқ Ёр лабидаги холга ҳавас қилади, чунки у васл оғушида – Ёр билан бирга. Қанийди мен ҳам шу хол каби висолдан жон топсам, яйрасам, муродимга етсам, холбуки, мен Ёр кўзидай маст, зулфидай паришонҳолман, дейди ошиқ. Хол – аслида тасаввуфда ваҳдат нуқтаси, яъни зоҳирий олам мушоҳадасидан ботиний олам мушоҳадаси орқали қуллиётга етиш, Оллоҳ жамоли моҳиятини идрок этишга ишора. Бироқ бу ғазалда холнинг ушбу маъноси билан реал инсоний гўзаллик белгиси сифатидаги мазмуни бирлашган. Бошқача айтганда, реаллик ва рамзийлик, илоҳий маъно дунёвий маъно билан бирлашгандир. Шу боис ошиқ хол бўлгиси келади, яъни Ёр васлига етиб, ваҳдатни исботлашга чоғланади.

Кўзнинг ошиқни маст қилиши унинг жонон жамолининг аёнлашуви – кўринишидан беҳуду беҳуш бўлишга ишорадир. Умуман, кўз инсоннинг моҳиятини акс эттиради ва кишининг кишига таъсири ҳам, авваламбор, кўз орқали кечади. Шу боис, маъшуқа кўзи ошиқ дилини ром этувчи қудратли нурга эга. Зулф эса паришонлик ва ҳижрон рамзи. Зулф ошиқларнинг юзини беркитади (юз – моҳият, манба бўлса, зулф, соч – уни ёпувчи парда). Зулф – моддий дунё касратига ҳам ишора этади. Дунё эса паришонлик, ҳижрон, изтироб жойи. Дунёни тўла забт этиб, англаб, юзни очган дарвеш Ҳаққа етади. Кейинги байтдаги «васлинг майи», «хирқа доғи» иборалари ҳам шу талқиннинг давомидир. Бешинчи байтда чиройли ташбеҳ бор:

биринчи мисрадаги *озод* (эркинлик) сўзи билан иккинчи мисрадаги *сарвихиромон* сўзлари ўзаро маънодош.

Шу тариқа, қалбни тугёнга солувчи ҳам илтижо, ҳам ёлвориб, садоқату фидойиликни ифодаловчи шеър ҳосил бўлганки, бу улуғ шоир мўъжизаларидан бири сифатида юз минглаб инсонлар қалбини сархуш ва мафтун этувчи куйдай жаранглаб ҳузур бағишлаб келди, уни қайта-қайта ўқигинг, завқу шавқингни баҳам кўргинг келади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

«НАВОДИР УШ-ШАБОБ»
(ЙИГИТЛИК НОДИРЛИКЛАРИ)

ИЙДИ РУХСОРИНГ КҶРУБ ...

*Ийди рухсоринг кӯруб, бўлди улус ҳайрон санго,
Эй, улус ийди юзунг, жоним менинг қурбон санго.*

*Шамъ эмас ердин, кавокиб чарҳдин байрам туни,
Ким эрур ер-кӯк туман минг кӯз билан ҳайрон санго.*

*Ийдгаҳда гард эмас, балким етишгач мақдаминг,
Қўпти ердин садқа бўлмоқ истабон майдон санго.*

*Хусрави анжум дегайким секретур кӯк тавсанин,
Ийдгаҳда кимки кӯрса рахш ила жавлон санго.*

*Чатр шаклидин самовий барча офат дафъиға
Тенгри айлабтур насиб ўз ҳифзидин қалқон санго.*

*Нотавон жисмимға байрамликъ била бер сиҳҳате,
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санго.*

*Неча байрамларда кийган жандасин фақр аҳлининг
Хор кўрма, эйки хилъаттур неча алвон санго.*

*Ийдгоҳ аҳлин даме қилма паришон, Эй сипеҳр,
Ким эрур бу жамъ бир-икки замон меҳмон санго.*

*Эй Навоий, дурри назминг хутбадек топқай шараф,
Лутф ила қилса назар байрам куни султон санго.*

(«Наводир уш-шабоб», 17-ғазал)

Луғат

Ийд – ҳайит, байрам.

Кавокиб – юлдузлар.

Мақдам – қадам.

Анжум – юлдузлар.

Тавсан – чопкир от.

Рахш – от (Рустами достон оти).

Чатр – соябон.

Алвон – ранг-баранг.

Хутба – подшо сайлаш (подшоликка эътироф қилиш) дуоси.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Шодлик кайфиятидан яшнаган юзингнинг байрамини кўриб, халқ сенга ҳайрон бўлди. Дарҳақиқат, юзингни кўриш халқ учун байрам, менинг эса жоним сенга қурбон.
2. Байрам кечаси фақат ердаги шамлар эмас, кўкдаги юлдузлар ҳам порлаб турибди. Еру кўк гўё минг-минг кўз билан сенга ҳайрон бўлиб тикилгандай.
3. Байрам майдони – ийдгоҳга қадамнинг етгач, ғубору чанг кўтарилди. Аммо бу ғубору гард эмас, балки сенга садқа бўлмоқ учун майдоннинг ўзи кўтарилиб, пешвоз чиқди.
4. Ийдгоҳ майдонида от миниб кирганингни кўрган одам сенга қараб: бу юлдузлар подшоси осмон тулпорини ўйнатиб турибди, дейди.
5. Бошинг устидаги соябон гўё сени самовий офатлардан сақлаш учун Тангри ато қилган қалқон кабидир.
6. (Эй ёр), менинг нотаом жисмимга қувват бўлсин учун байрамлик тухфа тариқасида сихҳатингга мушарраф эт, чунки кўнглим бундан умидвор ва жоним сенга мунтазирдир.
7. Сенинг кийган кийимларинг қимматбаҳо ва ранг-баранг, аммо фақир дарвеш устидаги бир неча йиллик жанда кийимни кўриб, унга таҳқир кўзи билан қарама, уни хор тутма.
8. Эй фалак, ийдгоҳда йиғилганларни ҳар сари тўзғитиб юборма, зеро бундай байрамона йиғинлар йилда бир-икки марта келадиган меҳмондай гап.
9. Эй Навоий, агар байрам куни султон сенга марҳамат юзидан бир назар қилса, назмингнинг дури (маънолари) подшоларга тахтга ўтириш ҳуқуқини берувчи хутба – дуодай шараф топар эди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ўзига хос лирик лавҳа чизилган: шаҳар ва қишлоқларда рамазон, қурбон ҳайитлари (ийд) кенг нишонланиб келинади. Одамлар шаҳарлардаги байрам қилинадиган жой – ийдгоҳга йиғиладилар, ўйин-кулги, хурсандчилик давом этади. Ана шундай пайтда байрам шодлигидан юзи яшнаган яқин кишингиз – азиз инсон от суриб, ийдгоҳ майдонида кириб келса, кўнгиллар яна ҳам фараҳ ва хурсандликка тўлади. Навоий ана шундай воқеанинг шоҳиди бўлади. Нафақат ошиқ дили, балки бутун халқ гўзал чеҳрани кўриб ҳайрон қолади, шодлик устига шодлик, ийд устига ийд кўшилиб кетади. Ли-

ИЙДИ РУХСОРИНГ КҶРУБ ...

Ийди рухсоринг кўруб, бўлди улус ҳайрон санго,
Эй, улус ийди юзунг, жоним менинг қурбон санго.

Шамъ эмас ердин, кавокиб чархдин байрам туни,
Ким эрур ер-кўк туман минг кўз билан ҳайрон санго.

Ийдгаҳда гард эмас, балким етишгач мақдаминг,
Қўпти ердин садқа бўлмоқ истабон майдон санго.

Хусрави анжум дегайким секретур кўк тавсанин,
Ийдгаҳда кимки кўрса рахш ила жавлон санго.

Чатр шаклидин самовий барча офат дафъига
Тенгри айлабтур насиб ўз ҳифзидин қалқон санго.

Нотавон жисмимға байрамлик била бер сихҳате,
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санго.

Неча байрамларда кийган жандасин фақр аҳлининг
Хор кўрма, эйки хилъаттур неча алвон санго.

Ийдгоҳ аҳлин даме қилма паришон, эй сипеҳр,
Ким эрур бу жамъ бир-икки замон меҳмон санго.

Эй Навоий, дурри назминг хутбадек топқай шараф,
Лутф ила қилса назар байрам куни султон санго.

(«Наводир уш-шабоб», 17-ғазал)

Луғат

Ийд – ҳайит, байрам.

Кавокиб – юлдузлар.

Мақдам – қадам.

Анжум – юлдузлар.

Тавсан – чопкир от.

Рахш – от (Рустами достон оти).

Чатр – соябон.

Алвон – ранг-баранг.

Хутба – подшо сайлаш (подшоликка эътироф қилиш) дуоси.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Шодлик кайфиятидан яшнаган юзингнинг байрамини кўриб, халқ сенга ҳайрон бўлди. Дарҳақиқат, юзингни кўриш халқ учун байрам, менинг эса жоним сенга қурбон.
2. Байрам кечаси фақат ердаги шамлар эмас, кўкдаги юлдузлар ҳам порлаб турибди. Еру кўк гўё минг-минг кўз билан сенга ҳайрон бўлиб тикилгандай.
3. Байрам майдони – ийдгоҳга қадамнинг етгач, губору чанг кўтарилди. Аммо бу губору гард эмас, балки сенга садқа бўлмоқ учун майдоннинг ўзи кўтарилиб, пешвоз чиқди.
4. Ийдгоҳ майдонида от миниб кирганингни кўрган одам сенга қараб: бу юлдузлар подшоси осмон тулпорини ўйнатиб турибди, дейди.
5. Бошинг устидаги соябон гўё сени самовий офатлардан сақлаш учун Тангри ато қилган қалқон кабидир.
6. (Эй ёр), менинг нотаом жисмимга қувват бўлсин учун байрамлик тухфа тариқасида сихҳатингга мушарраф эт, чунки кўнглим бундан умидвор ва жоним сенга мунтазирдир.
7. Сенинг кийган кийимларинг қимматбаҳо ва ранг-баранг, аммо фақир дарвеш устидаги бир неча йиллик жанда кийимни кўриб, унга таҳқир кўзи билан қарама, уни хор тутма.
8. Эй фалак, ийдгоҳда йиғилганларни ҳар сари тўзғитиб юборма, зеро бундай байрамона йиғинлар йилда бир-икки марта келадиган меҳмондай гап.
9. Эй Навоий, агар байрам куни султон сенга марҳамат юзидан бир назар қилса, назмингнинг дури (маънолари) подшоларга тахтга ўтириш ҳуқуқини берувчи хутба – дуодай шараф топар эди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ўзига хос лирик лавҳа чизилган: шаҳар ва қишлоқларда рамазон, қурбон ҳайитлари (ийд) кенг нишонланиб келинади. Одамлар шаҳарлардаги байрам қилинадиган жой – ийдгоҳга йиғиладилар, ўйин-кулги, хурсандчилик давом этади. Ана шундай пайтда байрам шодлигидан юзи яшнаган яқин кишингиз – азиз инсон от суриб, ийдгоҳ майдонига кириб келса, кўнгиллар яна ҳам фараҳ ва хурсандликка тўлади. Навоий ана шундай воқеанинг шоҳиди бўлади. Нафақат ошиқ дили, балки бутун халқ гўзал чехрани кўриб ҳайрон қолади, шодлик устига шодлик, ийд устига ийд кўшилиб кетади. Ли-

рик қахрамонимиз ёр жамолини кўриб, ўзини қурбон қилишга тайёр. Ҳазал асосан ана шу гўзал манзара ва ундан ошиқ кўнглида пайдо бўлган шодиёна – нажиб кечинмаларни тасвирлашга бағишланган. Бунда, кўпчилик ғазалларда бўлганидай, маҳзунлик ва айрилиқ дарди изхори йўқ.

Шоирнинг маҳорати шундаки, ана шу латиф манзарани ниҳоят жонли, нозик бир усулда гавдалантирган. Гўзал ёр ташрифидан одамларгина эмас, майдон ҳам очилиб, яйраб кетгандай. Бу инсонга садқа бўлмоқ учун гўё «майдоннинг ўзи кўтарилиб пешвоз чиққандай». Байрам кечаси эса ердаги сон-саноксиз шамлар, чироқлар баробарида юлдузлар ҳам ёрқин порлаб, базмга қўшилгандай ва шу аснода «еро кўк минг туман кўз билан» маъшукни тамоша қилаётгандай, гўё бу инсон юлдузлар шоҳи каби осмон тулпорини миниб, ўйнатиб тургандай туюлади. Ёрнинг соябони ҳам илоҳий маъно касб этиб, уни офатлардан ҳимоя қилаётган самовий қалқон, деб таърифланади. Ёрни ана шундай самовий ташбеҳлар билан тасвирлагандан сўнг Навоий «кошки байрамлик тухфаси сифатида мени сиҳҳатиға муяссар этса», деб умид билдиради ва ўзини фақир дарвешлар қаторига қўшиб, хор этмасликларини илтижо қилиб сўрайди ва: байрам куни султон назарига тушсайдим кошки, деган орзуни билдиради.

Ҳазал охиридаги ана шу ишора балки ушбу ғазал Ҳусайн Бойқарога бағишлангандир, деган фикрга олиб келади. Ахир, султон ҳар байрамда майдонга ташриф буюриб, раиятни қутлаган ва бирга хурсандчилик қилган. Нима бўлганда ҳам, ўқувчи кўз олдида фараҳли бир шодиёна, дилхушлик манзараси гавдалантирилган, бир лирик лавҳа чизилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЖОНДА ҚҲЙДИМ ЧИРМАҒОН МАКТУБИНИ...

*Жонда қўйдим чирмағон мактубини ҳижрон аро,
Билмон ул мактубдур, ёхуд «алиф»дур «жон» аро.*

*Нома эрмас эрдиким, бор эрди ул ҳирзул-амон
Ким, ғамим айш этти, еткач кулбайи аҳзон аро.*

*Риштаи олийки чирмаб эрди, очиб асрадим
Хунфишон кўз рағларидек дийдаи гирён аро.*

*Нотавон жисмим кўрунди заъфдин ул риштадек,
Баски тўлғонди ики кўзумдин оққан қон аро.*

*Гарчи жонондин азиз эрмас, эрур жондин азиз
Ким, васила бўлди маҳзун жон била жонон аро.*

*Руқъайи эҳсондин, эй мунъим, гадо комини бер
Ким, бу янглиғ ганж топмас кимса бу вайрон аро.*

*Эй Навоий, номайи мақсуд етти, хушдил ўл
Ким, хати озодлиғ будир ғами ҳижрон аро.*

(«Наводир уш-шабоб», 20-ғазал)

Навоий ғазалиётида инсон руҳи товланишларининг турфа ва нозик инъикосини кўриш мумкин. Инсон руҳияти иқлимидаги барча ботиний кечинмаларни ипидан игнасиғача илғаб олиш, тирик инсон ҳаётидаги ташвиш ва қувонч, умидворлик ва тушқунлик, муҳаббат ва нафрат, инкор ва ифтихор, алам, изтироб, ўкинч, армон, илтижо, муножот онларини ҳассослик билан сезиш қобилияти Навоийга руҳият қомуси янглиғ ғазал ҳазинаси яратиш бахтини ато этган. Инсон табиатига хос бу туйғуларнинг жами ғазал лирик қаҳрамони ҳасби ҳоли орқали бизнинг қалбимизга йўл топади. Лирик қаҳрамон кечинмаларининг кўпчилиги бевосита шоирнинг ўз қалбидан кечганки, демак, биз ғазал орқали ҳазрат Навоий руҳий ҳаёти лаҳзалари ва ларзалари билан ҳам ошно бўламиз.

Етти байтдан иборат яқнора, рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган бу ғазал шоирнинг ўрта ёш лирикасига мансуб бўлиб, даставвал «Наводир ун-ниҳоя» девонидан ўрин олган. Ғазал ёридан ҳижрон чеккан ошиқнинг севикидан мактуб олиш воқеасига бағишланган. Бу ногаҳоний воқеа шодиёнаси лирик қаҳрамон юрагини ларзага солади. Айрилиқ дарди билан висол қувончи қоришиб кетади. Ғазалда мактуб олган ошиқнинг кўтаринки кайфияти эмас, вазмин, ғамолуд шукрона, ҳазин қувонч кечинмалари акс эта бошлайди:

*Жонда қўйдум чирмағон мактубини ҳижрон аро,
Билмон ул мактубдур, ёхуд «алиф»дур «жон» аро.*

Бу табиий ҳол. Чунки ҳижрон изтиробини бирдан унутиб юбориш қийин. Ундан сўнг мактуб ҳали дилдаги муроднинг ушалгани эмас,

у – висол элчиси, холос. Хижронзада ошиқ мактубни жони-бағрига босади, гўё жоннинг тириклигига шу етмай тургандай, жони шу билан ором топадигандай. Иккинчи мисрада жоннинг бутунлиги, омонлиги учун висол муждаси нечоғли зарурлигини асослаш мақсадида жон ва мактуб ўртасидаги шаклий таносибни ҳам инкишоф этади. Мактубнинг чирмалган шаклини «жон» (جان) сўзи ўртасидаги «алиф» (ا) ҳарфига қиёслайди.

Ошиқ мактубни «ҳирз ул-амон» – дарду балони қайтарувчи, жонни ғамдан форигъ этувчи дуо сифатида қабул қилади, муқаддас турморга сизингандек, унга сизинади:

*Нома эрмас эрдиким, бор эрди ул ҳирзул-амон
Ким, ғамим айш этти, етказ кулбайи аҳзон аро.*

Халқда «ихлос – халос» дейилгани сингари, мактуб лирик қахрамоннинг руҳини янгилайди, дардларини енгиллатади. Лекин бу дардлар лирик қахрамон вужуди ва руҳида унутилмас излар қолдирган. Шу боисдан мактубни васф этиш муносабати билан лирик қахрамон дарди ёзилади, ғамга тўлиб турган кўнгли бўшатилади, жисму жонида кечган оғриқлар шарҳланади:

*Риштайи олийки чирмаб эрди, очиб асрадим
Хунфишон кўз рағларидек дийдаи гирён аро.*

Мактубнинг ўраб юборилган алифмонанд шаклидан шоир бадий ашё сифатида фойдаланганини биринчи байтда кўрган эдик. Одатда, мактуб ўрами очилиб кетмаслиги, ихчам ҳолда туриши учун у ип билан чирмаб бойланган. Шоир энди мактубга чирмалган риштани ҳам поэтик ашё сифатида ишлатмоқда. Унинг эстетик хизмати икки мақсадга сафарбар қилинади. Биринчидан, уни «риштайи олий» деб баҳолаш, унга алоҳида эътибор бериш, уни азиз нарсдек кўз бағрида асраш мактуб муаллифига нисбатан юксак эҳтиромни ифодалайди. Иккинчидан, ришта образи лирик қахрамоннинг бир ҳолатини аёнлаштиришга кўмаклашади.

Лирик қахрамоннинг бошқа бир ғазалда акс этган ҳижрон тунидаги аҳволини эсланг:

*Кўзларингдин неча сув келгай, деб ўлтурманг мени
Ким, бори қон эрди келган, бу кеча сув келмади.*

Бу иккала ғазалнинг лирик қахрамони бир. Улардаги ҳолатлар бошқа, холос. Аммо бу ҳолатлар ўзаро бегона эмас. Улар ўртасида

узвийлик бор. Қон ёши тўккан кўзлар хунталаш. Ўйлаган, қонталаш кўзларда, кузатган бўлсангиз, ришта шаклидаги томирлар яққол кўриниб туради. Алҳосил, ошиқнинг гирён кўзларини тасвирлаш мақсадида шоир: «Мактубга чирмалган ипни кўзларим томирлари-дек асрадим», – деб ёзади. Ўзига хос бир ташбеҳ ижод этади.

Навоий учун мактуб риштасининг бадиий вазифаси шу билан тугамайди. Шоир мактуб риштаси лирик қахрамон қиёфасининг яна қайси қиррасини ёритишда қўл келиши ҳақида ўйлайди ва кутилмаганда, ажойиб монандлик топади:

*Нотавон жисмим кўрунди заъфдин ул риштадек
Баски, тўлғонди ики кўзумдин оққан қон аро.*

Шоирнинг муболағали талқинича, хижронзада, ситамкаш ошиқнинг жисми шу қадар заифлашиб, ингичка тортганки, у икки кўзидан оққан қон дарёлари орасида ришта каби тўлғанади.

Қолган уч байт анъанавий услубда давом этади ва ўзига хос интиҳосига эришади. Ҳазалнинг оригиналлиги юқоридаги тўрт байтда. Гарчи 3–4-байтлардаги муболағали тасвирда шоир матлада қўйилган мавзудан шаклан узоқлашгандек туюлса-да, моҳиятда изчиллик сақланган. Мактубга ўралган ип ошиқнинг нотавон жисмига, кўз рағларига ўхшатилиши, мактуб ўрамининг «жон» ўртасидаги «алиф»га қиёсланиши – бари бир поэтик фикрни – ёр мактуби ошиқ дардига малҳам бўлганлигини тасдиқлашга қаратилган. Бу асар Навоий ғазалиётида шундай образли изчиллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ФИДО

*Кўзунгга тани нотавоним фидо,
Равонбахш лаълингга жоним фидо.*

*Лабинг ранги оллида қоним сабил,
Қадинг жилвасига равоним фидо.*

*Белу оғзинг олди тану жонником,
Анго ошқору ниҳоним фидо.*

*Бағир лаъли, кўз дурри оллингда сарф
Демайким, санга баҳру коним фидо.*

*Жунун бирла ақлим ғаминг садқаси
Ки, оллингда яхши-ёмоним фидо.*

*Фано даштида қони оворалиқ
Ким, ул сайрға хонумоним фидо.*

*Навоийдин олдинг кўнгул, жонни ҳам,
Санга айлай, эй дилситоним, фидо.*

(«Наводир уш-шабоб», 31-ғазал)

Халқимизнинг севимли қўшиғига айланиб кетган бу ғазал Алишер Навоий ижодий тақомилининг учинчи босқичида яратилган бўлиб, дастлаб «Наводир ун-нихоя» девонига жойлаштирилган. Мутақориб мусаммани мақсур вазнида яратилган:

Фаъулун

фаъулун

фаъулун

фаул

Якпора, мураддаф ғазал. Ғазал ишқий мавзуда, тавсиф услубида яратилган. Шоир қуйланаётган сиймонинг ҳусну жамолини муфассал тасвирлаш йўлидан бормаёди, балки уни макташ, таърифлаш йўсинини қўллайди. Бироқ, шу васф этишнинг ўзидаёқ ғўзал ботиний тасвир мужассам. Ғазалнинг сеҳри ҳам шунда.

Навоий ўнлаб ғазалларида ошиқнинг фидойи қиёфасини яратган. Лекин бу асарлар ўзининг ифода усуллари билан бир-бирини такрорламайди. Чунки шоир кутилмаганда янги бадиий усулларни ишга солади. Хўш, бу ғазалда ошиқнинг суюқлисига фидойилиги изҳори қандай амалга оширилган? Нега биринчи сатрдаёқ шоир кўз бадалига нотавон танни фидо этади? Агар сатр заминидаги ишораларга эътибор бермасак, бу оддийгина бир гапдек туюлмайдими?

Шарқ адабиёти анъанасига кўра, кўзга нисбатан «жаллод» атамаси қўлланади. Жаллоднинг вазифаси эса қатл, яъни инсонни жисман ҳалок этиш. Биринчи мисрадаги мазмунда ҳам маъшуқа кўзларининг қаттол жаллод сингари жон олғувчилигига ишора бор.

Равонбахш – жон бағишловчи, тирилтирувчи демакдир. Анъанавий тасвир моҳиятига биноан, маъшуканинг лаъл лаблари ўликка ҳам жон бахш этади. Шунинг учун унга жон бағишласа арзийди. Шу тариқа, шоир маъшуқа образидаги зидликни акс эттирган: кўзи қатл этади, лаъли эса тирилтиради. Одатда, матла ғазалнинг мазмунини

ўзида умумий йўсинда акс эттиради. Кейинги сатрлар эса матла моҳиятини изоҳлашга хизмат қилади. Бу ғазалда ҳам шундай. Шоир матладаёқ маъшуқага тан ва жонни бағишлади. Кейинги байтларда эса бу мазмунни кенгайтиради.

*Лабинг ранги оллида қоним сабил,
Қадинг жилвасига равоним фидо.*

Шоир маъшуқа лабини қизил дея тасвирлайди. Бу маънони унинг лабига қонини фидо қилиш орқали англатади. Маъшуқа қомати ҳаракатларини ҳаёт жилваси, дея васф этмайди, унга ўз ҳаётини бағишлаш воситасида бундай ифодага эришади.

Мумтоз ғазалларда маъшуканинг бели ва оғзи шу қадар нозиклаштириб тасвирланадики, оғзининг бу қадар кичкина ва белнинг бу қадар ингичка бўлишига ақл бовар қилмайди. Ҳатто, байтнинг биринчи мисрасида бу аъзолар таърифини келтириб, иккинчи мисрада уларга «бир бор эрди-ю, бир йўқ эрди» иборасини мутаносиб келтириш ҳоллари ҳам бор. Ғазалнинг:

*Белу оғзинг олди тану жонниким,
Анго ошқору ниҳоним фидо, –*

байтидаги «ошқору ниҳон» сўзлари ҳам шу маънони билдиради.

Юқоридаги байтларда, асосан, маъшуқа тасвири ўрин олган. Кейинги байтларда эса иккинчи лирик қаҳрамон – ошиқ образига кўпроқ эътибор берилади. Лирик қаҳрамон севиклисига йўқ нарсаларни бағишлаб, лоф урмайди.

*Бағир лаъли, кўз дурри оллингда сарф
Демайким, санга баҳру қоним фидо.*

Лирик қаҳрамон улкан денгиз ва кон ҳадя этмайди. Балки қалби ва меҳрини фидо қилади.

*Жунун бирла ақлим ғаминг садқаси
Ки, оллингда яхши-ёмоним фидо.*

Ошиқ – руҳий олами мураккаб сиймо. Унинг вужудида ақлга нисбатан доим исён ва ихтилоф уйғотувчи жунун ҳам мавжуд. Ақл ва жунун унинг вужудида ҳамиша курашиб, туйғуларини туғёнга келтиради. Кўпинча, жунун ақлдан устунлик қилади ва уни маҳв этади. Лирик қаҳрамон ўзининг ана шундай мураккаб ва зиддиятли руҳий

олами билан маъшуқа фидойиси бўлмоқчи. Шоир лирик қаҳрамон руҳий оламидаги бундай мураккабликни тасвирлаш мақсадида таносиб санъати имкониятларини ишга солган. Биринчи мисрадаги жунун ва ақл образларига «яхши» ва «ёмон» сифатлашлари мутаносиб келтирилган. Мақтадан олдинги байтда, одатда, фалсафий-ахлокий мазмун ифодаланади. Мазкур ғазалнинг олтинчи байти моҳиятида ҳам сўфиёна кайфият балқиб турибди:

*Фано даштида қони оворалиқ
Ким, ул сайрға хонумоним фидо.*

Маълумки, сўфи ошиқнинг маслак муддаоси маъшуқ билан висол тузиш. Бунга эса мавжуд дунёни тарк этиб, фоний дунё сари сайр этиш йўлида эришиш мумкин. Шунинг учун «фано даштида оворалиқ» – ошиқнинг висол орзуси. Шу орзу ижобат бўлиши учун у хонумонини фидо этаётир. Сўнгги байт оралиқ байтларни мазмунан якунлаб, илк байт билан ҳамоханглик яратади:

*Навоийдин олдинг кўнгул, жонни ҳам
Санга айлай, эй дилситоним, фидо.*

Ошиқ шоир сиймосида жон ва кўнгулни айру тасаввур этиб бўлмайди. Шоир маъшуқани «дилситон» – кўнгулни олувчи дея васф этади. Маъшуқа кўнгулни олган экан, демак, жон ҳам унга қурбон бўлмоғи тайин.

Нусратулло ЖУМАХУЖА

ИШҚИ КОМИЛ – КАМОЛОТГА КАФОЛАТ

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўрғоли топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушишлар магар ул икки лаб.*

*Чайқалиб гўё тушар ҳайвон зилоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногоҳ ғазаб.*

*Кўҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

*Буки кўнглумни итинг тишларда оғзин қочирур,
Ё ўти, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқи ёхуд армани, ёхуд араб.*

*Эйки, факр ичра қадам кўйдунг талаб водийсиға,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.*

*Шоҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз хаддингнью беҳад риоят қил адаб.*

(«Наводир уш-шабоб», 45-ғазал).

Ғазалдаги лирик пафос, интим туйғу ва самимиятни сақлаб турувчи хусусият шуки, унда лирик қаҳрамон ва унинг кечинмалари орқали маъшуқа руҳияти, лирик кайфияти руҳий таҳлил таносибига тортилади. Яратилиш даврига кўра, бу ғазал Алишер Навоий ижодий такомилнинг учинчи босқичига мансуб бўлиб, дастлаб шоирнинг «Наводир ун-нихоя» девонидан ўрин олган. Ғазал бадийиятидаги бадий маҳорат белгилари, айниқса, Навоийнинг Хусайн Бойқаро салтанатида тутган ижтимоий мавқеи ва дунёқарашини ифодаловчи еттинчи байти асар ижодкорнинг ўрта ёшларида ёзилганини тасдиқлайди.

Таркибий хусусиятларига кўра, ушбу ғазал мустақил байтлардан тузилган ғазаллар турига мансуб. Чунки ғазалнинг умумий мавзуи, руҳи, мазмунни муҳаббат ҳақида бўлса ҳам, унда бошдан оёқ шу мавзу изчил таҳлил этилмайди. Байтлар силсиласида Навоий ишқ мавзуини такомиллаштира бориб, сўзaro асосий мавзудан чекиниб, фалсафий, ахлоқий фикр-мулоҳазаларини ҳам ифодалайди. Услубан, тавсифий ғазал турига мансуб.

Рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган. Оҳанг тасвири қуйидагича:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал ҳажвий кайфият билан бошланади. Шоир ёрнинг камгаплигидан кулгили манзара яратишда фойдаланади.

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўрголи топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.*

Севикли маъшуканинг ошиқ аҳволдан беҳабарлиги ҳақидаги дардчил сатрлар бутун мумтоз лирикада мавжуд. Маъшуқа лабининг ширинлиги ҳақидаги тавсиф ҳам беҳад, беҳисоб. Навоий уларни такрорлаб ўтирмайди, балки қочиримлар воситаси билан шунга монанд бадий фикрни ифодалайди. Фикрни бадий асослаш

олами билан маъшуқа фидойиси бўлмоқчи. Шоир лирик қаҳрамон руҳий оламидаги бундай мураккабликни тасвирлаш мақсадида тано-сиб санъати имкониятларини ишга солган. Биринчи мисрадаги жу-нун ва ақл образларига «яхши» ва «ёмон» сифатлашлари мутаносиб келтирилган. Мақтадан олдинги байтда, одатда, фалсафий-ахлоқий мазмун ифодаланади. Мазкур ғазалнинг олтинчи байти мохиятида ҳам сўфиёна кайфият балқиб турибди:

*Фано даштида қони оворалиқ
Ким, ул сайрга хонумоним фидо.*

Маълумки, сўфи ошиқнинг маслак муддаоси маъшуқ билан ви-сол тузиш. Бунга эса мавжуд дунёни тарк этиб, фоний дунё сари сайр этиш йўлида эришиш мумкин. Шунинг учун «фано даштида оворалиқ» – ошиқнинг висол орзуси. Шу орзу ижобат бўлиши учун у хонумонини фидо этаётир. Сўнгги байт оралиқ байтларни мазмунан якунлаб, илк байт билан ҳамоҳанглик яратади:

*Навоийдин олдинг кўнгул, жонни ҳам
Санга айлай, эй дилситоним, фидо.*

Ошиқ шоир сиймосида жон ва кўнгулни айру тасаввур этиб бўлмайди. Шоир маъшуқани «дилситон» – кўнгулни олувчи дея васф этади. Маъшуқа кўнгулни олган экан, демак, жон ҳам унга қурбон бўлмоғи тайин.

Нусратулло ЖУМАХУЖА

ИШҚИ КОМИЛ – КАМОЛОТГА КАФОЛАТ

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўрғоли топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.*

*Чайқалиб гўё тушар ҳайвон зилоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногоҳ ғазаб.*

*Кўхи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

*Буки қўнглумни итинг тишларда оғзин қочирур,
Ё ўти, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқи ёхуд армани, ёхуд араб.*

*Эйки, факр ичра қадам кўйдунг талаб водийсиға,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.*

*Шоҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингню беҳад риоят қил адаб.*

(«Наводир уш-шабоб», 45-ғазал).

Ғазалдаги лирик пафос, интим туйғу ва самимиятни сақлаб турувчи хусусият шуки, унда лирик қаҳрамон ва унинг кечинмалари орқали маъшуқа руҳияти, лирик кайфияти руҳий таҳлил таносибига тортилади. Яратилиш даврига кўра, бу ғазал Алишер Навоий ижодий тақомилининг учинчи босқичига мансуб бўлиб, дастлаб шоирнинг «Наводир ун-ниҳоя» девонидан ўрин олган. Ғазал бадийиётидаги бадий маҳорат белгилари, айниқса, Навоийнинг Хусайн Бойқаро салтанатида тутган ижтимоий мавқеи ва дунёқарашини ифодаловчи еттинчи байти асар ижодкорнинг ўрта ёшларида ёзилганини тасдиқлайди.

Таркибий хусусиятларига кўра, ушбу ғазал мустақил байтлардан тузилган ғазаллар турига мансуб. Чунки ғазалнинг умумий мавзуи, руҳи, мазмуни муҳаббат ҳақида бўлса ҳам, унда бошдан оёқ шу мавзу изчил таҳлил этилмайди. Байтлар силсиласида Навоий ишқ мавзуини тақомиллаштира бориб, сўзaro асосий мавзудан чекиниб, фалсафий, ахлоқий фикр-мулоҳазаларини ҳам ифодалайди. Услубан, тавсифий ғазал турига мансуб.

Рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган. Оҳанг тасвири кўйидагича:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал ҳажвий кайфият билан бошланади. Шоир ёрнинг камгаплигидан кулгили манзара яратишда фойдаланади.

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўрголи топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.*

Севибли маъшуканинг ошиқ аҳволдан беҳабарлиги ҳақидаги дардчил сатрлар бутун мумтоз лирикада мавжуд. Маъшуқа лабини ширинлиги ҳақидаги тавсиф ҳам беҳад, беҳисоб. Навоий уларни такрорлаб ўтирмайди, балки қочиримлар воситаси билан шунга монанд бадий фикрни ифодалайди. Фикрни бадий асослаш

йўлидан боради ва маъшуқа ошиқдан дарду ҳол сўрамаслигига сабаб қилиб лаблар ширанинг зўридан бир-бирига ёпишиб қолган нарсалар сингари ўзаро жипслашиб қолганлигини келтиради. Бу тасвир лабга нисбатан хийла муболағали, албатта.

Шоир тўлақонли тасвир яратиш учун лирик қаҳрамон ҳаётидаги турли руҳий ҳолатларни қаламга олади. Маъшуканинг табассуми, кулгиси, нигоҳи, ҳаяжони, қаҳру ғазаби ғазалнавис учун бадий ашё сифатида хизмат қилади. Аслида, гўзал дилбарнинг ғазабланиши ёқимли ҳолат эмас, унинг бундай қиёфасидан илҳом олиб шеър ёзиш шоир учун ҳам, шеърхон учун ҳам лаззатланарли эмас. Лекин санъаткор иккинчи байтда унинг ғазабнок кайфиятидан ҳам гўзаллик кашф эта олган.

*Чайқалиб гўё тушар ҳайвон зилоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунга солса чин ногоҳ ғазаб.*

Унинг талқинида маъшуканинг чимирилган чехраси ногаҳон тўлқинланиб кетган зилол сувга ўхшайди. Бу тасвир севимли ўзининг изтироблари билан ҳам зилол сув каби тиниқ ва ҳаётбахш деган фикрни илгари суради. Учинчи байтда маъшуқа сиймоси талмеҳ санъати воситасида улуғлаштирилади:

*Кўхи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним, эрур Ширин лақаб.*

Талмеҳ санъати таомилига кўра, шоир тарихий, бадий ёхуд афсонавий образларни тилга олади ва уларнинг сифатларини эслаш орқали ғазал қаҳрамонлари фазилатларини ойдинлаштиради. Фарҳод фироқ тоғини қазиш билан машҳур. Муҳаббатининг тоғдай дарди борлиги учун лирик қаҳрамонни Фарҳодга менгзайди. Ўзининг бутун вужуди ва меҳру муҳабати билан лазиз бўлгани учун маъшукани Ширинга киёслайди.

Тўртинчи байт ошиқ кўнгли тасвирига қаратилган. Ўтли кўнглининг афтода, пажмурда аҳволини тасвирлаш учун ғазалга анъанавий маъшуқа ити образи олиб кирилади.

*Буки кўнглумни итинг тишларда оғзин қочирур,
Ё ўти, ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

Ошиқ севиклиси васлига етиш учун ўз бағрини унинг итига суғуриб беради. Чунки шоирнинг тажохули орифона санъати воситасида айтишича, ё юракнинг ёниқлиги, оташ, алангаси итнинг

огзини куйдиради, ё ит хижрон изтиробидан ҳаётни тарк этган кўнгулнинг хидланганидан сесканиб огиз тортади.

Бешинчи байтда ишқнинг қудратига фалсафий баҳо берилади:

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқи ёхуд армани, ёхуд араб.*

Шоир талқинича, комил ишқ шундай қудратлики, у ҳар қандай ақл-идрок ва донишдан устун туради. У сарҳад билмайди, ҳеч қандай элат ва миллатни тан олмайди. Комил ишқ ошиқ ҳар қанча баркамол инсон бўлса ҳам, маъшуқаи армани ёхуд араб бўлишидан қатъи назар, уни ё Фарҳод, ё Мажнунга айлантиради.

Олтинчи байт тағзаминли чуқур фалсафий маънога эга.

*Эйки, фақр ичра қадам қўйдунг талаб водийсиға,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд эмас талаб.*

Уни «фақр», «талаб водийси», «толиб» каби сўз ва ибораларни шарҳламай туриб, таҳлил қилиб бўлмайди. «Фақр» сўзининг луғавий маъноси камбағаллик, йўқсиллик бўлиб, мазкур байтда у тасаввуфдаги «фақру фано» истилоҳи ўрнида келган. Унинг маъноси шуки, ҳақпараст сўфи дунёнинг барча бойликларидан воз кечган. «Талаб водийси» – сўфилик маслағидаги етти водий, яъни етти даражанинг биринчиси. «Толиб» – талаб водийсида ҳақиқатни изловчи сўфи. Хуллас, юқоридаги истилоҳлар воситасида ифодаланаётган мазмун қуйидагича. Шоир ғазалнинг бош мавзудан чекиниб, ўз-ўзига мурожаат қилади: «Эй толиб, дунё бойликларидан буткул воз кечиб, ҳақни ахтариб, талаб водийсини ҳар қанча кезсанг ҳам, сен излаётган ҳақнинг ўзи сенга мойил бўлмаса, тафтишларинг беҳуда».

Сўнгги байт Навоийнинг ўз-ўзига шунчаки ўғитидек туюлса ҳам, унда улуг шоир ва давлат арбобининг шоҳга муносабати акс этган.

*Шоҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб.*

Ғазал замонамиз учун ишқни улуғлаш, ҳақиқатни англаб етиш борасида катта маънавий-маърифий аҳамиятга эга.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

...ҲАБИБИМҒА ҲАБИБ ЎЛМИШ РАҚИБ

*Қайси бир тухматки, бизга қилмади нисбат рақиб,
Қайси бирниким эшитқач қилмади бовар ҳабиб?*

*Чун рақибимға рақиб эрди ҳабиб, эрдим тирик,
Найлай ўлмайким, ҳабибимға ҳабиб ўлмиш рақиб.*

*Ўз диёринда ғариб элдин етар чун жавру зулм,
Эл диёринда ғариб ўлмоғлиғим эрмас ғариб.*

*Жон фидо айлаб дедим, васлинг насиб ўлғай манго,
Бўлса жоним қасди қилғонлар насиби, ё насиб.*

*Гар менинг ишқимға ҳуснунгдан вафое етмади,
Йўқ сенинг ҳуснунг менинг ишқим нишони анқариб.*

*Гулда чун ранги вафодин рангу бўе йўқ эмиш,
Ўтмагай эрдинг бу гулшан сори кош, эй андалиб.*

*Эй Навоий, уддек ҳар дам кўрарсен гўшмол,
Гўйиё сен тифли раҳ, чархи муҳолифдур адиб.*

(«Наводир уш-шабоб», 49-ғазал)

«Ҳазойин ул-маоний»да шундай ғазаллар борки, уларда лирик қаҳрамонларнинг қалб кечинмалари орқали зиддиятли ва мураккаб инсоний муносабатлар тасвирланади. Бундай ғазалларда одатда-гидай лирик қаҳрамон-ошиқ ва лирик маъшуқа образларигина иштирок этмайди. Бу образлар атрофига рақиб, ҳабиб, эл образлари ҳам уюшади. Ўзига хос зиддиятли ва мураккаб образлар таркиби ғазалнинг ижтимоий салмоқдор, ҳаётий мазмунини юзага келтиради. Навоийнинг:

*Қайси бир тухматки, бизга қилмади нисбат рақиб,
Қайси бирниким эшитқач қилмади бовар ҳабиб? –*

бошланмали ғазали шундай асарлардан. Ғазалдаги кечинмалар лирик қаҳрамон, рақиб ва ҳабиб (дўст) муносабатлари атрофида ривожланади. Навоий ғазалиётида рақиб лирик қаҳрамоннинг маслағига қарши иш тутувчи, ёв, душман кимсаларни ифодаловчи образдир. У ғазалиётда ошиқ ва маъшуқа ўтасидаги интим муносабатларга раҳна солувчи образ ҳамдир.

Етти байтдан иборат бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазида битилган. Мазкур ғазал Навоий лирик тақомилининг тўртинчи даври маҳсулидир. Қарилик даврида яратилган бу асарнинг «Наводир уш-шабоб» девонига кириб қолиши шартли ҳол, албатта. Ғазалдаги катта ҳаётий тажрибадан далолат берувчи фалсафий-иҷтимоий мушоҳадалар, кекса қалбнинг оташин оғриқлари тажассуми ҳам асарнинг тўртинчи давр лирикасига тегишли эканлигини кўрсатади.

Бу ғазал инсоннинг инсонга муносабатининг феодал муҳитдаги мураккаблигини тасаввур қилишга имкон беради.

*Чун рақибимға рақиб эрди ҳабиб, эрдим тирик,
Найлай ўлмайким, ҳабибимға ҳабиб ўлмиш рақиб.*

Навоий яшаб ижод этган Ҳусайн Бойқаро салтанатида одамларнинг ўзаро меҳр-оқибатида шахсий манфаат катта роль ўйнаган. Шунга биноан, муайян манфаатдорлик эвазига ҳабиб – дўстнинг Навоийдан юз ўгириб, унинг рақиби тарафига ўтиб олиши ҳеч гап эмас эди. Навоийнинг зиддиятларга бой кечмиши воқеалари ҳам шундан далолат беради. Юқоридаги байтда шоир шундай ҳаётий бир вазиятни гавдалантирган. У чинакам интригани юзага чиқариш учун тарди акс санъатини қўллайди (рақиб – ҳабиб, ҳабиб – рақиб), бир-бирига қарама-қарши вазиятларни тазод усулида тасвирлайди: Рақибларга қарши дўстлар билан бирга курашиш қанчалар яхши. Дўстсиз яшаш қанчалар оғир. Дўстнинг аввал сиз билан бирга бўлиб, сўнг рақиб томонга ўтиб кетиши, яъни дўстдан тириклайин айрилиш ундан ҳам оғир – ўлим билан баробар ҳол.

Хиёнаткор дўстдан жабр чеккан лирик қаҳрамон энди ғариблик ҳасби ҳолига ўтади:

*Ўз диёринда ғариб элдин етар чун жавру зулм,
Эл диёринда ғариб ўлмоғлигим эрмас ғариб.*

Инсон – сийланган жойида азиз. У ўз юртидами, ўзга юртлардами, қаерда бўлмасин, ҳамиша меҳрга муҳтож. Лекин ўзгалар юртида ғурбат чекиш, ранж-алам кўриш ўз юртида жабр чеккан одам учун ғариблик эмас. Жуда катта ҳаётий хулоса, фалсафий умумлашмани ифодалаётган бу сатрлар Навоийнинг ҳикмат даражасига кўтарилган шох байтларидандир. Бугина эмас, байт Навоий шахсий ҳаётининг ғамгин лавҳалари изҳоридир.

Мақтагача бўлган кейинги сатрлар анъанавий ишқий мазмунга эга. Мақтада Навоий бошидан кечирган қисмат сабоқларига ишора бор:

*Эй Навоий, уддек ҳар дам кўрарсен гўшмол,
Гўйиё сен тифли раҳ, чархи муҳолифдур адиб.*

Шоир ўзининг ситамдийдалигини қулоқларини босиш йўли билан садо берадиган чолғу асбоби – удга қиёслайди. Уддек мудом гўшмол, яъни озор чекканлигидан шикоят қилади. Турмуш турткилари шоирни адаб ўргатувчи тақдир йўлидаги ёш бола ҳолига солиб кўяди.

Умуман, Навоийнинг ушбу ғазали ўзининг ижтимоий мазмундорлиги билан ажралиб туради. Унда акс этган лирик қаҳрамон – шоирнинг мураккаб ва зиддиятли кечмиши лавҳалари бизнинг замондошимиз учун ҳам сабоқ бўларли аҳамиятга эга.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

МАЪНАВИЙ-РУХИЙ ОРОМ ИШТИЁКИ

*Аввал иста манзили амну ҳарифи сода топ,
Чунки бу икки муяссар бўлди, нуқлу бода топ.*

*Иктифо қилма буларга, истар эрсанг лаҳзае
Нукта сурмак, бир ҳарифи фонийи озода топ.*

*Ким кўнгул сайд этса, лўли бўлсаким, тут муғтанам,
Ойтмон арлот, ё барлосдин мирзода топ.*

*Эй парирух, ишқ келмас тахт ила тож аҳлидин,
Истасанг ошиқ, менингдек бедили афтода топ.*

*Неча ишқ аҳлини айлаб имтиҳон, рад қилғасен,
Ҳар жафо айларга кўнглум иставу омода топ.*

*Эй кўнгул, гар шайх ишқинг манъ қилди, қилма айб,
Олам ичра боре аввал бир анингдек лода топ.*

*Эй Навоий, умрунг ўтти, неча бут зикрин демак,
Гўшае тут эмди, бир тасбеҳ ила сажжода топ.*

(«Наводир уш-шабоб», 68-ғазал)

Навоийнинг ўрта ёш лирикасидан намуна. Рамали мусаммани мақсур вазнида яратилган:

Фоилотун

фоилотун

фоилотун

фоилон

Ижтимоий мавзуда битилган. Ҳазал услубида хитоб, ўғит-маслаҳат оҳанги сезилиб туради. Таркибий тузилишига кўра яқпора ҳазал.

Ҳазалнинг ғоявий мазмуни ишқ фитналаридан, ҳаёт машаққатларидан толиққан лирик қаҳрамоннинг хоҳиш-кечинмалари асосига қурилган. Долғали замона ва мураккаб табиатли замондошлардан чарчаган шоир бир нафас осойишта макон, содда, самимий дўст топиб дардлашмоқчи, улфатлашмоқчи бўлади. Бир қарашда, жуда оддий туюлган бу улфатчилик асбобини Навоий ширин орзу-хаёл билан ўз-ўзига хитоб тарзида тилайди: «Чунки бу икки муяссар бўлди, нуқлу бода топ». Афтидан, улуғ шоирга шу имконият ҳам камдан-кам насиб этган.

Аслида лирик қаҳрамон моддий маишатга эмас, маънавий оромга ташна. У лаҳзагина «нуқта сурмак» учун «ҳарифи фонийи озода» – донишманд, ақлли ҳамсуҳбат истайди.

Лирик қаҳрамон қавми, элатидан қатъи назар, инсон дардини тушунадиган, кўнгил овловчи ҳамдамга илҳақ:

*Ким кўнгул сайд этса, лўли бўлсаким, тут муғтанам,
Ойтмон арлот, ё барлосдин мирзода топ.*

Ушбу байт Навоий маслағи марказида инсонпарварлик, умуминсоний меҳр-муҳаббат, байналмилаллик фазилати турганлигини тасдиқлайдиган ажойиб далилдир.

Ҳазалнинг ғоявий-бадиий мазмуни ҳадди аълосига кўтарилган байтида шоир ишқнинг мансубияти ҳақидаги фалсафий фикрини ихсдор этади:

*Эй парирух, ишқ келмас тахт ила тож аҳлидин,
Истасанг ошиқ, менингдек бедили афтода топ.*

Ушбу байтдан «тахт ила тож аҳли» умуман ишққа қодир эмаслар, деган маъно чиқармаслик керак, албатта. Назаримизда, Навоий, «тахт ила тож аҳли»нинг маҳбубаларига буткул фидойи, содиқ бўлишларига уларнинг «тахт ила тож»лари монелик қилишини назарда тутган. «Бедили афтода» лирик қаҳрамоннинг эса йўқотадиган, йўлини тўсадиган, ишқ йўлида батамом бахшида бўлишидан сақлайдиган ҳеч нарсаси йўқ.

Шундай қилиб, маънавий-руҳий ором иштиёқи билан бошланган
ғазал беором туйғулар, мутафаккир шоирнинг мафкуравий нуқтаи
назарини ифодаловчи ўткир мушоҳадалар билан яқунланади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ШЎХ ИККИ ФИЗОЛИНГНИ ...

*Шўх икки физолингни ноз уйқусидин уйғот,
То уйқулари кетсун, гулзор ичида ўйнот.*

*Тишлабки сочинг ўрдунг, очқанда паришон қил,
Офоқ саводинда жон ройиҳасин бутрот.*

*Кулбамға хайафшон кел, зулфунг қилиб ошуфта,
Анжум сипаҳин синдур, офоқ улусин кўзғот.*

*Ораз қуёшин очиб, ашки қуруғон кўзини
Кўп ҳажрда йиғлатдинг, бир васлда ҳам йиғлот.*

*Бир оҳ ила кул бўлдум, эй чарх, тилаб топиб,
Фарҳод ила Мажнунға ошиқлиқ ишин ўргот.*

*Хоро тубига ётқунг, йўқ суд агар юз йил
Кўк атласи устида жисмингни ётиб ағнот.*

*Базм ичра Навоий кўп йиғлар эса, эй соқий,
Уш элткучи дору жомиға онинг чайқот.*

(«Наводир уш-шабоб», 75-ғазал)

Навоийнинг ўрта ёш лирикаси маҳсули бўлмиш бу ғазал маъшуқа
тавсифида яратилган. Асар етти байтдан иборат. Дастлабки беш
байт маъшуқа гўзаллигини мадҳ этиш, лирик қаҳрамон шарҳи холини
изҳор қилиш, олтинчи байт ҳаёт ҳақида фалсафий хулоса чиқариш,
еттинчи байт эса соқийга мурожаат мазмунида битилган. Демак,
ғазал услубан аралаш типга мансуб. Ғазалда мадҳ ва шарҳи ҳол
изчил давом этади, фалсафий ва соқийнома байт ҳам ягона мавзу-
га эш ҳолатда яратилади. Композициясидан кўринадики, бу яқпора
ғазалдир. Ҳажажи мусаммани аҳраб вазнида яратилган:

Мафъулу

мафаилун

мафъулу

мафоилун

Ғазалнинг ғоявий мазмуни – висолни соғиниш, ҳаётга муҳаббат, умрни қадрлаш. Ҳаётий бу ғоя романтик тасвир орқали амалга оширилган.

*Тишлабки сочинг ўрдунг, очқонда паришон қил,
Офоқ саводинда жон ройиҳасин бутрот.*

*Кулбамга хайафшон кел, зулфунг қилиб ошуфта,
Анжум сипаҳин синдур, офоқ улусин қўзғот.*

Шоир биринчи сатрдан тортиб кейинги сатрларгача маъшуқани уйқудан уйғониш, ҳаётда яйраш, табиат ва умр неъматларидан баҳраманд бўлиш, айна пайтда, у «кўп ҳажрда йиғлатган», «бир оҳ ила кул бўлган» ошиқни ўз висоли билан қувонтиришга чорлайди. Сочини тишлаб ўриши тасвиридан маъшуқанинг ҳаётий, инсоний сиймоси ҳаёлга келади. Лекин унинг дунё юзига жон ҳидини таратишга, юлдузлар лашкарини синдириб, яъни тонг оттириб, олам элини қўзғатишга даъват қилиниши фақат муболаға санъатигина эмас. Бундай тасвирдан илоҳий маъшуқага мурожаатни англаш мумкин.

Навоий ғазалларида, кўпинча, ҳаётга муҳаббат ғояси айна шу ҳаётга ҳаддан ташқари эътимод қилмаслик, умрнинг ниҳоятда қисқалигини уқтириш билан бирга келади.

*Хоро тубига еткунг, йўқ суд агар юз йил
Кўк атласи устида жисмингни ётиб ағрот.*

Шунингдек, ғазалнинг фалсафий ҳулосаси тарзида берилган ушбу байтда ҳою ҳавасга, баландпарвозликка кўп ишқ қўймаслик лозимлиги, қанча кўкка кўтарилмасин, инсон охир-оқибатда хокисор тупроққа айланажаги таъкидланади.

Ғазал анъанавий характерга эга. Ғазал романтик тасвири, лирик қаҳрамонининг дардчил кечинмалари, ҳаётсеварлик ғояси билан замондошларимизга мароқлидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ТОНГ ЕЛИДАН ТИЛАКЛАР

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт.*

*Буки, онинг аҳду паймонида мен ўлсам, доғи
Яхши фурсат топсанг, ул бадахду паймонимға айт.*

*Буки, онинг зулфи зуннорида диним ҳосили
Куфр ила бўлмиш мубаддал, номусулмонимға айт.*

*Буки, қилмишмен жаҳону жонни онинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимға айт.*

*Буки, юз жон садқаси қилсам, пушаймон бўлмоғум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимға айт.*

*Буки, юз минг фитна кўзлук бўлса пайдо онсизин,
Қилмағум наззора ҳаргиз, кўзи фаттонимға айт.*

*Буки, чок айлаб яқо, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлуб, эл жон топар, бебок нодонимға айт.*

*Даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин
Юзи гул, жисми суман, кўйи гулистонимға айт.*

*Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнаво
Булбули йўқ эрканин шоҳи сухандонимға айт.*

(«Наводир уш-шабоб», 85-ғазал)

Бу ғазал Алишер Навоий ижодий такомилнинг тўртинчи – қарилик даври маҳсули. Тўққиз байтли, якпора, мураддаф, ишқий ғазал. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган. Унинг машҳур бўлиб кетишига сабаб содда ва равон услубда ёзилганлигидир. Барчага баробар дарддошлиги боисидан ҳам у куйга солиниб, қўшиқ қилиб айтиб келинаётир. Ушбу ғазал шуниси билан ҳам ўзига хоски, шоир унда бошқа кўп ғазаллардаги сингари сўзаро чекиниб, ижтимоий масалаларга тўхталмайди. У лирик қаҳрамон кечинмаларини ифода-лайдиган соф рубобий (лирик) асар. Навоий рубобиёти (лирикаси) да тонг елига мурожаат қилиб, ўз туйғуларини севгилисига у орқали изҳор этиш йўлида ёзилган бундай ғазал ягона эмас. Масалан, унинг «Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт» мисраси билан

бошланадиган ғазали ҳам машҳур. Бу ғазаллар бир-бирини узвий давом эттириш, тўлдириш хусусиятига эга.

Қизиги шундаки, нега шоир «сабо», «нашими субҳ», «боди сабо» тимсолларига мурожаат қилади? Бу, аввало, инсоннинг табиат фарзанди эканлигидан келиб чиқади. Шу боис инсон энг оғир дамларда она табиатга суюнади, табиатдан шафқат кутади, табиатдан мадад сўрайди, қалбининг туб-тубида пинҳон асраган дарду аламларини ҳам табиат билангина ўртоқлашади. Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам шундай. Хижрон тунида тўлғаниб чиққан лирик қаҳрамон кўксига тонгнинг майин, ёқимли шамоли тегади. Одатда, тонг маҳали кун билан бирга одамнинг кўнгли, шуури ҳам ярқ этиб ёришади. Қалби ғуборлардан тозаланади, руҳан янгиланади. Шу ҳаётий ҳолатдан фойдаланиб, Навоий чуқур руҳий таҳлилга киришади. Тўлиб турган лирик қаҳрамон биринчи дуч келган тонг елига илтижо қилиб, кўнглини бўшатади:

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт.*

Илк мисрада шоир лирик қаҳрамон аҳволини севиклисига маълум қилишни ўттиниб сўраркан, иккинчи мисрада унинг аҳволини тазод усули воситасида маъшуқа аҳволи билан қиёсан аниқ ифодалайди: ошиқ – гирён, маъшуқа эса шод, хуррам. Бу қарама-қарши ҳолатнинг боиси кейинги байтда аён бўлади.

*Буки, онинг аҳду паймонида мен ўлсам, доғи
Яхши фурсат топсанг, ул бадахду паймонимға айт.*

Лирик қаҳрамоннинг афтода ҳолига сабаб ёрининг аҳдига вафо қилмаслигидир. Ваъда бериб, ваъданинг устидан чиқмасликни Навоий «бадахду паймон» (бад-ёмон) деб атаydi ва бу иборани бир мисранинг ўзида «яхши» сўзига муқобил келтириб, матладаги тазодни кучайтиради, ривожлантиради.

Бўғзига тикилган алам-изтироблари изхоридан сўнг, лирик қаҳрамоннинг кўнгли хиёл ёришиб, унда ёр васлига яна умид пайдо бўлади ва тонг елига эндиги шикоятлари маъшуқага меҳр-муҳаббат изхори, уни васф этиш билан омукта ҳолда зухур эта бошлайди:

*Буки, онинг зулфи зуннорида диним ҳосили
Куфр ила бўлмиш мубаддал, номусулмонимға айт.*

Байтнинг юзаки мазмунига эътибор берадиган бўлсак, у чиндан ҳам шикоятни ифодаляпти. Зуннор – мусулмон давлатларида яшовчи христианлар мажбуран белга боғлаб юрадиган маълум бир рангдаги чилвир. Демак, «зулфи зуннор» мажбубанинг шундай чилвирга монанд сочига ишора. Гўё кофирваш бу зуннор ошиқни дини ва эътиқодидан айиради. Аслида-чи? Шоир шу йўл билан ошиқнинг ақлу ҳушини олиб маъшуқанинг сочлари белни ўраб олгувчи арқон каби узунлигини тасвирляпти. Навоий ғазалиётида сочнинг узунлиги фақат ҳусн тимсоли эмас. У узоқ айрилиқни ҳам ифодалашга хизмат қилади.

Кейинги байтларда лирик қаҳрамон севиклисининг ошкора тавсифига ўтади:

*Буки, қилмишмен жаҳону жонни онинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимға айт.*

*Буки, юз жон садқаси қилсам, пушаймон бўлмоғум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимға айт.*

Лирик қаҳрамон уни юз жону жаҳондан яхшироқ кўради, шунинг учун жону жаҳонини унга фидо қилган. У бир эмас, юз жону жаҳон бўлса, барини бағишларди. Маъшуқа эса ошиғининг бу қадар фидойилигидан беҳабарми, унга висол ваъда қилганидан пушаймон. Шояд, шу фидойилик хабарини сабо етказса-ю, у гўзал инсофга келса. Эътибор берсангиз, лирик қаҳрамонлар муносабатларидаги қарама-қаршилик ҳамон сақланиб келяпти. Бу руҳий таҳлилдаги зиддиятни таъминлаб турибди.

Ошиқ хаёлидан «балки, мажбубим менинг садоқатимга ишонмас», деган гумон ўтади ва уни ишонтириш учун қуйидаги муболағали миждани етказишни тонг шамолидан сўрайди:

*Буки, юз минг фитна кўзлук бўлса пайдо онсизин,
Қилмоғум наззора ҳаргиз, кўзи фаттонимға айт.*

Шоир манзурнинг кўзи мафтункор ва жозибали эканлигини таъкидлар экан, айни пайтда, ҳар қандай мафтункор кўзларга наззора қилавермаслигини, юз минг фитнагар фитна қилиб турса ҳам, ўз севгилисидан тонмаслигини уқтиради. Бу сатрлар ошиқнинг қасамёдидек жаранглайди. Илгариги байтда «юз жон» ва «бир ваъда» ўртасида сўз ўйини бўлганидек, бу байтда ўзақдош «фитна» ва «фаттон» сўзлари муносабатида санъат яширинган.

Кейинги байтларда шоир лирик маъшукани ошиқни қадрлаш, ҳаётни ганимат билиш лозимлигидан огоҳ этади:

*Буки, чок айлаб јақо, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлуб, эл жон топар, бебок нодонимға айт.*

*Даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин
Юзи гул, жисми суман, кўйи гулистонимға айт.*

Чиндан ҳам, чинакам ошиққа ёр васли ҳамма вақт ҳам насиб этавермайди. Кўп ҳолларда маҳбубалар ҳаққоний фидойи ошиқларни танитай, ««эл»га (мазкур байтда «эл» – ўзгалар, рақиб маъносида келган) меҳру рағбат кўрсатишлари ҳам ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатидир. Шоирнинг «даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эркани» ҳақидаги куйиниши ҳам умрнинг қисқа ва ўткинчи эканлигидан огоҳ этади.

*Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнавो
Булбули йўқ эрканин шоҳи суҳандонимға айт.*

Ғазал мақтасида бадиий изчиллик тақозосига кўра, вафосиз гулға зид ўлароқ, «хушнавобулбул» образи васф этилиши билан бирга, анъанага кўра, шоирнинг ўз ғазалнавислик салоҳиятига доир фахрияси ҳам тажассум топган. Ғазалда дунёвий ва сўфиёна кайфиятлар уйғун ифодаланган. Тимсоллар ичида тимсоллар мужассам. Умуман, кўриб ўтганимиз асар ғазалхоннинг лирик туйғуларига ҳамдарад бўладиган, унинг қалбини нафосат нурлари билан ёритадиган ғазалдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ҚИЛДИ ДУШМАН РАҲМ БАСКИМ...

*Қилди душман раҳм баским, қилди жавр изҳор дўст,
Эй кўнгул, душман топ эмди, тутмағил зинҳор дўст.*

*Ҳар замон душманларим озурдадур, эй дўстлар,
Баски, ҳар дам еткурур мен зорға озор дўст.*

*Душман ар жонимни афгор айласа, қилдим биҳил,
Жавр тийғидин чу кўнглум айламиш афгор дўст.*

*Кеча душманларғаким ноламдин уйқу келмади,
Ранжамен мундин доғиким, бўлмади бедор дўст.*

Байтнинг юзаки мазмунига эътибор берадиган бўлсак, у чиндан ҳам шикоятни ифодалаётир. Зуннор – мусулмон давлатларида яшовчи христианлар мажбуран белга боғлаб юрадиган маълум бир рангдаги чилвир. Демак, «зулфи зуннор» маҳбубанинг шундай чилвирга монанд сочига ишора. Гўё кофирваш бу зуннор ошиқни дини ва эътиқодидан айиради. Аслида-чи? Шоир шу йўл билан ошиқнинг ақлу ҳушини олиб маъшуқанинг сочлари белни ўраб олгувчи арқон каби узунлигини тасвирляпти. Навоий ғазалиётида сочнинг узунлиги фақат ҳусн тимсоли эмас. У узоқ айрилиқни ҳам ифодалашга хизмат қилади.

Кейинги байтларда лирик қаҳрамон севиклисининг ошкора тавсифига ўтади:

*Буки, қилмишмен жаҳону жонни онинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимға айт.*

*Буки, юз жон садқаси қилсам, пушаймон бўлмоғум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимға айт.*

Лирик қаҳрамон уни юз жону жаҳондан яхшироқ кўради, шунинг учун жону жаҳонини унга фидо қилган. У бир эмас, юз жону жаҳон бўлса, барини бағишларди. Маъшуқа эса ошиғининг бу қадар фидойилигидан беҳабарми, унга висол ваъда қилганидан пушаймон. Шояд, шу фидойилик хабарини сабо етказса-ю, у гўзал инсофга келса. Эътибор берсангиз, лирик қаҳрамонлар муносабатларидаги қарама-қаршилиқ ҳамон сақланиб келяпти. Бу руҳий таҳлилдаги зиддиятни таъминлаб турибди.

Ошиқ ҳаёлидан «балки, маҳбубим менинг садоқатимга ишонмас», деган гумон ўтади ва уни ишонтириш учун қуйидаги муболағали мўждани етказишни тонг шамолидан сўрайди:

*Буки, юз минг фитна кўзлук бўлса пайдо онсизин,
Қилмоғум наззора ҳаргиз, кўзи фаттонимға айт.*

Шоир манзурнинг кўзи мафтункор ва жозибали эканлигини таъкидлар экан, айти пайтда, ҳар қандай мафтункор кўзларга наззора қилавермаслигини, юз минг фитнагар фитна қилиб турса ҳам, ўз севгилисидан тонмаслигини уқтиради. Бу сатрлар ошиқнинг қасамёдидек жаранглайди. Илгариги байтда «юз жон» ва «бир ваъда» ўртасида сўз ўйини бўлганидек, бу байтда ўзақдош «фитна» ва «фаттон» сўзлари муносабатига санъат яширинган.

Кейинги байтларда шоир лирик маъшукани ошиқни қадрлаш, ҳаётни ганимат билиш лозимлигидан огоҳ этади:

*Буки, чок айлаб яқо, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлуб, эл жон топар, бебок нодонимға айт.*

*Даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин
Юзи гул, жисми суман, қўйи гулистонимға айт.*

Чиндан ҳам, чинакам ошиққа ёр васли ҳамма вақт ҳам насиб эта-
вермайди. Кўп ҳолларда маҳбубалар ҳаққоний фидойи ошиқларни
танитай, ««эл»га (мазкур байтда «эл» – ўзгалар, рақиб маъносида
келган) меҳру рағбат кўрсатишлари ҳам ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатидир.
Шоирнинг «даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин» ҳақидаги
қуйиниши ҳам умрнинг қисқа ва ўткинчи эканлигидан огоҳ этади.

*Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнаво
Булбули йўқ эрканин шоҳи суҳандонимға айт.*

Ғазал мақтасида бадиий изчиллик тақозосига кўра, вафосиз гул-
га зид ўлароқ, «хушнаво булбул» образи васф этилиши билан бир-
га, анъанага кўра, шоирнинг ўз ғазалнавислик салоҳиятига доир
фаҳрияси ҳам тажассум топган. Ғазалда дунёвий ва сўфийна кай-
фиятлар уйғун ифодаланган. Тимсоллар ичида тимсоллар мужас-
сам. Умуман, кўриб ўтганимиз асар ғазалхоннинг лирик туйғуларига
ҳамдарад бўладиган, унинг қалбини нафосат нурлари билан ёрита-
диган ғазалдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ҚИЛДИ ДУШМАН РАҲМ БАСКИМ...

*Қилди душман раҳм баским, қилди жавр изҳор дўст,
Эй кўнгул, душман топ эмди, тутмағил зинҳор дўст.*

*Ҳар замон душманларим озурдадур, эй дўстлар,
Баски, ҳар дам еткурур мен зорға озор дўст.*

*Душман ар жонимни афгор айласа, қилдим биҳил,
Жавр тийғидин чу кўнглум айламиш афгор дўст.*

*Кеча душманларғаким ноламдин уйқу келмади,
Ранжамен мундин доғиким, бўлмади бедор дўст.*

*Мен ўлар ҳолатда, душманлар кўрунуб дўстваш,
Невчун ўлмайким, келур бошимга душманвор дўст.*

*Кулса душман айб эмаским, кўрмадим оз ҳам вафо,
Гарчи қозғондим қилиб жоним фидо бисёр дўст.*

*Чархнинг меҳрига мағрур ўлмағилким, ғадри бор,
Харгиз ўлмас кимсага ул душмани ғаддор дўст.*

*Сокиё, қил дўстлук, тут бодаким, йўқтур ғами,
Бўлса олам душмани, ҳар кимга сендек бор дўст.*

*Итларинг ғавғо қилур гўё Навоий ўлдиким,
Боши узра жам ўлуб, афғон қилурлар ёру дўст.*

(«Наводир уш-шабоб», 87-ғазал)

Бу тўққиз байтдан иборат, бошдан оёқ дўст ва душман мавзуини изчил ёритувчи якпора ғазалдир. У Навоийнинг романтик руҳдаги ғазалларидан ўзининг ҳаётийлиги билан фарқланади. Асар руҳидан, унинг Навоий ижодий тақомилининг тўртинчи даврида яратилганлигини тасдиқловчи кексалик кайфиятлари сезилиб туради. Ғазалнинг лирик қаҳрамони кечинмалари заминда юзага келган поэтик мазмун дўст деб аталмиш кимсаларнинг душманвор феълидан муттасил озор чеккан Навоий сиймоси ва аҳволи руҳиясини яққол гавдалантиради.

Ғазал сарой муҳиtida улуғ шоир дуч келган зиддиятлар ва мураккаб инсоний муносабатларнинг назмий акс-садоси сифатида яратилган. Бундай мазмун қонуний равишда асарнинг шаклини ҳам белгиллаган. Ғазал бутунисича тазод санъати асосига қурилган. Тазод, яъни ҳаётий қарама-қаршилиқни ифодаловчи бадиий усул шоирга сохта дўст билан душман ўртасидаги тавофут ва муштарак томонларни қиёслаш, сохта дўст душмандан кўра хавфлироқ, душман эса сохта дўстдан кўра афзалроқ эканлигини кўрсатиш имконини берган. Айниқса, ғазал марказидан ўрин олган қуйидаги байтлар диққатга сазовор:

*Кеча душманларғаким ноламдин уйқу келмади,
Ранжамен мундин доғиким, бўлмади бедор дўст.*

*Мен ўлар ҳолатда, душманлар кўрунуб дўстваш,
Невчун ўлмайким, келур бошимга душманвор дўст.*

*Кулса душман айб эмаским, кўрмадим оз ҳам вафо
Гарчи қозғондим қилиб жоним фидо бисёр дўст.*

Лирик қаҳрамон руҳидаги тўфонлар руҳий таҳлил жараёнида очи-
либ боради. Лирик қаҳрамоннинг дарду андуҳлари душманларга
ором бермайди. Чор-ночор улар рақибларининг аҳволидан хабар-
дор. Душман бўлишидан қатъи назар, кимдир ҳолидан огоҳлиги
лирик қаҳрамоннинг дардини енгиллатади. Дўст эса унинг қалб
оғриқларидан беҳабар, маънавий ғафлат оғушида қолгани лирик
қаҳрамонни беҳад дардлантиради. Дўстим деганларинг ички ке-
чинмаларингдан йироқ бўлгач, душман ҳам дўствашроқ кўриниши
табиий.

Навоийнинг бу ғазали жонфидолик билан дўст излаган, дўст
орттирган самимий инсоннинг алам ва изтиробларини ҳаётий, таъ-
сирчан ифодалаши билан гўзалдир. У ғоявий-бадиий салмоғи билан
ўзбек ғазалиёти хазинасидаги ижтимоий мазмундор асарлар сира-
сига киради.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

СУРАТИ ШОҲ, СИЙРАТИ ДАРВЕШ

*Эй гадойинг оллида муҳтож аҳли тахту тож,
Аҳли тож оллида андоқким гадоға эҳтиёж.*

*Ким гадойингдур бош индурмас доғи тортар оёқ,
Чархи аъло бўлса тахту меҳри анвар бўлса тож.*

*Лаъли серобинг берибтур оташин ранги била
Офати жоним учун ўт бирла сувға имтизож.*

*Дарди ҳажримға буюрди сабр дарди йўқ табиб,
Заҳри қотил бирла муҳлик ранжима айлар илож.*

*Ой юзунг бирла талашди буки қўқтур орази,
Панжаси бирла қуёш гўё юзига урди кож.*

*Эйки, бердинг ишқ султониға кўнглунг кишварин,
Англағилким, жону ақлу дин эрур аввал хирож.*

*Хўблар ўргансалар тонг йўқ Навоий назмини
Ким, аларнинг ҳусни онинг ишқидин топмиш ривож.*

(«Наводир уш-шабоб», 93-ғазал).

Бошланма сатрдан аёнки, ғазалда ишқ тасвири фонида ҳиммат масаласи қўйилади, шоҳ ва гадо, тожу тахт ва ғақру фано муносабатлари ёритилади. Навоий ижодий такомилини изчил ўрганган олим Ё. Исҳоқов тадқиқотларига кўра, шоирнинг бундай турдаги ғазаллар яратиш маҳорати унинг илк лирикасидаёқ кузатилади: «Навоий ўзининг дастлабки ғазалларидан бирида шоҳлик билан дарвешлик – ғақирликни бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлаш орқали ҳиммати баланд дарвешни ҳашаматли шоҳдан баланд қўяди ва сурати шоҳу сийрати дарвешнамо бўлган ҳукмрон орзуманди эканлигини очиқ изҳор этади. Навоийнинг бу шеъри (унинг қандай фалсафий заминга асосланишидан қатъи назар) тожу тахт учун кураш ниҳоятда авжига чиққан бир шароитда катта ижтимоий аҳамият касб этади» (Ё. Исҳоқов, Навоий поэтикаси, «Фан», 1983. 49-бет).

Таҳлилга киришаётганимиз ғазал билан ғоявий-бадий узвийлигини назарда тутиш учун Навоий «Илк девон»идаги ғазалнинг характерли икки байтини келтириб ўтамиз:

*Шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзунг инсоф бергилким, бу не нисбат анго!*

*Ҳар не шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур,
Кўр не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анго...*

Илк лирикада шаклланган бу йўналиш Навоийнинг ўрта ёшлар лирикасида ҳам ривожланишда давом этган. Бунга таҳлил қилаётган ғазалимиз ёрқин мисол бўла олади. У Навоий ижодий такомилининг учинчи даврида яратилган бўлиб, «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилган. Кейинчалик «Ҳазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига жойлаштирилган.

*Эй ғадойинг оллида муҳтож аҳли тахту тож,
Аҳли тож оллида андоқким гадоға эҳтиёж.*

Ғазалда шоҳ ва гадо қарама-қарши қўйилади, улар ўртасидаги маънавий тафовут муқояса қилинади. Хўш, тахту тож аҳли гадо олдида қандай муҳтожлик сезади? Албатта, моддий муҳтожлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Тахту тож аҳли моддий жиҳатдан беқиёс даражада таъминланган бўлса-да, гадоға хос ишқ, эътиқод, ҳиммат, қаноат каби маънавий бойликлардан маҳрум бўлиши мумкин. Шоир шоҳ ва гадо ўртасидаги тафовутни шундай белгиллаган ҳамда гадодаги маънавий устуворлик фазилатини қўллаб-қувватлаган. Зидди-

ят ва муқояса руҳини кучайтириш учун байтни тарди акс усулида яратган.

Кейинги байтда шоир чинакам гадо сийратини янада аён тасвирлайди:

*Ким гадойингдур, бош индурмас, доғи тортар аёқ
Чархи аёло бўлса тахту меҳри анвар бўлса тож.*

Ҳазалнинг лирик қаҳрамони суратда гадо-ю, сийратда эса шоҳлардан ҳам улуғвор, мағрур шахс. У осмон қадар юксак тахтни оёқ остидаги қора ерчалик назар-писанд қилмайди, порлоқ куёш сингари тожга бош тутмайди, бўйинсунмайди. Тожу тахт ҳаваси унинг маслағига бегона. Навоий бу ҳазалида Ҳаққа яқин турган сўфийсират гадо образини гавдалантирган.

Шоир шоҳ ва гадо муносабатларини ёритишни бу ҳазалда икки байт билан чеклайди. Ҳазалнинг қолган қисмида, асосан, маъшуқа жамоли тасвири муҳим ўрин эгаллайди.

Лаъли лабнинг «жонбахш», жон олувчи сифатлари машҳур. Навбатдаги байтда унинг ўзгача талқинига гувоҳ бўламиз:

*Лаъли серобинг берибтур оташин ранги била
Офати жоним учун ўт бирла сувга имтизож.*

Шоир маъшуқа лаълининг жон офати эканлигини унинг икки хосасини бадиий тасвирлаш орқали кўрсатади: 1. Сероблиги. 2. Оташин ранги. Халқда «Ўт ва сув балосидан асрасин», деган нақл бор. Шоир шунга мантиқан ишора қилиб, байтда «Маъшуқа менинг жонимга ўт ва сув балоларини баравар ёғдирди», деган киноявий маънони муҳасаммалаштирган. Асли, бу маънодан муддао лаъли лаб чашма сувидек ҳаётбахш, оташ – чўғ сингари қизил ва тафтли эканлигини тасвирлашдир.

Чехра тасвири ҳақидаги байт ҳам жуда гўзал ва ўзига хосдир:

*Ой юзунг бирла талашди буки кўктур орази,
Панжаси бирла куёш гўё юзига урди кож.*

Навоий қиёсий тасвир устаси. Унинг назмида «бу нарса фалон нарсага ўхшайди» қабилидаги жўн ва асосланмаган ташбеҳ мутлақо учрамайди. У тасвир объекти хусусиятларини, кўпинча, табиий гўзаллик билан муқояса қилиш асосида очади. Баъзан ташбеҳ унсурларини баҳслаштириб, талаштириб ҳам қўяди. Мазкур байтда

юз, ой ва қуёш ҳусн талашади: Маъшуқа юзи шу қадар тўлин ва нурафшонки, у ҳусн осмонида ойни доғда қолдиради. Аламзада ой ҳусн авжида юз билан ўрин талашади. Юз гўзаллигини ўзига тенг кўрган офтоб ойнинг такаббурлигидан ғазабланиб, унинг юзига бир тарсаки уради. Оқибатда, ойнинг юзи кўкариб қолади. Шоирнинг ҳаёлий тасвирига ой юзининг кўкимтирлиги ва доғдорлиги табиий асос бўлиб хизмат қилган.

Ушбу ғазал таркибий тузилишига кўра мустақил байтлардан тузилган ғазаллар туркумига мансуб. Бу байтлар мавзу эътибори билан тарқок, кўп мавзули ғазалдир. Ғазалнинг дастлабки икки байти шоҳ ва гадо муносабатларига, учинчи, бешинчи байтлари ҳусну жамол тасвирига, тўртинчи байти «дарди йўқ табиб» танқидига, олтинчи байти лирик қаҳрамоннинг иқрорига, еттинчи байти Навоийнинг ўз фахриясига бағишланган. Ғазалнинг бундай бадий қурилмаси шоирга кенгроқ ижодий имконият яратган. Тожу тахт аҳли ва гадо сийрати қиёсланган байтлар ғазалнинг ижтимоий мазмундорлигини таъминлаган бўлиб, бу гоявий мазмун бизнинг замондошларимиз маънавий камолоти учун ҳам муҳим роль ўйнайди.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

АХТАРИН ИШҚ ЭТТИЮ СОВУҒ ...

Тўққиз байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинма-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган ғазаллар сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади.

Умуман, Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маънолилик, икки планли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга хизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ – *тонг ва тун* (ёки *шом*) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёслаб борилади, ташбеҳ ва истиоралар шу икки тимсол – образ атрофига уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони,

айрилиқдаги ҳолати – тун, висол дамлари – тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ тунидан кутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинади, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шуъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтамиз.

*Ахтарин ашк эттию совуғ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шони ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.*

(«Наводир уш-шабоб», 104-ғазал)

Авалло нотаниш сўзларга изох берамиз: *ахтар* – юлдуз, *ашк* – кўз ёши, *субҳ* – тонг. Матлада ҳазрат Навоий ажойиб шоирона тасвир яратган: тонг (*субҳ*) жонлантирилиб, унга одам хусусияти берилган. Тонг ғира-ширасида юлдузлар кўз ёшидай омонат мил-тиллайди, тонгнинг салқин шамоли эса дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни, тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўз ёши тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни қиёслаб, тонг менинг айрилиқ шомидаги азобларимдан хабардор бўлган, шу сабабли юлдузларни кўз ёшидай тўқди, салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрталабки салқин шабада дард зўридан оху нола қилган одамнинг нафасига ўхшатиш, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонаси.

Байтнинг насрий мазмуни: «Тонг гўё менинг ҳижрон тунидаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўз ёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб етиб келди». Бу – байтнинг «дунёвий», ошқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини англамоқ учун эса баъзи сўзларнинг мажозий, тамсилий маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунончи, тонг (*субҳ*) – «вахдат нурининг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар, дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сидириб ташлайди. Оҳ – ишқ гулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом – ваҳдатга қарама-қарши касрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас – кўнгилнинг маънавият гулзоридан эсган лутфидан тозаланиши» (*Саййид Жаъфар Сажжодий*. Мусталаҳоти урафо, 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш. Нафас, шунингдек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, олий ўзгариш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон – Ҳақдан, Илоҳдан бошқага юз ўгириш,

кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр – ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларига кўра, матланинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари – қасрат билан машғуллимни, Ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналганимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга қайтариш учун етиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат – гўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан, киши. Тонг орифона шеъриятда кўп қўлланилади. У – илоҳий файзият тасмоли, нуруний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўпдан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солиқ (йўловчи) нинг ана шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишлари кўрсатилади.

Иккинчи байт:

*Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чок айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимга тортиб оҳ субҳ.*

Мазкур байтда матлада ифода этилган мазмун давом эттирилган. Тонг матладагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, оҳ уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик – ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, «ёқасини йиртади». «Ёқа йиртиш» – тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқандда гадодан сотиб олган байтининг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок», яъни: «Кўкрагим тонгнинг кўйлагидан чокрок». Бу ерда субҳнинг пирохани – тонг пардаси, ҳарир бир нимқоронғилик ҳаёл саҳифасида яралган, ҳам тонгнинг отиши ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбеҳ қилинган. Аммо ҳар икки байт тасвирининг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «оҳ», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатни конкретлаштириш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун – асл маъносидан ташқари, олами имкон – борлиқ, ғайб сиру асрорини, мазкур байтда жабарут олами (Илоҳ ва фаришталар орасидаги олам)ни ҳам англатади. Бироқ биринчи маъно ҳам назарда тутилган. Шунингдек, тонг ели-

ни илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тушунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Файб асрорини англашдаги ҳалокатли интилишларим, қўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чок этди, яъни отди. Иштиёку изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим.

Учинчи байт:

*Тийра хижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ, шом ўлсун қорорғон рўзгорим, хоҳ субҳ.*

Бу байтда яна бир фавқулодда тоза истиора қўлланилган: тийра хижрон. Қоп-қора айрилиқ – бу ошиқнинг қил сигмаган қалби, мотамзада ҳолати. Хижрон туни, ҳажр шом иборалари ёнида мазкур истиора тасвирнинг латифлигини оширади, рангни қуюқлаштиради, лирик қахрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатишга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тушунарли, шу учун байтнинг зоҳирий мазмунини бундай шарҳлаш мумкин: «Айрилиқ ғамидан ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом – сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байтнинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берилиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сигмайди, чунки «қоронғу рўзгор» – дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мени ўз домида занжирбанд этган». Солиқ ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зина-базина кўтарилса, нафс қутқуси ва дунё истакларидан бутунлай қутулсагина кўнгилни узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра хижрон»дан қутулади.

Тўртинчи байт:

*Дуди оҳимдин қарорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса хижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.*

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболағали истиоралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёняптики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқяпти, бу олов унинг оху ноласидирким, тутунидан олам қоронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам бадтар. Шоир сўзу гудоз,

ёниш-ўртанишнинг қийноқлари, рухий-маънавий талпиниш ва қурашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тутуни-ю ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг – тонгни ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғиликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

*Тийра шомим дафъи қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонлиғларда шайъуллоҳ субҳ.*

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро тажнис – сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъноси қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайъуллоҳ» – Оллоҳнинг қаромати, неъмате демак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъмате бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қоронғи шомимни даф этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури зиёси – тонг баракотидан касрат – дунё шугли кўнглимдан кетди, кўнглим тозаланди, илоҳий нур чашмаси – қуёшга етишиш имкони топилди».

Олтинчи байт:

*Хуштурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичкасен,
Тутса май соқий бўлуб бир меҳр юзлик моҳ субҳ.*

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни маъшуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқликка – конкретроқ тасвирга кўчади, юзи қуёшдай порлаган соҳибжамол соқий ҳақида ёзади. Лекин бу билан Навоий ғазалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар – соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаббат ҳақида гапирётганини билдириб туради. Бу байтда яна бир анъанавий образ бор – бу *шайх* образи. Шайхни шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъносида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пири муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфиларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини билимдон ҳисоблаб, орифларнинг ботиний олами-дан беҳабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маънавиятдан сўз бошласа ёки Қуръон тиловат қилса, илоҳий кашф зухуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббатга

лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам кулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонгги суҳбатнинг сурури ўзгача, лаззати бениҳоя ва ёқимли».

Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки тасаввуф талқинида жом – «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» («Миръот ул-ушшоқ»), *соқий* – «Файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир» («Миръот ул-ушшоқ»), *май* – «ғалаботи ишқ» (*Сажжодий*, 400), «илоҳий тажаллиёт...» («Миръот ул-ушшоқ»). Яъни: меҳрўзлик соқий – ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

*Ғам туни кўҳи балосидин магар бўлмиш халос,
Ким менингдек кўргузур рухсораи чун коҳ субҳ.*

Кўҳи боло – боло тоғи, *рухсора* – юз, *коҳ* – сомон. Ошиқ изтироб чекишдан, боло тоғининг юкини тортишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонгнинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг олтин (сарик) рангда кўрина бошлаши билан қиёсланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғамининг балосидан халос бўлибди, чунки сомондай сарғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балосидан халос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб келишига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар қўйнида банди бўлади, эрталаб яна қутулиб йўлга чиқади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу. Навоий субҳ (тонг)ни бир шахс сифатида жонлантириб, уни лирик қахрамон ҳолати билан қиёслашни давом эттирган.

«Бало» – Илоҳнинг имтиҳонлари, солиқ йўлида учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга мувофиқ – тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва коҳ (тоғ ва сомон) сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон – балоларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳақир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, солиқнинг мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, мушкулотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу байтда.

Саккизинчи байт:

*Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг
Ким, сенинг уйқунгга хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.*

Ғазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам очикроқ ифодаланган, субҳ илоҳий файз тимсоли эканини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шуғулланган, Илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳталаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сирини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудлари, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан Мутлақ руҳ сари интилардилар. Натижада, уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завку сурур топар, зехнларида маърифат тонги ёришарди. Маънавият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этади, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта сахарда уйқуни тарк эт, Худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон – йиғлаш ва қулиш сўзлари зид қўйилган), ғафлатда ётма, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан – тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва, ниҳоят, тўққизинчи байт:

*Эй Навоий, ул қуёшнинг муждаи васлин бериб,
Қилса неткай шоми ҳажрим меҳнатин кўтоҳ субҳ.*

Ғазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом – тонг қиёсий параллеллик мактага келиб якунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва туннинг чекиниши муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки мутлақ Рухнинг манбаи тимсолидир. Тонг эса шу манба – нур чашмасининг дарақчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон туни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар – зулмлар зулумоти қийноғидан кейин, ниҳоят, васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил дариқчиси ёр жамолига қараб очила бошлайди. Мақтанинг зоҳирий маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарагини етказиб, ҳижрон шоми азобини (меҳнат – азоб дегани) қисқартирса кошқийди».

Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жилоси – тонг Зоти Мутлақ (ёки комил инсон қалби) манбаига етишиш ҳушхабарини етказиб, Илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи, қасрат зулумоти ичра чекаётган руҳий изтиробу азоб-

ларимни қисқартирса нима бўлар экан». Ана шу тариқа мазкур ғазалда Навоий илоҳий кечинмаларни реал инсоний кечинмалар тарзида тасвирлайди. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларини эгаллаш йўлидаги интилиш – ёнишлари нега реал бўлмасин? Ахир, бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилган одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан холи покиза ишқи эмасми?! Шунинг учун ҳам уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олижанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва Илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан задалик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва қийноқларнинг рамзий шеърий изҳори эди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЧИКМАГАН ЖОНДАН УМИД

*Етти жон оғзимаким, чикмас уйидин ул хур,
«Чикмагон жонга умид» – ушбу масалдур машхур.*

*Ой юзунг айлади бурқаъ қасабин юз пора,
Солди ҳар порасидан ерга юзунг партави нур.*

*Нафасинг ҳашр куни нашр бўлур олам аро,
Бир нафасда нега йўқса тирилур аҳли қубур?*

*Ишқнинг қуввати бирла чекарам ҳижронни,
Йўқса бир мўрға йўқ тоғни чекмак мақдур.*

*Чун азал қисматин эл коми била қилмадилар,
Ишқдин тутса бўлур бизни халойиқ маъзур.*

*Туз кўнгулга басару нутқи пароканда не бок,
Тилу кўз ғайбатидин ғойиб эмас аҳли ҳузур.*

*Бир нафас умрға бўлмас мутааҳҳид бўлмоқ,
Эй Навоий, не бало ғофил эрур аҳли ғурур.*

(«Наводир уш-шабоб», 142-ғазал).

Ушбу ғазал Навоий лирик фаолиятининг тўртинчи даври маҳсули бўлиб, уни шоир «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига киритган. Ғазал ишқ мавзuida битилган. Шундай бўлса-да, шоир айрим байтларда, мақтада умр тўғрисида фалсафий мушоҳада юритади. Асарнинг ғоявий мазмуни ишқни улуғлашдан иборат. Яқпора ғазал. Услубан шарҳи ҳол турига мансуб. Рамали мусаммани маҳбуни махтуъи мусаббағ вазнида яратилган.

Фоилотун фаилотун фаилотун фаилон

Етти байтдан иборат ғазалнинг матласи ғоявий-бадиий баркамоллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Етти жон оғзимаким, чиқмас уйидин ул хур,
«Чиқмагон жонға умид» – ушбу масалдур машхур.

Байтда ҳижронзада лирик қаҳрамон руҳий ҳолати ўзига хос тарзда тажассум топган. Байтнинг мазмуни ошиқнинг беҳад ҳижрон чекканлиги, висол орзусида тоқатлари тоқ бўлганлиги изҳоридан иборат. Бироқ байтнинг ўзига хослиги фақат бунда эмас. Унинг сеҳри – бадииятида. Ундаги бадиият поэтик фикр халқона мантиқ асосига қурилгани, халқчил иборалар ёрдамида ифодалангани билан гўзалдир. Халқ «қаттиқ азоб тортиш» маъносини кўп ҳолларда «жони оғзига келмоқ», «жони оғзига етмоқ» иборалари орқали тафсилотларсиз ихчам ифодалайди. Навоий ҳам бу иборадан лирик қаҳрамон қалб изтироблари авж нўқтага кўтарилган даврдаги руҳий ҳолат инъикоси учун ўринли фойдаланган. Ғазалнинг шу ибора билан бошланиши, аслида, лирик кайфият, лирик драматизм, лирик манзара анча олдин бошланганлигини кўрсатади. Чунки биз бошланмани ўқишимиз биланоқ, лирик қаҳрамон жони оғзига етгунга қадар яна бир ғазалга мазмун бўлгулик узоқ айрилиқ изтиробларини бошдан кечирганини ҳис қиламиз. Шу бошланмагача бўлган лирик воқеаларни Навоийнинг бошқа бир қанча асарлари, жумладан, «Ул сарви гулрў келмади» каби ғазаллари мазмуни шарҳлай олиши мумкин.

Драматик ҳаётий лавҳа бадиий ифодада ҳам зиддиятни юзага чиқарган. Ошиқ жон чиқар ҳолатга келган, маъшуқа эса уйдан чиқмайди. Бу тазод шаклгагина эмас, моҳиятга ҳам дахлдор. У лирик характерлар ўртасидаги қарама-қаршилиқни (бири изтироб ва эҳтирос алангасида ўртанади – бошқа бири эса лоқайд, бепарво) ҳам ифодалайди.

Жон оғзига етса-да, лирик қаҳрамон умидсизлик ҳисларига берилмайди. Ғазалдаги лирик қиёфа шарқона умидворлик билан

йўғирилган. «Чикмаган жондан умид» мақоли халқона умидворлик заминида вужудга келган. Ушбу халқ мақоли шоирга кўламли маънони таъсирчан ифодалаш имконини берган. «Чикмаган жон» ошиқ олдига келмаган маъшукани ҳам англатади. Шу билан бирга, висол илинжидаги сабр-тоқат ҳадди поёнига етгани, аммо умидишонч ришталари узилмаганини ҳам, ошиқнинг жони чикмагани, у ўлмагани, руҳан мағлуб бўлмаганини ҳам ифодалайди. Шарқдаги фалсафий-ахлоқий ақидага кўра, сабр, сабот маънавий камолот йўлидаги асосий шартлардан ҳисобланади. Демак, шоир ғазалда маънавий-руҳий баркамол инсоннинг лирик қиёфасини яратишга мушарраф бўлган.

Ғазалдаги ҳамма байтлар ҳам матла сингари пурмаъно ва пурсайқал битилган. Айниқса, учинчи байт теран орифона мазмун ифодалангани билан диққатга сазовор. Улар матла ғоявий-бадий мазмунини изчил давом эттириш, тўлдириш, бадий шарҳлаш ва такомиллаштириш вазифасини бажаради. Шунинг учун биз матла таҳлили билан чекландик, холос.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЧИҚМАСА ЖОНОН, ҒАМУ АНДУХДИН

*Чикмаса жонон, ғаму андуҳдин жоним чиқар,
Завқдин ул дам кирар жонимки, жононим чиқар.*

*Мақдамидин боғ ўлур ҳам дашту ҳам кўй андаким,
Жилва айлаб боғдин сарви хиромоним чиқар.*

*Титрангиз, эй аҳли дин, исломингиз бошиғаким,
Ғорати дин эткали ул номусулмоним чиқар.*

*Кўзда эрмас фурқатидин ашки гулгун қатраси,
Балки кўздин ҳам бағир захми киби қоним чиқар.*

*Захм аро қолғон бошоқ жонимға етмиш, эй рафиқ,
Раҳм этиб Тенгри учун чек доғи, пайконим чиқар.*

*Чарх агар фарёду афғонимға етмас, айб эмас
Ким, анинг бедодидин фарёду афғоним чиқар.*

*Соқие, ол бир қадаҳ бирла Навоий кўнглини
Ким, букун дерларки, сархуш кўнглум олғоним чиқар.*

(«Наводир уш-шабоб», 157-ғазал)

Бу ғазал Навоий ижодий такомилнинг учинчи даврида ёзилган бўлиб, дастлаб «Наводир ун-нихоя» девонига киритилган. Етти байтли, якпора, рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган. Матладаноқ маълумки, бу ғазал икки қарама-қарши ҳолат – висол қувончи ва ҳижрон изтироби тасвирига бағишланган. Ғазал ҳижрон ўтида ўртанган ошиқ руҳий ҳолатининг энг таранглашган ондаги лирик кайфиятни ифодалайди. Бу онда висол ошиқнинг ҳаёт-мамот илинжига айланган: жонон келмаса, жон чиқади, жонон келса, жон киради. Санъатқорона яратилган матладаги поэтик манзара, фикр сўнгги сатргача изчил ривожлантирилади.

Ғазалнинг алоҳида эътиборни талаб қиладиган шоҳбайтларидан бири шуки, унда Навоий лирик кайфиятдан лаҳзага чекиниб, маъшуқа қиёфасидан келиб чиқиб, мутаассиб доираларга ўз муносабатини билдиради:

*Титрангиз, эй аҳли дин, исломингиз бошиғақим,
Ғорати дин этгали ул номусулмоним чиқар.*

Юзаки қараганда, байтда Навоий ислом динига қарши бонг уряпти, у васф этаятган маъшуқа динсиз, кофир экан, деган хулосага келиш мумкин. Аслида, байтнинг ғоявий мазмуни бошқачароқ. Шоир ислом эътиқодига шак келтираётгани йўқ. «Ғорати дин этмоқ», «номусулмон» каби сўз-иборалар ҳам асл луғавий маъносида эмас, балки кўча маънода қўлланган.

Маълумки, анъанавий Шарқ рубобиётида маъшуқа ошиқни ҳар кўйга сола оладиган, уни ишон-ихтиёридан, эътиқодидан айирувчи, баъзан мусулмон аёлига хос ахлоқ-одобнинг маҳдуд чегараларини назар-писанд қилмайдиган сиймо янглиғ талқин этилади. Унинг бундай қиёфаси «кофирваш», «номусулмон» сингари сифатлар орқали баён этилади. Навоий ҳам иккинчи мисрада маъшуқанинг худди шундай сиймосини яратган. Бундай қиёфали образ воситасида замонасидаги дин аҳлига «пўписа» қилган. Албатта, лирик асар ё образ орқали бирор ижтимоий доирага қарши курашиш, ҳужум, пўписа қилиш мақсади кўзланмаган. Бундан ҳеч бир маъни ҳам чиқмасди. Байтдаги «пўписа»да ҳазил бор. Навоий сўзаро «аҳли дин» устидан енгилгина кулиб ўтган. Шу билан бирга, чинакам ишқ ҳар қандай дин ва эътиқодни ғорат қилишга қодирлигини, ишқнинг ўзи бир чўнг эътиқод бўлиб, унинг қудрати олдида дин ва «аҳли дин» заифу нотавонлигини ҳам уқтирган.

Хуллас, ушбу ғазал анъанавий услубда ёзилганига қарамай, ундаги нозик қочиримли лиризм, поэтик санъатларнинг ўринли қўлланиши, кўриб ўтганимиз каби ижтимоий мазмундор байтлар уни Навоий ғазалиётининг нодир намуналари даражасига кўтарган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

КЎК БИНАФШАЗОРИНИ АНЖУМ ...

*Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.*

*Чун Зухал толиъ бўлур холинг хаёли фитнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.*

*Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.*

*Чун чиқар Бахроми қотил, кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.*

*Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.*

*Зухра ҳолимға сурудин навҳаға айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор этар.*

*Ўлмаким англаб, Уторид ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.*

*Ой ҳалокимға тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.*

*Тийра айлаб бениҳоят кеча умрум шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим юз ул миқдор этар.*

*Ростлиғ улдурки, еткач ул қуёш, раҳм айлағай,
Улча аҳволимға ҳар тун чархи кажрафтор этар.*

*Эй Навоий, ишқ дардидин шикоят қилмаким,
Жонинга жавру жафосин ҳар нечаким, бор этар.*

(«Наводир уш-шабоб», 164-ғазал)

Мавзу хусусиятига кўра, бу шоир ижодий тақомилининг учинчи босқичи маҳсули бўлиб, уни илк бор «Наводир ун-ниҳоя» девонига жойлаштирган. Кейинчалик бу ғазал «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига кўчган. Ғазалнинг ўзига хос ва мураккаб образлар тизими мавжудлиги, ҳажмининг катталиги (у 11 байтдан иборат), тили ва бадиий тасвир услубининг ўзга ишқий ғазалларга нисбатан оғирлиги ҳам уни Навоий айна ижодий кучга тўлган ўрта ёшларида яратганлигини тасдиқлайди. Бу – Навоийнинг кўпмаънолилиқ хусусиятига эга асарларидан. Унда васф этилган ишқ «мажозий ишқ», яъни одамнинг одамга бўлган муҳаббатидан кўра кенгроқ маъноларга эга. Ғазал рухий мундарижасининг нисбатан мураккаблашувига сабаб шуки, унда шоир инсоний ишқ билан тасаввуфий дунёқарашдаги «ҳақиқий ишқ» хусусиятларини бир нуктада мужассамлаштиришга ҳаракат қилган ва бунга эришган.

Ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазалда Навоий лирик қаҳрамон кечинмалари ҳамда тахайюлини тасвирлашда оригинал йўл тутади.

*Кўк бинафшазорини амжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.*

Бир қарашда, бу – анъанавий руҳдаги байт. Унда Мавлоно Лутфий таҳсинига сазовор бўлган «Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш, ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш» матласига ҳамоҳанглик бор. Мазкур байтларни инсон ва табиат муносабатлари, инсон руҳияти ҳамда табиат манзараларининг қиёсий талқини туташтиради. Бирида аввал инсон руҳияти лавҳаси ёритилиб, сўнг унга мутаносиб табиат тасвири яратилади. Таҳлилга тортилган ғазал матласида эса бўлакча. Аввал илк мисрада табиат, аниқроғи, осмоннинг хижрон шомидаги қиёфаси яратилади. Кун билан туннинг алмашилиши гўзал бадиий ифодаланади. Яъни, шоир наздида осмон кундузи бинафшазор эди. Бинафшаранг кўм-кўк самони тасаввур қилинг-а! Кўк қадаҳига шом бодаси қуйилиши билан наргисдек сочилган юлдузлар кўк бинафшазорини наргисзорга айлантирди.

Иккинчи мисрада инсон руҳи таҳлил этилади. «Кўк бинафшазори»га лирик қаҳрамон кўнгли, «анжум» ва «наргис» образларига маъшуқанинг наргисмонанд кўзлари ва бинафшаранг хатти, бинафшашакл зулфи

поэтик параллелизм усули билан таносиб қилинади. Бу тасвирдан лирик қаҳрамон кўнгли маъшуқа висолига зор-интизорлиги англашилади. Лекин биз мазкур байт матла эканлиги ва матланинг бадиий вазифаси лирик киришни ифодалашдан иборат эканлигини ҳам унутмайлик.

Матлада «кўк бинафшазори» ва «анжум» – юлдузлар ҳақида сўз очилдими, демак, ғазал давомида фалакка муносабат, осмоний жисмлар тасвири акс этиши муқаррар. Дарҳақиқат, Навоий Зухал (Сатурн), Муштарий (Юпитер), Баҳром (Марс), Меҳр (Куйёш, Венера), Уторид (Меркурий), Ой каби сайёраларни ғазалга олиб кириб, назмийлаштиради. Бу поэтик образларни ўз бадиий муддаосини ифодалашга хизмат қилдиради.

*Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Ўз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.*

Байтда маъшуқа ёки ғазалнавис кўзда тутган бошқа бир эстетик идеал васлидан жудолик куйидагича тасвирланган. Шоир бу машъум айрилиқ фожиасига сабабчи қилиб Муштарий сайёрасини кўрсатади. Форсий номи Биржис бўлмиш бу сайёра, Навоий даври мунажжимларининг тасаввурларича, олтинчи фалакда жойлашган, еттинчи осмонга энг яқин юлдуз бўлгани учун мунажжимлар уни «Фалак қозиси» деб аташган. Гўё у илоҳий қудрат низомига кўра, жамики мавжудот устидан ҳукм юритган. Навоий Муштарий сайёрасининг мана шу қозилик аъмолини назарда тутганлигини инобатга олсак, куйидагича мазмун юзага чиқади: Муштарий, яъни фалак қозиси чехранг ёдини кўз хотирасидан ўчиргач, юзлаб бахт юлдузлари ҳар замон дур ёғилгандек, кўз ёш селини оқиздилар. Демак, фалак қозиси ҳукми билан лирик қаҳрамон бахтсизлик – мангу айрилиққа гирифтор бўлди.

Ғазалда изчил руҳий таҳлил кўзга ташланиб туради. Мана, юқоридаги воқеа лирик қаҳрамонни қандай кайфиятга олиб келди:

*Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.*

Байтнинг санъаткорона хосияти шундаки, Навоий «меҳр» сўзининг турли маъно товланишларидан усталик билан фойдаланган. Шоир «меҳр» сўзининг луғавий ва кўчма маъноларини ишга солиб, «ийҳом» санъатини вужудга келтиради. «Ийҳом» асосида қатлам-қатлам маъно мағзига эга бўлган мисра яратади. Мисрани ўқирканмиз, даст-

лаб лирик қаҳрамон маъшуқадан меҳр-шафқат нишонасини топа олмаганини кўрамиз, сўнг маъшуқадагина эмас, балки умуман «гардунда ҳам» меҳр-вафо топмаганлигини англаймиз. Бу – «меҳр» нинг луғавий маъносигагина суяниб ифодаланган мазмун. «Меҳр» кўчма маънода қуёшни билдиради. Бундан айрилиқ азобидаги лирик қаҳрамон гардунда қуёш ҳам топа олмаганлиги англашилади. Демак, висолсиз одам – офтобсиз олам, деган мусибатли мазмун юзага чиқади. Бу мусибат эса ёруғ оламини лирик қаҳрамон кўзига қоронғи кўрсатади. Лирик қаҳрамон аҳволини халқ жонли тилидаги «кўзига жаҳонни тор этмоқ» ибораси билан ифодалаш байтнинг бадий салмоғини яна чандон оширади.

Лирик қаҳрамон нақадар аянч аҳволда қолганлигини ўша муболағали манзара воситасида кўрсатишга ҳам Навоий сайёралар образини сафарбар қилади:

*Зухра ҳолимга сурудин навҳага айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор этар.*

Зухра – Чўлпон юлдузи азалдан Шарқ адабиётида осмон қолғувчиси, созандаси сифатида тасвирланиб келади. Зухра юлдузининг шу хосиятини назарда тутмай туриб, Навоий байтини тўла тушуниш қийин. Хуллас, байтда мужассам бадий мазмун шундан иборатки, қолғувчи сайёра лирик қаҳрамон аҳволини кўриб, чалиб турган куйини мунгли ва нолавор йиғига айлантриб юборади. Унинг қўлидаги чанг эса сочларини ёйиб, кўз ёш дурларини оҳанг либосида соча бошлайди. Кечинмалар фожиавийлигига асосланган лирик сюжет тобора авж нуқтасига кўтарила боради. Зухра юлдузининг қолғуси билан бирга сочларини ёйиб фарёд чекиши лирик қаҳрамон ҳалокатидан дарак берса, кейинги байтлар буни қонунийлаштиради:

*Ўлмаким англаб, Уторид ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.*

*Ой ҳалокимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.*

Уторид – Меркурий сайёраси қадимий адабиётда афсоналарга суяниб фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси сифатида талқин этилган. Навоий ҳам шу талқинга таяниб, Уторидни шоир ва ҳомий янглиғ гаудалантиради. Гўё Уторид лирик қаҳрамон ўлимини англаб, марсиялар ёзади. Унинг дардлари шарҳидан наз-

мий марсиялар яратади. Лирик қаҳрамон дарди шу қадар кўпки, уни шарҳлаб ёзилган марсиялардан ҳар лаҳзада юз тумор – буклаб ўралган номалар майдонга келади.

Шоир сайёраларнинг астрономик ҳолатидан ғазалда ўринли фойдаланади. Маълумки, Ой қора тун бағрида жойлашган бўлади. Шундан келиб чиқиб, Навоий уни қаро тўн кийган (йиглаб фарёд чекаётган), мотамсари азакашга ўхшатади.

Хуллас, таҳлил доирасига тортилган байтлар жонлантириш – ташхис санъатининг гўзал намуналаридан. Бу байтлар ғазалда ўзига хос лирик сюжет ташкил этган. Ғазал улкан бадиий маҳорат маҳсули сифатида Навоий ижодида, умуман, ўзбек ғазалиётида муҳим ўрин тутади ва ҳамиша маънавий-маърифий аҳамиятини сақлаб қолади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЮЗ ЁПТИЮ ЖОН ОЛДИ ...

*Нетиб туз этай қадким, жисмимда шиканлардур,
Найлаб туз урай дамким, бағримда тиканлардур.*

*Тирноғ ила хатларким, рухсорим уза чектим,
Юз боғида гуллардин ҳар сори чаманлардур.*

*Юз ёптию жон олди, очқонда равон олди,
Ўлтурғали ошиқни, билмон, бу не фанлардур.*

*Зулфунгда тугун эрмас, кўюнга ғубор эрмас,
Афтода кўнгуллардур, фарсуда баданлардур.*

*Юз аҳд ила маҳвашлар кўнглумни олиб, эмди
Қатл айладилар, асру бадахд эканлардур.*

*Майхонада ҳар сори бир мастки, бош қўймиш,
Кирпичлари, гўёким, жонларга ватанлардур.*

*Жисмида Навоийнинг ҳар момуқ ила марҳам,
Бир неча ўқунг захми, бир неча туганлардур.*

(«Наводир уш-шабоб», 165-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ўрта ёш лирикаси намунасидир. У илк марта «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритилган, кейинчалик эса «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига жойлаш-

тирилган. Ишқ мавзуида яратилган бу ғазал етти байтдан иборат. Ишқ ва инсонни улуғлаш ғазалнинг гоёвий моҳиятини ташкил этади.

Ғазал шарқона фалсафий фикрлар билан йўғирилган.

*Майхонада ҳар сори бир мастки бош қўймиш,
Кирпичлари, гўёким, жонларга ватанлардур.*

Ушбу байт заминиди «Инсон – тупроқдан яралган ва у бир кун яна тупроққа, яъни Ватанга айланади», деган фалсафий ақида ётади. Шу фалсафий асосга таяниб, Навоий майхонанинг (маънавий майхона) ҳар бир гишти бир ошиқ жонига маскан эканлигини, ҳар кирпич қачонлардир яшаб ўтган «майхорау бебоқ» ошиқ жонидан яралганини тасвирлашга эришган.

Ғазал яратилиш услубига кўра, изҳор турига мансуб. Таркибий хусусиятлари жиҳатидан у якпора ғазалдир. Ғазалнинг мавзу ва гоёси анъанавий бўлса-да, услуб, ифода ва лексик хусусиятларига кўра ўзига хосдир. Ҳазажи мусаммани ахраб вазнида битилган:

Мафъулу мафоилун мафъулу мафоилун

Лирик қаҳрамоннинг букилган қадди, жисмидаги синиқликни «дол» ҳарфи шаклидан фойдаланиб тасвирлаш анъана бўлиб қолган. Навоийнинг ўзи ҳам бу усулни кўп асарларида маҳорат билан қўллаган эди. Бироқ бу ғазалда шоир анъанавий усулдан воз кечиб, ошиқ қиёфасини «Негиб туз этай қадким, жисмимда шиканлардур» сатри орқали оригинал акс эттиради. Қадим туркий «кирпич» сўзининг Навоий шеърий сўз хазинасида мавжудлиги ва мазкур ғазалда қойим қўлланиши ҳам ҳозирги замон ғазал ихлосманди учун мароқлидир.

Ғазал бадиияти бир неча поэтик усуллар маҳорат билан қўлланиши маҳсулидир. Айниқса, қуйидаги байтда ўзига хос тасвир мужассам:

*Зулфунгда тугун эрмас, кўюнда ғубор эрмас,
Афтода кўнгуллардур, фарсуда баданлардур.*

Шоир истиора санъати орқали «ошиқ» сўзини тилга олмай, унинг аҳволи руҳиясини васф этмай маъшуқага фидолигини тасвирлашга муяссар бўлади. Гўё маъшуқа сочидаги тугунлар ошиқларнинг висол сари интилган «афтода кўнгул»лари, кўчасидаги тупроқ эса уларнинг жонсиз, ғуборга айланган жасадлари.

Ғазал замондошларимизнинг маънавий камолоти учун катта аҳамиятга эга.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЮЗУНГДЕК ҚАМАР ЙЎҚТУР...

*Юзунгдек қамар йўқтур, қадингдек шажар йўқтур,
Шажар бўлса ҳам, анда лабингдек самар йўқтур.*

*Кўзум ашқининг рўди оқар тезу тунд андоқ
Ки, гар уйку кўз сори келур ҳам, гузар йўқтур.*

*Отин тутсалар ногоҳ, кетар уйла ҳушумким,
Бадан ичра руҳумдин, дегайсен, асар йўқтур.*

*Кўнгул сўрғали келдинг, табибо, муни билким,
Ул оворадин сендек манга ҳам хабар йўқтур.*

*Йўлунгга нисор ашким, агар оз эрур, гар кўп,
Итингга гизо кўнглум, агар бор, агар йўқтур.*

*Бу гулшанда, эй деҳқон, неча озмун эттим,
Вафо нахли экканга баҳри ғусса бар йўқтур.*

*Навоий фироқингдин анингдек заиф ўлди
Ки, ўрнида эл боқса, дегайлар: «Магар, йўқтур?»*

(«Наводир уш-шабоб», 166-ғазал)

Ғазалда ишққа фидойилик руҳидаги покиза инсоний туйғулар тараннум этилган. Хажман етти байтдан иборат бу ғазал Алишер Навоий ижодий тақомилининг ўрта ёш даврига мансуб бўлиб, шоир уни дастлаб «Наводир ун-ниҳоя» девонига жойлаштирган. Тавсифий услубда, тавили мусаммани солим вазнида яратилган:

Фаулун мафоилун фаулун мафоилун

Инсон изтиробларининг турфа тасвирларини яратиш ғазал жанрининг асосий хусусиятларидан ҳисобланади ва ҳар бир шоир бу ижодий вазифани ўз бадиий маҳорати даражасида амалга оширади. Навоийнинг бу борадаги ютуқларини мазкур ғазал тимсолида ҳам яққол кўриш мумкин:

*Кўзум ашқининг рўди оқар тезу тунд андоқ
Ки, гар уйку кўз сори келур ҳам гузар йўқтур.*

Кўриниб турибдики, шоир ҳижрон ҳақида мутлақо сўз юритмайди. Маъшуқа ситамларидан шикоят ҳам қилмайди. Энг машҳур ғазалларидан биридагидек: «Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келма-

ди, Кўзларимга кеча тонг откунча уйку келмади» деб висол иштиёки азобларини ошкора ёзмайди ҳам. У ҳар бир ғазалда янгича йўл таъди. Масалан, келтирилган байтда лирик қаҳрамоннинг аҳволини, дарди дилини назмий манзара яратиш орқали ифодалайди. Бунда муболаға ва ташхис (бирор ашё ёки тушунчани жонлантириш) санъатлари шоирга ёрдамга келади: лирик қаҳрамон кўз ёшлари анҳор сингари шошқин ва тошқин тарзда оқадики, уйку деб аталмиш зобит «кўз сори» келади ва лекин уни забт этолмайди, ашк анҳоридан ўтолмайди. Бу манзара ғазал мухлисларига ошиқнинг ҳижрон изтиробларини ҳам, висолга интиқ қалб қийноқларини ҳам ўзига хос ва таъсирчан етказа олади.

Изланган ва йўлида интизорлик чекилган, орзуланган сиймога садоқат ҳамда фидойиликнинг гўзал тасвирига Навоий ғазалиётдан қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ мана бу байт уларнинг ҳаммасидан ўзгача санъат маҳсули:

*Йўлунгга нисор ашким агар оз эрур, гар кўп,
Итингга ғизо кўнглум, агар бор, агар йўқтур.*

Байтда тарсеъ – байтдаги яхлит оҳангдошлик, ҳар иккала мисра сўзларининг ўзаро қофияланиб келиши санъатидан ташқари, содда ва халқона «агар оз эрур, гар кўп», «агар бор, агар йўқтур» усулининг топқирлик билан қўлланиши бадий маҳоратнинг нодир ҳадясиدير.

Навоий рубобиётининг учинчи даври маҳсули бўлмиш бу ғазалда ҳаётини кузатишлар асосида юзага келган вафо ҳақидаги хулоса ифодаси ҳам қизиқарли:

*Бу гулшанда, эй деҳқон, неча озмун эттим,
Вафо наҳли экканга баҳри ғусса бар йўқтур.*

Байтнинг моҳияти лирик қаҳрамон билан шоир шахсиятидаги руҳий муштараклик, дарддошликни намоён қилади. У кишида ҳаёт гулшанида вафо кўчатини ўтқазиб, ундан вафо кутган, алалоқибат ранжу ғусса ҳосилини кўтарган инсоннинг таассуфномасидек таассурот қолдиради. Қизиги шундаки, Навоийнинг вафо ҳақидаги бу фикри унинг бошқа рубобий асарлари, дostonлари, насрий асарларидаги мулоҳазаларга мувофиқ келади.

Демак, бу ғазал ўзининг ошиқона табиати, кўркам бадий либоси билангина эмас, балки ижтимоий-ахлоқий мазмундорлиги билан ҳам Навоий ғазалиётининг мумтоз намуналаридан саналади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ҲИММАТ ВА ҲАЛОЛЛИК

Ул саводи хатмудур ё сабзайи жаннатмудур?
Ё қуёш узра ёзилган ояти раҳматмудур?

Буки, сенси́з куйдурур жонимни, билмон яхшиким,
Юз томуғнинг ўтиму ё шуълайи фуқратмудур?

Эйки, дерсен: «Лабларимдин ҳожатинг недур, дегил!»
Мен – суси́з, ул – чашмаи ҳайвон, демак ҳожатмудур?»

Демаким: «Не эркин ул ойнинг қуёшқа нисбати?»
Бир-бирига иккисин ўхшаткуча нисбатмудур?

Қаддини кўргач, ҳам ўлдум, ҳам тирилдим оллида,
Рост гар дерсен, қиёмат де ани, қоматмудур?

Даъвийи ҳиммат қилиб, улким тилар оламда жоҳ,
Қилмоқ олуда нажосатқа ўзин, ҳимматмудур?

Гар Навоий меҳнати ҳижронда ўлди, айб эмас,
Юз туман муҳлик бало дегил они, меҳнатмудур?

(«Наводир уш-шабоб», 167-ғазал)

Ғазал Алишер Навоий лирикасининг тўртинчи – қарилик даврида ёзилган бўлиб, шоир лирик куллийетини тўрт ғазлга тақсимлаганда, бу асарни «Наводир уш-шабоб» девонига жойлаштирган. Асарни ташкил этган етти байтда «тажохули орифона» санъатига изчил амал қилинган. Ғазалнинг ғоявий моҳияти маъшуқа жамолини васф этиш ва ишқни улуғлашга қаратилган. Услубан ғазал таъриф-тавсиф турига мансуб. Композицион таркибига кўра, яқпора ғазал. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган:

Фoилoтун фoилoтун фoилoтун фoилун

Матланинг ҳар иккала мисраси, қолган байтларнинг иккинчи мисралари «жаннатмудур», «раҳматмудур», «фуқратмудур», «ҳожатмудур», «нисбатмудур» каби хитобий сўроқлар билан тугалланади. Деярли ҳар байтда айириш боғловчиси «ё» қиёсловчи бадийий восита вазифасида келади. Булар «тажохули орифона» деб аталмиш бадийий санъатнинг белгиларидир. Навоий «Ул саводи хатмудур ё сабзайи жаннатмудур, Ё қуёш узра ёзилган ояти раҳматмудур»,

«Юз томуғнинг ўтими ё шуълайи фурқатмудур» тарзида маҳбуба жамолини турли нарсаларга қиёслайди, баъзан қиёсларидан қайтади, мавжуд ташбеҳларни инкор этади, баъзан муқоясада иккиланади, ўзини билиб-билмасликка солади ва шу йўл билан жамики мавжудотдан устун ҳам тенгсиз гўзал лирик субъект сиймосини яратади. «Таждоҳули орифона» санъатининг қонуний моҳияти ҳам шундан иборат. Демак, мазкур ғазал бадиияти бутунисича «таждоҳули орифона» усули асосига қурилган.

Ғазалда «таждоҳули орифона» санъатидан холи ва ишқ мавзудан чекинган биргина байт бор:

*Даъвийи ҳиммат қилиб, улким тилар оламда жоҳ,
Қилмоқ олуда нажосатқа ўзин, ҳимматмудур?*

Ғазалнавислик таҷрибасида мақтадан олдинги байтда, асосий мавзудан чекиниб, фалсафий-ижтимоий мазмун баён этиш анъанаси мавжуд. Мазкур байт ҳам ана шу маънавий хусусият нишонасидир. Ушбу фалсафий байтда шоирнинг инсон маънавий камолотида асосий шартлардан ҳисобланмиш – «ҳиммат» фазилатига эстетик муносабати ифодаланган. Шоир талқинича, ҳиммат билан дунёпарастлик, амалпарастлик батамом бир-бирига қарама-қарши хусусиятлар. Ҳиммат – саҳийлик, меҳрибонлик, мададкорлик, инсонпарварлик билан бирга камтарлик, фидойилик, хокисорликни ҳам қамраб олади. Олийҳимматликни даъво қила туриб, айна пайтда, мол-дунёга ҳирс қўйиш, мансаб-мартабага интилиш камолот толиби учун мутлақо номуносиб ҳол. Чунки бойлик ва амалга рўж қилган киши ўз манфаатини ҳаммадан устун қўяди, оқибатда, худпараст кимсага айланади. Олийҳимматлик ва худпарастлик бир-бири билан келиша олмайдиган хусусиятлардир. Шунинг учун Навоий ҳиммат даъво қилиб, амалга интилганларни ўзлигини ифлос ва чиркин нарсалар билан булғаб, эзгулиги ёвузлик билан қоришган маънан аялч қишларга ўхшатади. Бу билан шоир шахсан ўзи гувоҳ бўлган бир қанча замондошлари фожиасини кўрсатган ва бошқаларга уларнинг қилмишларидан сабоқ бермоқчи бўлган. Байтда шундай салбий нусхаларга шоирнинг ғзаб ва нафрати ошкор сезилади. Айна пайтда, унда инсон қисматиға ўқиниш, қуюниш туйғулари ҳам мужассам.

Навоийнинг бу ҳаётий сабоғи бизнинг замонамиз учун ҳам долзарблиги билан муҳимдир. Яқин ўтмишдагина олийҳимматлик

муддаоси билан қатор эзгу ишларни амалга оширган ва шунинг баробарида, молу мансаб кетидан қувиб, халққа, жамиятга катта зарар етказган талай замондошларимиз фожиасига гувоҳ бўлдик. Навоийнинг бундай газаллари ўзининг теран фалсафий-ахлоқий мушоҳадалари билан маслағи олийҳимматлик ва инсонпарварлик бўлмиш замондошларимиз, хусусан, келажак насллар учун ҳаётий дастуриламал сифатида қимматлидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

МАЙХОНА – АЖАБ КОРХОНА

*То дайр ичинда муғбачалардин нишонадур,
Эй пири дайр, бошиму бу остонадур.*

*Ўздин бориб фиғоним, эмас тонгки, дайр аро
Хар сори боқса, замзамайи бехудонадур.*

*Гаҳ пири дайр боис эрур, гоҳ муғбача,
Йўқ-йўқки, бода комиму ул, бу баҳонадур.*

*Дайр ичра йўқ сафол ила олтун қадахда фарқ,
Шоху гадо тенг ўлди – ажаб корхонадур.*

*Асрори ваҳдат иста харобот пиридин
Ким, шайх ваъзу панди фусуну фасонадур.*

*Гар кўнглум ичра соқию май ўт солмамиш,
Хар лаҳза охидин бу не ўтлуқ забонадур?*

*Ул умр бир замонлиғ эрур, истама вафо,
Афғонки, ул ҳам ўйлаки аҳли замонадур.*

*Кўздин сочилди ашқу кўнгул ўти берди бар,
Ул навъ ўт чиқарди, ажаб тавр донадур.*

*Оташгаҳ этти куфр эли кўнглум уйини магар
Ким, умр ўтти ўчмай ул ўт анда ёнадур.*

*Истар Навоий ўзни маю ишқдин халос,
Моний валеқ соқию жоми муғонадур.*

(«Наводир уш-шабоб», 186-газал)

Навоийнинг кексалик даврида битилган бу асар мавзуига кўра риндона ғазалдир. Бу якпора ғазалда бошдан-оёқ май тўғрисида фикр юритилади. Ғазал ўн байтдан иборат, шарҳи ҳол услубида битилган. Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнида ёзилган:

Мафъулу фоилоту мафоилу фоилун

Шоир ғазалда май ва майхонани таърифлаш воситасида замонаси учун илғор ғояларни илгари суришга ҳаракат қилган. Дайр – майхона, яъни риндлар дунёси Навоий ва унинг маслакдошлари учун тенгсизлик, феодал урушлар, адолатсизлик авж олган жамиятдан чекиниш, хилват қилиш, ваҳдатга интилиш масканига айланган. Шоирнинг риндона руҳдаги махсус ғазаллар ёзиши ҳам шундан. Майхона таърифида у ёзади:

*Дайр ичра йўқ сафол ила олтун қадахда фарқ,
Шоҳу гадо тенг ўлди – ажаб корхонадур.*

Дайр – майхона илоҳий ишқ-муҳаббат майдонидир. Демак, дайрнинг афзаллиги шундаки, унда энг муҳим ижтимоий омил – тенглик муҳайё. «Дайр ичра», «сафол ила олтун қадахда» май ичишдан қатъи назар, «шоҳу гадо тенг». Тенглик бор жойда осойишталик ва адолат барқарор. Ғазалдаги «май» тушунчаси рамзий бўлиб, у ваҳдат – бирлик майи, маслак майи маъноларига эга. Майхонадаги шоҳу гадони ягона эътиқод, маслак бирлаштиради ва тенглаштиради. Яъни, шоҳ «олтун қадахда», гадо эса сопол идишда бир хил май истеъмол қилади. Бу ғазал ўзига хос фалсафий асар ҳам бўлиб, унинг ғоявий мазмуни нақшбандийлик эътиқодига асосланган. Лирик қаҳрамоннинг ваҳдатга интилиши, майхонага чекиниши маъносиз хилватнишинлик эмас, балки нақшбандийликнинг «хилват дар анжуман» ақидасига биноан, маслакдошларнинг бирлашиши, анжуман ичра хилват қилиши рамзидир. «Дайр ичра» «олтун қадахда» май ичувчи шоҳ Навоий орзусидаги «сурати шоҳу, сийрати дарвеш», сопол идишда май ичувчи гадо эса «сурати дарвешу, сийрати шоҳ» риндлар образидир. Майхона шунинг учун «ажаб корхона» дея таърифланади.

«Ажаб корхона» пири қарама-қарши тимсол сифатида гавдаланади:

*Асрори ваҳдат иста харобот пиридин
Ким, шайх ваъзу панди фусуну фасонадур.*

Чунки риндларнинг улуғ ҳикмати – ваҳдат сирларини майхона соҳиби билади. Харобот пири висол кўшига йўл бошловчи ошиқлар сардоридир. Ҳазалнинг ҳажми катталигидан бўлса керак, анъанавий лирик чекиниш мазмунидаги байт мақтадан анча олдин келган:

*Ул умр бир замонлиғ эрур, истама вафо,
Афгонки, ул ҳам ўйлаки аҳли замонадур.*

Замонасининг ижтимоий қиёфаси ҳамиша диққат марказида бўлган Навоий шу ғазалда ҳам аҳли замоннинг оқибатсизлигини умрнинг қисқалигидан афсусланиш орқали танқид қилиб ўтган.

Ҳазалнинг ўзига хослиги шундаки, шоир тасвир объекти ва у билан боғлиқ образларга жуда кўп мурожаат қилади. Ҳазалнинг сўз таркибида қуйидаги тимсол ва иборалар муҳим ўрин эгаллайди: Дайр (икки марта қўлланган), бода, сафол, олтун, қадах, шоҳ, гадо, ажаб корхона, асрори ваҳдат, харобот пири, соқий (икки марта қўлланган), май (икки марта қўлланган), ўт (беш марта қўлланган), оташгоҳ, ишк, жоми муғона. Улар риндлар муҳитини яққол акс эттиришга, ҳар сатрдан риндона мазмун балқиб туришига хизмат қилган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ФУРҚАТ ИЧРА ШАРБАТИ ЛАЪЛИНГ...

*Фурқат ичра шарбати лаълинг висоли кам бўлур,
Гарчи дерлар: «Талх дарёда чучук сув ҳам бўлур».*

*Зулфу рухсоринг ғами нетонг бузуғ кўнглум аро:
«Аждаҳо гар бўлса вайрон ичра, махзан ҳам бўлур».*

*Кўсума отсанг бир ўк, от ёна бир ёниндаким,
Ул дағи кўнглумни шод айлар, бу ҳам маҳкам бўлур.*

*Ул пари ишқин малойикдин ёшурсам, не ажаб,
Дарди йўқлар дард аҳлиға қачон маҳрам бўлур?*

*Оху ашкимдин шикоят кўп қилур ҳамсояким:
«Дуд равзандин кирар, уйнинг биноси нам бўлур!»*

*Гар эгилса қоматим ишқинг юкидин, қилма айб
Ким, сипеҳр узра бу оғир юкни қўйсанг, ҳам бўлур.*

*Олам аҳлидинким ул ойни Навоий танлади,
Билмадиким, ишқидин оворайи олам бўлур.*

(«Наводир уш-шабоб», 170-ғазал)

Навоий ғазалиётининг ҳаётийлигини, таъсирчанлигини таъминлаган омиллардан бири услубнинг халқчиллигидир. Бу ўринда ғазаллардаги халқчиллик ғоясигина назарда тутилмаётир. Балки Навоий ғазалиёти бадиий тасвир усул ва воситаларининг ҳам халқоналиги эътиборга олинаётир. Навоийнинг мавлоно Лутфийдаги сингари халқ мақоллари, маталлари, ҳаётий тафсиллар билан музайян ғазаллари кўп. Улардан бири қуйидаги матла билан бошланади:

*Фурқат ичра шарбати лаълинг висоли кам бўлур,
Гарчи дерлар: «Талх дарёда чучук сув ҳам бўлур».*

Бу ғазал Навоий халқчил шоир сифатида етилган пайтда, яъни ижодий тақомилининг учинчи даврида яратилган бўлиб, аввал «Наводир ун-нихоя» девонидан ўрин олган эди. Анъанавий ишқий мавзуда яратилган. Ҳажми етти байт. Услубан ғазал таъриф ва шарҳи ҳол уйғунлашган аралаш турга мансуб. Композициясига кўра, яқпора ғазал. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Матладаги назмий фикр, яъни лирик қаҳрамоннинг ҳижрондан шикоят ва висол орзусини икки хил бадиий санъат юзага чиқарган. Биринчиси, «ирсол ул-масал» – мақол, матал ва бошқа халқ тили унсурларини шеър таркибига сингдириб юбориш санъати. Мазкур байтда Навоий халқ тилидаги эзгуликка умидлантирувчи «Талх дарёда чучук сув ҳам бўлур» иборасини поэтик фикрни асослаш мақсадига жуда ўринли қўллаган. Бундан ташқари, байтда таносиб санъатига ҳам риоя қилинган. Таносиб воситасида «фурқат» – айрилиқ образи «талх дарё»га, «шарбати лаъл» эса «чучук сув»га қиёсланган. Шу усул билан висол ва ҳижрон ўртасидаги зиддият ҳаётийлаштириб тасвирланган.

Одатда, матла ғазалда бадиатан энг мукаммал, баъзан «шоҳбайт» даражасида бўлади. Ушбу ғазалнинг ўзига хослиги шундаки, юқорида қайд этилган фазилат матладан кейинги байтларда ҳам сақланган.

*Зулфу рухсоринг ғами нетонг бузуғ кўнглум аро:
«Аждаҳо гар бўлса вайрон ичра, махзан ҳам бўлур».*

Мазкур байтда лирик қаҳрамоннинг ҳижрон дардларидан ғамзада ва хаста қалбида зулфу рухсор соғинчи мавж уради. Унинг вайрона қалбини ёритиб турган машъал ҳам, аслида, шу зулфу рухсор муҳаббати. Лирик қаҳрамоннинг шундайин руҳий ҳолатига шоир ғўзал бадиий асос ахтаради ва уни халқ тили маъхазларидан топади. «Аждаҳо гар бўлса вайрон ичра, махзан ҳам бўлур» – халқ қарашлари, тушунчасига маҳкам ўрнашган ақида. Биринчи мисрадаги мазмун ва ушбу матал ўртасидаги моҳият муштараклиги билан бирга, улардаги образлар мутаносиблиги ҳам юксак бадииятни таъминлаган. Навоийнинг санъаткорлиги ҳам – шундай тамсилни ярата олганида. «Аждаҳо» – «зулф»га, «махзан» – «рухсор»га, «вайрона» – «бузуғ кўнгул»га таносиб келтирилган. Бу мутаносиблик шундай мазмунни аёнлаштирганки, вайронада хазина ва аждаҳо бўлганидек, лирик қаҳрамон кўнглини ўртаган дард ҳам шундаки, унинг «бузуғ кўнгли»да ҳам ганжинага татигулик жамол ва уни аждаҳо сингари қўриқлаб, тўсиб тургувчи қаро ҳижрон тимсоли «зулф» мужассам.

Ҳаёт сабоқлари, мавжуд турмушга оид воқеа, ҳодиса, ҳолатлар Навоий ғазалларининг оригиналлигини таъминлаб турган бадиий омиллардандир. Куйидаги байтнинг иккала мисрасидаги тафовутига эътибор беринг:

*Ул пари ишқин малойикдин ёшурсам, не ажаб,
Дарди йўқлар дард аҳлига қачон маҳрам бўлур?*

«Ул пари ишқи»ни тавсифловчи биринчи мисра анъанавий хусусиятга эга. Агар дарманд эл руҳиятини дардсизлар ҳеч қачон тушуниб етмаслиги ҳақидаги ҳаётий сабоқ асос қилиб келтирилмаганида, бутун байт янгиланмай, анъанавийлигича қолиб кетар, навоийвор таъсирга эга бўлолмасди.

Навбатдаги байт бадиияти ғазалнавис илҳомининг яна бир янги мавжидан яралган:

*Оху ашқимдин шикоят кўп қилур ҳамсояким:
«Дуд равзандин кирар, уйнинг биноси нам бўлур».*

Ҳижрон изтиробларидан азобланган ошиқнинг ашқу оҳ-нолалари мумтоз адабиётда турли шаклларда муболағали тасвирланган. Маз-

кур ғазалда Навоий шу мунозарани муболаға эмас, тамсил усули воситасида яратади. Ҳамсоя-қўшниларнинг бир-бири устидан шикоят қилиб юриши ўрта асрларда ҳам, ҳозир ҳам бўлиб турган ҳодиса. Шоир шу ҳаётий тафсилдан фойдаланиб, лирик қаҳрамон рухиятидаги тўфонларни бўрттириб тасвирлашга эришган. Гуё лирик қаҳрамон шундай ўтли оҳ тортадики, унинг тутунлари ҳамсоя уйининг туйнукларидан кириб, уни безовта қилади. Шундай фарёд чекиб йиғлайдики, оқибатда, кўзёш нами зўридан ҳамсоя уйининг деворига зах кўтарилади.

Хуллас, бу ғазал Навоий даҳосининг ҳаётбахш руҳини ўзида муҳассамлаштирган етук бадиий асарлардандир. Ғазалнинг таҳлил доирасига тортилган тўрт байтиёқ унинг нафосатини тасаввуримизда муайян даражада гавдалантира олади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ОҲУ АШКИМДИН ХАБАРСИЗ БЎЛМАНГ...

*Қосидеким, еткурур кўнглумга жонондин хабар,
Ўйладурким, бергай ўлган жисмга жондин хабар.*

*Дема, ҳажримдин хабарсизму экансенким, менга
Бор эди ўлмактин, аммо йўқ эди ондин хабар.*

*Не ажаб, очилса кўр ўлғон кўзум Яъқубдек
Ким, насими субҳ берди моҳи Канъондин хабар.*

*Шодмен, гўё фироқ айёми бўлди муртафиъ
Ким, ҳабибим келмагига етти ҳар ёндин хабар.*

*Оҳу ашкимдин хабарсиз бўлманг, эй олам эли
Ким, берурлар ул бири сарсар, бу тўфондин хабар.*

*Соқиё, қўй давр аёгин, ўйлаким, нўш айласам,
То қиёмат топмағаймен аҳли даврондин хабар.*

*Эй Навоий, тонг йўқ ўлсамким, ўтуптур неча кун
Ким, менга йўқ не кўнгул, не кўнглум олғондин хабар.*

(«Наводир уш-шабоб», 175-ғазал)

Навоийнинг кексалик даврига мансуб бу ғазал катта бадиий маҳорат намунасидир. Ғазал ишқ мавзуида битилган, аммо унинг

мундарижаси фақат шу мавзу билан чегараланиб қолмаган. Етти байт доирасида шоирнинг қосид, ҳабиб, олам эли, аҳли даврон, соқийга мурожаати ва улар ҳақидаги таассуроти, фикр-ўйлари акс этган. Бироқ буларнинг бари ягона мавзунини ёритишга қаратилган. Қофия унсурлари, «хабар» радифи ҳам мазмун изчиллиги ва ғазал яхлитлигини мунтазам сақлаб туришга сафарбар қилинган. Шу каби композицион хусусиятларига кўра, бу якпора ғазалдир.

Услубига кўра, ғазал шарҳи ҳол турига тааллуқли. Матлада мадҳ билан шарҳ аралаш келади. Шоир лирик қаҳрамон аҳволини қосидни мадҳ этиш воситасида шарҳлайди. Яъни, лирик қаҳрамон кўнглига «жонондин хабар» етказган элчи афсонавий Масихдек жонбахш инсон – «Ўйладурким, бергай ўлғон жисмга жондин хабар». Бу қадар мадҳу мамнуниятга сабаб лирик қаҳрамон шундай маҳжур ҳолатда қолганки, «Бор эди ўлмакдин, аммо йўқ эди ондин хабар». Шу кўйи, қолган сатрлар шарҳи ҳол услубида давом этади.

Ғазал висолни энтикиб орзулаш, ишқни улуғлаш ғоялари билан сурғорилган. Бироқ асар мазмунини шоирнинг даврга доир дардлари билан йўғирилгани унинг ғоявий салмоғини чандон орттирган.

*Оху ашкимдин хабарсиз бўлманг, эй олам эли
Ким, берурлар ул бири сарсар, бу тўфондин хабар.*

Фавқулдда гўзал муболага! Сарсар шамолини елдирувчи, оҳ ва тўфон кўзғатувчи кўз ёшлар фақат висол илинжи ёки ишқ изтироблари боисидан эмас, албатта. «Олам эли»ни таҳликали огоҳлантиришдан мақсад лирик қаҳрамон, яъни Навоий замонасидаги инсон руҳий жароҳатлари, қалб огриқларидан беҳабар, лоқайд замона аҳлини маънавий бедорликка чакиради.

Навоийнинг бошқа жуда кўп ғазалларидаги давр ва давр аҳлидан тўйинганлик, имкон қадар улардан чекиниш, қочиш истаги бу ғазалда ҳам давом этади:

*Соқийё, қўй давр аёғин, ўйлаким, нўш айласам,
То қиёмат топмағайман аҳли даврондин хабар.*

Соқийга мурожаат анъанавий ҳол бўлса-да, бу байтда шоир бода, май, шароб қуйишни илтижо қилмаган, балки бир йўла давр дардларидан ҳам, «аҳли даврон»дан ҳам фориг бўлиш илинжи ифодаланган. Соқийга «қуй давр аёғин», дея мурожаат қилиш ҳам Навоийга хос янгиликдир.

Байтларда лирик қаҳрамон қиёфаси шоир шахсиятига монанд гавдаланади. Ана шундай хусусиятларига кўра, бу Навоийнинг оригинал ғазаллари сирасига киради.

Ғазалда ташбеҳ, истиора, талмеҳ, тарди акс санъатлари маҳорат билан қўлланган. Рамал баҳрининг рамали мусаммани маҳзуф вазни ғазал оҳангининг равонлигини таъминлаган. Оҳанг тасвири шундай:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал замондошларимизни ишқни улуғлаш, висолни қадрлаш, инсонни тушунишга ўргатади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ТЎРТ РАНГ РАМЗИ

*Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр
Тўрт унсур кисватидур, гўйиёким, жон кияр.*

*Ўзбаки гулнори тўндин куйдум, аммо ўлтурур
Лемуи терлик анинг остидаким, жонон кияр.*

*Икки ёнимни шигоф айлаптурур бу рашкким,
Икки ёнидин шигофин боғламай қаптон кияр.*

*Гул била савсан катон янглиғ бўлур маҳтоб аро,
Кўнглаки гулгун елак чун савсаний каттон кияр.*

*Ораз узра шўхлуқдинму ёпар санжобини,
Йўқса, санжоби булутдурким, маҳи тобон кияр.*

*Хар чубулғон торидур сарриштайи иззу шараф,
Эски шолеким, фано кўйида бир урён кияр.*

*Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ
Поку беғашдур, гадонинг кисватин султон кияр.*

(«Наводир уш-шабоб», 180-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ўрта ёшларида ишқий мавзуда яратилган. Ҳажми етти байт. Услубан ғазалнинг тавсиф турига мансуб. Унда, асосан, маъшуқанинг ташқи гўзаллиги – кийиниши, зеб-зийнатлари васф этилади. Васф объекти тасвири сўнгги байтгача изчил давом этишига кўра, бу ғазал композицияси яқпорадир. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган:

Ғазал сатрларидан инсоний гўзалликка муҳаббат ғоялари уфуриб туради. Тасвир маъшуқанинг тўрт қарама-қарши рангдаги либос кийиши манзараси билан уйғун равишда боради. Ғазалда мадҳ этилган ранглар, албатта, рамзий маънога эга. Шоир ранглар воситасида маъшуқа гўзаллигидан ташқари, лирик қаҳрамон кечинмалари, унинг маъшуқага муҳаббати изҳорини ифодалайди.

Рангни рамзийлаштириш матладаноқ бошланади. Шоир қарама-қарши тўрт рангдаги либосни инсон жисми яралишига боис бўлган тўрт унсурга қиёслайди:

*Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр,
Тўрт унсур кисватидур, гўйиёким, жон кияр.*

Ранглар ва кийимлар тасвири асарни ўзига хос манзара – портрет ғазал даражасига етказган. Натижада, ўрта аср ўзбек кийиниш маданиятини мукаммал эгаллаган сиймо сурати шаклланган.

Ғазал бугунги китобхонга XV аср кишисининг қуйидаги кийим-кечалари ҳақида аниқ тасаввур бериши билан ҳам мароқлидир: ҳулла – безакли, нозик, нафис кийим; ўзбаки гулнори тўн – ўзбеклар кийган анор гулли қизил тўн; лемуи терлик – сариқ ичкўйлак; шигоф – ипақдан калаваланган арқон, белбоғ; катон – канопдан тўқилган, ёруғликка чидамсиз, нозик кийимлик; қаптон – устдан кийиладиган ҳашаматли тўн; санжоб – силовсин ва олмахон терисидан ишланган тўн ва ёпинчик.

Бунингдек «тўрт ранги мухталиф» тасвири воситасида ғазал яратиш форс-тожик мумтоз адабиётида ҳам, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам ноёб ҳодиса бўлиб, у Навоий услубигагина хосдир. Хатто, Навоийнинг ўз ғазалиётида ҳам бундай мураккаб ғазални бошқа учратиш кийин. У рангни қўллаш усулига кўра, Ё. Исҳоқов уч гуруҳга бўлган (Навоий поэтикаси. Тошкент, «Фан», 1983, 124–125-бетлар) ғазалларнинг бирор турига ҳам мос келмайдиган, алоҳида турдаги ғазалдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

...ЁР УЗАР БЎЛСА МУҲАББАТ РИШТАСИН...

*Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одакий бўлса, пари бирла малакдин ори бор.*

*Кеча улким чирманур бир гул била, не тонг, агар
Фунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изҳори бор.*

*Йўқ ажаб булбулга гул шавқидин ўлмоқ зорким,
Пардин ўқ жисмига сончилгон ададсиз хори бор.*

*Белингу лаълинг хаёлоти била кўнглум эрур
Анкабутеким, онинг жон риштасидин тори бор.*

*Сунбули зулфи агар ошуфтадур, айб этмаким,
Гул юзида ётқон икки нозанин бемори бор.*

*Айлаб ўзни масту беҳуд, чиқмасун майхонадин
Кимки, мендек давр элидин кўнглида озори бор.*

*Эй Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор.*

(Наводир уш-шабоб, 181-ғазал).

Алишер Навоий ғазалиётида бугунги инсоний, оилавий муносабатларда ҳам ибрат бўлгулик ҳаётий сабоқлар, кечинма, мулоҳазалар мужассам асарлар кўп.

Бу ғазал Навоий ижодий тақомилининг учинчи босқичида яратилган ва дастлаб «Наводир ун-ниҳоя» девонига жойлаштирилган бўлиб, унда етарли ҳаётий тажриба, ҳаёлий эмас, мавжуд турмуш кузатишлари заминида юзага келган ижтимоий ҳулосалар мужассамлашган. Яқпора тузилишга эга бу ғазал рамали мусаммани мақсур вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ғазалнинг биринчи байтиёқ вафо, садоқат, фидойилик каби олижаноб инсоний туйғулар билан йўғирилган. Ягона инсон муҳаббати билан яшаш, ўз севгилисига садоқат Навоий замонида қанчалар долзарб ижтимоий муаммо бўлса, бизнинг давримизда ундан ҳам муҳимроқ ижтимоий-ахлоқий муаммодир. Ўз умр йўлдошларига содиқ яшайдиган, ҳаттоки, «Пари бирла малак»ка қайрилиб боқишдан орланадиган чин севги соҳиблари Навоийнинг юксак орзусидир. На-

вой шундай ошиқона орият – одабийликнинг асосий шартларидан эканлигини алоҳида уқтиради. Бу Навоийнинг шохбайтларидан бўлиб, унда шоир мазмун салмоқдорлиги ва таъсирчанлигини тарди акс (терс такрор) санъатини «малаксиймо париваш» ва «пари бир-ла малак» шаклида маҳорат билан қўллаган. Шоир вафо асосига қурилган ҳаётнинг инсон фароғати ва камолоти учун нақадар ижобий аҳамиятга эга эканлигини иккинчи байтдаёқ кўрсатади:

*Кеча улким чирманур бир гул била, не тонг, агар
Гунчадек ҳар субҳ ўлуб хандон нашот изхори бор.*

У оилавий фаровонликдан баҳраманд кишини тонгла гул-гул очилиб, чор атрофга чирой улашаётган, муаттар ҳидлар таратаётган гунчага киёслайди.

Ҳазал ўзига хос тузилишига кўра, мавзу ва ғояни баён этиш, уни бадиий шарҳлаш ва умумлашма хулоса чиқариш каби қисмлардан иборат бўлади. Юқорида биринчи қисмнинг ифодасини кўрдик. Учинчи байтдан мавзу ва ғояни бадиий шарҳлаш бошланади.

Шоир юқорида севиқли ёр васли ғаниматлиги ҳақида фикр юритган эди. Энди ўша фикрни қувватлаш мақсадида гул ва булбул тимсолида айрилиқ изтиробини манзараларини ҳам чизади.

*Йўқ ажаб булбулга гул шавқидин ўлмоқ зорким,
Пардин ўқ жисмига сончилгон ададсиз хори бор.*

Мумтоз шеърятимиз саҳифаларида булбулнинг гулга шайдолигини акс эттирувчи минглаб байтларни кўздан кечириш мумкин. Уларнинг аксариятида булбулнинг гулга муносабати тавсифий характерда, ахборот тарзида баён этилган. Навоий эса мазкур байтда бадиий фикрни ҳаётий тафсиллар билан асослаш йўлидан борган. Шоирнинг талқинича, булбулнинг гулга бўлган муҳаббатига унинг шайдолигигина эмас, балки ҳамдардлиги ҳам боисдир. Гулга булбулнинг ҳамдардлиги боиси шундаки, булбулнинг жисмига пардан ясалган ўқлар каби тиканлар санчилган. Худди шунингдек, гулнинг бадани ҳам тиканлар билан ўралган. Гулнинг мана шу озурдажонлигига куюниш булбулнинг гулга меҳрини янада кучайтирган.

Бадиий фикрнинг бу қадар топқирлик ва нафосат билан асосланиши Шарқ бадиияти илмида «хусни таълил» деб юритилган. Рамзий образлар орасидаги бундай мутаносиблик асосида реал инсоний муносабатлар ётади. Инсоннинг инсонга муҳаббати замирида ҳам маҳбубанинг фақат ташқи чиройидан баҳрамандлик эмас,

балки унинг маънавий оламига яқинлик, у билан ҳаммаслақлик, ҳамдардлик мужассам бўлади.

Кейинги байтдан махбуба гўзаллигининг муайян қирралари ва гўзал шавқидаги муҳиб кечинмалари аёнлашади:

*Белингу лаълинг хаёлоти била кўнглум эрур
Анкабутеким, онинг жон риштасидин тори бор.*

Тасвир доирасига махбубага доир бел ва лаб, муҳибга доир кўнгул образлари тортилган. Уларнинг тасвири анкабут, жон риштаси ва тор образлари орқали юзага чиқарилган. Бадий маҳорат ҳар қандай дағал жисм ёки ёқимсиз жониворни нафислаштириш қувватига эга бўлади. Навоий ғазалиётида моҳирона қўлланган бундай образлардан бири «анкабут» – оддий ҳашарот ўргимчакдир. Бир қарашда, ҳеч бир ижобий хусусияти сезилмайдиган, хусусан, нафис адабиётдан йироқ бу жонивордан шоир лирик тасвирга хос қандай имконият топдйкин? Ўзи тўқиган торларда ўрмалаб юриш анкабутнинг ҳаёт кечириш тарзи. Унинг ҳаётини ўша торларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир лирик қахрамоннинг кўнгли ҳолати билан анкабут торлари орасида монандлик кўради. «Бел» ва «лаъл» образларига «жон риштаси» мутаносиб келади ва шу усул билан шоир белнинг ингичкалиги, лабнинг нафис-юпқалигига ишора қилади. Байтдаги образлар муносабатидан «бел ва лаъл – кўнгулнинг жон ришталари», деган фикр англашилади. Шу йўсинда ошиқ қалбининг муддаоси назокатли тарзда англатилади.

Навбатдаги байт ғазални яратиш чоғидаги Навоий илҳоми ва санъаткорлигининг авж нуқтасидан далолат беради:

*Сунбули зулфи агар ошуфтадур, айб этмаким,
Гул юзида ёткон икки нозанин бемори бор.*

Шоир зулф ва кўз тасвирини яратмоқчи бўлади. Ҳайратомуз йўл тутиб, бу икки аъзонинг жонли тасвирини вужудга келтириш учун уларни бир-бирига поэтик восита сифатида хизмат қилдиради. Биринчи мисрада «Сунбул» ва «ошуфта» сўзлари биланоқ зулфнинг таъриф тасвирини бериб қўя қолади. Ғазалхон маъшуқа зулфини «ошуфта сунбул» сифатида тасаввур эта бошлайди. Лекин унга сунбулий зулфнинг паришон ва ғамгинлиги боиси ноаён. Бу ҳолнинг сабабини аён этиш, демакки, зулф тасвирини янада кучайтариш мақсадида шоир кўз образига мурожаат қилади. Гул чехранинг сузук ва мастона кўзларини «икки нозанин бемор»га менгзайди. Яна

хусни таълил санъатининг нодир имкониятидан фойдаланиб, зулф ҳолатини кўзлар ахволи манзараси билан асослайди. Бу иккала мисрадаги тасвир чунонам бир-бирига эш ва чамбарчас боғлиқки, уларни бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир бунда сабаб ва оқибатнинг диалектик таносубига эришган. Биринчи мисра байт бадииятидаги оқибатни ифодаласа, иккинчи мисра сабабни англатади.

Навоий олтинчи байтда лирик мазмунни бадиий якунлашга ўтади:

*Айлаб ўзни масту бехуд, чиқмасун майхонадин
Кимки, мендек давр элидин кўнглида озори бор.*

Шоир бадиий тугалланмани ғазалнинг дастлабки қисмлари билан мантиқий узвийликда яратади. Биринчи ва олтинчи байтлардаги «кимки» сўзлари муайян тоифадаги кишиларни англатади. Илк мисрадаги «кимки» – «бир малаксиймо париваш ёри бор», яъни 1–6-байт оралиғида тасвирланган гўзаллар ишқидан баҳраманд бахтиёр киши образи. Олтинчи байтдаги «кимки» эса – «Бир малаксиймо париваш ёр»дан ҳижрон чеккан (ўз замондошларидан озордан ўзга роҳат кўрмаган), 1–6-байт мобайнида хусну жамоли зухур этган гўзаллар васлидан бенасиб «ушшоқи зор» тимсоли. «Мен» сўзи қўлланмаганда ҳам, бу тимсол замиридаги Навоийнинг ҳаётий сиймосини таниб олар эдик. Чунки ғазалнинг навоийвор тузилиши, тасвир табиати, бахтиёр ошиқ билан «кўнглида озори бор», «масту бехуд» ринд киёфасининг киёси буни аниқ айтиб туради. Бу сатрлар ғазал мухлисларида Навоийнинг шахсий изтиробларига яна бир бор ҳамдardлик туйғуларини уйғотади.

Шоир ғазални нақадар зукко мушоҳада билан бошлаган бўлса, шунчалик теран ҳаётий ўғит билан якунлайди:

*Эй Навоий, ёр узар бўлса муҳаббат риштасин,
Келмас ўлса ул сенинг сори, сен онинг сори бор.*

Бир-бирини тан олмаслик, худпарастлик, такаббурлик иллоти ҳар қандай инсоний муносабатларга ҳамиша раҳна солиб келган. Шоир айрилик хавфидан огоҳ этади ва ўзликдан кечиб, ёр васлига сазовор бўлиш, уни қадрлашни маслаҳат кўради.

Бу назмий хулоса асрлардан бери ўзининг ҳаётий қудратини сақлаб келмокда. У Навоий замондошлари учун қанчалик қадрли бўлса, бизнинг давримиз фарзандлари ва келажак насллар учун ундан ҳам кўпроқ сабоқ бўлгулик аҳамиятга эга.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

БҮРК ЎРНИДА БОШ ЭЛТУР

*То турраси торинда ҳар сори тугунлардур,
Заъф ичра сўнгаклардин ҳар сори бўғунлардур.*

*Дарёву булут эрмаским, оҳ ила ашкимдин
Ҳам ер юзида кўллар, ҳам кўкта тутунлардир.*

*Шак йўқки, ёруткайсен кулбамдаги зулматни,
Ҳажрингда манга, эй ой, билсангки, не тунлардур.*

*Оворава саргардон ишқ аҳлига боқ ҳар ён
Ким, водийи дард ичра не навъ қуюнлардур.*

*«Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур»,
Атфоли гаминг ичра бас турфа ўюнлардур.*

*Жисмимда туганларни айб айлама, эй зоҳид
Ким, сабр илиги тиккан хирқамда юрунлардур.*

*Ичканда Навоий май, дайр аҳлига сур ўлмиш,
Солғил қулоқ, эй носих, ул ёнки, не унлардур.*

(«Наводир уш-шабоб», 187-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ўрта ёш лирикасига мансуб. Етти байтдан иборат. Ишқ мавзуида ёзилган. Услубига кўра, ғазалнинг шарҳи ҳол турига мансуб. Композициясига кўра, якпора ғазал. Ҳазажи мусаммани аҳраб вазнида яратилган:

Мафъулу, мафоилун мафъулу мафоилун

Ғазалнинг ғоявий мазмуни лирик қаҳрамоннинг ишқ изтиробларида кечирган кечинмалари тасвири асосига қурилган. Ғазал анъанавий руҳга эга. Унда кўпроқ муболаға, ташбеҳ, истиора санъатлари қўлланган. Маъшуканинг «турраси» – сочи торидagi тугунлар туганмас хижрон, очилмас бахт, ушалмас орзуни ифодалайди. Ана шу тугунлар ошиқ «сўнгаклар (и) дин ҳар сори бўғунлар» – тузалмас жароҳатлар ҳосил қилади. Бизга дарё ва булут бўлиб кўринган нарсалар асли лирик қаҳрамон оҳидан кўкка чирмашган тутунлар, кўз ёшларидан ер юзида ҳосил бўлган кўллардир. Шундайин ҳазин ва дардчил тасвир изчиллиги асар сўнгигача сақланади. Бироқ барча байтлардаги тасвир анъанавийлигича қолмайди. Баъзи байтлардаги тасвир ҳайратланарли даражада оригинал:

*Жисмимда туганларни айб айлама, эй зоҳид
Ким, сабр илиги тиккан хирқамда юрунлардур.*

Байтдаги асосий ғоя лирик қаҳрамоннинг сабр-бардошли эканлигини васф этишдан иборат. Буни шоир тимсолий тарзда – баданимдаги доғлар тўнимга сабр қўллари билан тикилган ямоқлардандир, дея тасвирлайди. Ирсоли масал усулида битилган «Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур» байти ҳам диққатга сазовор. Унда ҳозирги тилимиздаги «Саллани олиб кел деса, каллани олиб келмоқ» иборасининг Навоий давридаги маънодоши қўлланган.

Ҳазал замондошларимизни гўзалликка муҳаббат, севгига садоқат руҳида тарбиялайди.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЛЎЛИВАШ САНЪАТИ ТАСВИРИ

*Не лўливашдур ул қотилки, қон тўкмаккадур яксар,
Қиё боқмоқлари поки, итик мужгонлари ништар.*

*Юзидинким хижилдур гул – паришон ҳар тараф кокул
Сочиб гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.*

*Югурмакликда ҳар гумбазки, секрир ул маҳи гулҳад,
Гули меҳр олдорар беҳад, уёлур гунбази ахзар.*

*Чу лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола кўргузди узори давридин чамбар.*

*Либоси нози часпондур, гаҳе туз қадди чавгондур,
Замоне гўйи ғалтондур, зиҳе чобук, зиҳе дилбар.*

*Бошига сийм ўлуб паррон, тушуб гирдиға анжумсон,
Тулуъ эткан киби ҳар ён қамар атрофида ахтар.*

*Тўкуб қон неши ғам бирла, очиб майдон ситам бирла,
Олиб таблу алам бирла кўнгуллар кишварин яксар.*

*Жунун шамъин қилиб равшан, кўнгулга телбалиқдур фан,
Паридек бўлғали парранда ул шўхи парипайкар.*

*Навоий бўлди лўливашки, келмиш анга лўли хаш,
Қани бир жоми лўликашки, лўли тутса бир соғар.*

*Тама қилма фалақдин комким, ханжар қилур ошом
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар.*

(«Наводир уш-шабоб», 194-ғазал).

Навоийнинг йигитлик даврида битилган бу ғазал ишқий мавзуда. Унда ошиқнинг маъшуқага эмас, балки санъат шайдосининг гўзал санъаткорга ишқивозлиги тасвирланган. Ғазал аниқ бир воқеа таъсирида ёзилган. Навоий яшаган даврда лўлиларнинг эл орасида томоша кўрсатиши халқ театрларининг илк кўриниши эди. Мазкур ғазалда ёш Навоийнинг ана шундай томошалардан бирида ўйинчи лўлининг кўрсатган найранглари, санъаткорлиги ва сеҳргарлигидан олган завқ-шавқи, ҳайрат ва таассуротлари изчил ифодаланган. Ўн байтдан иборат бу асар услубида воқеа тасвири билан лўливаш таърифи уйғунлашиб кетган. Композициясига кўра, у воқеабанд ғазалдир. Ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Шоирни лўлининг ўйинларигина эмас, балки гўзал сиймоси ҳам мафтун этади. Шунинг учун ғазалда икки нарса кузатилади: бирилўли санъаткорнинг эҳтирос билан тасвирланган назмий портрети, иккинчиси – у кўрсатган томошаларнинг тафсилоти. Шоир лўлининг ранги ва қиёфасига хос ифодалар танлайди. Лўлининг олмосдай ялт этиб кетувчи ўткир нигоҳини «Қиё бокмоқлари поки, итик мужгонлари ништар», дея тасвирлайди. Шундай нигоҳ фақат лўлиларга хос, шунинг учун бошқа гўзаллар нигоҳи тасвирида бундай ифодани учратмаймиз. Мана бу байтда ҳам лўлининг хос тасвири берилган:

*Юзидинким хижилдир гул – паришон ҳар тараф кокул
Сочиб гулбарг уза сунбул, тўқуб кофур уза анбар.*

Шоир талқинича, лўливаш юзи олдида гул шунинг учун уятлики, унинг кокуллари ҳар тарафга силкиниб, гулбарг сингари юзи узра сунбул – хушбўй, қора рангли ўсимлик сочади, кофурваш, яъни оқ тусли бадани узра анбар – хуш исли нарсалар аралашмасидан тайёрланадиган хушбўй қора модда тўқади ва ҳуснига жозиба бахш этади. Қора танли инсон кўркини бу қадар маҳорат билан мадҳ этиш жохон адабиёти санъатхонасида ҳам кам топиладиган ҳодиса.

Шоир лўливаш санъатидан шу қадар руҳланганки, санъат тасвирига бахшида байтлар қўш қофия касб этган, уларда эҳтирос ва

муסיкийлик янада кучайган. Еру кўкни ларзага солиб, чир айланиб, рақсга тушаётган лўли «кўнгуллар кишварини яксар» забт этади, боши узра ойдек ҳалқани айлантириб, турли ўйин ва усуллар намойиш этади. Навоий томошани шунчаки акс эттириб кўя қолмай, лўли кўрсатган ўйинлардан фалақдан шикоят мотивларини ифода-лашда ҳам фойдаланади:

*Тамаъ қилма фалақдин комким, ханжар қилур ошом
Янги ой шаклида ҳар шом ул лўлийи бозигар.*

Демак, «лўлийи бозигар» ҳар куни кечки пайт томоша кўрсатади. Унинг асосий томошаларидан бири ханжар ютишдек қалтис ўйин. Байтнинг замирида «Агар фалақ инсон мақсадига мувофиқ, адолат ҳукми билан айланганида, шўрлик «лўлийи бозигар»нинг куни ҳар шом ханжар ютишга қолармиди», деган хулоса ётади.

Истироавий тарзда, «лўлийи бозигар» образи замоннинг маккор ва ситамкорлигини ифодалашга ҳам хизмат қилган. Шоир фалақнинг ўзини «лўлийи бозигар» дея киноя қилишида икки асос бор. Ҳар кеч фалақ лўли каби тийра тусга киради. Маълумки, осмонда янги ой ханжар шаклида пайдо бўлади. Фалақ ҳар кеч ханжарсимон янги ойни ютиб юборади. Навоий иқрор этганидек, бундай фалақдан марҳамат кутиб бўлмайди.

Навоий мутаассир халқ лўли санъатини олқишлаб, уни мамнуният билан рағбатлантириши манзарасини ҳам алоҳида байтда чиройли чизиб берган:

*Бошига сийм ўлуб паррон, тушуб гирдиға анжумсон,
Тулуъ эткан киби ҳар ён қамар атрофида ахтар.*

Истироҳат эвазига халқ лўли бошидан кумуш тангалар сочади ва пуллар гўё ой теварагида ҳисобсиз юлдузлар пайдо бўлгани сингари санъаткор атрофига тўшалади.

Ушбу асар Навоий давридаги санъат ва унга шоирнинг эстетик муносабати ҳақида яхлит маълумот бериш билан бизнинг замонамиз учун қимматлидир.

Нусратулло ЖУМАХҶА

МЕҲР УМИДИ ТУТМАНГИЗ

*Дўстлар, аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз,
Меҳри гардун бўлсалар, кўз нуридин ёрутмангиз.*

*Гар шаҳ ўлсин, гар гадоким, солмангиз юзига кўз,
Ёдини балким кўнгулга ҳар тараф ёвутмангиз.*

*Зулм ила юз чок қилгон танга гар марҳам ёқиб,
Бутқарурбиз десалар ул захмларни, бутмангиз.*

*Эл жафосининг малоли қилса ҳар дам қасди жон,
Кўнглунгизни ғайри бекаслик билан овутмангиз.*

*Ўксуди эл майли мендин бир йўли, эй дарду ғам,
Ғаҳ-ғаҳи сиз боре бошимдин қадам ўксутмангиз.*

*Ҳажр ўтин жонимга ёқтим, кўрсангиз усрук мени,
Энди, эй панд аҳли, дўзах ўтидин кўркутмангиз.*

*Чун Навоий дашт тутти, эмди зинҳор, эй вуҳуш
Ким, башар жинсини ул мажнун сори ёвутмангиз.*

(«Наводир уш-шабоб», 212-ғазал).

Ушбу ғазални Навоий ўрта ёшларида ёзган. Асар шоир яшаган замона ва замон аҳлидан шикоятни ифодаловчи ижтимоий мавзуда битилган. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал услубан шарҳи ҳол типига мансуб бўлиб, шоир ўз замонаси ва замондошлари туфайли чеккан изтиробларини изчил изҳор эта бошлайди. Бу ғазал Навоийнинг замон ҳамда замон аҳли билан мулоқотлари, тўқнашувлари, ҳаётий муносабатларидан келиб чиқиб ғазалхонга бераётган сабоқ ва пандини ҳам ифодалайди.

Шоир биринчи мисрадаёқ «аҳли замондин меҳр умиди тутмаслик» лозим эканлигидан огоҳ этади. Байтнинг ҳар икки мисрасида «меҳр» сўзини турли маъноларда қўллаш орқали аҳли замон қиёфасидаги қарама-қарши қутбларни ёритишга муваффақ бўлади. «Меҳр» биринчи мисрада – меҳрибонлик, мурувват, шафқат, иккинчи мисрада эса – офтоб, куёш маъносида тутилгани шундай гоёвий мазмунни юзага чиқарган: аҳли замондан меҳр кутиш бе-

фойда, чунки улар меҳрсиз, мурувватсиз, шафқатсиз. Гарчи замон аҳли «меҳри гардун», яъни олам офтобидек баландпарвоз, кўзни қамаштирар даражада порлоқ бўлсалар ҳам, уларга қиё боқманг. «Меҳри гардун» ибораси шоир юксак доира ва мартабалардаги замондошларига ишора қилаётганидан далолат беради. Навоий шундай ишоралар воситасида англатишича, улар офтоб қадар юксак мавқеда турсалар-да, инсонийлик жиҳатидан меҳрсиз ва тубан. Уларнинг суратлари қуёш каби нурафшон бўлса-да, сийратларида меҳр нуридан асар ҳам йўқ.

Лирик қаҳрамонни аҳли замон шу қадар бездирганки, кейинги байтларда уларга қарши янада кучлироқ раддия, эътироз ифодаланади:

*Гар шаҳ ўлсин, гар гадоким, солмангиз юзига кўз,
Ёдини балким кўнгулға ҳар тараф ёвутмангиз.*

*Зулм ила юз чок қилгон танға гар марҳам ёқиб,
Бутқарурбиз десалар ул захмларни, бутмангиз.*

Замон аҳлидан юз ўгириш, уни инкор этиш даъвати тадриж усулида амалга оширилган. Бир мисрада шоир ноқобил замон аҳлининг юзига ҳам қарамасликни таъкидласа, иккинчи сатрда юзига кўз солиш тугул, балки унинг ёдига кўнгулдан ўрин ҳам бермаслик лозимлигини, бундай инсоний эътиборга аҳли замон арзимаслигини кучайтириб ўқтиради. Чунки улар буқаламунлардир. Ўзлари тану жонни «зулм ила юз чок қиладилар» ва яна ўзлари «ул захмларни марҳам ёқиб бутқарурбиз» деб сохта меҳрибонлик қиладилар. Бундай номеҳрибон «эл жафосининг малоли» Навоийга «қасди жон» қилганлиги, гина-кудурат ва нафратлар изҳорининг теран ҳаётий асослари бўлгани ғазалнинг руҳи, образлари, поэтик усул ҳамда ишораларидан яққол сезилиб туради. Ғазалдаги лирик қаҳрамон қиёфаси шоир шахсиятига жуда мутаносиб. Асар композицион жиҳатдан яқпора ғазалдир. Унда аҳли замонга муносабат масаласи изчил ёритилган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ДЎСТЛАР, ОЛАМ ЭЛИГА ЁРУ ҲАМДАМ БЎЛМАНГИЗ

*Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз,
Ёр ила ҳамдам демайким, ошно ҳам бўлмангиз.*

*Ошнолиғ айлабон, ўз жонингизга ҳар замон
Боиси юз минг балову меҳнату ғам бўлмангиз.*

*Еб паривашлар фиребин, сўнгра топмай илтифот,
Мен киби девонаву расвойи олам бўлмангиз.*

*Васлу айш обод қилсун халқни, эй дарду ғам,
Сиз бузуғ кўнглумдин ўзга ерга маҳрам бўлмангиз.*

*Эй висол аҳли, ул ойнинг дарди ҳажридин мени
Кўп кўруб ғамнок, сиз ҳам асру хуррам бўлмангиз.*

*Эй харобот аҳли, йўқ инсонда имкони вафо,
Мастлиғдин дев ўлунг, зинҳор одам бўлмангиз.*

*Гар Навоий васл аро бўлди залил, эй аҳли васл,
Эмди навбат сизгадур, мунча муаззам бўлмангиз.*

(«Наводир уш-шабоб», 213-ғазал)

Навоийнинг ўз замонаси ва замон аҳлига муносабатини ифода-ловчи бу ғазал ижтимоий мавзуда битилган бўлиб, у ўрта ёш лирикаси маҳсулидир. Ғазал етти байтдан ташкил топган бўлиб, уни дастлаб шоир иккинчи расмий девони «Наводир ун-нихоя»га киритган. Ғазалнинг биргина – иккинчи байтдаги «жафо» сўзи «Ҳазойин ул-маоний» нусхасига «бало» тарзида ўзгаришга учраб кўчган.

Шоир ушбу ғазални шарҳи ҳол услубида яратган. Ғазалнинг ғоявий мазмуни лирик қаҳрамоннинг аҳволи руҳиясини, «олам эли», яъни даврон аҳли билан боғлиқ кайфиятларини шарҳ этиш жараёнида юзага келган. Асар шоирнинг дўстларига чуқур ички дард ва илтижо билан мурожаатидан бошланади:

*Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз,
Ёр ила ҳамдам демайким, ошно ҳам бўлмангиз.*

Мазкур матлада шоирнинг «олам эли» билан турли инсоний муомала-муносабатлар оқибатида чиқарган аччиқ ҳаётий ҳукм-хулосалари мужассамлашган. Лирик қаҳрамоннинг ҳазин ва шикаста

кайфияти ифодасини жуда табиий қўлланган ружу санъати янада кучайтирган. Шоир биринчи мисрада «олам эли» билан «ёру ҳамдам» бўлмасликни маслаҳат беради, аммо тезда фикридан қайтиб, «олам элига» «ёру ҳамдам» тугул, ҳатто, ошно ҳам бўлиш хавфли эканлигини уқтиради.

Матлада илгари сурилган ҳаётий фикр кейинги байтларда изчил шарҳланади. Фикр асосланиб, кучайиб боради. Шундай композицияга кўра, бу асар якпора газал типига мансубдир. Матлада «олам элига» «ёру ҳамдам» ва ошно бўлиш нороволиги уқтирилса, сўнгги байтлар бу ҳолнинг сабаби ҳамда оқибатларини изоҳлашга қаратилган.

*Ошнолиғ айлабон, ўз жонингизга ҳар замон
Боиси юз минг балову меҳнату ғам бўлмангиз.*

«Ошнолиғ» – мураккаб савдо. Ошносиз яшаш – ёлғизлик, алам, изтироб, мазмунсиз ҳаёт. Ошно орттириш-чи? Ҳар ким билан ошна тутиниш мустаҳкам дўстлик ва тотув турмушни таъминлайдими? Афсуски, ошнагарчилик осон эмас, ҳаётда ошнагарчиликнинг турли кўринишлари ва оқибатларини бошдан кечириш мумкин. Шунинг учун бўлса керак, Махтумқули: «Биров билан ошна бўлай десангиз...» – дея ошнагарчилик таомили ва оғир шартларидан дарс беради. Мунис: «Кимниким дўст дедим, душмани жон топдим они», – дея фарёд чекади. Халқда «Ахмоқ дўст ёвдан ёмон» деган нақл бор. Албатта, «ошнолиғ» бахтга, саодатга муяссар этиши ҳақидаги ҳикматлар ҳам кўп. Ким ва қандай одам билан ошна-ликка киришиш, муҳаббат боғлаш, ошна-оғайнигарчилик расмини қай йўсинда бажо келтириш, айникса, маънавий қаҳатчилик замонларида, фавқулодда нозик инсоншунослик дидини тақозо этади. Аммо инсон борки, бу борада адашмай, панд емай яшаши даргумон. Навоийдек улкан инсоншунос ҳаётий тажрибадан келиб чиқиб, юқоридаги байтда изоҳлашча, адолатсиз ва меҳрсиз олам аҳлига «ошнолиғ» қилиш киши «жонига ҳар замон» «боиси юз минг балову меҳнату ғам бўлиши» муқаррар. Назаримизда, бундан шундай хулоса англашиладики, бирор инсон билан хоҳ дўстлашинг, хоҳ унга муҳаббат қўйинг, «ошнолиғ»нинг юз минг жафову машаққату ғами синовлари бардошини бўйинга олиш фарздир. Навоий шундан огоҳлантиради.

Бу олам паривашларига ҳам ихлос қўйиб бўлмайди:

*Еб паривашлар фиребин, сўнгра топмай илтифот,
Мен киби девонаву расвойи олам бўлмангиз.*

Чунки паривашларнинг фиребига учраш, домига дучор бўлиш, ишқ ўтида девонавор ўртаниб, оламга афсона бўлиш ошиқлик ше-
васи ва кисматида бор. Бу аслида фарахли, фахрли, ҳавасли ҳам.
Навоийнинг ўзи бир рубойида «Ё ошиқи зори нотавон бўлса
киши, Девонайи расвойи жаҳон бўлса киши», дея орзулаган. Хўш,
нега энди Навоий бу газалда... Бунда Навоий фақат ишқ офатла-
ридан сақланишга чорлаётгани йўқ. Байтда: «Ишқ йўлига кириб,
паривашлардан фиреб еб, илтифот кўрмай, сўнг пушаймон қилиб,
девонайи расвойи жаҳон бўлиб юрмай кўя қолинг. Бундай қисмат
ҳар кимга раво эмас ва ҳар ким бундай «бахт»га сазовор бўлолмас.
Ишқ йўлидаги кўргуликларни бизга қўйиб беринг», мазмунидаги ки-
ноя яширинган. «Дарду ғам»га мурожаат тарзида айтилган кейинги
байт шу фикрнинг мантикий давомидек янграйди:

*Васлу айш обод қилсун халқни, эй дарду ғам,
Сиз бузуғ кўнглумдин ўзга ерга маҳрам бўлмангиз.*

Лирик қаҳрамон висол шодликлари, роҳат-фароғати халққа
бахшида бўлишини, ҳижрон ғами ва ишқ дарди ўзининг вайрона
кўнглига насиб этишини илтижо қилади. Чунки илоҳий муҳаббат,
висол, олий саодат ғамдийда, дардманд кўнгилларгагина маҳрам
бўлади.

*Эй висол аҳли, ул ойнинг дарду ҳажридин мени
Кўп кўруб ғамнок, сиз ҳам асру хуррам бўлмангиз.*

Шоир ўзгаларга висол, айшу ободонлик истайди. Шу билан
бирга, висол аҳлидан ҳаддан ташқари мағрурланиб кетмасликла-
ри, маҳбуби ҳажри дардидан, ғамнок ошиқ қайғусидан хурсанд
бўлмасликларини тилайди.

Вафо ҳақида қайғуга чўмган шоир лирик чекиниш қилиб, харобот
аҳли, яъни маънавий-руҳий маслакдошларига мурожаат қилади:

*Эй харобот аҳли, йўқ инсонда имкони вафо,
Мастлиғдин дев ўлунг, зинҳор одам бўлмангиз.*

Бунда инсонда вафодорлик имкони йўқ экан, у билан ҳамжинс,
ҳамжамият бўлиш ноқулайлиги муболағали ифодаланган.

*Ғар Навоий васл аро бўлди залил, эй аҳли васл,
Эмди навбат сизгадур, мунча муаззам бўлмангиз.*

Ушбу мақтада висол аҳли билан бўлиб ўтган мусохаба, муноза-рага яқун ясалади. Навоий уларни чинакам ишқ йўлига чорлайди: «Навоий манзурнинг висоли йўлида хокисорлик билан фидо бўлди, тупроққа айланди. Эй висол талабгорлари, кўп мағрурланманг, кибрланманг, пастрокқа тушинг, Ҳақ васлига эришмоқчи бўлсангиз, Навоийдан ибрат олинг, гурурдан, ўзликдан кечинг, фидо бўлинг». Ҳазалда Навоийнинг инсонпарварлик, эзгуликка хайрихоҳлик нуқтаи назари яққол кўриниб туради. Бу нуқтаи назар шоир ўз замонасидаги «олам эли»дан келадиган жабру жафо, озор, нохуш ҳодисаларни қоралаши, улардан батамом воз кечиши, «васлу айш обод қилсун халқни» дея эзгуликка, халқпарварликка тилак билдиришида аниқ акс этади. Ҳазалда инсон маънавий қиёфасидаги нотугалликдан таассуф, илоҳий бир етуклик, баркамолликка ташналик, талпиниш орзу-армонлари ҳам яққол намоён бўлади.

Лирик қаҳрамон қиёфаси шоир шахсиятига жуда яқин. Лирик қаҳрамон кечинмалари, фикр-ўйлари, ғам-андуҳлари бевосита Навоийнинг ўзи «олам эли»дан чеккан «юз минг балову меҳнату ғам» эвазига пайдо бўлгани шубҳасиз. Ҳаётга ва Навоий яшаган аср ҳақиқатига мослиги билан бу ҳазал реалистик хосиятга эга.

Аъёнавий образлари ва бошқа бадиий хусусиятлари борлигидан қатъи назар, ҳазал ниҳоятда оригинал. Ҳатто, у Навоий руҳиятига қаттиқ таъсир этган бирор воқеа-ҳодиса муносабати билан ёзилган бўлиши эҳтимол.

Ҳазалнинг «Дўстлар» ундалмаси билан бошланиши ва ҳар сатрнинг «бўлмангиз» радифи билан якунланиши одамий меҳр, куюнчаклик, ўтиниш маъносини муттасил таъкидлаб туради. Рамал баҳрининг рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилгани ҳам ҳазалнинг таъсирчан руҳи ҳамда мавзуи оҳангдорлигини таъминлаган. Оҳанг тасвири қуйидагича:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Мазкур ҳазал Навоий ижодиётида ижтимоий мазмундорлиги ва бадиий салмоғи билан алоҳида ажралиб туради. У шоирнинг «Дўстлар, аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз» бошланмали ҳазали билан ғоявий-бадиий хусусиятларига кўра жуда ҳамоҳанг. Ҳатто, у ҳазалдаги фикр-умумлашмалар бу ҳазалда янада муфассал шарҳланган, шоирнинг нуқтаи назари яна ҳам қатъийлашган. Навоийнинг бу ҳазаллари шоирнинг ўз ижодида ва умуман, ўзбек

адабиётида кўплаб шу руҳдаги рубобий асарлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Масалан, XIX аср шоири Шермуҳаммад Муниснинг «Дўстлар, менсиз даме оҳанги ишрат қилмангиз» сатри билан бошланувчи ғазали шу ғазаллар таъсирида яратилган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЮЗУНГ ҚУЁШМУ – ҚУЁШ ЮЗУНГМУ

Деди: «Кўзум қичишур», – айтдимки: «Бода томуз»,
Деди: «Не ҳожат анга бода, маст эрур онсиз».

Бутар гул ичра ғаҳе ғунча, лек очилмас,
Юзунгда турфадурур кулгуси била ул оғиз.

Кўзум ёшин оритиб гар туганмаса, тонг эмас,
Ажабдурур сочибон суйинг қуруса тенгсиз.

Юзунг қуёшму экин ё қуёш юзунгму экин
Ки, қайси қайси экин, фарқ эмас, нечукки эгиз.

Итинг изига кўзум суртсам, ғариб эрмас
Ки, «айн» шакли била нақш ўлур аёғдин из.

Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Тобуқ қилиб, юкунуб тустигон ичинда қимиз.

Ҳамиша муғбачаву раз қизи фидоси бўлай
Ки, дайр пирига арзир бу навъ ўғил била қиз.

Чу даври чарх эрур боиси ғаму меҳнат,
Кўнгул фароғатини жом давридин олингиз.

Нечук йироқ бўлали пири дайру муғбачадин,
Навоийё, чу аларнинг муриду бандасибиз.

(«Наводир уш-шабоб», 218-ғазал)

Навоийнинг қарилик лирикасига хос бу асар мавзуига кўра риндона ғазалдир. Тўққиз байт мобайнида май, пири дайр ва муғбача мадҳи ҳамда маъшуқа тасвири уйғунлашиб кетган. Демак, ғазал услубан аралаш турга мансуб. Мужтаси мусаммани махбун мақтуъ вазнида битилган:

Мафоилун фаилотун мафоилун фаълун

Ғазал марказида «пири дайру муғбачанинг муриду бандаси», «ҳамиша муғбачаву раз қизи фидоси бўлиш» ни орзулаган лирик қаҳрамон – ринд образи туради. Ғазалнинг бошдан-оёқ бутун мундарижаси шу ринд ҳис-туйғулари изҳоридан вужудга келади. Бу ғазалнинг якпора композиция касб этишига сабаб бўлган.

Мавзу ва унинг ёритилишига кўра, ғазал аҳъанавий характерга эга. Бироқ у қатор оригинал фазилатлардан ҳам холи эмас. Ғазалнинг оригинал хусусиятларидан бири шуки, у шоирнинг қарилик даврида яратилганига қарамай, ифода услуби нихоятда содда:

*Юзунг қуёшму экин ё қуёш юзунгму экин
Ки, қайси қайси экин, фарқ эмас, нечукки эгиз.*

Бу байтдаги бадиий соддаликнинг омили тажохули орифона санъатидир. Бошқа байтларда ҳам шоир мураккаб ифода усуллари-дан сақланган.

*Итинг изига кўзум суртсам, ғариб эмас
Ки, «айн» шакли била нақш ўлур аёғдин из.*

Маъшуқа ити оёғининг изи, кўз ҳамда «айн» ҳарфи шаклларидаги ўхшашликдан шоир янги бадиий имконият очган.

Ғазалдаги майгина эмас, қимиз таърифи ҳам қизиқарлидир:

*Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Тобуқ қилиб, юкиниб тустиғон ичинда қимиз.*

Бу байтда ўзбек халқининг қадимий қимизхўрлик одати, қимизнинг она сутидек ҳалоллиги таърифи ва ўзбекнинг қимиз тортиш маданияти тасвири мароқлидир. Нихоят, XV аср ўзбек ҳаётига оид яна бир нарса – қимиз қуйиладиган идиш – тустиғоннинг қадах, жом, соғар образлари сингари ғазалга олиб кирилиши Навоийнинг бадиий кашфиётидир.

Мақтадан олдинги, лирик чекиниш тарзидаги байтда шоир дарвон дардларига табиий равишда риндона кушойиш излайди:

*Чу даври чарх эрур боиси ғаму меҳнат,
Кўнгул фароғатини жом давридин олинғиз.*

Замон етказган машаққатларга жом фароғати қарама-қарши қўйилади. Бу Навоийнинг замондошларига дўстона маслаҳати, тасаллиси эди. Ғазал ҳаётга муҳаббат майлларини ифодалаши билан замонамизга яқиндир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

...ЙУҚМУ УЁТ, ЭЙ ВОИЗ?!

*Неча ёлгон сўзу музҳик ҳарокот, эй воиз,
Мажлис аҳли юзидин йўқму уёт, эй воиз?!*

*Дедилар: «Панд ила тавсанлигин элнинг ўқсуг»,
Ким деди: «Тепкилу минбарни ушот», эй воиз?!*

*Хуру жаннатни кўп ўқдунг, магар ул ён элни
Юборурга қиласен қатъи ҳаёт, эй воиз?!*

*Ёшурун дардимадур ашку эмас нутқингнинг
Асаридин юзум узра қатарот, эй воиз.*

*Кеча ичмак маю кундуз демак, ичманг ани,
Ҳикмат ичра бу эрур яхши сифот, эй воиз?!*

*Ўзгача бўлмоқу ўзгача ўзин кўрсатмоқ,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз!*

*Дайр пири қулидурменким, агарчи май ичар,
Бори бор ўз ишида анга сабот, эй воиз!*

*Элни чун зарқ намози сўзига жамъ эттинг,
Тортғил тафриқага эмди салот, эй воиз!*

(«Наводир уш-шабоб», 286-ғазал).

Матладаноқ англашилиб турибдики, мазкур ғазал ижтимоий-ахлоқий мавзуда яратилган. Ғазалда шоирнинг маънавий-ахлоқий хулосалари мужассамлашган. Саккиз байт ҳажмида воизга танқидий муносабат изчил, тадрижий акс этган якпора ғазал. Рамали мусаммани махбунни мақтуъ вазнида битилган:

Фоилотун фаилотун фаилотун фаилун

Ғазал услубида хитоб ва изҳор оҳанги етакчилик қилади. Ғазалнинг ғоявий мазмуни, унда яратилган умумлашма образнинг ҳаётӣй, ҳаққонӣй қиёфаси жуда катта замонавий тарбиявий аҳамиятга эга. Унинг ҳар бир сатрини мутолаа қилар экансиз, Навоӣй ҳажвий ғазалига асос бўлмиш воизга монанд замондошларимиз қиёфаси кўз олдингизда гавдаланаверади. Масалан, матлада ваъзхон нотиқнинг халқни ҳақиқатдан чалғитишга, ёлғонни зўракилик билан ўтказишга қаратилган масҳараомуз хатти-

ҳаракатлари кескин танқид қилинади ва унга танбеҳ берилади. Бу танқид бугунда минбарлардан мураккаб ҳаёт ҳаққониятларини ҳаспўшлаш учун фойдаланадиган, ижтимоий ёлғонни санъат даражасига кўтарадиган нотикларга ҳам тегишли. Умуман, Навоий назмидаги воизни қандайдир китобий, анъанавий ва фақат Навоий замонасигагина мансуб сиймо сифатида қарамаслик керак. У ҳаётӣй образ бўлиб, Навоий воизга ҳам, воизнинг эл орасида панд-насиҳат ўқиши, ваъз айтишига ҳам қарши бўлмаган. Ижтимоий ёлғон ва сохтагарчиликни касб этган, ўзи маънавий-ахлоқӣй жиҳатдаи етук бўлмай туриб, маънавий-ахлоқӣй мавзуларда ваъз айтадиган воизларни қоралаган.

Воизни гайриахлоқӣй фаолиятдан огоҳ этиш, танбеҳ билан бошланган ғазалнинг кейинги байтларида унинг қилмишлари талабга номувофиқлиги асосли равишда, кескин ҳажвий руҳда тасвирланади:

*Дедилар: «Панд ила тавсанлигин элнинг ўксут»,
Ким деди, тепкилу минбарни ушот, эй воиз!*

*Хуру жаннатни кўп ўқдунг, магар ул ён элни
Ўборурга қиласен қатъи ҳаёт, эй воиз.*

Воиздан халқни ибодатга, итоатга, инсофу диёнатга, одобу маърифатга чорлаш талаб этилган. У бу вазифани маданий-маърифий тариқада, ишонтириш, тушунтириш йўли билан амалга ошириши лозим бўлган. Аммо у ислом ва шариат талабларига номувофиқ тарзда, зўравонлик ва маданиятсизлик йўсинида иш тутган. Навоийнинг муболағасича, жазовага тушиб, «минбарни тепиб ушотган». Воизнинг маслағи фуқарони дунёга хирс қўймасликка, охиратни ўйлашга ўргатишдан ҳам иборат бўлмоғи лозим эди. У бу вазифасини ҳам суиистеъмом қилади, жаннатни, халқ тирикчилигини зудлик билан тўхтатиб, ёппасига жаннатга қувғин қилгудек важоҳат билан таъриф-тавсиф этади. Халқни таркидунёчиликка, тушкунликка, умидсизликка мубтало этувчи бундай воизлар ҳақли равишда халқпарвар шоирнинг қахру ғазабига сабаб бўлади.

Воизнинг мискин, йиғлоқи ваъзидан содда халқ билан бирга Навоийнинг ҳам чехрасида ғаму ғусса, кўзларида ёш шашқатор. Содда халқ-ку таъсирчан ва жуда ишонувчан. Аммо Навоий дарди, кўз ёшлари боиси ҳам ваъзнинг таъсирими?

*Ёшурун дардимадур ашку эмас нутқингнинг
Асаридин юзум узра қатарот, эй воиз!*

Навоий халқнинг авомлигидан, воизнинг ҳийлагарлигидан дард чекади. Демак, унинг юзидаги кўзёш қатралари воиз нутқининг таъсиридан эмас, балки кўнглида яширин инсоний дардидандир. Шоирнинг сохта воизга нафрати, асардаги сатирик руҳ байтма-байт кучайиб боради. Мана бу байтларда воизнинг шахс сифатидаги ижтимоий қиёфаси фош этилади:

*Кеча ичмак маю кундуз демак, ичманг ани,
Ҳикмат ичра бу эрур яхши сифот, эй воиз?!*

*Ўзгача бўлмоқу ўзгача ўзин кўрсатмоқ,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз.*

Бу сатрлар воситасида Навоий ўз замонасида сохта воизларнинг иккиюзламачилиги, риёкорлиги ва буқаламунлигини ошкор этиб, эл аро шармандасини чиқарган. Навоий маънавий қиёфа собитлиги борасида воизга майхона пирини ибрат қилиб кўрсатади:

*Дайр пири қулидурменким, агарчи май ичар,
Бори бор ўз ишида анга сабот, эй воиз!*

Кўринадики, иккиюзламачилик, тутуриқсизликка қарши ички маънавий сабот, тутуриқ тарғиб этилган. Аммо афсуски, «кеча ичмак маю кундуз демак, ичманг ани», «ўзгача бўлмоқу ўзгача ўзин кўрсатмоқ» иллатлари бизнинг давримиздаги айрим зиёли ва раҳбарлар табиатида ҳам сақланган. Навоийнинг мазкур ғазалидан чиқадиган сабоқлар кексаю ёш ҳар бир замондошимиз маънавиятини камол топтиришда асқотади. Зотан, Навоий ғазалнинг хулоса байтида «Элни чун зарқ намози сўзига жамъ эттинг, Тортғил тафриқага эмди салот, эй воиз», дея воизни номатлуб йўлдан қайтишга, асл инсоний маслакка киришга чорлаган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЙЎҚТУР КИШИ АҲЛИ ВАФОДИН ХОКРОК

*Қўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,
Кирпиким шабнам тўкулган сабзадин намнокрок.*

*Бу кўнгул ғамнокидин то шодмон кўрдум сени,
Истарам ҳар дамки, бўлғай хотирим ғамнокрок.*

*Лайли андин қўйди Мажнун кўнглида рахти ғамин
Ким, йўқ эрди манзил ул водийда андин покрок.*

*Ўйла мужгон ханжарига ёпишибдур дурри ашк
Ким, магар андин ятиме йўқтурур бебокрок.*

*Лабларингдин жон олурда барча эл қулдур санга,
Жон берурда бир қулунг йўқ бандадин чолокрок.*

*Одамийлиқ туфрогин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқтур киши аҳли вафодин хокрок.*

*Неча ўқлосанг, Навоий кўнгли захминроқ бўлур,
Кўрмадук захмеки, тиккан сойи бўлғай чокрок.*

(«Наводир уш-шабоб», 326-ғазал)

Навоийнинг йигитлик лирикасига мансуб бу ғазал шоир умри йигитлик мавсумининг дарду изтироблари билан йўғирилган. Инсоннинг дардманд табиятини бундан ҳам гўзал ва таъсирчан тасвирлаш қийиндир. Биринчи сатрнинг ўзидаёқ бир асарга татиғулик мазмун мужассам. Унда инсоннигина эмас, балки у атиги бир заррасини ташкил этган бутун табиятнинг дарди ифодаланган. Субҳ пирохани чоклиги шунчаки ташбеҳ учун осмондан қоғозга кўчирилган манзара эмас. Оламга мунавварлик, жон, жамол, ҳаракат бағишловчи Оллоҳ – Нур васли айрилиғи зулматида бўғилган тонг самовий кўйлагининг ёқасини йиртиб чок этади. Хижрон тунида тўлганган лирик қаҳрамон аҳволи ундан ҳам оғир. Шунинг учун унинг кўкраги «субҳнинг пироханидин чокрок».

Кирпиким шабнам тўкулган сабзадин намнокрок.

«Шабнам тўкулган сабза» – нақадар хушманзара мавжудот. Кўзёш томчилари қўнган киприк унга нақадар мутаносиб манзара! Бироқ шоир мақсади манзаранинг чиройида эмас, моҳиятида. Киприкдаги томчилар манзарадан кўра кўпроқ ғам ташийди, армон ташийди. Шунинг учун намнокрок киприклар соҳиби – ғамнокрок.

Ғазал яхлитлигича лирик қаҳрамоннинг оғриқли кечинмалари тасвирига бағишланган. Етти байт мобайнида мазкур мавзу изчил изҳор услубида ёритилган. Шунга кўра, ғазал якпора композицияга мувофиқлашган.

Ҳар бир байт юқоридаги сингари ҳайратомуз бадий тасвир лавҳалари билан музайян. Айниқса, сўнгги байтлар фалсафийлиги,

лирик қахрамоннинг манзурга фидойилиги, вафодорлиги тасвири билан ажралиб туради.

*Лабларингдин жон олурда барча эл қулдур санга,
Жон берурда бир қулунг йўқ бандадин чолокрок.*

Бунда лирик қахрамоннинг маҳбубага элдан айрича садоқати ўз ифодасини топган. Ҳазалда инсондаги вафо фазилати бениҳоя улуғланади. Кейинги байт бундай улуғ хислат камдан-кам кишиларга ҳослигидан далолат беради:

*Одабийлик туфроғин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқтур киши аҳли вафодин хокрок.*

Байтнинг замирида ётган маъно шуки, агар фалакнинг гардиши инсониятнинг туфроғини (яъни, тупроққа айланган жасадини) илоҳиёт елларига бағишлайдиган бўлса, афсус-надоматлар бўлсинким, вафо аҳлидин кўра хокрок, яъни илоҳиёт елларига ҳамроҳ бўлишга сазовор, илоҳиётга қўшилиб-қорилиб, сингиб кета оладиганлар топилмайди. Бу сўфиёна дунёқараш ва мантиқ маҳсули, албатта. Сўфиёна бўлишидан қатъи назар, ҳазалда умуминсоний ва инсонпарвар, эзгуликка молик ғоя илгари сурилган. У илоҳиёт воситасида бўлсада, инсонларни вафодор бўлишга, вафосизлик офатидан таассуф тортишга чорлайди.

Ҳазал рамали мусаммани мақсур вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

БУКУН АҲЛИ ЖАҲОНДИН ХАСТАХОТИРМЕН...

*Букун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам
Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки, жондин ҳам.*

*Мени жону жаҳондин ҳажр вақтиким малул эткай
Ватан ё мулқдин худким, десун бал хонумондин ҳам.*

*Кўнгулдин жонға еттим, эй ажал, неткай халос этсанг
Мени ул телбадин, ул телбани мен нотагондин ҳам.*

*Не айрилмоқдурурким, ёр то айрилди, айрилмиш
Кўнгул мендин, фиғон кўнглумдину ўтлар фиғондин ҳам.*

Манга жононсиз ўлмоқ яхшироқ, эй Хизр, юз қатла,
Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри жовидондин ҳам.

Нафас қатъ ўлди ул юз фурқатидин, кўзгу келтурманг
Ки, мен эмди қутулдим ибтилосии имтиҳондин ҳам.

Ёмон-яхшига кўп зулм этмагилким, гар будур даврон,
Қутулғунг, кимки ондин яхшироқ йўқ, мен ёмондин ҳам.

Итига тўйма, дарбониға бўлсун муттақо ўлсам,
Таним ул кўйдин олманг, бошим ул остондин ҳам.

Фақиҳу – Каъба, ринду майкада хушдур, Навоийким,
Сенинг ёдинг била мундин эрур озода ондин ҳам.

(«Наводир уш-шабоб», 398-ғазал).

Навоийнинг йигитлик лирикасига мансуб бу ғазал ҳижрон мавзуда битилган. Ғазалдаги тўққиз байтнинг бари шоирнинг шарҳи ҳоли изҳорига қаратилган.

Ғазал шоирнинг энг ижтимоий салмоқдор асарлари сингари жаҳон ва аҳли жаҳондан шикоят билан бошланади. Биринчи мисрада изҳор этилган аҳли жаҳон ва жаҳондаги хастахотирлик кайфияти ружуъ санъати воситасида иккинчи мисрадаёқ умумийликдан хусусийликка томон ривожлана бошлайди:

Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки, жондин ҳам.

Ҳажр бедодлиги лирик қаҳрамоннинг аҳли жаҳон, жаҳон ва жондан чеккан қайғуси билан ҳам чекланмайди. Ҳажр шоирнинг Ватан, мамлакат ва барча тирикчилик воситаларидан ҳам ғам, алам кўришига боис бўлади:

*Мени жону жаҳондин ҳажр вақтеким малул эткай,
Ватан ё мулкдин худким, десун бал хонумондин ҳам.*

Тасвир шу тарика кучайиб бораверади. Лирик қаҳрамон ўзининг руҳий ҳалокати ва унинг сабабчисини – «Кўнгулдин жонға етгани»ни англайди. Аҳли жаҳон, жаҳон, жон, Ватан, мулк, хонумон сингари бошига ишқ ва ҳижрон савдосини солган энг яқин, ишонган маҳрами – кўнгулдан ҳам қутулиш илинжида ажалга илтижо қилади: «неткай халос этсанг мени ул телбадин, ул телбани мен нотаваондин ҳам». Таассуфки, «Кўнгул мендин, фиғон кўнглумдину унлар фиғондин

хам» айрилиб бўлган. Тасвирнинг ҳаётийлиги, бадиий мантиқ сил-силасининг гўзаллигини қарангки, ёридан айрилган ошиқда кўнгил бўлмайди, агар кўнгил бўлган тақдирда ҳам, у фигонсиз бўларди, бордию кўнгил ва унинг фигони ҳам бўлса, ишқсиз кўнгул унсиз фигон чека оларди, холос.

Ҳазалда байтлар ва сатрларгина эмас, балки сўзлар, тимсоллар, кечинмалар ҳам бир-бирига занжирдай маҳкам боғланиб, мазмун изчиллигини таъминлаган. Бу ғазилат асар таркибий (композицион) жиҳатдан мусалсал ғазал сифатида шаклланишига сабаб бўлган.

Пандомуз мазмундаги мана бу байт ҳам алоҳида эътиборга лойиқ:

*Ёмон-яхшига кўп зулм этмагилким, гар будур даврон,
Кутулгунг, кимки ондин яхшироқ йўқ, мен ёмондин ҳам.*

Ёмонга ҳам, яхшига ҳам ҳаддан ташқари кўп зулм қилмаслик ҳақидаги насиҳат кимга қаратилганлиги байтдан аён эмас. Умуман, унинг муайян шахсга қарата айтилмагани ҳам дуруст. Акс ҳолда, унинг таъсир доираси чекланган бўларди. Шу ҳолича бу инсон-парвар ғоя ғазални ўқиган ва ўқийдиган барча кишиларга баробар наф келтиради. Лекин ғазалнинг мантиқ йўналиши бу фикр кўпроқ Навоий замондошларига, янада аниқроғи, унинг ҳукмдор дўсти Ҳусайн Бойқарога тегишли эканлигидан далолат беради. Давронга ишора ҳам, Навоийнинг иккинчи сатрдаги фахрияси ҳам шоир яқин кишисига мурожаат қилаётганини кўрсатади.

Шоирнинг қайси бир кун аҳли жаҳон ва жаҳондан хастахотир бўлиб қўлига қалам олиши, ғазал бошлаши мазкур ғазалнинг бирор воқеа – ишқ можароси, салтанатдаги ноҳақлик ёки муайян ижтимоий фожиа муносабати билан ёзилганидан далолат беради.

Ҳазал ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаммани солим вазнида яратилган. Тақтеъи қуйидагича:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Ҳазал оташин ва дардчил руҳи, эзгуликка, инсонийликка хайрихоҳ ғоялари билан бизнинг замондошларимизга қадрлидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЖОНИМА ВАҲШАТ КЕЛУРНИ БИЛМАДИМ

Кўнглума ёр истабон, меҳнат келурни билмадим,
Жонга етмай ул ҳануз, офат келурни билмадим.

Сувратин кўрмак таманно айлабон, кўрмай ҳануз,
Оллима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.

Мен юзин кўрмай ҳануз, эл васл этар эрмиш тамаъ,
Кўнглума мундоқ қотиқ ҳолат келурни билмадим.

Кўрмай, охир таркин эттим, ваҳки, мунглуғ жонима
Васл етмай жовидон фурқат келурни билмадим.

Ишқ кўйида бало кўп кўрмагин билдим, валеқ
Ёр таркин тутқуча ғайрат келурни билмадим.

Реш этиб кўнглумни улким, деди: «Марҳам келтурай»,
Марҳам андин ништари ҳасрат келурни билмадим.

Ул рафиқеким, анга дедимки: «Жон айлай туфайл»,
Мунча андин жонима ваҳшат келурни билмадим.

Кўнглума асҳоб зулми жанбида, во ҳасрато,
Чарх нешин марҳами роҳат келурни билмадим.

Ишқ шахроҳиға кирмакни хаёл этмақ била
Оллима юз водийи ҳайрат келурни билмадим.

Эй Навоий, қилмағунча мосиволлоҳ таркини,
Комим ичра журъайи ваҳдат келурни билмадим.

(«Наводир уш-шабоб», 402-ғазал)

Ошиқ қалбининг ишқий саргузаштлари можаросидан баҳс этувчи ушбу ғазал Навоийнинг йигитлик лирикаси маҳсулидир. Бахтга қарши келган толедан шикоят ва куюниш кайфиятлари ғазалнинг ўнала байти мобайнида изчил изҳор этилган. Бу байтларнинг яхлит, якпора композицияга бирлашишига боис бўлади. Ғазал рамали му-саммани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазалнинг лирик қаҳрамони омадсиз, иши юришмаган, у нимаики истаб интилган бўлса, тақдири азал уни тескарисига дучор қилган

холда намоён бўлади. Бунда шоирнинг ишққа оид шахсий қисмат, изтироблари ҳам, замон ва замон аҳлига муносабати ҳам тажассум топган.

*Сувратин кўрмак таманно айлабон, кўрмай ҳануз,
Оллима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.*

Лирик қаҳрамон Ҳақнинг, ёрнинг жамолини соғиниб энтикади. Аммо унинг қасдига юз минг гаройиб можаро манзари юзланади. Шоир бун «сурат» сўзи билан, орзу ва кўргулик орасидаги зидликни кучайтириб тасвирлаш учун, атай сўз ўйини тарзида ифодалайди.

*Реш этиб жонимни улким, деди: «Марҳам келтурай»,
Марҳам андин ништари ҳасрат келурни билмадим.*

*Ул рафиқеким, анга дедимки: «Жон айлай туфайл»,
Мунча ондин жонима ваҳшат келурни билмадим.*

Бу сатрлар бир қарашда мавҳум, мағзини чақиш қийиндай туюлиши мумкин. Аммо мавжуд воқелик билан қиёсан мутолаа этганда, уларнинг нақадар ҳаётийлигини англаб оламиз. Жонажон, жонга малҳам бўлувчи вафодор дўст танқислиги умуминсоний, азалий ва абадий ҳаётий муаммо. Инсоният ҳар замон ва ҳар қадамда бу муаммога мубтало бўлиб келган. Шундан Навоийнинг мазкур ғазали замондошларимиз маънавияти учун зарур. Шунинг учун ғазални ўқиганда лирик қаҳрамон билан дарддошлик туюмиз.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЙЎЛ ЭРУР БЕҲАД КОТИҚ, МАНЗИЛ ЙИРОҚ АСРУ

*Бақо дашти нечук қатъ ўлмасун айлаб мурур айём,
Қи ҳар манзил анга бир кундуру, ҳар дам анга бир гом.*

*Бўлур манзилда турмоқ муддате гом урмамоқ кўп вақт,
Бу манзил қатъио бу гомдан бўлмас даме ором.*

*Ажойиб қатъи бир манзилда гомедурки ўрнидин
Қиши тебранмайин ҳам қатъ ўлур, ҳам солилур ноком.*

*Бу янглиғ манзилу гоми зарурий чун эрур воқеъ,
Ҳам авло Каъбаи мақсуд сори боғламоқ эҳром.*

Сулуку сайр кўрмишки гар чилланишин қори
Ва ёхуд чилла ичра тифл тенгдур анда субху шом.

Эрур бу турфаким мундоқ сулуку сайр аро солик
Эмас ўз ихтиёри бирла не оғозу не анжом.

Бу андин турфароқким, етмайин мақсадқа мингдин бир,
Бу йўл қатъида туфроқ ўлдилар йўл топмайин итмом.

Мусофирким, бу йўл оллиға тушкой турфатул-айне,
Агар ўз ҳолидин ғофил бўлур, бўлғой бағоят хом.

Илоҳий, йўл эрур беҳад қотик, манзил йироқ асру,
Навоий бирла сен бўлсанг, етар манзилга аввал гом.

(«Наводир уш-шабоб», 417-ғазал)

Луғат

Бақо дашти – мангулик саҳроси, абадийлик биёбони, абадий борлиқ, ўзгармас борлиқ, фанонинг зидди.

Қаъ – узилиш, тамом бўлиш, кесилиш.

Мурур – юриш, кечиш, ўтиш.

Айём – кунлар, давр, замон, вақт.

Гом – қадам.

Дам – нафас, лаҳза.

Солилур – солинади.

Ноком – бахтсиз, омадсиз, мақсадига етмаган, ночор.

Каъбаи мақсуд – мақсад Каъбаси, кўнгил, Оллоҳ, Ҳақ таоло ҳузури.

Эҳром – ҳожилар кийими, қатъий ният белгиси.

Сулуку сайр – тасаввуфда тариқат йўли, сафари, руҳоний чиниқиш босқичлари.

Чилланишин – чилла ўтирувчи, тариқат талабларидан бири.

Тифл – бола, гўдак, чақалоқ.

Оғозу анжом – бошланиш ва охир.

Итмом – тамомлаш, охирига етказиш.

Турфатул-айн – кўз очиб юмгунча ўтадиган вақт.

Авло – аёло, яхшироқ, маъқулроқ.

Солик – тариқатга кирган одам, йўловчи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Тариқатдаги ҳол мартабаси адоғига нега етмайинким, кунлар, давр тўхтовсиз ўтмоқда, бунда ҳар бир манзил – бир кун, ҳар лаҳза – бир қадамдай гап.
2. Манзилда бир муддат туриб қолиш кўп вақт қадам ташламоқдир – бу манзилни босиб ўтиш ва бу қадам ташлашдан бир лаҳза ором олиш, тўхташ мумкин эмас.
3. Бу бир манзилни қадамлаб босиб ўтишнинг ажойиблиги шундаки, киши ўрнидан кўзғолмаса ҳам, у адоғига етади ва яна мақсадига етмай қолади.
4. Бундай манзил ва уни босиб ўтиш зарурий экан, демак, Каъбаи мақсуд – Ҳақ ҳузурига етишиш учун қатъий ният қилиш (бел боғлаш) яхши.
5. Бундай руҳоний тариқат сайрини киши кўрганми? Унда чилла ўтирган қори билан чиллали чақалоқ тенг, кеча ва кундуз, тонг ва шом ҳам баробардир.
6. Яна ажойиби шундаки, бундай руҳий-маънавий сайр, Худо дийдорини истаб сафар қилишга йўловчи (солик) ўз ихтиёри билан кирган эмас ва яна шуниси ҳам борки, бу йўлнинг бошланиши ва охири ҳам йўқ.
7. Ва яна ҳам ажойиброғи шуки, тариқатга кирганларнинг мингдан бири мақсадига эриша олмайди, бу йўлни босиб ўтиш учун ўзлари тупроққа айландилар, аммо йўл тамом бўлмади.
8. Сафарга чиққан одам (солик, мусофир) агар бир лаҳза ўз ҳолидан беҳабар бўлса, мақсадга етолмай, хом ҳолда қолади.
9. Йўл беҳад қаттиқ, манзил жуда узоқ, лекин, Парвардигоро, Сен Навоий билан бирга бўлсанг, ўша манзилга у биринчи қадам қўйиб, мақсадига эришади.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Навоийнинг орифона ғазалларидан бири бу. Орифона ғазалларни ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Чунончи: 1) тасаввуф истилоҳларини қўллаб, ушбу таълимот асослари, талабларини тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 2) ваҳдатул вужуд фалсафаси асосида ҳақиқий ва мажозий ишқни солиштириб тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 3) фақру фано мақомига кўтарилган ошиқи покбоз ҳолатларини тасвирловчи ғазаллар, ишқдан руҳий озодлик

топган кишининг изхори дардини ифодаловчи ғазаллар ҳам шу қаторга киради.

Келтирилган ғазалда эса тасаввуф истилоҳлари шарҳи ҳам, тариқат йўлига кирган йўловчи (солик)га дуч келадиган қийинчиликлар, бундан соликнинг руҳий ҳолатлари ҳам бирга олиб тасвирланган. Чунончи, бақо, манзил, гом, сулуку сайр каби тушунчалар ғазал байтларида қайта-қайта тилга олиниб, шулар атрофида фикр баён этилади. Чунки ушбу ғазалда тариқат кишисининг Оллоҳ томон руҳий-маънавий сайру сафари тасвирланган. Бундай сайрда нафақат фоний бўлмоқ талаб қилинади, балки шу билан бирга, бақо даштини босиб ўтиш ҳам лозим бўлади. Бақо дашти деб бу ерда Навоий сайри иллаллоҳ (Оллоҳ томон сайр)ни назарда тутган. Сайри иллаллоҳ Сайид Жаъфар Сажжодий луғатида бундай тушунтирилган: «Оллоҳ томон сайрнинг ниҳояти бор ва бу шундан иборатки, солик Худони танигунча сайр қилиши керак ва у худони танигандан кейин сайри иллаллоҳ тугайди ва сайри филлаллоҳ (Оллоҳда сайр) бошланади. Ва сайри филлаллоҳнинг охири йўқ» («Фарҳанги мусталаҳоти урафо». 242-б.).

Демак, солик бақо даштини босиб ўтмасдан мақсадга эришолмайди. Бақо дашти (сайри иллаллоҳ) ҳам бир неча манзиллардан иборат. Манзил деб тасаввуфда руҳий-маънавий юксалиш босқичлари – мақомотлар назарда тутилади. Навоий тасвиридаги солик – иродали, қатъият билан олий мақсадга интилувчи шахс. Шу боис, у ҳар куни бир манзил – мақомни ўзлаштириши мумкин. Зеро, ҳар нафас олиш унинг наздида бир қадам босишдай гап, дейди шоир.

Бу байт мазмунида Оллоҳ томон интилган одам учун вақт тушунчасининг нисбийлиги ҳам баён этилган. Солик учун макон ва замон писанд эмас, бунда руҳ ҳаракатда, парвозда, жисм эса, ҳатто, бир жойда туриши ҳам мумкин. Шунинг учун солик муайян манзилда «тўхтаб тургандай» бўлса-да, аммо манзилни босиб ўтишдан бир нафас тинчимайди. Ана шундай ўрнидан кўзғолмасдан зарурий руҳий қадамлар ташлаб олга бориш насиб этилган кишига Каъбаи мақсуд – ғайб олами, Оллоҳ ҳузурига тайёрланиш (эхром боғлаш) мумкиндир. Бундай одамни беинтиҳо муҳаббат оҳанрабодай тортади, унинг чилла ўтириши ҳам шарт эмас.

Қизиғи шундаки, деб тасвирлайди шоир бу сулуку сайрда соликнинг ихтиёри ўзида эмас, у «сарғузашти»нинг бошланиши ва охири-ни ҳам ҳис қила олмайди. Ян кўйи хаммор истадаки, бу йўлга ният

қилиб кирганларнинг мингдан бири мақсадига эришади ёки йўқ, кўплари йўлнинг охирини тополмай (охирига етолмасдан), ҳалок бўладилар. Ана шундай оғир йўл бу. Бу йўлга кирган йўловчи бирор лаҳза ўзидан ғофил бўлмаслиги керак, яъни ҳеч бир ҳолатда чалғимасин, фақат ва фақат олий мақсад – Ҳаққа етиш ишида ёнсин. Аммо агар Оллоҳ сен билан бирга бўлса, бу беҳад оғир йўлни босиб ўтиш мумкин дейди, Навоий ғазалнинг охириги байтида. Демак, валилик, Ҳаққа восил бўлиш Худо танлаган одамлар насибасидир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

НОДОНЛИКНИ АНГЛАМОҚ – ДОНОЛИК

*Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолиғим,
Ваҳки, зоҳир бўлди расволиқ уза расволиғим.*

*Ул паридин айру, бас, девоналиғдин девмен,
Заъфу қовмоғлиғ эмас кўйида нопайдолиғим.*

*Туфроғ ўлдум ул қуёш ҳажриндаву суд этмади,
Чархи сойирдек ани истай жаҳонпаймолиғим.*

*Гарчи тушти шамъдек бошимға ўт, бўйнуғма тийғ,
Бўлмади кам шоми ҳижронингда побаржолиғим.*

*Ҳуснаро чун ўйла фард ўлдунги, йўқ ҳамто санга,
Ишқинг ичра хуш келур даҳр аҳлидин яктолиғим.*

*Соқие, май берки, бу дайри қуҳан авзойида
Бўлди ўз нодонлиғимни англамоқ донолиғим.*

*Эй Навоий, кўп ниҳон тутқум, ва лекин оқибат,
Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолиғим.*

(«Наводир уш-шабоб», 432-ғазал).

Навоийнинг ўрт
ни маҳзуф вазнид

Фоило

Етти байт доир
турига мансуб. М
композицион жиха

илган бу ғазал рамали мусамма-

боилотун фоилун

итилган. Ғазал услубан изҳор
иэчил ёритилиши ғазалнинг
нишига сабаб бўлган.

Лирик қахрамоннинг ишқий кечинмалари тасвири мобайнида шундай донишмандона фикр изҳор этиладики, у ғазалнинг шоҳ сатрини ташкил этади:

Бўлди ўз нодонлигимни англамоқ донолигим.

Нақадар ҳаётий ва умрбоқий фалсафа! Ҳақиқатан, чинакам билимдон одам ўзини доно ҳисобламайди. Чунки у ўқигани, идрок этгани, билгани сари, яна нималарни билмагани, тушунмаётгани, нималарни билиши, англаши кераклиги унинг ўзига аёнлашиб боради. Яъни, у ҳали кўп нарсани билмаслигига иқрор бўлиб боради. Олам тилсимларини ечгани сайин унинг олдида янги, сеҳрли оламлар пайдо бўла бошлайди. У эса тобора донишманд, улугвор, айти пайтда, камтарин сиймога айланади. Мазкур мисрадаги ҳикмат замирида ҳам улуг Навоийнинг худди шундай мўътабар шахсияти акс этган.

Ғазалнинг бадиатан яхлит ва тугаллиги нодир композицион-услубий санъатлардан радд ул-матла асосида юзага келган. Биргина «Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолигим» сатри лирик мазмун, руҳий ҳолат тасвири ибтидосини ифодалайди ва уни мантикий интиҳосига етказди.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ҚОН ЮТУБ УМРЕ ЖАҲОН АҲЛИДА ...

*Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.*

*Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғда чун вафодор истадим.*

*Билмадим, олам элида йўқтурур мутлақ вафо,
Ваҳки, умре улча йўқтур, соғиниб бор истадим.*

*Улки топилмас башар жинсида, воҳ, ғафлат, кўрунғ,
Ким пари хайлида мен девонаи зор истадим.*

*Сирри ишқимни кўнгул, кўз бирла фош этмак не тонғ,
Қалби тардоманни чун мен соҳиб асрор истадим.*

*Шайх бирла хонақаҳдин чун ёруғлуқ топмадим,
Дайр пири хизматиға кўйи ҳаммор истадим.*

қилиб кирганларнинг мингдан бири мақсадига эришади ёки йўқ, кўплари йўлнинг охирини тополмай (охирига етолмасдан), ҳалок бўладилар. Ана шундай оғир йўл бу. Бу йўлга кирган йўловчи бирор лаҳза ўзидан ғофил бўлмаслиги керак, яъни ҳеч бир ҳолатда чалғимасин, фақат ва фақат олий мақсад – Ҳаққа етиш ишида ёнсин. Аммо агар Оллоҳ сен билан бирга бўлса, бу беҳад оғир йўлни босиб ўтиш мумкин дейди, Навоий ғазалнинг охирига байтида. Демак, валилик, Ҳаққа восил бўлиш Худо танлаган одамлар насибасидир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

НОДОНЛИКНИ АНГЛАМОҚ – ДОНОЛИК

Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолиғим,
Ваҳки, зоҳир бўлди расволиқ уза расволиғим.

Ул паридин айру, бас, девоналиғдин девмен,
Заъфу қовмоғлиғ эмас кўйида нопайдолиғим.

Туфроғ ўлдум ул қуёш ҳажриндаву суд этмади,
Чархи сойирдек ани истай жаҳонпаймолиғим.

Гарчи тушти шамъдек бошимға ўт, бўйнуғма тийғ,
Бўлмади кам шоми хижронингда побаржолиғим.

Хуснаро чун ўйла фард ўлдунгки, йўқ ҳамто санга,
Ишқинг ичра хуш келур даҳр аҳлидин яктолиғим.

Соқийё, май берки, бу дайри куҳан авзойида
Бўлди ўз нодонлиғимни англамоқ донолиғим.

Эй Навоий, кўп ниҳон тутқум, ва лекин оқибат,
Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолиғим.

(«Наводир уш-шабоб», 432-ғазал).

Навоийнинг ўша ёшларида яратилган бу ғазал рамали мусамманни маҳзуф вазнида ёзилган:

Фоильтун, фойлоти, фойлотун, фойлун

Етти байт доирасида ишқ, маънавиёт ишқитилган. Ғазал услубан изҳор турига мансуб. Мавзуси, бошқача қангизчил ёритилиши ғазалнинг композицион жиҳати тасвирловчи ғазнишига сабаб бўлган.

Лирик қахрамоннинг ишқий кечинмалари тасвири мобайнида шундай донишмандона фикр изҳор этиладики, у ғазалнинг шоҳ сатрини ташкил этади:

Бўлди ўз нодонлиғимни англамоқ донолиғим.

Нақадар ҳаётӣй ва умрбоқий фалсафа! Ҳақиқатан, чинакам билимдон одам ўзини доно ҳисобламайди. Чунки у ўқигани, идрок этгани, билгани сари, яна нималарни билмагани, тушунмаётгани, нималарни билиши, англаши кераклиги унинг ўзига аёнлашиб боради. Яъни, у ҳали кўп нарсани билмаслигига иқдор бўлиб боради. Олам тилсимларини ечгани сайин унинг олдида янги, сеҳрли олампалар пайдо бўла бошлайди. У эса тобора донишманд, улуғвор, айна пайтда, камтарин сиймога айланади. Мазкур мисрадаги ҳикмат замирида ҳам улуғ Навоийнинг худди шундай мўътабар шахсияти акс этган.

Ғазалнинг бадиатан яхлит ва тугаллиги нодир композицион-услубий санъатлардан радд ул-матла асосида юзага келган. Биргина «Ёр маълум айламиш ошиқлиғу шайдолиғим» сатри лирик мазмун, руҳий ҳолат тасвири ибтидосини ифодалайди ва уни мантикий интиҳосига етказди.

Нусратулло ЖУМАХҲОЖА

ҚОН ЮТУБ УМРЕ ЖАҲОН АҲЛИДА ...

*Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.*

*Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эзур,
Эрмас эрди ёрлиғда чун вафодор истадим.*

*Билмадим, олам элида йўқтурур мутлақ вафо,
Ваҳки, умре улча йўқтур, соғиниб бор истадим.*

*Улки топилмас башар жинсида, воҳ, ғафлат, кўрунғ,
Ким пари хайлида мен девонаи зор истадим.*

*Сирри ишқимни кўнгул, кўз бирла фош этмак не тонғ,
Қалби тардоманни чун мен соҳиб асрор истадим.*

*Шайх бирла хонақаҳдин чун ёруғлуқ топмадим,
Дайр пири хизматиға кўйи ҳаммор истадим.*

*Эй Навоий, чун рафиқе топмадим, бу ғуссадин,
Ўзни бекаслик балосига гирифтор истадим.*

(«Наводир уш-шабоб», 434-ғазал)

Луғат

Башар жинси – одам авлоди, одамлар.

Тардоман – ахлоксиз, бузуқ, гуноҳкор.

Кўйи хаммор – мастлар кўчаси, майпарастрлар гузари, тасаввуфда пири комил ҳузури, ошиқлар жойи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Бутун умрим давомида қийналиб дунё аҳли орасидан бир вафодор ёр изладим. Аммо бундай одам кам топилди, гарчи мен кўп истадим.
2. Кимники жоним фидо қилиб ёр деган бўлсам, аслида у менга вафо қилмади, мен эса вафодор ёр истаган эдим.
3. Билмадим, балки олам элида ҳеч ҳам вафо йўқдир, афсуски мен бир умр вафо деб қидирибман.
4. Одам авлодида бўлмаган нарсани мен, гофил банда, парилар хайлида бор деб ўйлабман.
5. Ишқ сирини кўнгил кўз орқали фош этса ажаб эмас, чунки мен (нодон) бузуқ қалбни сирларимга эга этиб қўйибман.
6. Сўфилар хонақоҳида шайх билан яшаб ёруғлик топмагач (кўнглим ёришмагач), майпарастрлар кўчасидаги майхона пири ҳузурини истадим.
7. Эй Навоий, бу ғамлар ичида қийналиб бир ўртоқ топмадим, охири ўзимни ёлғизлик балосига гирифтор истадим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоий девонларида замондан ва замон аҳлидан задалик кайфиятини ифодаловчи бир туркум ғазаллар бор. Шулардан бир нечтаси навоийшуносликка оид тадқиқотларда кўриб чиқилган. Айтиш жоизки, бундай ғоялар ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳайрат ул-аброр», «Мажолис ун-нафоис» асарларида ҳам бор. Мавжуд тадқиқотларда бу ғоялар Навоий яшаган замоннинг нобоплиги,

шоир билан давр орасидаги зиддиятларнинг инъикоси деб талқин қилинган. Албатта, бу ҳам бор, лекин масалага кенгроқ қарайдиган бўлсак, бундай ҳасратли фарёдлар, норозилик кайфияти фақат бир давр, бир муҳит одамларининг дарду алами эмас.

Бундай кайфият Навоийдан кейинги ижодкорлар асарларида ҳам қайта-қайта зуҳур этди ва умуман, дунё адабиётида турли даврларда, турли жанрларда ёзилган асарларда инсоннинг улуғворлигини кўрсатиш баробарида унинг ноқисликлари, тубан хислатларидан куйиниш, буни бўрттириб тасвирлаш, баъзан Навоийдай ҳасрат, алам оҳангида, баъзан ҳажв ва масхара қилиш йўсинида кўрсатиб бериш бор ҳақиқат. Бу – инсонларнинг инсонийлигини қайта тиклаш, огоҳлантириш даъвати, аслида.

Иккинчи жиҳатдан, мазкур дардли ғоялар Навоий каби улуғ шахсларнинг кечинмалари ифодаси ҳам. Зеро, одам қанча буюк бўлса, унинг ҳаётга муносабати ҳам шунча теран ва залворли, қалби шунча нозик ва нажиб туйғуларга бой бўлади. У ўзига ўхшаган юксак дидли, қайноқ қалбли, маънавий олами бой, денгиздай беҳудуд ва гулдай нозик, наводай дилрабо дили бор одамларни кўмсайди, шулар билан суҳбат кургиси, дардини ёзгиси, яйрагиси келади. Навоий «ёр» деганда ана шундай буюк, комил инсонларни назарда тутган. Яъни ёр бу ерда ҳамдард, ҳаммаслак, ҳамқору ҳамният одам; туйғуси, қарашлари дилга яқин Дўстдир. Улуғ шоир ана шундай Дўст қидирарди. Бундай одамлар эса камдан-кам. Кўпчилик шоирдан мадад истар, унга суяниб ишини битирар, хожатини чиқарар, ўзини яқин тутиб манфаатини кўзларди. Юзлаб одамлар Навоий ҳимояси соясида яшардилар, яхшилик, саховат кўрардилар, лекин ишлари битгач, уни унутардилар, яхшилик эвазига баъзан билиб, баъзан билмай, ёмонликлар ҳам қилардилар. Бу эса шоир дилини оғритарди. Умуман, Навоий каби зотлар атрофида қанча одамлар парвона бўлмасин, улар ёлғизлик азобини чекардилар (афсуски, ҳозир ҳам шундай). Уни тушунадиган, руҳий мадад бўладиганлар кам эди. Балки бу ҳам бир қонуният, бир фожиали ҳолдир.

Шунда шоир гоҳ фалакдан, гоҳ ўз тақдиридан, гоҳ ёлғизлигидан нолиб шеър ёзарди, аламини асарлари қатига сингдирарди. Афсуски, аксар Навоий каби буюк шахсларнинг зиддиятли, мураккаб ички дунёси ижод завкидан туғилган пўртанали руҳий парвозию озурда дилининг дардларини бирга олиб тушунмаймиз, бир ёқлама баҳо берамиз.

Ушбу ғазални ўқиганда, ҳам реал инсоний кечинмаларнинг изҳори, шикоят ва ҳасрат оҳангининг шиддат билан оқиб келаётганига гувоҳ бўламиз ва бу дастлаб бизни руҳий тушкунликка сола бошлайди. Бироқ Навоий сўзларининг қудрати шундаки, унинг замирида вафо ва садоқат, яъни одамийлик хислатларини тиклашга даъват бор. Агар чин инсон бўлсангиз, ёрликни, дўстликни унутманг, деган фикр балқиб туради. Хуллас, Ҳаёт зиддиятлар, қарама-қаршилиқлар тўқнашувидан иборат экан, табиийки, унда руҳий кўтаринкилик билан тушкунлик ҳолатлари ҳам мавжуд ва бу ижодкор шахсларда теранроқ намоён бўлади, чунки улар жамият кўзгуси, виждон алангасидирлар. Ушбу ғазалдаги тушкунлик замирида руҳий кўтаринкиликнинг афзаллиги, акс мазмуннинг ёруғлик ва беҳбудлик эканлиги шоёни ҳақиқатдир. Шу боис, шоир умид билан: «олам элида мутлақ вафо йўқдай» бўлиб кўринса ҳам, «соғиниб бор истадим», дейди. Умидли дунё ҳикмати эса олади, зеро улар абадий эмас, соғинч, умидворлик билан умрга маъно кўшиш, таскин, тасалли бериш яхшироқ. Бунинг устига, ана шу соғинч илоҳий ишқ сирин билан кишини боғлайди, чунки айни ана шу сир руҳга қувват, дилга мададдир, бунинг хонақа шайхи ҳам англаши қийин. Шу боис лирик қаҳрамон дайр пири – илоҳий ишқ билан қалби тўлган орифни излаб, ошиқлар кўчасига боришни истайди.

Шу муносабат билан ғазалнинг бешинчи байтини ўқувчилар тўғри тушунишларини хоҳлардим. Бунда шоир *кўнгил*, *кўз*, *қалб* тимсолларини қиёслаб, ошиқ ҳолатидаги бир жиҳатни тасвирлаб берган, яъни ошиқ ишқини қанча яширмасин, у ошкор бўлади, чунки кўз билан қалбга ишониб бўлмайди, кўз кўрганини қалбга етказди, қалб эса ўзгариб турувчи, беқарор ва «бузуқи». Бунда араб тилидаги «қалб» сўзининг турфа маъноларни билдиришига ишора бор: қалбнинг бир маъноси юрак бўлса, яна бир маъноси – ўзгариб туриш («қаллоб»), яна бир маъноси беқарорлик, ишониб бўлмайдиган нарса. Шу учун уни «бузуқи» ҳам дейдилар. Шундай экан, уни сирларга посбон қилиб қўйса, ошиқни не қўйларга солади, дейсиз?

Навоий бунда ҳам инсондаги хусусиятларнинг хилма-хиллиги, бевафоликларни таъкидлаб, ўз ёлғизлигини баён этишга имкон топган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ИШҚ АРО ШОХУ ГАДО ТЕНГДУР...

*Бир паривашким, кўнгул девонадур савдосидин,
Гар эрур бандангки, озод ўлманг истиғносидин.*

*Ошиқ ўлса шоҳу маъшуқи гадо, билким, чекар
Ишқ ғавғоси ани хайлу сипаҳ ғавғосидин.*

*Ошиқ ўлгон аждаҳо бўлса, забун ўлмоқ керак
Жавр тортиб ишқ кўйи мўрининг ийзосидин.*

*Не ҳавоедур ҳавойи ишқким, ҳар пашшаси
Туъма айлар ақлу тақво Қофининг анқосидин.*

*Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балким фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин.*

*Кимки раънолиқ била ошиқ бўлуб истар висол,
Тортингиз отиға хат ишқ аҳлининг тамғосидин.*

*Ишқ атвори Навоийга мусалламдурким, ул
Юз бало чекти, доғи ўлди анинг ихфосидин.*

(«Наводир уш-шабоб», 468-ғазал)

Алишер Навоийнинг ижодий балоғат палласи – ўрта ёш лирикаси маҳсули бўлмиш бу ғазал ишқ кудрати, ишқ аҳли мартабаси ҳақида баҳс этади. Ишқий-фалсафий мавзуда ёзилган. Мазкур мавзу изчил ёритилган етти байт якпора таркибга бирлашган. Ғазал услубан таъриф ва тавсиф уйғунлашган аралаш турга мансуб. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазалда ишқнинг сеҳри, қуввати муқобилида шоҳу гадо, аждаҳо ва мўр (чумоли) муносабатлари фалсафий ахлоқий жиҳатдан талқин этилади.

*Ошиқ ўлса шоҳу маъшуқи гадо, билким, чекар
Ишқ ғавғоси ани хайлу сипаҳ ғавғосидин.*

Аёнки, аввало, ишқ ичра тенглик фалсафаси илгари сурилаётир. Навоий наздида, ошиқ шоҳу унинг маъшуқи гадо бўлиши мумкин. Инсонпарвар шоир бунда ҳеч бир номувофиқлик, тенгсизлик, айб кўрмайди. Зотан, Навоий назмидаги гадо образи бизнинг бугун-

ги тасаввуримиздаги тиланчи эмас, балки софдил, ҳалол, хоки-сор, мағрур, адолатпеша, олийҳиммат оддий инсон. Шунинг учун подшоҳнинг шундай инсонга муҳаббат қўйиши, Навоий назарида, фақатгина инсоний тенглик эмас, ҳаттоки, катта ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этади. Байтда ифодаланганидек, «ишқ ғавғоси», яъни ошиқ шоҳнинг гадо маъшук меҳру шафқатиға муяссар бўлиш бо-расидаги интилишлари уни лашкар тортиб урушиш, истилочилик ҳаракатларидан чеклайди. Байтда шоҳнинг гадо билан тенглик ғоя-сидан ҳам кўра, ишқнинг улугвор қувватиға сигиниш туйғуси усту-вор мавқеда турибди.

Олдинги байтда ишқ инсонга ўзлигини енгил, ўз ахлоқи, дунёқараши, маслагини ўзгартиришга лойиқ ирода бағишлаши васф этилган бўлса, эндиги байтда ишқ савдоси олдида ошиқнинг нақадар ожизлиги кўрсатилади:

*Ошиқ ўлғон аждаҳо бўлса, забун ўлмоқ керак,
Жавр тортиб ишқ қўйи мўрининг ийзосидин.*

Байтдан англашилишича, ошиқ аждаҳосифат одам ёхуд қудратли, қаҳрли, ёвуз аждаҳо бўлса ҳам, бошиға ишқ савдоси тушгач, шу қадар нотавон ва бечораҳолға айланар эканки, ишқ кўчаси, яъни маъшуқа яшайдиган маскан чумолиси озори ёки уялтиришидан ҳам азият чекиб, енгилар экан. Ишқ қаромати рўпарасида чумоли заифлиги-ю аждаҳо зўравонлиги ҳам ҳечдир. Шарҳланган байтлар-дан чиқадиган ибратомуз ҳикмат шуки, ишқ шундай эзгу хислат-ға эга эканки, у босқинчи шоҳни тинчликпарвар ҳукмдорға, ёвуз аждаҳони беозор жонзотға айлантириши мумкин.

Мана бу сатрларда ғазалда қуйланаётган ғоя ҳадди аълосига кўтарилади ва шоҳбайт яралади:

*Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балким фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин.*

Буни шоҳбайт дейишимизга боис шуки, унда олдинги сатрлар-даги фикрлар тадрижи олий нуктаға кўтарилган. Шоҳбайт ғазалнинг бутун ғоявий-бадий моҳиятини ўзида таъриф ва умумлашма тарзи-да мужассамлаштириб турибди. Мазкур байтнинг бадий қимматини шу ғазалда тутган ўрни билангина чеклаш ҳам гайриилмий хулоса бўларди. У, умуман, Навоий ижодиёти ва дунёқарашида муҳим ўрин тутди. Унда Навоий ижодиётидаги ишқ фалсафаси, шоҳ ва гадо

муносабатлари баҳсининг якуни, хулосаси яққол акс этган. Навоий кўп асарларида мазкур масалалар бўйича қайноқ баҳсу мунозаралар юритган, лекин ҳеч бирида бу байтдагичалик нуқтаи назарини «Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур» дея узил-кесил, дангал, тушунарли, лўнда ифодаламаган эди. Шунга қўшимча, улуғ мутафаккир «агар ишқ торожига учраб, ишқ ва маъшукқа фидойилик туфайли гадолик қиладиган бўлса, бундай гадо шоҳ билан тенггина эмас, ҳатто, шоҳдан устун ҳам» деган ғояни илгари сурадики, бу Навоийнинг ишққа, шоҳу гадога муносабати мавқеининг энг мутараққий нуқтасидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЖАМОЛ ВАСФИ

*Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин?*

*Кўзи қаҳринму дейин, кирпики заҳринму дейин,
Бу кудурат аро рухсори сафосинму дейин?*

*Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин,
Бу қатиқ дардлар аро васли давосинму дейин?*

*Зулфи доминму дейин, лаъли каломинму дейин,
Бирининг қайди, яна бирнинг адосинму дейин?*

*Турфа холинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мовий кўнглак уза гулранг қабосинму дейин?*

*Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин?
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин?*

*Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эп,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?*

(«Наводир уш-шабоб», 483-ғазал)

Ғазал Навоийнинг қарилик лирикаси маҳсули. Ишқий мавзуда битилган. Ғоявий моҳияти – ишқни улуғлаш. Тавсиф ва изҳор уйғунлашган, аралаш турда яратилган. Композицион жиҳатдан яқпора ғазал. Яхлитлигича тажохули орифона санъати асосига

қурилган. Мураддаф. Рамали мусаммани махбунӣ маҳзуф вазнида яратилган:

Фоилотун фоилотун фаилотун фаилун

Ҳазал ёрнинг ғўзаллиги ва мафтункорлигига ҳайратдан бунёдга келган. Асар бадииятини ғўзагида тазод санъати ҳам турибди. Ёр ғўзаллигининг чексиз даражада мукамаллиги, шу билан бирга, ошиққа жабру ситамининг чидаб бўлмас миқёсдалиги тазоднинг икки қарама-қарши қутбини ташкил этади.

Биринчи байтда: ёр мафтункорлигининг қайси бир қиррасини васф этай, нимасини айтай, дея сўз очади шоир билиб билмасликка олиш, орифларча «нодонлик» усулида. Ёйдай қошларини айтайми ёки қоп-қора кўзларини айтайми? Чиройда улар бири биридан ошиб тушади!

Иккинчи байтда эса шу ғўзалликнинг ситамкорлигидан ҳайрат изҳор этади ошиқ: менга боқишда кўзлари қаҳрли эканлигини айтайми ёки киприклари баданга оғритиб ботадиган тикан ё зирпачадай заҳарлилигини айтайми? Қайси бир жафокорлигини айтсамки, дардим енгиллашса! Ё бу азоб-уқубатлар ичра кўзимга нур, руҳимга ҳузур бағишлайдиган мусаффо чехрасини айтайми? Бу байтда «кўз қаҳри» ва «киприк заҳри» – «рухсор сафо»лиги билан қарама-қаршилиқда тазод ташкил этади. Эътибор бераётган бўлсангиз, байтлар аро таҷоҳули ориф, тазод билан бирга кўш қофия санъати ҳам изчил давом этмоқдаки, бу асарнинг ниҳоясида мусажжа ғазал сифатида тақкомиллашишини таъминлайди. Биринчи байтда «ё», «қаро», «бало» сўзлари, иккинчи байтда «қаҳр» ва «заҳр» сўзлари ўзаро қофияланиб сажни юзага чиқармоқда.

Учинчи байтда шу услуб давом этади. Шоир ишқ дардини айтайми ё ҳажрнинг оғирлигини айтайми ёки бу ҳар иккиси етказган жароҳатга васли берган шифосини айтайми, дея ҳайратланадиги, бундан оддий бир инсон эмас, балки ўзи дард бериб, давосини ҳам ўзи берадиган бир мўъжизавий ёр ҳақида гап кетаётганини тасаввур қилиш мумкин.

Тўртинчи байтда шоир «зулфи доминму дейин» деганда ёрнинг зулфини тузоққа ўхшатади, ғўеки зулф тимсолидаги тузоқ ошиқ жонини исканжага олади. Аммо мисра давомидида ёр лабидан тарададиган жонбахш сўзлар васф этилади. Ҳайратланарлиси шундаки, уларнинг бири жон қасдида бўлса, иккинчиси жоннинг ҳалоскори-

дир. Ушбу мазмунга «дом» билан «калом» ўртасидаги зидлик ва «домин» – «каломин» қўшқофияси зийнат бўлиб турибди.

Бешинчи байтда шоир изчил тасвирланиб келаётган маъшуқа портретини қиёмига етказди, тугалланма манзара – қиёфа яратади. Ернинг «турфа холи» ва ниҳолдай қоматини чизиб бўлгач, уни ҳаворан қўйлақ ва қизил тўнга буркаб пардозлайди.

Олтинчи байт шоҳбайт даражасида гўзал. Унда руҳ ва мазмун бошқа байтларга нисбатан бир поғона юксалади:

*Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин?
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин?*

Ишқ изтиробларидан шикоят, ёр жамолидан шакаргуфторлик қилаётган лирик қаҳрамон дардлари ижтимоий тус олади. Ҳазалнинг мазмун мундарижаси кенгайди, ғоявий салмоғи ортади. Ишқий тасвирдан гўёки лирик чекиниш қилади. Ишқ кўйида шундай ҳолатга тушиб турганимда чархнинг ранжу ғуссасини ва дунёнинг жабру ситамларини ҳамда буларнинг ҳар бири жонимга нечоғлиқ азоб беришини айтмай қўя қолай, буларнинг олдида ёр ва ишқнинг уқубатлари ҳеч нима, дегандек бўлади лирик қаҳрамон.

Ҳазалнинг тугалланма байти ўзининг санъаткорона мазмуни ва шакли билан ҳусни матла даражасига кўтарилган. Унда биргина «эп» сўзининг моҳирона қўлланганининг ўзиёқ асарни нодир санъат намунасига айлантирган. Бор-йўғи бир бўғин ва икки товушдан иборат «эп» сўзи «Навоий асарлари луғати»да ҳам, «Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да ҳам изоҳланмаган. «Эп» сўзини изоҳлаш эп қўрилмаган ёки четлаб ўтилган.

Ҳозирги адабий тилимизда ҳам кам қўлланадиган, «бажариш, уддалаш қобилияти» маъносини ифодалайдиган ушбу сўзнинг «эп билмоқ: ўзига маъқул, муносиб билмоқ», «эп бўлмоқ: маъқул, ўринли бўлмоқ, тўғри келмоқ», «эп кўрмоқ: маъқул кўрмоқ», «эпга келмоқ: дуруст, маъқул ҳолатга келмоқ, яхши бўлмоқ», «эпга олмоқ (ёки солмоқ): мақбул, дуруст ҳолга келтирмоқ», «эпи(дан) келмоқ: уддасидан чиқмоқ; машқини олмоқ; ўрганмоқ; эглай оладиган бўлмоқ», «эпини қилмоқ: йўл топа олмоқ, иложини қилмоқ» каби маъно турлари «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да замонавий ёзма адабиёт мисоллари орқали батафсил изоҳланган. Жонли ҳаёт жараёнида халқ бу сўзнинг янада қизиқроқ маъно қирраларини қўллайди.

Мазкур ғазалнинг тугалланма байтида «эп» сўзи қойилмақом қўлланган. Ушбу байтдаги «эп» сўзи – калит сўз ва таъбир жоиз

бўлса, шоир маҳорат билан битирган ғазал кошонасини шу калит сўз билан қулфлаган. Яъни, ғазал мазмунига якун ясаган. Шу боисдан, Навоий асарлари тилидаги сўзларни изоҳлаганда, бу сўзни четлаб ўтиш мумкин эмас эди.

Ғазалда шоирнинг асосий мақсади ёрнинг гўзаллик сифатларини тавсифлаш. Дарвоқе, Навоий байтлар силсиласида бу вазифани тажохули орифона услубида юксак бадиий санъаткорлик билан уddалаган. Аммо шоир камтарлик юзасидан мақта байтда: «Эй Навоий, шунча чиройли таъриф-тавсифлардан кейин маҳбуба ҳусну жамолини, феъл-атворини, ишқининг сеҳру синоатини эплаб тавсиф этдим, таъриф-тавсифнинг эпини келтирдим, дея ғурурланма. Сўз аввали – ғазал бошланмасида ёйдаи қошларини айтайми ё қоп-қора кўзларини айтайми деган бўлсанг, ҳамон ўшандаи вазиятда – тасвирга ожиз, лолу хайрон қолиб турибсан-ку», деб ўзига ўзи маломат қилади. Радд ул-матла санъати, яъни матла биринчи мисрасининг мақтаннинг иккинчи мисрасида такрорланиши билан зийнатланган бу тугалланма ғазалга беназир, мумтозо хотима ясаган.

Энди, тасаввур қилинг, ғазал моҳияти, сўз маъносини тушунмасдан «эп» сўзини «эт»га айлантирсак-чи? Бунда ғазалнинг мазмуни саёзлашади, сўзнинг сайқали йўқолади, жўнлашади, тасвир бадииятининг оҳори тўкилади. Таассуфки, матншунослик жараёнида шундай ҳодисалар юз берган.

«Наводир уш-шабоб» девонининг Ҳамид Сулаймон нашрида ва Натан Маллаевнинг «Алишер Навоий. Лирика» китобида ҳам «эп» сўзи тўғри ёзилган. Навоий «Мукаммал асарлар тўплами» (4-том, 350-бет) ҳамда «Тўлиқ асарлар тўплами» (2-жилд, 488-бет)да «эп» сўзи «эт»га айлантириб юборилган.

Биз неча йиллар мобайнида бу хатони ҳофизлардан кўриб келдик. Чунки аксарият маҳоратли ҳофизларимиз ҳам ғазалнинг муסיқий ижросида «эп» сўзини «эт» тарзида талаффуз этадилар. Кунлардан бир куни шундай ижродан кейин маҳоратли ҳофиз Эркин Рўзиматов ҳузурларига бориб, шу ҳодиса ҳақида гаплашдик ва бунинг сабабини сўрадик. У киши: «Биз бундай ижроларни ёши улуг устозларимиздан ўрганганмиз, улар сўзни шундай талаффуз этганлар», – дедилар. Бу гапда ҳам жон бор. Марҳум атоқли ҳофизларимиз ушбу ғазал ашуласини ижро этганларида, ҳали Навоий асарларининг Ҳ. Сулаймон нашри ҳам, мукаммал тўплами, тўла асарлари ҳам чоп этилмаган эди. Умуман, ҳофизлар анъанавий равишда ғазал матнларини жонли ижролардан ўзлаштириб

келганлар, Навоий асарлари матнини мутолаа этишга эҳтиёж, за-
рурият ва мажбурият сезмаганлар. Шунинг оқибатида биргина
ушбу ғазал эмас, бошқа мумтоз ғазаллар мусиқий талқинларида
ҳам матний нуқсонлар учраб туради. Бу нуқсон бартараф бўлиши
учун, эндиликда бўлғуси хонандаларимизда ўзбек мумтоз ашу-
лалари матнини ёзма манбалар мутолааси ва таҳлили асосида
ўзлаштириш кўникмасини ҳосил қилиш лозим.

Навоий асарлари нашрларини синчиклаб ўрганганимизда, нуқсон
фақат мусиқий ижроларда эмас, балки матнларда ҳам мавжудлигига
икрор бўлдик. Хўш, Навоий сўзларини беихтиёр ёки ўзбошимчалик
билан ўзгартиришга ҳақимиз борми? Бунда нашрдан-нашрга матн
сийқалашиб боравермайдими? Афсуски, айрим олимларимизда На-
воий матнларини ижодий ўзгартиришга мойиллик бор экан.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун чоп этилган
«Адабиёт» дарслик-мажмуасининг 2006 йилги нашрида «эп» сўзи
айнан «МАТ» ва «ТАТ»дагидай «эт» шаклида берилган (Дарслик-
мажмуанинг шу қисми тузувчиси – С.Олимов). «МАТ» ва «ТАТ» рас-
мий академик нашр бўлганлиги учун бўлса керак, дарслик-мажмуа
тузувчиси унга ишониб ғазал матнини Х.Сулаймон нашри билан
таққослаб текширмаган. Дарслик-мажмуанинг 2010 йилги 2-нашри-
да чалкашлик янада чуқурлашган. Бир хато иккинчи хатонинг келиб
чиқишига туртки бўлган. Бунда аслиятда бўлмаган «эт» сўзи «айт»
маъносида тушунилган ва гўёки тузатиш мақсадида «айтмоқ» феъ-
лини ифодалашда Тошкент шевасидаги «эт» сўзи аралашиб қолган
дея гумон қилиниб, «эп» сўзи «айт» сўзига алмаштирилган. Мана,
матн аслиятдан қанчалар узоклашиб кетилди. Шунини унутмаслик
лозимки, «МАТ» ва «ТАТ» – мажбурий адабиёт эмас. Уни истаган
одам ўқийди, истамаган киши ихтиёрий равишда ўқимаслиги мум-
кин. Бирок дарслик-мажмуа – мажбурий адабиёт. Ундаги маълумот
мажбурий таълим жараёнида ўқувчилар онгига сингдирилади,
ғазаллар ўқитувчилар томонидан ўқувчиларга ёдлатилади. Бундан
ташқари, «МАТ» ва «ТАТ» 1000 нусхадан чоп этилган бўлса, дарс-
лик-мажмуанинг 1-нашри 526 806 нусха, 2-нашри эса 453 541 нусха
кўпайтириб тарқатилган. Биз Навоий ёдгорликларининг ноёб на-
муналарини бирор товушига ҳам раҳна солмасдан, асраб-авайлаб
ўрганишимиз лозим.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ДАРДИ БЕДАВОНИ НАЙЛАЙИН

*Кўргузар агёр юз тухмат ниҳони, найлайин,
Ёрким, сўрмай инонур, бу балони найлайин?*

*Юз жафо элдин чекиб, буким, жафогарлиққа от
Эл аро пайдо қилибмен, бу жафони найлайин?*

*Кимки, дарди бўлса, ёр айлар даво, мен ёрсиз
Дард аро ўлдум, бу дарди бедавони найлайин?*

*Дам-бадам қонимға тонуглуқ берур кўз, эй қўнгул,
Билмон, ул тардомани юзи қарони найлайин?*

*Юз вафо айлаб халойиққа, кўрубмен минг жафо,
Айламай холиққа эмди илтижони, найлайин?*

*Эй Навоий, чун ватанда бир даме хуш урмоғим
Мумкин эрмас, ихтиёр этмай жалони найлайин?*

(«Наводир уш-шабоб», 490-ғазал)

Агёрнинг-ку мунофиқ ва тухматчилиги аниқ. У зимдан лирик қаҳрамонга қилич қайрайди. Аммо ёру дўстнинг ҳам лирик қаҳрамон тарафда турмай, агёр фитнасига ишониши – дард устига кўндаланг. Шу мазмундаги матладаноқ маълумки, ғазал ёр садоқатсизлиги ҳамда ёрдан ўзгалар – агёр, эл жафоси тасвиридан баҳс этади. Бу мавзу матладан мақтага қадар изчил шарҳланади ва ғазал якпора композиция касб этади. Ғазал услубан шарҳи ҳол турига мансуб. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Асар ҳажми Навоий ғазалиётида кам учрайдиган ҳажм – олти байтдан иборат. Навоийнинг ёрсизликдан ошқора шикояти камдан-кам ғазалларда акс этган. Шундай қайғу изҳори мазкур ғазалнинг марказий байтларидан бирида келади:

*Кимки дарди бўлса, ёр айлар даво, мен ёрсиз
Дард аро ўлдум, бу дарди бедавони найлайин?*

Бундаги ёр образи севикли маъшукани ҳам ва ундан кўра кенгроқ – дўст маъносини ҳам қамраган. Шунга кўра, бу байт улуғ шоирнинг қарилик чоғида дилга яқин дардкаш тополмай қийналганининг тарихий гувоҳидир. Чунки ғазал Навоийнинг қарилик лирикасига мансуб.

Хар бир ғазалда Навоийнинг кўз образига лирик қаҳрамоннинг муайян ҳолатига мутаносиб равишдаги тасвир яратганини кўрамиз:

*Дам-бадам қонимга тонуғлуқ берур кўз, эй кўнгул,
Билмон, ул тардомани юзи қарони найлайн?*

Маълум бўладики, аламноқ лирик қаҳрамон кўзлари дам-бадам қон рангини олади. Аммо шоир бу қонталаш кўзларини «қонимга гувоҳлик берувчи ҳаёсиз», дея атайди, «ул тардомани юзи қарони найлайн?» дея мутойиба қилади. Қочиримли «тардомани юзи қаро» ифодаси Навоийнинг «Жонға чун дерман: «Не эрди ўлмаким кайфияти?» сатри билан бошланувчи ғазалида ҳам кўзга нисбатан айнан мутойибали усулда қўлланган. Бу унинг айнан қўлланадиган қиёмига етган образ эканлигини кўрсатади.

Мана бу байтлар Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари воқеалари билан боғлиқ кайфиятларни ифодалайди:

*Юз вафо айлаб халойиққа, кўрубмен минг жафо,
Айламай холиққа эмди илтижони, найлайн?*

*Эй Навоий, чун Ватанда бир даме хуш урмоғим
Мумкин эрмас, ихтиёр этмай жалони найлайн?*

Дастлабки байт Навоийнинг халққа, халқнинг Навоийга муносабатига сарҳисобдек туюлади. Улуғ шоир, илм ва маданият ҳомийси, халқпарвар давлат арбобининг ўз умри мобайнида халойиққа қанчалик наф келтиргани маълум. Бунинг эвазига минг жафо кўрганини ғазалдан англаб турибмиз. Байт муаллифдаги художўйликни ҳам маълум даражада асослаб турибди. Бандаларига ишонч, эътиқод қолмагач, Оллоҳнинг ўзидан нажот кутмай илож қанча? «Халойиқ» ва «холиқ» сўзлари ўртасидаги маънавий-лафзий яқинлик асосига қурилган сўз ўйини ҳам шу мазмунни таъкидлаб турибди. «Найлайн» радифи бутун ғазал доирасида лирик қаҳрамоннинг чорасиз ҳолатини эслатиб туради.

Сўнгги байт Навоий умрининг охириги йилларида тазйиқ ва таъқиблар туфайли она шаҳридан бесаранжом бўлганлигидан далолат беради. Умуман, ағёру ёр жафосидан шикоят билан бошланган лирик асар тобора ижтимоий мазмун касб этиб, шоирнинг ҳасби ҳоли ҳақида маълумот берувчи биографик ғазал сифатида яқунланган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ФИГОНИМДИН ФАЛАК ҒАМГИН

Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон,
Куюндек ҳар замон бир кўрмаган водийда саргардон.

Не андуху малолимға балият даштидек ғоят,
Не савдою жунунумға маломат баҳридек поён.

Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афгон, сиришким қон.

Заифи дарди ғампеша, наҳифи меҳнатандеша,
Залили бесару сомон, қатили ханжари ҳижрон.

Фигонимдин фалак ғамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На дардим ўтиға таскин, на ҳажрим дардиға дармон.

Бошим ғам тошидин ёра, таним ҳажр ўкидин пора,
Кўнгул бу ёраға чора топарға топмайин имкон.

Кўзум намлиқ, бўюм хамлиқ, ичим андуху мотамлиқ,
Не ҳамдамлар, не марҳамлар топиб бу меҳнати пинҳон.

Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не сомон.

Ҳам аҳволи табоҳимдин, ҳам оҳи умркоҳимдин,
Ҳам ўтлуқ дуди оҳимдин қарориб кулбайи аҳзон.

Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин жон.

Навоий, бўлса меҳнат кўп, ичакўр жоми ишрат кўп,
Неча бўлса суубат кўп, қилур ваҳдат майи осон.

(«Наводир уш-шабоб», 491-ғазал)

Навоийнинг қарилик йиллари яратган ғазалларидан. Ҳазажи му-
саммани солим вазнида битилган:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Ғазал ишқий мавзуда ёзилган. Ҳажми ўн бир байт. Ошиқнинг
ишқий кечинмалари шарҳи ҳол услубида ифодаланган. Таркибий
тузилишига кўра, бошдан-оёқ лирик қаҳрамоннинг ҳижрон изтироб-
лари изҳориға қаратилган якпора ғазал.

Асарда ишқ изтиробларида ўртанган лирик қаҳрамоннинг жисмоний ва руҳий аҳволи муфасссал тасвирланган. Бу тасвир сатрдан сатрга силсилали тарзда кучайиб, мукаммаллашиб боради:

*Тунум дайжур, ўзум ранжур, ичим ғамноку бағрим чок,
Тилим лолу таним беҳол, ишим афғон, сиришким қон.*

Дастлабки сатрларда лирик қаҳрамоннинг ички изтироблари, ўз ёнига ўзи қовурилиши тасвирланса, кейинги байтларда унинг ҳолатига табиат, жамият ва борлиқнинг лоқайд, нажотсиз муносабати акс эттирилган:

*Фигонимдин фалак ғамгин, сиришкимдин жаҳон рангин,
На дардим ўтига таскин, на ҳажрим дардиға дармон.*

*Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуху мотамлик,
Не ҳамдамлар, не марҳамлар топиб бу меҳнати пинҳон.*

*Манга не ёру не ҳамдам, манга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру не сомон.*

Ишқий кечинмалар тасвиридаги лирик қаҳрамон ҳар қанча умумлашма образ бўлса-да, бу ғазалда у кекса ва хастаҳол Навоийнинг қалб оғриқларини, руҳияти манзараларини, ижтимоий мавқе ва аҳволини муайян даражада акс эттириб турибди.

Сатрлар бошдан-оёқ оҳангдош сўзлар билан қофияланади ва ғазал яхлит оҳангдорлик касб этиб, назмий сажъ санъати юзага келади. Бу инсон руҳияти манзаралари ҳаётий, таъсирчан, дардли ифодаланган мусажжа ғазалдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

КАМОЛ ИСТАР ЭСАНГ...

*Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.*

*Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлуқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом, доғи субҳдин кулгу.*

*Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра,
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.*

*Сафо аҳлиға гулрухлар хаёлидин тағайюр йўк,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су.*

Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб, огохлар нақлин
Ки, ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур уйку.

Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжирида ошиқ ёнида хийлагар зоҳид,
Киши кўрса, тасаввур айлағай шер оллида тулку.

Кўнгул мирёти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам, қолмағай боқий
Фанодин, бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шохдин паноҳ андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.

(«Наводир уш-шабоб», 506-ғазал).

Фалсафий-ахлоқий мавзуда ёзилган бу ғазал Навоийнинг қарилик лирикаси маҳсули бўлиб, унда улкан ҳаётий тажриба умумлашмалари мужассам. Ғазал ўн бир байт ҳажмида мукамал лирик мазмун ва мундарижани қамраб олган. Композицион таркибига кўра, мустақил байтли ғазаллар туркумига мансуб. Ғазал услубининг таъриф, тавсиф турига мансуб. Ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Асарда фалсафий мушоҳадалар шоир «мен»и томонидан изҳор этилган. Дарҳақиқат, улар Навоий ўз ҳаётий кечмишлари жараёнида англаган, кашф этган қонуниятлар бўлиши мумкин. Лекин бугунда улар турфа ҳаёт чорраҳаларида ўзининг тасдиқ ва исботини топиб, холис ҳақиқатга айланган. Масалан, матлада ифодаланган ҳулосанинг нақадар ҳаётий, умуминсоний ва умрбоқийлиги таҳсинга сазовор. Чиндан ҳам, ҳаётда ғам ва ташвиш қанчалар кўп бўлмасин, ҳар бири хурсандчилик билан тугаса ёхуд ундан кейин хурсандчилик келадиган бўлса, уни ғам деб ҳисобламаслик, унинг учун қайғурмаслик маъқул. Бундай ғоянинг инсонпарварлиги шундаки, у

ҳаёт заҳматлари билан курашиб яшаётган инсонга тасалли беради, сабот бағишлайди, келажакка умидлантиради.

Инсон маънавий камолотига молик бундай ғоялар баъзан панд-насиҳат оҳангида ифодаланади:

*Камол истар эсанг, сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра,
Муқаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.*

Баркамол инсон бўлишни орзулаган киши, унинг юзига бор ҳақиқатни ошкора айтувчилардан, гарчи уларнинг сўзлари аччиқ бўлса ҳам, хафа бўлмаслиги, ўзининг ҳам айбини тўғриёна кўрсатган кишининг таъбини хира қилмаслиги керак. Чунки улар тонг нафаси сингари киши руҳини поклаб турувчи инсонлардир. Шоир фикрини қўёшнинг хулқ-атвoriдан далил келтириб, хусни таълил санъати во-ситаcида чиройли асослаган.

Шоир инсон табиатидаги бойликка хирс қўйиш, дунёпарастлик хасталигини ҳам ўзининг ҳаётбахш ўғитлари билан шифолашга ҳаракат қилган:

*Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум
Дирам нақдига умрунғ ҳар замон сарф этмагил асру.*

Тирикчилик инсонга абадий берилмаган экан, умрни мол-дунё тўплашга сарфлаш ҳайф. Аксинча, умрни боқий қоладиган ишларга сарфлаш инсоннинг боқий умрини таъминлаши мумкин.

Шарқ тафаккур хазинасида чинакам ишқ, эътиқод, муҳаббат кўнгилда бўлиши лозим, деган собит ақида мавжуд. Лекин одамзод, кўпинча, бу ақидани унутиб, ўзини қийноқларга солади. Куйидаги байт шундан огоҳ этади:

*Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.*

Байтдан англашилишича, кўнгил кўзгусида ёр акси тажалли топ-ган бўлса бас, биз ёрсиз эмасмиз, ортикча бетоқатланишга асос йўқ. Албатта, бу ўринда Навоий «ёр» деганда, худони назарда тут-ган. Аммо илоҳий маънода ҳам, дунёвий маънода ҳам, кўнглида ёри ва унга эътиқоди, муҳаббати бор одам ёрсизликдан торикмаса, ёри-дан хотиржам яшаса бўлади. Навоийнинг бу фалсафий мушоҳадаси нақшбандийлик тариқатидаги «Дил ба ёру даст ба кор» (Кўнгил ёрда, қўл эса ишда) ақидаси асосида, уни шарҳлаш, ривожланти-риш мақсадида юзага келган.

Ғазалнинг кўпгина байтлари сўфиёна руҳда битилган. Масалан, фано васфи ҳадди аълосига кўтарилган байтлардан бирида шоир ёзади: «Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким, Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу». Аёнки, бундай байтларда шоир фанони ёр, яъни Оллоҳнинг васлига етказувчи йўл сифатида куйлайди.

Умуман, бу асар Навоий дунёкарашининг нозик қирраларини ифодаловчи, инсониятни маънавият нурлари билан маърифатлантирувчи орифона ғазал сифатида қимматлидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ИНСОННИНГ МАНГУ ДАРДИ

Навоий ижоди шу қадар поёнсиз туйғулар оламики, ундан инсон ҳиссиётининг барча жилоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ ўқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттириш мумкин. Та-саввуримда, инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин. «Ҳазойин ул-маоний» фақат маънолар хазинаси эмас, инсоний туйғулар қомуси, ҳиссиётнинг бепоён олами ҳамдир.

Ҳазратнинг бир ғазали «Ваҳки, умрум барча зое бўлди эл коми била» деб бошланади. Шеър бошдан-оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ғазалнинг биринчи сатриёқ кишини чексиз хаёлларга ғарқ қилади:

*Ваҳки, умрум барча зое бўлди эл коми била,
Бодайи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

(«Наводир уш-шабоб», 548-ғазал)

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда. Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Ком – истак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамок, яъни озод бўлмоқдир. Шоир таассуф билан, мен ўз истагимга кўра яшамадим, бошқаларнинг раъйи билан, замона зайлига бўйин эгиб кун кечирдим, ҳеч қачон ихтиёрим ўзимда бўлмади, демоқда. Шу боис, ичганим бода эмас, қонли ёшларим бўлди. Хаётим зое кетди.

Бу фақат ўн бешинчи асрнинг эмас, барча замонларнинг изтиробидир.

Буюк шахсияти, кенг билим ва дунёқараши билан ўз даврининг тор қолипларига сиғмаган Навоий фарёд қилади:

*Кимса юз йил комронлиғ қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоқлиқ биров коми била.*

Эркисизлик шундай аламли ҳолатки, агар юз йил ўз эркинг билан яшасанг, бир лаҳза ихтиёрсизлик бу юз йиллик бахтдан нишон қолдирмайди. Эркисизликнинг бир дақиқаси ҳам оғир кўргулик экан. Умрга татиғулик қайғу экан.

Биров коми нима? Бу ўзганинг истаги, хоҳиши, иродаси, изми, рухсати, раъйи демақдир. Навоий учун эркисизликда ичилган оби ҳаётдан кўра ўз хоҳиши билан ичилган заҳар яхшироқдир.

*Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиғ жоми била.*

Биров зўрлаб ичирган қадах нокомлик жомидир. Байтнинг маъносини лўнда қилиб айтса, эркисиз яшагандан кўра ўлган яхши, демақдир.

Ҳазал давом этади. Навоий байтлар оша гўзал ташбеҳлар, аниқ ҳаётий манзаралар орқали инсон ҳурриятини улуғлайди, бандилик укубатини чуқур дард билан тасвирлайди.

*Юз дилором айлагандин равза ҳибси яхшироқ,
Бўлса ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.*

*Эй кўнгул, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил
Фардлиғ вайронида меҳнат қаро шоми била.*

Агар жаннат боғига кирсанг, юзта пари сени ўрасаю, сенда бирор ёққа кетиш ихтиёри бўлмаса, равза ичра ҳибсда бўлсанг, ундан кўра ўз вайронангда кўнглинг ороми, озодлик, тинчлик ва хотиржамлигинг билан қолганинг яхши. Шоир юксак санъат билан «дилором» ва «кўнгил ороми» сўзларини ёнма-ён келтириб, бу ўхшаш сўзларнинг икки тамоман бошқа маъноларини очади. «Дилором»нинг маъноси бу ўринда парипайкар бўлса, «кўнгил ороми» деганда хотиржамлик, тинчлик, осойишталик ҳолати тушунилади.

Навоий ёлғизлик истагини кўп ёзган. Хиротдек зарифлар шахрида ҳам фикри тор, қалби нурсиз, суҳбати саёз, ғийбатчи, майда одамлар йўқ бўлмаган чоғи, «парим бўлса, учиб қочсам улусдин то канотим бор», деган каби сатрлар «Ҳазойин ул-маоний»да талайгина

бор. Бу ғазалда Навоий ана шундай тоифа ичига тушиб қолмоқни тутқунликка қиёслайди, уларнинг чароғон субҳи айшидан меҳнат шомини, яъни азобли қоронғуликни, уларнинг чаманзордаги анжуманидан фардлик вайронасини, харобада ўтган ёлғизликни афзал билади.

*Қушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлиғ,
Бўлғонидин банд аро сайёд доми била.*

Қуш ўз уясини оддий юнгдан тўқийди. Овчи эса тузоқни қимматбаҳо ипакдан ясайди. Ипак тузоқ бойликдаги тутқунлик рамзи, юнгдан тўқилган уя эса камтарлик аро озодлик тимсоли. Яна ҳам тўғрироғи – ватан тимсоли. Байтнинг маъноси шуки, текин неъмат тамасида ўзни тузоққа урма, ўз ватанинг, озодлигинг қадрига ет. Кўргинки, қушга эркин парвоздан ортиқ бахт борми? Лекин у ҳам гоҳ нафс қутқуси билан сайёд домига илинади. Бу сенга ибрат бўлсин.

Бошдан оёқ озодлик қайғуси билан ёзилган бу ғазал зимнида Навоийнинг сўнгсиз ҳасрати бор, эрксиз ўтган умри учун чеккан надомати бор. Бир қарашда, бу ўкинч таажжубли туюлиши мумкин. Шохнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замонининг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданоқ шуҳрати мамлакатга ёйилган, элда хурмат-эътибори бекиёс даражада юксак, «Гар қуёш янглиғ эрур қадрим менинг шаҳ олдида» дея олган шоир тутқун бўлиши мумкинми? Инсониятга ўзидан маънолар хазинасини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушшифолар, кўприклар қурдириб элга яхшилик қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон «ваҳки, умрим барча зое бўлди» деса, бошқалар нима десин?

Шундай деймизу, кўнгилда бошқа бир савол туғилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шуҳрат эгаларими? Чумолидай ўз ризқини териб, аравасини ҳайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуг амирми?

Шеър маъносига кирган сари, кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлақ озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб, инсон бу жамиятнинг қонун-қоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша кўнглим нима дейди деб эмас, эл-юрт нима дейди деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни

бошига ортар экан, қалбнинг энг ҳассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Инсон жамиятда яшаб туриб, жамиятнинг қонун-қоидалари, урф-одатларидан, ҳаёт тарзидан четда туролмас экан. Озодлик англаб етилган зарурат, дейилади. Жўн сўз билан айтса, озодликнинг ўзи тутқунлик экан...

Одатда, шеърни таҳлил қилганда биз, шоир ундоқ дейди, бундоқ дейди, фалон гоёни олға суради, дея сўз юритамиз. Аслида, шеър насихат, тарғибу ташвиқ эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эркини тараннум этган, десам ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда, беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, ҳаёлларимизни чулғамас эди.

Ғазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги ҳасратли қиссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиққан чуқур хўрсиниқдир.

Эркин ВОҲИДОВ

ҲАҚ, МАГАРКИМ, КОМ УЧУН БОШТИН ...

*Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме
Ким, замон осибидин бир-бирга айтишсоқ ғаме.*

*Кимки, даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Ғам йўқ, ар ҳар дам ғамин айтурға топса ҳамдаме.*

*Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга
Қатл учун остида қолғон захр пинҳон хотаме.*

*Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашкин тутар ҳолингға ҳар тун мотаме.*

*Ғар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ, магарким, ком учун боштин ёротқай оламе.*

*Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.*

*Нукта нозук бўлди асру, бўлғай эрди кошки,
Шаммае бу рамздин зоҳир қилурға маҳраме.*

*Дарди захм ўлмиш ичу тошим, қадаҳ куй оғзима,
Соқие, кўксума лойидин доғи ёқ марҳаме.*

*Давр аро суҳбат бу янглиғдур Навоий, тонг эмас,
Нолаю фарёди бирла гар тузар зеру баме.*

(«Наводиру уш-шабоб», 576-ғазал)

Ушбу ғазал Навоийнинг ўрта ёш лирикаси намунаси бўлиб, у замон ва аҳли замондан шикоят мавзuida яратилган. Ғазал таркибидаги тўққиз байтнинг бари мазкур мавзуйи изчил ёритишга сафарбар этилган. Шунга кўра ғазал якпора композиция касб этган. Услубига кўра ғазал шарҳи ҳол турига мансуб. Лирик қаҳрамоннинг замондаги жаҳолат, адолатсизлик, ғам-андуҳлардан шикоятларини Навоийнинг бошқа шу турдаги ғазалларида ҳам учратганмиз. Бу ғазал лирик қаҳрамони улардаги ижтимоий масалалар билан бирга, замон дардларини енгиллатувчи – ҳамдардга муҳтожлик муаммосидан ҳам баҳс этади. Навоий яшаган замон ва муҳитда ҳамфикр, ҳаммаслак дўст шундай катта ижтимоий танқисликка айланганки, лирик қаҳрамон «Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме Ким, замон осибидин бир-бирга айтишсоқ ғаме», дея армон қилади.

Ғазал ғоявий-бадиий моҳиятининг юксаклиги сабаби шундаки, унинг деярли ҳар байти (айниқса, иккинчи, учинчи, бешинчи, олтинчи байтлар) шоҳбайт даражасида, етук ва қатъий таъриф-хулосалар тарзида битилган.

Матладаги «аҳли замон ичра» бир сирдош дўст тополмаганлик изхоридан сўнг шундай ҳамдам дўстнинг инсон ҳаётида муҳим ўрин тутиши ҳақидаги теран тариф-хулоса баён этилади:

*Кимки, даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Ғам йўқ, ар ҳар дам ғамин айтурға топса ҳамдаме.*

Бу таъриф – хулоса Навоий замонасигагина доир эмас. У бизнинг замонамизда ва ундан кейин ҳам абадул-абад ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Чархга берилган қуйидаги истиоравий таърифга эътибор беринг:

*Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга
Қатл учун остида қолғон захри пинҳон хотаме.*

Гўё борлиқнинг ўзи узукнинг шундай ҳалқасики, фалакдаги ҳар юлдуз замирида захри қотил яширилган узукнинг кўзларидир. Демак, шоир наздида борлиқнинг ўзи оғули яратилган, чархнинг рафторидан ҳар сония заҳарланиш мумкин.

Чархки шундай қурилган экан, унинг хатти-ҳаракатига тобе инсондан нимани кутиш мумкин:

*Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.*

Шоир наздида аҳли замондан вафо, ҳамдardдлик умид қилиш чархи кажрафторни тўғри йўлдан юргизиш билан баробар.

Бу ғазалнинг Навоий ғазалиётида, нафақат ғазалиёти, балки бутун ижодиётида тутган ўзига хос ижтимоий салмоқдорлиги шундаки, унда шоир замондан норозилик, аҳли замондан шикоят билан чекланмайди. Оламни ўзгартириш ҳақидаги инқилобий хулосага келади:

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ, магарким, ком учун боштин ёротқай оламе.*

Олам, замона шу экан ва унда инсон ўз мақсадига, орзу-умидларига эришолмас экан, бундай оламнинг мавжудлиги маъносиз. Шоир уни инкор этади. Чунки у инсон манфаатлари учун мутлақо янгидан яратилишга маҳкум. Навоийнинг бу хулосаси бизнинг замонамиздаги ўзликни англаш ва инсон омили гоёларига жуда ҳамоҳанг.

Таҳлил қилинаётган бу асар Навоийнинг энг оригинал ғазаларидан бўлиб, у бadiий тилнинг тиниқлиги, поэтик тасвирнинг аниқлиги билан мухлисларни ҳайратга солади.

Ғазал рамал баҳрининг рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган. Тақтеъи қуйидагича:

Фoилoтун фoилoтун фoилoтун фoилун

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

САҲАР ХОВАР ШАҲИ ЧАРХ УЗРАКИМ ...¹

Навоий лирикаси ҳамда дostonларида тонг манзараси (ёруғлик – яхшиликнинг тун, зулмат устидан тантанаси) билан боғлиқ истиоравий тасвирнинг ўнлаб вариантлари мавжуд. Ана шуларни поэтик аънаналар фонида ўрганиш шоир поэтик образларининг генезиси, унинг новаторлиги ва санъаткорлиги сирларининг айрим томонларини очишга имкон беради. Лекин Навоийда «чекти» радифли бир ғазал борки, унинг юзага келиши Ҳофизнинг худди шу радифли (яъни, тожикча «зад» радифли) ғазали билан бевосита алоқадор. Аниқроқ қилиб айтганда, Ҳофиз ғазалининг биринчи мисраси – «Саҳар чун хусрави ховар алам бар кўхсорон зад» (Саҳар пайтида Шарқ подшоҳи тоғлар устига байроқ тикканда) шоирга илҳом бағишлаб, уни айнан шу услубда ғазал битишга рағбатлантирган (бу мисрада «хусрави ховар», «алам зад» истиоранинг «киноя» ва «табъия» турига киради).

Навоийнинг Ҳофиз ғазалига ижодий муносабати икки хил кўринишда юзага келган.

Биринчи босқич – бу татаббу тарзида кўринади. Навоий Ҳофизнинг мазкур ғазалига форс тилида татаббу қилади. Мана Ҳофиз ғазали:

*Саҳар чун хусрави Ховар алам бар кўхсорон зад,
Ба дасти марҳамат ёрам дари уммедворон зад.*

*Чу пеши субҳ равшан шуд, ки ҳоли меҳри гардун чист,
Баромад, хандаи хуш бар ғурури комгорон зад...*

*Нигорам дўш дар мажлис ба азми рақс чун бархост,
Гиреҳ бикшуд аз абрўву бар дилҳои ёрон зад.*

*Ман аз ранги салоҳ он дам ба хуни дил бишустам даст,
Ки чашми бодапаймояш сало бар хушёрон зад.*

*Кадом оҳандилаш омўхт ин оини айёри,
К-аз аввал чун бурун омад, раҳи шабзindaдорон зад.*

¹ Ушбу мақола атоқли навоийшунос олим Ёқубжон Исоҳовнинг «Навоий поэтикаси» китоби («Фан», Тошкент, 1983, 112-119-бетлар) дан, муаллифнинг ўз тавсиясига кўра, айрим қисқартириш ва таҳрирлар билан олинди.

*Дар obu ранги рухсораш чи жон додему хун хўрдем,
Чу нақшаш даст дод, аввал рақам бар жонсупорон зад.*

*Манаш бар хирқаи пашмин кужо андар каманд орам,
Зирўҳмўе ки мижгонаш раҳи ханжаргузорон зад.*

*Назар бар қуръаи тавфиқу юмни давлати шоҳаст,
Бидеҳ коми дили Ҳофиз, ки фоли бахтиёрон зад.*

Мазмуни:

Саҳар пайтида Шарқ подшоҳи тоғлар устига байроқ тикканда,
Ёрим марҳамат қўли билан ораумандлар эшигини қоқди.
Фалак меҳрининг (қуёшининг) ҳоли тоғ учун равшан бўлгач,
У (ёрим) чиқди-да, комронлар (хушбахтлар) ғурури устидан
чиройли қилиб кулди.

Нигорим ўтган кеча мажлисда рақс тушишга жазм этиб
ўрнидан қўзғалди
ва қошлар тугунини ечиб, уни ҳамроҳлар қалбига ўрнатди.
Мен ўша дамда юрак қони билан қўл ювишни афзал кўрдим.
Унинг хумор кўзлари хушёрларни даврага даъват этди.
Унга бу қадар айёрлик йўлларини қайси бир тошбағир

ўргатди экан?
Пайдо бўлган заҳоти, аввало, бедор ошиқларга ғорат келтирди.
Унинг рухсори таровати учун жонни ҳам бердигу қон ютдик.
У ўз суратини намоён қилгач, дастлаб фидойиларни
кўз остига олди.

У жингалак сочли гўзалнинг киприклари ханжаргузорларни
талон-торож қилганда
мендек бир жулдур кийимли ожиз қандай қилиб уни
ўз домига илентирсин!
Шоҳ давлатининг иқболи ва муваффақияти қуръасига биноан
Ҳофиз дилининг комини бер, чунки у ҳам бахтиёрларнинг
саодатини истади.

Фоний ғазали:

*Чу шоҳи занг чатри санжари бар қўхсорон зад,
Ба ҳафтум қалъаи Кайвони аббоси шиорон зад.*

*Шуд аз хуни шафақ рӯи уфуқ гулбун ба сўғи меҳр,
Ки гардун нохуни анжум ба рух чун сўгворон зад.*

Ман аз навмедию васлаш ба рӯи халқ дар баста,
Ки ёр аз марҳамат ногаҳ дари уммедворон зад.

Дари дайри муғон бикшодаму омад дарун сармаст,
Ки шамъи оразаш оташ ба они беқаророн зад.

Чунон ғавғо ба дайр афтод, к-аз ошӯби сармасти
Фалак сад таъни хомуши ба ғӯши шахриёрон зад.

Зи миғгонаш ҳазорон неши захролуд ҳар соат
Кашид, аммо ҳама болои реши дилфиғорон зад.

Зи чини турра сад марғули мушкинро гиреҳ букшод
Вале бар риштаҳои сабҳаи шабзиндадорон зад.

Чу акси жоми лаъли оташинаш ҳар тараф афтод,
Ҳазорон барқи расвои ба они тавбақорон зад.

Зи хуни халқ агарчи лолазор ангеҳт дар олам,
Ба ёри як-ду жоми лолагун лекин ба ёрон зад.

Ҳамон жоми фано, к-он шаб гадои кард аз ў Фони,
Дамо-дам аз маи боқи сало бар комгорон зад.

Мазмунӣ:

Ҳабаш подшоҳи ҳашаматли чодирини тоғлар устига тиккач,
Қора Кайвоннинг (Сатурн) еттинчи қалъасига белги (нишона)
ўрнатди.

Куёшга мотам тутган уфқнинг юзи шафақ қонидан қип-қизил
бўлди ва осмон азадорлар каби юзига юлдузлар тирноғини урди.

Ошиқларнинг ғамгин ҳолатини кўрган қора булутлар бу пасткаш
олам юзига ҳар соатда ёшли кўзларидан сув сепди.

Мен васлидан ноумид бўлиб, одамлардан хилватга чекинган
эдим, ногоҳ ёр марҳамат юзасидан орзумандлар эшигини қокди.

Муғлар хароботининг эшигини очдим (у) сармаст ичкарига кир-
ди ва унинг жамоли шамъи беқарорлар жонига ўт ёқди.

Хароботда шундай ғавғо кўтарилдики, фалак бундай

Сармастлик ғавғосидан подшоҳлик қулоғига хомушлиқдан юзлаб
таъна-маломат қилди.

У ҳар соатда киприкларидан минглаб заҳарли ниш тортди-ю,
биноқ уларни дилафгорлар ярасига урди.

Зулфи ўрами билан юзлаб мушкин чигалликлар тугунини ечди,
лекин уларни уйқусиз ошиқларнинг тасбеҳи ипига ўрнатди.

Лаълдек (қизил) оташин жомининг акси ҳар тарафга тушгач, тавба қилганлар вужудига минглаб расволик алангасини урди.

Гарчи халқ қонидан олам юзида лолазор ҳосил бўлса ҳам, лекин мадад қилиб, бир-иккита лолагун жомни ўз дўстларига тутди.

Ўша кеча Фоний гадоси бўлиб тилаган фано жоми абадийлик майдидан ҳар замонда бахтиёрларни бахраманд этди.

Фоний Ҳофиз ғазалининг вазни, радифи ва бешта қофиясини (янги контекстда) сақлаган. Лекин ғазалга янгича мазмун, фалсафий руҳ киритган. Ана шу янги мазмун ўзига хос композицияни тақозо этган.

Ҳофиз ғазали Қуёш чиқишини тасвирлаш билан бошланади. Шунга параллел ҳолда ёр ҳам пайдо бўлади ва дастлабки икки байтда Қуёш ҳаракати билан ёрнинг фаолияти синхроник равишда боради.

Кейинги байтларда ёрнинг тавсифи биринчи ўринга чиқади ва асосий тасвир шунга қаратилади. Унинг фаолиятини қуёшга қиёслаш сезиб олиш қийин бўлган бир даражага ўтади. Ҳазалнинг хулосаси ҳам олдинги байтлардан мустақил бўлиб, маълум даражада нейтрал кўринишга эга (биринчи байт билан эса руҳан боғланади). Ҳазал бутунлай тасвир асосига қурилган бўлиб, шоирнинг субъектив муносабати («ман», «манаш» орқали) 4- ҳамда 7-байтлардагина очик кўринади. Ҳофиз ғазалини композиция жиҳатидан тўрт қисмга (1–2, 3–6, 7, 8), Фоний ғазалини эса 3 қисмга ажратиш мумкин.

Фоний ғазалининг 1–3-байтларида тун тасвири боради. 4–10-байтлар эса ёрнинг пайдо бўлиши (бу тонг отиб, қуёш чиқиши) ва унинг борлиққа ва ошиқлар қалбига кўрсатган таъсири тасвирига бағишланади. Гап ёр ҳақида борса ҳам, ҳар бир байтдаги мазмун ва поэтик детал бутун тасвир қуёш билан боғлиқ эканлигидан далолат беради. 11-байт эса шоирнинг фалсафий хулосасидан иборат.

Бу ғазалда ижтимоий руҳ яна ҳам чуқурлаштирилган («фалак подшоҳлар қулоғига юзлаб таъна-маломат қилди» (6-байт); «у ўзининг киприкларидан минглаб заҳарланган нишни фақат қалби жароҳатланганлар ярасига урди» (7-байт); «халқ қонидан ер юзида лолазор пайдо қилса ҳам, бир-икки лолагун майни ўз яқинларига тутди» (10-байт) ва ҳоказо.

Фоний ғазалидаги тун тасвирига бағишланган дастлабки уч байт гўё қасиданинг бош (насиб) қисмини эслатади ва лирик қаҳрамон – ошиқ руҳий ҳолатини асосли, изчил ҳолда кўрсатиб, унинг кечинмаларини янада бўрттириб, шеърга динамик руҳ бахш этади. 4-байтда эса Ҳофиз тасвирлаган ҳолатга етиб келинади ва Фоний унинг

газали матласидаги иккинчи мисрани ўзига хос тазмин сифатида ишлатиб, кейинги воқеалар тасвирини давом эттиради.

Хуллас, ана шундай ижодий муносабат оқибатида шеърдаги тасвир янада кенг ва тадрижий характер касб этади.

Хофиз шеърдаги кўтаринки услуб Фонийда янада ривожлантирилади.

Навоийнинг ўзбекча газали эса унинг Хофиз газалига бўлган ижодий муносабатининг янгича аспекти намоиш этади.

Навоийнинг форсий шеъри татаббунинг ижодий намунаси бўлиб, унда шоир ихтизо¹ ва тазмин санъатини (салх шакли) ишлатган бўлса, ўзбекча газални тўла маънода татаббу деб бўлмайди. Бу газал Хофиз газалининг радифи (ўзбекча шакли), вазни ва биринчи байтнинг дастлабки мисрасини ташкил этган образли тасвир таъсирида яратилган оригинал фалсафий газалдир:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайлу ҳашам чекти,
Шуойи хат била кўхсор уза олтун алам чекти.*

*Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургусин,
Музаҳҳаб парларин андоқки, товуси ҳарам чекти.*

*Китоба сунъи килки «Сураи ваш-Шамс» тафсирин
Фалак тоқи ҳавошисида зарҳалдин рақам чекти.*

*Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги Самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамғаким, ошиқ
Бу муҳлик шоми ҳижрон ичра юз хуноби ғам чекти.*

*Замона кулди ул ғофилғаким, даврон ситам тигин
Анга урмогин англаб, ўзгага тиги ситам чекти.*

*Алар² кўнглида бир гул ҳажридин хори фиरोқ ўлса,
Баҳона йиғламоққа бир неча жоми алам чекти.*

*Ва гар худ васл иқболи муяссар бўлса бир соат,
Фаридун тахти узра базм тузди, Жоми Жам чекти.*

¹ Ихтизо – бирор асарнинг тарзу услубига татаббу қилиб, ўшанга ўхшаш асар яратиш услуби.

² Навоий МАТ ва ТАТда бу сўз «агар» шаклида берилган – Н. Ж.

*Бўлуб матлуб рухсориға махву жомдин сармаст,
Юзин туфроққа қўйди, бошини оллиға ҳам чекти.*

*Навоий шояд ул рахравға бу мақсуд насиб ўлғай,
Ким ул дашти фано қатъ эткали йиллар рақам¹ чекти².*

(«Наводир уш-шабоб», 606-ғазал)

Бу ғазалнинг биринчи байтида «салх» санъати усталик билан қўлланган³. Ҳофизда «Шарқ подшоҳи тоғлар устига байроқ тикканда» ибораси келгуси воқеаларнинг (бутун ғазалдаги) бошланиш пайтини билдирувчи истиоравий гап сифатида битта мисрани ташкил этса, Навоийда у барча тафсилотлари билан кенгайтирилиб, бутун бир байтда берилади ва тантанали манзара сифатида намоён бўлади.

Ҳофиздаги истиоравий поэтик тасвир Навоий учун туртки бўлган. Навоий вазн ва радифни («чекти» – «зад»нинг ўзбекчаси, лекин мазмунан кенг) сақлаган ҳолда, ҳам мазмунан, ҳам композиция жиҳатидан ўзига хос бўлган янги типдаги ғазал яратган.

Ҳофиз ғазалидаги ихчам образли тасвирни Навоий ўзининг фалсафий-поэтик мулоҳазалари асосида кенгайтириб, поэтик образнинг моҳияти ва имкониятларини янада чуқурлаштирган.

Агар Ҳофиз ғазалида тасвир бевосита ёр образи билан боғланган бўлса, Навоий шеърида ёр образи деярли йўқ, балки табиат ҳодисаларини, унинг муайян бир бўлагини фалсафий талқин қилиш унинг асосини ташкил этади.

1–6-байтлар тонг манзарасининг истиоравий мусалсал (силсилали) тасвиридан иборат. 1-байтда – тонгнинг умумлашган, кўтаринки тасвири берилади: Куёш (Шарқ подшоҳи) бутун аскарару навкарлари билан осмон (кўк) устига юриш қилиб, тоғлар силсиласи устига байроқ (олтин алам) тиккан қолиб шоҳга, кейинги байтларда тонг пайтидаги ҳолат қазо фаррошининг кумуш супургисига, мавжудотнинг ранг-баранг товланиши товуснинг алвон парларига ўхшатилади (2-байт), осмон гўмбази қирғоғига битилган «Куёш сураси» («Сураи ваш-Шамс»)нинг тафсирига (3-байт), муаззин-

¹ Навоий МАТ ва ТАТда бу сўз «қадам» шаклида берилган – Н. Ж.

² Ё. Исҳоқов ғазалнинг Ҳ. Сулаймон нашридаги 10 байтли матнидан фойдаланган. Ҳазалнинг 13 байтли тўлиқ матни Навоий МАТ ва ТАТда чоп этилган – Н. Ж.

³ *Салх* – бошқа шоир асаридан айрим парчани маъно ёки таркибан бир оз ўзгартириш орқали келтириш санъати.

нинг Каъба гумбази устидан эшитилган ёқимли садосига (4-байт), ҳижрон шомиди ғаму андуҳ чеккан ошиқнинг мотамсаро ҳолига ачинган тонгнинг ёқасини чок этиб ташлашига (5-байт) ўхшатилади, ва ниҳоят, тонгга нисбат берилган ана шундай истиоравий сифатлар 6-байтда энг юқори нуқтага чиқади. Дастлаб қараганда, бу байтнинг мазмуни олдингилар билан боғланмагандек туюлади. Гўё шоир тонгнинг кетма-кет тасвирини тугатиб, янги мавзу баёнига ўтгандай кўринади. Бироқ жиддий эътибор қилинса, тонг билан боғлиқ изчил тасвир ҳали тугамаган, балки янги босқичга кўтарилиб, чуқур ижтимоий маъно касб этган. Бироқ бу босқичга ўтиш кескин «сакраш» тарзида рўй берган деб бўлмайди. Бундан олдинги байт ҳам (5-байт) олдингиларига нисбатан моҳият эътибори билан бир даража юқори бўлиб, бунда ижтимоий руҳ ҳозирча ишқий (шоми ҳижрон ичра юз хунобаи ғам чеккан ошиқнинг аҳволи билан боғлиқ) аспектда кўринади ва бу, ўз навбатида, кескин ҳукм шаклида ифодаланган чуқур ижтимоий ҳулосани баён қилиш учун замин ҳозирлайди.

Хўш, «Замона кулди» деганда шоир нимани назарда тутмоқда? Аслида, у ҳали ҳам тонгни сифатлашдан узоқлашган эмас. Маълумки, «чехраси ёришмоқ ёки очилмоқ» каби иборалар табассум ва кулги билан боғлиқ тушунчаларни ифодалайди. Шунингдек, «кулги»ни (жумладан, Навоийнинг ўзида ҳам) тонгнинг муҳим ижобий сифати тарзида қўллаш (ташхис – жонлантириш усули орқали) анъана ҳолига кирган. Лекин шуниси характерлики, бу байтда кулги майин табассум эмас, балки кескин заҳарханда бўлиб, ижтимоий маъно касб этган. Содда қилиб айтганда, тонг – бу даврнинг ўзига ситам тиғи тегмасдан бурун бошқалар – уриб қолиш пайида бўлган ғофиллар (ғафлат – бу қоронғилик, зулмат маъносида) устидан истехзо тўла аччиқ кулгиси. Шундай қилиб, тонг пайтининг бадий тасвири ҳақиқий маънода ижтимоий-фалсафий мазмун касб этади. Кейинги уч байт (7, 8, 9-байтлар) шоирнинг фалсафий-поэтик мулоҳазаларидан иборат. Навоий энди тонгнинг силсилали таърифидан у билан боғлиқ ҳолат тасвирига ўтади. Тонг ҳар кимга, унинг вазияти ва руҳий аҳволига боғлиқ ҳолда, ўзига хос кайфият бағишлайди: кимдир ҳижрон тиканидан азоб чекиб, шабнамдек кўз ёш тўқади (қуёш кўтарила бошлаганда гул юзидаги шабнам доналари томиб, гул косасига йиғилиб қолган сув ҳам йўқолади – сипқорилади). Лекин кимга васл иқболи муяссар бўлса, Қуёш авж нуқтасига чиққанидек, юксак тахт устида Жамшид жомидан май ича-

ди. Бироқ (тасаввуф фалсафаси бўйича) висолга эришиш – бу ўз вужудини матлуб вужудида маҳв этиш (мистик камолотнинг «факру фано» босқичи) орқали амалга ошади. Шунинг учун ҳам шоир ёзади:

*Бўлуб матлуб рухсориға маҳву жомдин сармаст,
Юзин туфрокқа қўйди, бошини оллиға ҳам чекти.*

Агар шеърни бошидан охирига қадар изчил кузатсак, бутун тасвир Қуёшнинг чиқиши, унинг авжга етиши (висолга етишиш палласи) ва ниҳоят ботиши (фано, яъни йўқ бўлиши) билан мутаносиб эканлигиға қаноат ҳосил қиламиз. Мухими шундаки, ғазалнинг матласи билан унинг асосий воқеа тасвири тугаган 9-байти ўз руҳи жиҳатидан бир-бирига зид, лекин айна замонда, 9-байт 1-байтнинг (ҳам табиат ҳодисаси сифатида, ҳам фалсафий маънода) изчил хулосасидан иборат: Қуёш ҳашаматли ғолиб шоҳ сифатида бош кўтарди, энг юксак чўққига эришди (висол) ва ниҳоят, тупроққа бош қўйди (фано бўлди).

Охирги байтда шоир ана шу йўлни (тасаввуф фалсафаси нуқтаи назаридан) инсоннинг ҳаёт йўли учун бир идеал йўл деб билади ва хулоса ясайди.

Ғазал қасиданинг табиат тасвириға бағишланган бош қисми – ташбиб сингари бошланиб, кейинроқ ижтимоий мазмун касб этади (бу 6-байтда кульминацион нуқтага чиқади) ва ниҳоят, фалсафий умумлашма даражасига кўтарилади.

Демак, Ҳофизнинг, асосан, ишқий руҳдаги ғазалидаги образли бир тасвир (биринчи мисра) Навоийни том маънода фалсафий-ижтимоий руҳдаги янги бир шеър яратишга илҳомлантирган. Ғазалнинг тасвир йўсини ҳам ўзига хос: агар Ҳофиз ғазалида тасвир асосида «ёр» ва унинг фаолияти турса (Фоний татаббусида ҳам), бу ғазалда «ёр» образи учрамайди. Табиат ҳодисасини ижтимоий ҳаёт воқеалари асосида таҳлил ва талқин этиш диққат марказида туради. Шеърнинг поэтик композицияси унинг семантик структура-си талаби билан юзага келган.

Шеърнинг услуби ниҳоятда кўтаринки руҳда ва уни кўпгина қасидалар учун хос бўлган монументал услуб деб айтиш мумкин.

Шеърдаги динамизмни унинг замирида ётган ва маълум даражада мавҳум бўлган фикрий асосни (Қуёшнинг ҳаракат йўли) тушуниб етиш натижасида пайқаб олиш мумкин.

Умуман, шеърдаги кўтаринки услуб унинг мазмуни – шоирнинг ғоявий мақсади тақозоси билан юзага келган бўлиб, ифоданинг мазмун билан тўла мутаносиблигидан далолат беради.

Хуллас, ҳар бир поэтик детал ёки образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намойиш этиши мумкин.

Навоий шеъриятидаги бой поэтик образлар ва образли ибораларни қиёсий ўрганиш шоир поэтик услубининг шаклланишига таъсир кўрсатган адабий аънааларнинг ролини объектив баҳолашга имкон яратади.

Ёқубжон ИСҚОҚОВ

ОЧМАҒАЙ ЭРДИНГ ЖАМОЛИ ОЛАМОРО КОШКИ

Этиборга лойиқ бўлган бадиий етук асарларга жавобия айтиш ёки татаббу қилиш мумтоз адабиётимизда аънаага айланган ҳодиса эди. Бу ўзига хос ижодий мусобақа бўлиб, бир қанча тенг қимматли ранг-баранг асарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ва Жомий орасида ҳам ана шундай ижодий ҳамкорлик, бир-бирларининг асарларидан илҳомланиш бўлганини биламиз. Аммо тадқиқотчиларимиз аксар ҳолларда Навоийнинг устози Жомий ижодидан таъсирланганлиги ҳақида фикр юритадилар. Ваҳоланки, Абдурахмон Жомий ҳазратлари ҳам улуғ Навоий асарларидан таъсирланиб, татаббулар ёзганлар.

Жумладан, Алишер Навоийнинг форс тилида яратган «Тухфат ул-афкор» қасидаси Ҳирот адиблари орасида кенг шуҳрат қозонади. Аслида, бу қасида Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобия тарзида ёзилган бўлиб, Жомийга бағишланган эди. Навоий ушбу қасидани Марвда якунлаб, Ҳиротга Жомийга юборади. Жомий асарни ўқиб, таҳсин ва тухфалар билан Навоийга мактуб йўллайди. Бундан ташқари, «Баҳористон» асарида «Тухфат ул-афкор» қасидасини форсий шеърнинг мумтоз намунаси сифатида алоҳида қайд қилиб, унинг матласини келтиради.

*Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.*

(Подшолар тожини безаган оловдай қизил лаъл бошдаги хом-хаёлларни пиширадиган чўғдир).

«Тухфат ул-афкор» қасидасининг «йигирмадан ортиқ байти муаммо тариқи ва истилоҳи била» (Навоий) ёзилган эди. Бу Жомийни янада тўлқинлантиради ва у бошдан охиригача муаммо тариқида бир қасида яратадиким, унинг матласи қуйидагича:

*Жоҳ дорй жоҳилосо дар сар, эй комил, мудом
Жоҳилат хонам, на комил, чун туро жоҳ аст ком.*

(Эй ўзини комил ҳисоблаган одам, жоҳиллар каби бошингда мансаб (жоҳ) ғами бор. Сени комил эмас, жоҳил дейман, чунки мақсадинг мансабдир).

Алишер Навоий Жомийга бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида буни фахр билан қайд этади (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 15-жилд. – Тошкент: «Фан», 70–71-бетлар).

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида шунга ўхшаш яна бир маълумот келтирилган. Навоий ёзади: «Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаъиким:

*Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки, –*

эл орасида шуҳрат тугуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг (Ҳусайн Бойқаронинг – Н.К.) суҳбатларида доғи ўқилур эрди, шуюъ (овоза) ва шуҳрати ул ерга етдиким, Ҳазрати Маҳдумға (Жомийга – Н.К.) дағи масмуъ бўлуб (эшитилиб), аларға ҳам дағдаға улким, бу баҳру қофия ва радифда шеър дегайлар. Бу доия (ният) пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айтдиларким, матлаъи будурур:

*Дидаме дидори он дидори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки».*

(Алишер Навоий, МАТ, 15-жилд, 71-б.)

Демак, Абдурахмон Жомий туркий тилни яхши билган, бу тилда яратилган асарларни ўқиб завқланган. Шунинг учун у Навоийнинг нафақат дostonлари, балки лирик асарларини ҳам мутолаа қилиб, юксак баҳолаган. Навоийни улуг ижодий ишларга руҳлантириб турган. Навоийнинг сўзларидан шу нарсa маълум бўлдики, Жомий улуг ўзбек шоирининг форсий шеърларига ҳам, туркий асарларига ҳам жавобия айтган, бироқ туркий шеърга туркий тилда эмас, балки форсий тилда татаббу битган. Бу ўзига хос нодир адабий ҳодиса, турку тожик ҳамкорлиги, руҳий яқинлигининг ифодаси эди.

Бироқ муҳими яна шундаки, Жомийнинг татаббу тариқида ёзган ғазали ҳам эл орасида шухрат топиб, Ҳусайн Бойқаро эътиборини қозонади ва подшоҳ Навоийга ушбу форсий ғазалга мусаддас боғлаш (ҳар бир байтни олти мисралик бандга айлантириш)ни амр этади. Ҳазрат Навоий бу амрни бажарадилар – яна янги бир ажойиб асар вужудга келади. Мусаддас бундай бошланади:

*Кардаме дар хоки кўйи дўст маъво кошки,
Судаме рухсори худ бар хоки он по кошки.*

*Омадй берун зи кўй он сарви боло кошки,
Бурқаъ афкандй зи рўйи оламоро кошки.*

*Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки¹.*

(Дўст кўчаси тупроғида макон-маъво тутсайдим, ул оёқлар тупроғига юзимки суртсам қани эди, у сарв қоматли ёр кўчасидан чиқсайди кошки, оламни ёритувчи юзидан ниқобини олсайди, у раъно дилдорнинг дийдорини кўрсайдик, кўзимни ўша зебо юздан равшан қилсайдим кошки).

Алишер Навоий ушбу мусаддасни форсий шеърлар тўплами – «Девони Фоний»га киритган.

Бу ўринда шуни қайд этиш керакки, Алишер Навоий «кошки» радифи билан учта ғазал ва бир мухаммас ёзган.

Чунончи, «Бадоеъ ул-бидоя» девонида (20 жилдликнинг биринчи жилди) иккита «кошки» радифли ғазал бор. Биринчи ғазал матласи:

*Сихҳатим озурда жононимда бўлғай кошки,
Дарди онинг тинмағур жонимда бўлғай кошки.*

Иккинчи ғазал матласи:

*Бўлғой эрди юз туман, минг ранжу меҳнат кошки,
Бўлмағай эрди балову дарди фурқат кошки.*

Учинчи ғазал матласини юқорида келтирдик². Шуни ҳам қайд этамизки, Навоий ўзининг «эл орасида шухрат тутган» бу ғазалига

¹ Охириги мисра «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин»да «Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки» тарзида келади.

² Аммо шуни айтиш керакки, ушбу матла турли нашрларда турлича. Масалан, «Ҳазойин ул-маоний»нинг 1959 йилги нашрида (Ҳ.Сулаймон нашри) «Жамолинг олам аро кошки» (2-жилд, 629-б.) 20 жилдликнинг 2-жилдида «Жамол олам аро кошки», 4-жилдида «Жамоли олам аро кошки» тарзида келади. Бизнингча, охириги вариант тўғрига ўхшайди. Чунки у вазнга ҳам, умумий маънога ҳам мувофиқ келади. «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин»да ҳам шу кўринишда келтирилган.

ўзи мухаммас боғлаган ва «Наводир уш-шабоб» девонига киритган. Яъни, бунинг тимсолида шоир ўзига ўзи татаббу қилган дейиш мумкин. Бундай «Тахмис»лар (ғазални мухаммасга айлантириш) Навоийда анча.

Энди Жомий билан Навоийнинг зикр этилган «кошки» радифли ғазалларининг қиёсий таҳлилига ўтамыз. Бунинг учун ҳар икки ғазални қуйида келтирамыз.

Навоий ғазали:

*Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламда ғавго кошки.*

*Чун жамолинг жилваси оламга солди рустахез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо кошки.*

*Бўлмағай эрди кўзум ўтлуқ юзунг кўрган замон,
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо кошки.*

*Айлагач ишқинг балоси зор кўнглумни ҳазин,
Қилмағай эрдинг мени маҳзунга парво кошки.*

*Тушмағай эрди фирибомуз лутфунг, билмайин,
Нотавон кўнглумга васлингдин таманно кошки.*

*Лутф ила кўнглумни васлингдин талабгор айлабон,
Қилмағай эрдинг яна зулм ошкоро кошки.*

*Бевафолик англағач, ишқингни кўнглум тарк этуб,
Қилмағай эрди ўзин оламда расво кошки.*

*Эмдиким девонаю расвойи олам бўлмишам,
Васл чун мумкин йўқ, ўлтургай бу савдо кошки.*

*Эй Навоий, бевафодур ёр, бас не фойда,
Нечаким десанг агар, ёхуд, магар ё кошки.*

(«Наводир уш-шабоб», 625-ғазал)

Жомий ғазали:

*Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки.*

*Хотир андар сояи туби наёсояд маро,
Соя кардй бар сарам он сарви боло кошки.*

*Гарчи имрӯз аз жамоли ӯ нагаштам баҳраманд,
Ваъдаи ин давлат афтодӣ ба фардо кошки.*

*Ошиқонро рухсати гул чидану дидан чӣ суд,
Будӣ он гулчехраро изни тамошо кошки.*

*Кошки гӯям маро гаштӣ висоли ту насиб,
Бенасибонро насибе нест илло кошки.*

*Бо вужуди ақлу дин сомон нагирад кори ишқ,
Дар ҳужуми ин шудӣ он ҳар ду яғмо кошки.*

*Назми Жомиро, ки шуд дар васфи лутфи ӯ чу дур,
Жо набудӣ ғайри гӯши шоҳи воло кошки.*

*Шоҳ Абулғозӣ, ки мегӯяд шаҳи анжум зи дур,
Будиям дар силки наздикони ӯ жо кошки.*

*Ҳар чӣ хоҳад, бод ҳосил дар ҳарими базми ӯ,
В-аз ҳарими базми ӯ сад сола раҳ то кошки.*

Мазмуни:

(Кошки ўшал раъно қадли дилдорнинг дийдорини кўрсайдим, (ўшанда) кўзларимни у зебо юз нуридан равшан қилардим. Менинг хотирим жаннатдаги туби дарахти соясида тинчланмайди, кошки ул баланд сарв бошимга соя солсади. Агар бугун унинг жамолидан баҳраманд бўлмасам-да, бу давлатга эришиш ваъдаси тонгла кунга қолдирилсади. Ошиқларга гул териш ва кўришга рухсатдан нима фойда, ул чехрани тамошо қилишга изн берилса эди кошки. Кошки сенинг висолিং менга насиб этди деб айтсам эди, бенасибларга илло (йўқ)дан бошқа насиб бўлсади кошки. Ишқнинг иши ақл ва дин билан ривожланмайди, ишқ ҳужуми туфайли бу иккиси барбод бўлсади кошки. Шоҳ васфига дур каби тизилган Жомий назми улуф подшоҳ қулоғидан бошқа ерда жой олмас эди кошки.

Шоҳ Абулғозики, юлдузлар (осмон) шоҳи узоқдан: «унинг яқинлари қаторида бўлсайдим кошки» дейди. Унинг базми ҳарими (маҳрами) да неки бўлса ҳосил бўлсин, аммо шуниси борки, унинг базми маҳрамлигидан «кошки»га қадар юз йиллик йўл бор).

Ҳар икки ғазал ҳам тўққиз байтдан иборат. Жомий, Навоий айтганидай, «баҳр ва қофия ва радиф»-ини сақлаган. Аммо диққат қилиб қиёслаганда, икки ғазал орасида маъно ва мазмун нуқтаи назаридан сезиларли фарқ борлигини кўрамиз. Бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, Навоий ғазалида афсус, пушаймонлик, содир бўлган воқеадан задалик, озурдалик ҳисси акс этган. Яъни, шоир тасвирига кўра, ёр жамолининг жилваланиб зоҳир бўлиши (бу Оллоҳ тажаллиси ҳам, ердаги маҳбуб ҳуснининг кўриниши ҳам бўлиши мумкин) ошиқ дилни изтироб ва қийноқларга солади, ошиқ «қани энди сени кўрмасам, бу балолар ҳам бошимга тушмас эди, ишқ домига тушмаган бўлар эдим» қабилида нола чекади. Шу боис, Навоий ғазалида инкор маъносидаги сўзлар кўп. Чунончи: «очмағай эрдинг», «солмағай эрдинг», «қилмағай эрдинг», «бўлмағай эрди», «тушмағай эрди» ва ҳоказо. Бироқ шуниси ҳам борки, мана шу инкор ва афсуслар замирида тасдиқ ва таслим ғояси ётади. Бошқача айтганда, ишқ – бу тақдири азал, бу ошиқ учун марҳамат, Хусн пайдо бўлдими, ишқ ҳам пайдо бўлади – кўнгил ақлга бўйсунмайди.

Жомий ғазалида эса, бунинг акси ўлароқ, афсус-надомат эмас, балки талаб ва кўмсаш маъноси ифодаланган. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ёр юзини кўришга муштоқ: қани энди у раъно юзни кўрсам, дийдоридан тўйиб, кўзимни равшан қилсам, дейди.

Умуман, «кошки» сўзи – «қани эди», «агар», «агарда», «шундай бўлсайди» ёки «шундай бўлмасайди» каби маъноларни англатиб келади. Абдурахмон Жомий Ёрга интизорлик, садоқат изхорини ифодаласа, Навоий ишққа гирифтор кўнгилнинг изтиробларини тасвирлаган.

Иккинчидан, Навоий ғазалининг ички қурилиши билан Жомий ғазалининг тузилиши орасида ҳам фарқ бор. Навоийда: биринчи байтда Ёр жамолининг оламда очилиши, иккинчи байтда кўзнинг шу Жамолга тушиши, учинчи байтда Ишқ шуъласининг кўнгилда пайдо бўлиши, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи байтларда Хусннинг кўнгилни лутф билан сийлаши, авраши, кейинги байтларда Ёр лутфининг алдамчилиги, бевафолиги тасвирланади, яъни: Жамолни кўз кўради, кўздан кўнгилга ўт тушади, бу ўт аввал роҳат бағишлайди, сўнггра зулм қилиб, фироққа солади, қийнайди. Охири, бечора ошиқ бунга кўникади.

Демак, лирик қаҳрамон бошидан ўтган воқеа бир тизим шаклида тасвир этилган. Абдурахмон Жомий ғазалида бундай воқеабандлик тизими йўқ. Унда соғинган кўнгилнинг орзулари, ишқ тавсифи, ёр ваъдасига умид боғлаш ғоялари ўзаро боғлаб тасвирланади.

Учинчидан шуки, Жомий ғазали султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган, шоир шоҳнинг «яқинлари – маҳрамлари қаторида

бўлсайдим кошки» деган сўзлар билан асарни якунлайди. Навоий ғазали ҳеч кимга бағишланган эмас.

Тўртинчидан, Навоий аънаёнага амал қилиб, ўз таҳаллусини ғазалнинг охирига байтида келтиради, Жомий эса ўз таҳаллусини еттинчи байтда келтирган. Жомийнинг бундан мақсади шоҳга бўлган ҳурматини ифодалаш бўлган, албатта.

Аммо Алишер Навоий Жомий ғазалига мусаддас боғлаганда, таҳаллусини келтирмаган. Бу ҳам аънаёнага зид. Чунки биров ғазалига муҳаммас ёки мусаддас боғлаганлар ўз таҳаллусларини қўшиб қўйганлар. Афтидан, бунда Навоий ҳам Жомий ва Ҳусайн Бойқарога эҳтиром юзасидан шундай йўл тутган. Аммо Навоий мусаддаси султонга ҳам, Жомийга ҳам маъқул тушади ва янги асар сифатида бадиий сўз ихлосмандлари оғзига тушади.

Алишер Навоий мусаддас ёзиш талабларига тўлиқ риоя этган, яъни илова қилинган байтлар ғазал байтлари маъносини ривожлантирган, тўлдирган. Мавжуд мавзу ва мазмундан четга чиқиш кўзга ташланмайди.

Шу тариқа, ушбу адабий ҳодиса бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зеҳну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан, бу икки буюк адибнинг давр подшоҳи, «шоҳу дарвешлик»ни ўзида мужассам этган нозиктаб шоир Ҳусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Ҳусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, улар истеъдоди меваларини кўпайтириш сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамыз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди.

Уларнинг бир-бирини қўллаши, илҳомлантириб туриши улғувор бир маданиятнинг, сўз санъати намуналари бўлган ўлмас обидаларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ДИН ОФАТИ БИР МУҒБАЧАЙИ МОҲЛИҚОДУР

Садриддин Айний ўзининг Навоийга бағишланган китобининг «Алишер Навоий ва нафис санъатлар» деган фаслида шундай ёзди: «Навоий мусиқа соҳасида кўзга кўринарли ишлар қилди. Аввало, унинг ўзи мусиқа билан шуғулланиб, бу соҳада мутахассис бўлди. У мусиқа илмини бу илмнинг назария ва амалиётини яхши билган Хожа Юсуф Бурҳон деган кишидан ўрганди. У яхши шоир ҳам бўлиб, ўз шеърларини куйга солиб ўқир ва «Исфохон» номли бир куй ихтиро қилиб, уни ўзининг бир шеърига басталаган эди.

Алишер ҳаваскор ёшларни ўзи ва бу соҳанинг бошқа мутахассисларига бериб, тарбиялаб етиштирарди. Чунончи, ёшлигида ўзининг мусиқага бўлган қобилиятини кўрсатган машҳур устоз Қулмуҳаммадни аввал Навоийнинг ўзи тарбиялаб, сўнгра мусиқа ҳақида «Аслул-усул» деган асар ёзган Мавлоно Алишоҳга шогирд қилиб бериб, уни бу соҳанинг назарияси ва амалиётига мутахассис қилиб чиқарди.

Алишернинг шогирдларидан бўлиб, қозилик ҳамда вазирлик мартабаларига эришган Хожа Абдуллоҳ Марворид, унинг ёрдами ва раҳбарлигида мусикадан ихтисос олиб, бу соҳада бир китоб ёзди.

Абдуллоҳ Марворид Навоийнинг:

*Дин офати бир муғбачайи моҳлиқодур,
майхораву бебок*

*Ким, ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,
сармасту яқом чок, –*

деб бошладиган бир мустазодига «Сармасту яқом чок» деган ном билан куй басталайди. Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»даги муболағалироқ таъбирига кўра, бу ашула ўша вақтларда Хиротда жуда машҳур бўлган ва куйланмайдиган бирор уй ва бу ашулани эшитганда ёқасини чок қилмайдиган бирор тингловчи бўлмаган. Бу куй Бухорода охирги вақтларга қадар «Машрабхоний» номи билан куйланар эди».

Қадрли ўқувчи, биз таҳлилларимизнинг ушбу қисмини мана шу мустазодга бағишлаймиз. Аввал «мустазод» нималигини Навоийнинг ўз тилидан билиб олайлик. Шоир ўзининг «Мезон ул-авзон»ида бу ҳақда шундай дейди: «Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга

байт боғлаб битиб, анинг мисрасидин сўнгра ҳамул бахрнинг икки
рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост келтирурлар эрмиш
ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким, мустазод:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

мазҳар санга ашё

мафъувлу фаувлун

Сен лутф била кавну макон ичра мувалли

олам санга мавло».

Хожа Абдуллоҳ Марворид куй басталаган мустазод шундай:

Дин офати бир мугбачайи моҳлиқодур,

майхораву бебок

Ким, ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,

сармасту яқом чок.

Ҳам туррасининг дуди вараъ белига зуннор

мен кофири ишқи,

Ҳам юзи мажус ўти киби шуълафизодур,

мен ўртанибон пок.

Ул чеҳра фуруғи тушубон зор танимға

бир навъ куярким,

Ҳар кимса ани кўрди, соғиндики, ёнотур

ўт ичида хошок.

Ҳайвон суйи жонимни олур лаълидин айру

ул журъайи майким,

Тегмиш анга майгун лаби жонимға давотур

не захру, не тарёк.

Бу навъки ойлар майи васли ҳавасидин

махмур бўлубмен,

Мушқилки ёзилғай бу хумореки мангодур

соғар бўлуб афлок.

Сойилмену мақсудум эрур нақди висолинг

бухл айлама, жоно

Ким, барча мазоҳибдаки ишқ аҳли ародур,

мазмум эрур имсок.

Ҳажрингда юзи сарғарибон дам ура олмас

бечора Навоий,

Гўёки хазон фаслида бебаргу наводур

ул булбули ғамнок.

(«Наводир уш-шабоб» девонидан)

Маълум бўлганидек, Навоийнинг ҳаёт вақтида бир анжуманда мазкур мустазод куйга солиб ўқилганда, барча мажлис аҳли ёқасини йиртиб оҳ чекканлигига сабаб бунда теран маъно ва юксак санъат борлигидир. Мустазоднинг биринчи байти шундай ўқилади:

Ди:-но-фа ти-бир-муғ-ба ча-йи: мо-ҳ ли-қо-дур
май-хо-ра ву-бе-бок

Ким-иш-қи ди-на:-нинг-ва та-ним-дай-ри фа-но-дур
сар-мас-ту я-қом-чок.

«Муғбача» – муғбола дегани. Муғ, аслида, оташпарастларнинг руҳонийсидир. Муғбача муғлар ибодатхонасидаги шогирд болалар.

Ўтпарастлар ўтга сиғинганлиги учун уларнинг ибодатхонасида доим ўт ёниб турган. Мана шу ўтга ҳаммадан кўпроқ алоқадор шахс муғбача бўлган. Чунки бу ўтга, биринчидан, амали, яъни хизмати билан, иккинчидан, ихлоси билан яқин. Болаларнинг юраги фитратан, яъни яратилишдан катталарникига нисбатан тоза бўлади. Катталар ўз ибрат амали ёки суитарбияси билан бузмаган болаларнинг нияти доим яхши бўлади ва улар эзгуликка интилувчан бўладилар. Мана шунга кўра, муғбачанинг ўтга ихлоси ҳам мартабали муғларникига нисбатан ортиқроқ бўлиши табиийдир. Ўтнинг ишққа нисбати бор. Мутлақ ишқ борлиқдаги азалию абадий харорат ва жозибадан иборат, нисбий ишқ инсондаги кучли муҳаббат, яъни етук дўстона муносабат ва олам ёки инсон ҳақиқатини идрок этишга бўлган зўр иштиёқдир.

Боладаги мазкур фитрий ихлоснинг аҳамияти жуда улуғ бўлиб, бунга мутафаккирлар алоҳида эътибор берадилар. Боланинг ихлос билан қилган хизматининг ўзи ҳам, оқибати ҳам буюқдир. Ундан ташқари, ҳақиқат аҳли нуқтаи назаридан хизмат буюргувчидан хизматни адо этгувчи устун туради.

Мана шуларни ҳисобга олиб, ҳақиқат шууридан баҳраманд буюқ шоир Навоий муғбачани инсоннинг маънавий камоли йўлида ихлос билан хизмат қиладиган ёшларнинг тимсоли сифатида олиб, «муғбача» сўзини рамзий маънода қўллаган. Бунга асос муғбачадаги ихлос ва хизмат. Ихлос ва хизмат ўтга қаратилган. Ўтнинг ишққа нисбати бор. Ишқ эса илм билан биргаликда, баъзан илмсиз ҳам кишини камолга етказувчи омил ҳисобланади.

Энди муғбачага, яъни камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга берилган сифатларга эътибор берайлик. Сифатларнинг бири мохлиқодир. «Мохлиқо» – ой юзли дегани. Демак, муғбачанинг ранги тоза, юзи нуроний экан. Кишининг маънавий гўзаллиги унинг қиёфасида ҳам акс этади. Сифатлардан яна бири «дин офати» деган сифатдир. «Дин» деганда, биринчи навбатда, муқаддас деб ҳисобланган қонун-қоидалар ва шу қонун-қоидаларга риоя қилиш тушунилади. Дунёда дин кўп. Диннинг моҳиятига юзаки қараб, унга таассуб қилиш ёки уни суиистеъмол қилиш дин намояндalари орасида, ҳатто, бир динга оид турли мазҳаб вакиллари ва ундan ҳам ёмонроғи, бир мазҳабга оид кишилар орасида қонли тўқнашувларни келтириб чиқарувчи адоватга сабаб бўлади. Бунга тарихда мисоллар жуда кўп. Мустазоддаги «дин офати»дан мурод кишидаги мазкур диний таассуб ва диний адоватларни йўқотишдир. Ҳақиқий ошиқда бу сиёсий хислатлар бўлмайди. Демак, мазкур муғбачанинг яна бир сифати кишидаги мазкур салбий хислатларни йўқотиш экан. Оташпарастлик ҳам бир дин. Шунга кўра, муғбача ҳам дин офати эмас, дин қуввати бўлиши керак эди. Лекин Навоий тазод йўли билан, биринчидан, мисранинг бадиий кучини оширган, иккинчидан, «муғбача»нинг шеърда рамзий маънода эканлигини билдирган.

Муғбачага берилган сифатлардан яна бири «майхора»дир. «Майхора» – май ичувчи, майпараст дегани. Бу ердаги майдан мурод мазкур ишқ лаззатидир. Демак, инсоний камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга, ҳам унинг эзгу нияти, ҳам холис хизмати, ҳам бу эзгу нияту холис хизмат оқибати унга доим лаззат бағишлаб туради.

Муғбачага берилган охирги сифат «бебок». «Бебок» – қўркмас дегани. Бунинг мазмуни шуки, мазкур йигит ўзи танлаган ҳақиқат йўлидан, бошига қилич келса ҳам, қайтмайди, турли таъналардан, бўҳтон ва айбномалардан ҳамда бу йўлда учрайдиган ҳалокатли қийинчиликлардан қўркмайди.

Шундай қилиб, Навоийнинг маҳбуби «Дин офати бир муғбачайи мохлиқодур, майхораву бебок» экан. Мана шундай йигитнинг ишқида шоирнинг ватани дайри фано, ўзи сармаст, ёқаси чок экан.

«Ватан» сўзи бу ерда доимий жой маъносида. «Дайр» сўзининг биринчи маъноси ғайриисломий ибодатхона, иккинчи кўчма маъноси майхонадир. «Дин офати» муғбачага зидлаштирилган бўлса,

«дайр» муғбачага уйғунлаштирилган. Агар шу ўринда «майкада», «майхона» каби сўзлардан бири ишлатилса, у сўз «муғбача» сўзига уйғунлашмас эди. Бу мусаввирнинг бир-бирига мос бўёқларни топиб ишлатолмаганига ўхшаб қолар эди. Навоийнинг шу ўринда дайр сўзидан фойдаланиши унинг етук санъаткорлигидан нишонадир.

Шоир «дайр» сўзининг биринчи, яъни ибодатхона маъносидан уни «муғбача» сўзига уйғунлаштириш учун фойдаланган бўлса, унинг иккинчи, яъни майхона маъносини «фано» тушунчасини муайянлаштириш, шу билан бирга, бу тушунчани «майхора» ва «сармаст» сифатларига уйғунлаштириш учун қўллаган.

Фано сўзининг бу ердаги маъноси маъшук хаёлига бутунлай берилиш натижасида ўзни бутунлай унутишдир. Фано майхонага ўхшатирилган, шоир бу фано майхонасининг муқимига айланган. Демак, ошиқ Навоий ишқда фано мақомига эришган, яъни ўзининг борлигини сезмайдиган даражага етган ва у ишқ майидан сармаст, яъни бошидан ақлу ҳуши кетган, ёқаси чок, яъни йиртиқ.

Мустазоднинг иккинчи байти шундай ўқилади:

Хам-тур-ра си-нинг-ду:-ди ва-раъ-бе-ли га-зун-нор
ман-ко-фи ри-иш-қи
Хам-юзз-и ма-жу-сў:-ти ки-би:-шуъ-ла фи-зо-дур
мен-ўр-та ни-бон-пок.

«Турра» деб сочининг жингалакларига айтилади. «Дуд» – тутун дегани. Турра, яъни сочининг жингалаклари буралиб чиқаётган тутунга ўхшатирилган. Турранинг бу ўринда дудга ўхшатилишининг сабаби тутуннинг ва муғбачанинг ўтга муносабати борлигидадир.

«Вараъ» – «бебок»нинг зидди бўлиб, тақводор, яъни ўзини ғайришаръий ёки ғайрирасмий ишлардан сақловчи деган маънода, «зуннор» эса исломдан ўзга диндаги руҳонийларнинг махсус қора белбоғидир.

Биринчи байтда шоир муғбачани «дин офати» деган эди. Энди бу ерда шуни аниқлаштириб, унинг жингалак қора сочининг ўзи ҳам шундай гўзалки, буни кўрган «вараъ», яъни ўзини жуда эҳтиёт қиладиган тақводор киши ҳам исломга зид бўлса-да, уни белига зуннор, яъни муқаддас бир белбоғ қилиб боғлашга тайёр, мана

шунинг учун мени кофирликда айбласалар ҳам, унинг ишқидан қайтмайдиган даражага етганман, дейди.

Муғбачадан мурод ҳақиқат ишқи йўлидаги маъшук эканлигини ёддан чиқарманг. Диндан чиқиш ва кофир бўлишдан мақсад ҳақиқат ишқи йўлида бебокона, яъни қўркмасдан, таассуб ва хурофотдан қутулиб, исломнинг моҳиятини англаган ҳолда мақсад сари эркин ҳаракат қилишдир.

«Мажус» деб ўтпарастларга айтилади, баъзан офтобпараст ва ойпарастлар ҳам шу жумлага киритилади. «Мажус» сўзи форсча «манжғўш» сўзининг арабчалашган шакли деган фикр бор. «Манжғўш» – кичикқулоқ деган маънода. Оташпарастликнинг асосчиси Зардўштнинг қулоғи кичкина бўлгани учун шу лақаб вужудга келган, дейилади.

«Шуълафизо» – шуъла орттирувчи, яъни кучли шуъла ҳосил қилувчи дегани. Муғбачанинг ўтдай қизил юзи ўтпарастларнинг ўти сингари ловуллаб ёнади. Навоий яна мавзунини ўт доирасидан ташқари чиқармаслик учун муғбачанинг юзини унга алоқадор бўлган мажус ўтига ўхшатган ва унинг қизиллигини шуълафизодур, деган. Мана шу ўтга шоир «мен ўртанибон пок», яъни, мен бутунлай ёниб тамом бўлдим, дейди. Бу ерда «пок» сўзининг алоҳида аҳамияти бор. Киши ишқ ўтида ёнганда, масалан, олтин ўтда соф ҳолга келтирилганидек, бутун салбий хислатлари гўё қуйиб йўқ бўлиб, пок ҳолга келади ва пок маъшукқа эришиш даражасига етади.

Мустазоднинг учинчи байти шундай ўқилади:

Ул-чеҳ-ра фу-ру:-ғи:-ту шу-бон-зо-р та-ним-ға
бир-нав-ъ ку-яр-ким,
Ҳар-ким-са а-ни-қўр-ди со-ғин-ди-ки-ё-на-дур
ўт-ич-и-да хо-шок.

«Фуруғ» – ёруғлик дегани. «Ул чеҳра фуруғи»дан мурод маъшук, яъни муғбача юзидан ёғилиб турган нурдир. «Соғинмоқ» феълининг биринчи маъноси тасаввур қилмоқ, бир нима деб ўйламоқдир. Мазкур байтда «соғинмоқ» ана шу биринчи маъносидан қўлланган. Лекин Навоий бу байтда маъшук юзидан ёғилиб турган нур менинг ожизу озғин танимга тушиб, уни шундай қуйдирдики, буни кўрган киши ўт ичидан хошок, яъни чўп ёняпти, деб ўйлайди, деган. Маъшук юзида-

ги нур яна ўтга ўхшатилган, ошиқ жисми чўлга. Бу байтда ҳам мавзۇ ўт доирасидан ташқари чиқарилмаган.

Маъшук чехрасининг нуридан ошиқ жисмининг ўтга тушган бир чўпдек куйишини қандай тушуниш керак?

Аслан ягона бўлган мутлақ борлиқ мавжудотда чексиз ва ранг-баранг кўринишларда зуҳур қилади, яъни намоён бўлади. Борлиқ ўзининг энг гўзал юзини инсон чехрасида кўрсатган. Шунинг учун етук кишининг чехраси Навоий ва унинг эътиқодидаги кишилар учун мутлақ гўзалликка эришиш воситаси ҳисобланади. Чунки бу чехра мутлақ гўзаллиқнинг кўзгуси бўлиб, уни фақат шу кўзгу орқали идрок қилиш мумкин. Линза орқали жамланиб тушган қуёш нури нарсаларни куйдирганидек, инсон чехрасида мутлақ гўзаллик нурини жамлаб қабул қилиш қобилиятига эришган ошиқнинг жисми ўтда куйган хасдек ўртанади. Яна шуни ҳам назарда тутиш керакки, бу ўринда тан куйиши, нафс балосининг куйиши ва шунинг натижасида кишининг юраги тозаланиб, ахлоқий камол касб этишидир.

Мустазоднинг тўртинчи байти шундай ўқилади:

Ҳай-вон-су-йи-жо-ним-ни о-лур-лаъ-ли ди-най-ру:

ул-жур-аъ йи-май-ким,

Тег-миш-а нга-май-гун-ла би-жо-ним-ға да-во-дур

не:-зах-ру не-тар-ёк.

«Ҳайвон суйи» – тириклик суви дегани ва бундан мурод Хизр ичган ва шу туфайли дунёда абадий ҳаёт касб этган афсонавий сувдир. Навоий мана шу афсонавий ҳаёт сувиға ҳақиқат майини қарама-қарши қўяди ва ундан ҳайвон суйи менга умр бағишламайди, балки жонимни олади, дейди. Бунинг зимнида тег-ран мазмун бор. Чунки ҳақиқатдан йироқ афсонавий мақсадларга берилиб, шунга етишаман деб, дўсту душманни ажратмасдан, ҳам ўзини ва ҳам дўстларини, ҳатто, авлодини хонавайрон қилганлар бор.

Бинобарин, Навоий, ҳушёр кишиға ҳаёлий ҳаёт суви ҳақиқат эътибори билан оғу эканлигини таъкидлаш мақсадида «ҳайвон суйи жонимни олур» деган. Аммо шу ерда «лаълидин айру», яъни ҳақиқий маъшукнинг ҳақиқий ҳаёт манбаи бўлган лаби бўлмаган тақдирда, деган шарт ҳам бор. Бунинг маъноси шуки, киши

ҳақиқатни мақсад қилиб, доим шуни назарда тутса, афсоналар, ғайривоқеий, ҳаёлий нарсалар уни тўғри йўлдан оздиrolмай-ди. «Ул журъайи майким, тегмиш анга майгун лаб» дегандаги «журъа» – қултум дегани, «майгун» – май рангли, яъни қизил дегани. «Қизил» маъносида «майгун» сўзини ишлатишдан мақсад лабни майга уйғунлаштиришдир. «Майга теккан майгун лаб» деб ўша лабнинг ўша майга тегишининг шоирона табиийлигига қизил маъносида «майгун» сўзини қўллаш билан эришилган. «Май» сўзининг ўзи рамзий, ҳақиқат ишқи ва унинг сархушлиги маъносида истеъмол қилинган.

Нима учун шоир ўша қултумни заҳр бўлса ҳам, тарёк бўлса ҳам, менинг жонимга даво, дейди? Заҳр бўлса, жоннинг давоси эмас, офати-ку? Гап шундаки, улуг бир мақсадга интилган киши унинг аччиқ-чучугини татиши табиий ва унинг аччиғига чидаши керак бўлади. Бугина эмас, Навоийлар фикрича, мақсад йўлидаги аччиқ ҳам чучук деб қабул қилиниши керак. Чунки бу ачқиқнинг ширин натижаси бор. Лекин натижасиз, муваққат ширинлар ҳақиқат аҳли қошида ҳақиқий ачқиқдир.

Мустазоднинг бешинчи байти шундай ўқилади:

Бу-нав-ъ ки-ой-лар-ма йи-вас-линг-ҳа ва-си:-дин

мах-му:-р бў-либ-мен,

Муш-кил-ки ё-зил-ғай-бу ху-мо-ри:-ки ма-нга:-дур

со-ғар-бў лу-баф-лок.

Махмур бўлмоқ – хумори бўлмоқ дегани. Хумор майнинг кайфидан кейин келадиган дард ва майга бўлган талабдир. Мазкур байтда васл, яъни маъшуққа эришиш майга ўхшатиш ва бу эришишга бўлган кучли талаб хуморга ташбеҳ қилинган.

Шоир, мен шунчалик хумориманки, агар фалакларни соғар, яъни коса қилиб васл майини ичсам ҳам, хуморимнинг ёзилиши қийин, дейди.

Бу байтда афлок соғар бўлса ҳам хуморим ёзилиши қийин деган гапда муболаға борга ўхшайди. Аслида ундай эмас. Чунки бу ерда гап ичиладиган, ейиладиган нарса ҳақида кетаётгани йўқ. Агар ичимлик бўладиган бўлса, фалакни соғар қилиб эмас, бир челагини ҳам қоринга сиғдириб бўлмайди. Аммо маънавий нарсаларни киши чексиз равишда ўзлаштириши мумкин. Мисол учун илмни

оладиган бўлсак, киши уни ҳар қанча ўзлаштирса, унга оғирлик ёки ортиқчалик қилмайди. Аксинча, унинг билимга бўлган иштаҳаси борган сари очилиб боради.

Олим билган сари, ўрганган сари, янги-янги муаммолар кўпайиб боради. Жумбоқларни ҳал қилишга одатланиб қолган донишманднинг маърифатга бўлган ҳумори ҳам борган сари ортиб боради. Ҳар бир ҳал қилинган масала унга кучли бир лаззат бағишлайди.

Маънавий талаб ишқ даражасида бўлса, унинг васли лаззати ва ҳумори ҳам чексиз даражада бўлади.

Мустазоднинг олтинчи байти шундай ўқилади:

Со-йил-ме ну-мақ-су:-ду мз-рур-нақ-ди ви-со:-линг
бух-лай-ла ма-жо-но

Ким-бар-ча ма-зо:-ҳиб-да ки-иш-қаҳ-ли а-ро:-дур
маз-му:-мз ру-рим-сок.

«Сойил» – тиланчи, «нақд» – пул, «бухл айламак» – ҳасислик қилмоқ, «мазмум» – қораланган, «имсок» – торлик қилиш, қурумсоқлик дегани. «Мазоҳиб» – «мазҳаб»нинг кўплиги. Навоий бу байтда ўзини гадога, васлни пулга ўхшатган ва мен сенинг васлингнинг гадоси-ман, мендан ҳусн бойлигини аяма, агар аясанг, бу иш бой кишининг тиланчига нисбатан ҳасислик қилганига ўхшайди. Ҳасислик қилиш эса барча мазҳаблардаги ишқ аҳли қошида қораланади, деган.

Мустазоднинг мақтаси, яъни охириги байти шундай ўқилади:

Ҳаж-ринг-да ю-зи:-сар-ға ри-бон-дам-у ра-ол-мас
бе-чо-ра На-во-ий,

Гў-ё:-ки ха-зон-фас-ли да-бе:-бар-гу на-во-дур
ул-бул-бу ли-ғам-нок.

Яъни, айрилик туфайли хазон япроғидек юзи сарғайган Навоий кузда гулидан жудо бўлиб, овози чиқмай қолган ғамгин булбулга ўхшаб индамай қолди, дейди.

Бу байтдаги «бебаргу наво» алоҳида бадий аҳамиятга молик. «Барг» сўзининг япроқдан ташқари, яна чолғу ва куй маъноси ҳам бор бўлиб, маишату ишрат учун керакли бўлган нарсаларни ҳам билдиради. Ундан ташқари, илтифот маъносида ҳам қўлланади. «Барг»га «наво» бирикиб, «баргу наво» бўлганда,

унга яна кучу қудрат ва хонадон ривожі деган тушунчалар ҳам қўшилади. Мазкур байтда бу маъноларнинг ҳаммаси бор. Шу билан бирга, у ҳам булбулга, ҳам Навоийга алоқадор. Яна шуниси ҳам борки, «Навоий» «бенаво» бўлса, «-ий» қолиб, шоирнинг асли (ўзаги) йўқ бўлади. Ҳақиқий инсон вужудининг асоси мақсад навосидан иборат. Васл баҳорида у равнақда, ҳажр ҳазонида эса тупроқдадир.

Алибек РУСТАМОВ

«БАДОЕЪ УЛ-ВАСАТ»
(ЎРТА ЁШ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ)

ЎН САККИЗ ЁШ ҲАЙРАТЛАРИ

Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур.

Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор,
Ўн сакиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.

Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки, бор
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масих,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

То Навоий тўкти ул ой фуқратидин баҳри ашқ,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.

(«Бадоеъ ул-васат», 156-ғазал)

Машҳур ва манзур бу ғазалда шоир ишқий-фалсафий мавзуда баҳс этади. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал услубан таъриф-тавсиф турида яратилган. Асарнинг мақсад-моҳияти ўн саккиз ёшдаги манзур (назарда тутилган муайян сиймо) малоҳатини васф этишга қаратилган. Лекин бу васф инсон умрининг навқирон палласи ҳамда ҳусну жамол ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар билан йўғирилган. Ҳатто, баъзи байтларда тавсиф иккинчи ўринга ўтиб, таъриф, фалсафий умумлашма ифодаси биринчи даражага кўтарилади. Ёхуд таъриф-тавсиф баравар меъёрда, уйғун акс эттирилган бўлса ҳам, фалсафий моҳият эътиборни тортади. Чунончи, матлада ўн саккиз ёшли дилбарнинг сарвинозлигидан

кўра, унинг шу ёшдаги маънавий-руҳий аҳволи тасвирига кучли урғу берилган.

«Ўн саккиз минг олам» – бадииятда тимсолга айланган турғун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги қадимий тасаввурлардан келиб чиққан. Шоир «Сарвинозимнинг бошида ўн саккиз минг олам ғавғоси бор, аммо бунга ажабланмаслик керак, чунки у ўн саккиз ёшдадур», дер экан, биргина сарвиноз аҳволига эмас, умуман, инсоннинг ўн саккиз ёшига таъриф беради. Таъриф умуминсоний бўлганидек, ўн саккиз яшар сарвиноз ҳам умумлашма образ. Асарда ўн саккиз ёшли муайян инсон тасвирланган бўлиши эҳтимол, унинг ҳаётий сиймоси бизга маълум эмас. Балки, матладаги таърифу тавсифга ўн саккиз яшар гўзал қиз эмас, баркамол бир ўспирин талъати асос бўлгандир.

Муҳтарам мухлис, Навоий йигит кишини васф этгани ҳақидаги тахминимизга дарҳол эътироз билдириш ёхуд бунини нотўғри талқин этишдан сақланишингизни сўраймиз. Бу – ҳали илмда узил-кесил ўрганилмаган муаммо. Навоийнинг йигитлар васфида битилган ўнлаб лирик асарлари борки, улар турли андишалар билан «Хазойин ул-маоний»нинг 1959–60-йилларда чоп этилган Ҳамид Сулаймон нашрига киритилмаган ва халққа етиб бормаган. Бу ғазал ҳамда қитъалар Навоий мукамал ва тўла асарлари тўпламида босилди, энди илмий баҳоланиши керак. Назаримизда, бу ҳодиса Навоий дунёқараши билан боғлиқ. Ҳарқалай, асарга ўн саккиз минг оламини мушоҳада этишга қодир, ўн саккиз минг оламнинг дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг олам тилсимларини еча оладиган, ҳусни ўн саккиз минг оламини лол қолдирадиган, ҳаяжон ва эҳтирослари ўн саккиз минг оламини ўртайдиган ўн саккиз ёшли инсон сиймоси сабаб бўлган. Эҳтимол, бу Навоий орзусидаги комил инсондир.

Кейинги байтларда матладаги ғоявий мазмун тадрижий такомиллаштирилади. 2–3-байтлар матлада васф этилган даражадаги камолотга эришган инсон етуқлигининг яшовчанлиги ҳақида баҳс этади:

*Деса бўлғайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.*

*Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Хусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.*

Мазкур байтлардан бошлаб ғазалдаги лирик қаҳрамон умумлашма образликдан бир оз чекланади. Яъни, ўн саккиз ёшли инсон эмас, гўё ўн саккиз ёшдаги манзур васфи давом этади. Бундай фикримизга боис ғазалнинг матладан кейинги қисмида кўпроқ аёл зотиғагина хос ғазилатлар қаламга олингандир. Албатта, Навоийнинг бундай ғазаллари тағзаминида илоҳий ҳусн тимсоли ҳам туришини эсда сақлашимиз керак. Учинчи байтдаги «ҳусн шоҳи» ибораси айнан шундан далолат беради.

Фоявий мазмуннинг байтларда тадрижий ривожланишига тадриж усули билан бирга ружуъ санъати ҳам кўмаклашган. Шоир иккинчи байтда: «Сарвиноз ўн саккиз ёшиндаки ўн саккиз минг оламга татийдиган ҳусну жамолни зоҳир этган экан, ўн саккиз минг олам моҳароларини бошига сиғдирилган экан, ундаги бу қобилият яна ўн саккиз йил бемалол сақланади», дер экан, учинчи байтда бу фикридан қайтади. Ўз-ўзини «Ўн саккиз йил дема» сўзлари билан инкор этиб, «Яна юз саксон йил ўтса ҳам, кўзу қошида турфа балолар жилва қилар экан, ул ҳусн шоҳи сифатида гўзаллик салтанатида ҳукмфармолик қилаверади», деган хулосага келади. Ружуъ моҳияти мана шу ўз-ўзини инкор этиб, фикрни кучайтиришдадир. «Кўзу қошида»ги ул балолар сеҳрига келсак, бунда Шарқ ғазалиётида кўз ва қош мадҳида айтилган (масалан, кўзнинг хунҳорлиги, жаллодлиги, фитнағарлиги; қошнинг шамшир қаби қаттоллиги, бирининг имо қилиб, бирининг жон олиши ва ҳ.к.) ҳамма сифатлар назарда тутилади.

Шоир ақл бовар қилмайдиган даражадаги ҳусн соҳибини тасвирлаётган бўлса-да, унинг қонуний ва табиий ҳол эканлигини иқрор этади:

*Хайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар хайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъи наққошиндадур.*

Чунки Навоийнинг дунёқарашича, ҳар қандай хайратомуз гўзаллиқнинг яратувчиси ва ижодкори «сунъ наққоши», яъни Худодир. Ҳар бир модда, жисм, жонзот, шу жумладан, инсон ҳам бу илоҳий мавжудотнинг зарраси, бўлаги, акси янглиғ намоён. Ҳар бир чиройда Тангри таоло жамоли жилваланиб туради.

Навбатдаги байт сарвинознинг ниҳоятда гўзал, аммо беқиёс бағритошлигига киноя тарзида яратилган:

*Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз хайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.*

Сарвинознинг танаси (ташқи чиройи) кумушдай товланиб, ўзига мафтун этади. Аммо бу кумуш вужуд шундай сирга эгаки, унинг ичи кўнгил яширинган тошдан иборат. Бу синоатга инсон ақли юз қарра ҳайрону лол қоладик, манзурнинг сийрати суратида ҳам намоён. Бу инсон табиати, қалб ва қиёфаси орасидаги мутаносиблик ҳамда зиддиятнинг навоийвор фалсафий ифодасидир.

Бу ғазалда ҳам, анъанадагидек, мактадан олдинги байтда май-фурушга мурожаат қилинади:

*Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуфшошиндадур.*

Соқийга мурожаат тарзида битилган анъанавий байтлар ғазалнинг бошқа байтларидан алоҳида, мустақил маънога эга бўларди. Бу байт эса ғазалнинг олдинги қисми мазмуни билан чамбарчас боғлиқ битилган. Олдинги байтларда лирик қаҳрамон ўзининг ҳайратларини изҳор этган эди. Бунда эса Масиҳ «юз ҳайрат аро» қолганлиги ҳақида гап боради. Яъни, бу кўҳна майхона (дунё) ажойиботларига лирик қаҳрамон (Навоий) юз ҳайрат изҳор қилганидан Масиҳ ҳам юз чандон ҳайрат ичида қолади.

Бу ерда «хуфшош»– кўршапалак образи атайин танлаб киритилган. Кўршапалак, яъни лирик қаҳрамон кўҳна майхона (дунё) ажойиботларини кўргунча майхонага кириб, ваҳдат майдан қонмагунча, ғофил эди. «Эски дайр» ажойиботларини идрок этгач, кўзлари ярқ этиб очилди ва юз ҳайратга тушди. Бундай мўъжизадан жонбахш Масиҳ ҳам юз ҳайратга тушади, чунки у ўликни тирилтириши билан машхур, кўр кўнгил кўзига нур ато этишга у қодир эмас.

Мақтага келиб, таъриф-тавсиф ойга, қуёшга қадар кўтарилади:

*То Навоий тўкти ўл ой фуқратидин баҳри ашқ,
Хар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.*

Навоий ул ой, яъни хусн шоҳи фироқига дучор бўлганидан (бу фоний дунёга меҳмон бўлганидан) буён йиғлайди ва кўз ёшларида ул қуёш – илоҳий талъатнинг акси мудом жилоланиб, шуълаланиб туради. Кўринадики: дастлабки байтлар тағзаминидагина туйиш мумкин бўлган сўфиёна образ ва маънолар мақтагача ошқора балқиб юзага чиқди.

Матлада бошланган тасвир мақтагача изчил ривожланди. Ғазалдаги сўз, образ ва ифодалар ҳам шундай ривожга мувофиқ ҳаракатлантирилди. «Ўн саккиз минг олам», «ўн саккиз йил», яна «ўн

саккиз ёш», яна «ўн саккиз йил», «юз саксон йил», «хайрат», «ақлга юз хайрат», «юз хайрат» сўз бирикмалари ғазалдаги мазмун ва ғоянинг силсилавий тадрижини таъминлади. Натижада, асар композицияси мусалсал даражасида такомиллашди. Ғазал юксак бадиияти туфайли шухрат тутди, халққа севилиб, тилдан тилга, дилдан дилга кўчди.

Нусратулло ЖУМАХУҶА

ЗУЛФУНГ ОЧИЛИБ, ОРАЗИ ...

*Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,
Ҳиндубачае шўхдурур, сув била ўйнар.*

*Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.*

*Ўйнай-ўйнай боғлади уйкумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.*

*Тонг йўқки, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.*

*Бир лўлийи бозигар эрур чанбар ичинда
Холингки, ўшул ҳалқайи гесу била ўйнар.*

*Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтида тулку била ўйнар.*

*Муғ дайрида маст ўлса, Навоийни кўрунгим,
Бир олма киби гунбази мину била ўйнар.*

(«Бадоеъ ул-васат», 166-ғазал)

Навоийнинг ўрта ёш лирикасига мансуб бу ғазал шоирнинг ўрта ёшдаги бадиий камолотини, ўрта ёш гўзалликларига мафтунлигини, ўрта ёш эҳтирослари инъикосини ифодалаб турибди. Асарнинг мазмун-мундарижаси маъшуқа жамолини васф этишдан иборат. Аммо ундаги васф анъанавий тавсифий ғазаллардан кескин ажралиб туради. Ҳар бир хусусият васфи муайян қиёсий тасвир асосига қурилган. Зулфнинг эшилиб, силкина-силкина юз теграсида ўйноқланиши шунчаки айтиб ўтиб кетилмайди. Акс ҳолда, зулф васфи қуруққина таърифланган бўлиб қоларди. Шоир

шу ҳолатга мос ҳаётӣй тамсил топади. Тамсил усулида сув билан ўйнаб турган ҳиндубачани зулфга муқояса этади. Бу қиёсга ҳиндубача ва зулфнинг икки монанд белгиси – қоралиги ва шўхлиги асос бўлади. Шунингдек, бу қиёсдан маъшуқа юзининг сувдай тиниқ, мусаффо ва ҳаётбахшлиги аён англашилади. Шоир ғазалнинг мазмунига мутаносиб, шўх ва ўйноқи оҳанг танлаган. Бу ҳазажи муаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнидир:

Мафъулу мафоилу мафоилу фаулун:

Ғазалнинг мумтоз қўшиққа айланиши ва халққа манзур бўлишида ҳам мана шу шакл ҳамда мазмуннинг бадиий мутаносиблиги сабаб бўлган. Ғазал мураддафлиги, радифга «ўйнамоқ» феъли танлангани тасодифий эмас. Бу ҳам – бадиий мутаносиблик тақозоси. Ғазалда мазмун ва бадиий тасвир мутаносиблиги изчил давом этади. Бу эса ғазалнинг композицион жиҳатдан яқлора шаклда вужудга келишини таъминлайди. Зулфнинг болаларга хос ўйинқароқлиги тасвири кейинги байтларда ҳам ўша маромда сақланган:

*Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.*

*Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.*

Ҳаётӣй лавҳалар билан қиёслаб тасвирлаш, тамсил усули бу ғазалда услубий воситага айланган. Чунки у бутун ғазал доирасида амал қилади. Маъшуқанинг кўзи тасвирланган байтга эътибор беринг:

*Тонг йўқки, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.*

Бир қарашда, байтда кўз тасвири асосий мақсад эмасдай туюлади. Аслида эса, асосий мақсад кўз тасвири. Буни шоир бевосита эмас, билвосита амалга оширади. У шундай мазмунни ифодалайди: «Сенинг кўзинг менинг кўнглим билан ўйнашгани таажубланарли эмас, чунки мажнуннинг оҳу билан ўйнаши табиӣй». Бундан англашиладики, шоир маъшуқа кўзи оҳу сингари гўзал, хуркак, ўйноқи эканлигини, шунингдек, лирик қаҳрамон кўнглининг мажнунҳоллигини ҳам сўзаро тасвирлаб ўтган. Ҳаётӣй асосларда акс этган хол тасвири ҳам диққатга сазовор:

*Бир лўлийи бозигар эрур чанбар ичинда
Холинги, ўшул ҳалқайи гесу била ўйнар.*

Шоир талқинича, тебраниб турган маъшуқа ҳалқаси теграсидаги хол чамбарак ичида ўйин кўрсатаётган лўливаш гўзалга монанд. Демак, васф этилаётган хол шунчалар дилнишин ва жозибадор.

Одатда, мустақиллиги билан ажралиб турадиган матладан олдинги байтда шоир зоҳидга танқидий муносабатини тамсилий усулда, образли тарзда қистириб ўтади:

*Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтида тулку била ўйнар.*

Бунда ов чоғида итнинг тулки билан ўйини лавҳаси зоҳиднинг нафсга муносабатини очиб беришга хизмат қилган. Байт заминига нафснинг тулкидек ҳийлагарлиги ҳам сингдирилган. Ҳазал ихлосмандларини жуда қизиқтириб келган тилсимлардан бири еттинчи, яъни тугалланма байтнинг мазмунидир.

*Муғ дайрида маст ўлса, Навоийни кўрунгким,
Бир олма киби гунбази мину била ўйнар.*

Шарҳлашга уринсак, дастлаб байтнинг мазмуни жуда соддадек туюлади. Яъни гўёки, «Майхонада маст бўлган чоғида Навоийни кўрарсиз, у олам гунбазини кўлида бир олма каби ўйнатиш қудратига эга бўлади». Аммо байтнинг замирида бундан кўра салмоқли ва сеҳрли маъно яширингандек, шарҳдан кўнглимиз тўлмайди. Балки, байтнинг ботинида сўфиёна мазмун ётгандир. Фараз қилайлик, «муғ» – маънавий майхона, унда маст бўлиш – Ҳаққа эришиш тимсоли бўлсин. Бунда маънан Ҳақ даражасига кўтарилган лирик қаҳрамоннинг олам гунбазини бир олма каби ўйнаши (борлиқни маънавий жиҳатдан тугал англаб етиш)ни аниқроқ тасаввур этиш мумкин. Тугалланманинг фалсафий тус олиши Навоий ғазалиёти учун умумий хусусиятдир.

Нусратулло ЖУМАХЎҲА

ОТАШИН ГУЛ БАРГИДИН ХИЛЪАТКИ ...

Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, менинг жонимдадур.

Оташин лаъледурурким, анда музмар бўлди жон,
Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур.

Жон қуши хунобидин тутмиш малоҳат нахли ранг,
Ё либоси лолагун сарви хиромонимдадур.

Қатл биймидур, тараххумнинг доғи уммеди бор,
Бу либоси олким, ул номусулмонимдадур.

Васл шоми куймаган парвона шояд қолмағай,
Бу шафақгун ҳуллаким шамъи шабистонимдадур.

Тутмасун гул суҳбатидин сарв ўзни қўп сарфароз,
Эй сабоким, ул тўни гулгун менинг ёнимдадур.

Соқийё, гулранг май солиб кетур паймонаким,
Зухд биймидин халал фақр ичра паймонимдадур.

Эй Навоий, истама жон булбулин ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гулбарги хандонимдадур.

(«Бадоеъ ул-васат», 194-ғазал)

Луғат

Оташин – оловдай.

Хилъат – тўн, устки либос.

Музмар – яширилган, беркитилган, махфий, ичида.

Хуноб – қонли ёш, қайғу ёши.

Малоҳат – чирой, ҳусн, дилкашлик, жозиба, мазали.

Бийм – қўрқув.

Тараххум – раҳм-шафқат.

Ол – қизил.

Ҳулла – безакли, нафис матодан тикилган кийим.

Паймона – қадах, ичимлик пиёласи.

Паймон – аҳд, келишув, ваъда.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Жононим кийган олов рангли гулдай нафис тўн (устки либос), тўн эмас у гўё менинг жонимдаги ўтдир.
2. Жононим устидаги олов рангли гулдай либос шундайин олов каби лаълдирки, унда жон яширингандир.
3. Ё бу жон қуши хуноби – қонли кўз ёшидан ранг олган малоҳатли (тароватли, жозибали) ниҳолдир ёки сарви хиромоним (гўзал қоматли ёрим) устидаги лоларанг либосдир.
4. Бу қизил либос ул кофир ёр эғнида экан, қатл қўркуви мавжуд, аммо раҳму шафқатидан умидим ҳам бор.
5. Бундай шафақдай қизариб қўринган нафис либос шамъи шабистоним – тунларни ёритувчи шамъдай гўзал ёрим эғнида экан, васл шомида ушбу шамга талпиниб ёнмаган парвона қолмаса керак.
6. Эй сабо (тонг шамоли), гулдай либос кийган маҳбуба менинг ёнимда бўлса, сарв дарахти гул билан суҳбат қилаётгани (бирга, ёнма-ёнлиги) билан мақтаниб, кеккаймасин.
7. Эй соқий, менга гул рангли (қизил) май тўлдирилган қадахни келтиргин, зеро зухду тақво хавфи факрдаги аҳду паймонимга ҳалал бермоқда.
8. Эй Навоий, жон булбули тўни гулга ўхшаган, лаби гул баргидай кулиб турган ёримда экан, уни ҳар қандай гулга ошуфта бўлишини истама.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ҳам дастлабки олти байт олов, гул, ўт, лаъл, хуноб, лалагун, шафақгун, гулгун, гулранг каби қизил рангли ашёлар воситасида ясалган тасвирларга бағишланган. Бу тасвирлар: 1) ёрнинг қизил либосда гўзал сурат касб этганини кўрсатиш; 2) шунга монанд тасвирий манзара яратиш ва 3) бунинг лирик қаҳрамонга таъсирини намоён этиш учун хизмат қилган. Бундай асарларда Алишер Навоийнинг бадиий сўздан фойдаланиш маҳорати, бемисл санъаткорлиги ярқ этиб кўзга ташланади. Ҳар бир сўз, ибора, ташбеҳ тасвирланаётган объектга нечоғлиқ муносиб ва ўқувчида завқ уйғотувчи, ҳайратга солувчи хусусиятга эга. Жононнинг либоси гул баргидай нафис, у худди алангадай барқ уриб туради. Олов шуъласига диққат қилсангиз ҳам қизғишлик, ҳам нафислик, ҳам ҳароратни сезасиз,

барқ уриб очилган гул ҳам худди оловдай ял-ял ёнади, қизил тўн кийган маҳбуба ҳам ана шундай жозибали ва шу боис у ошиқ қалбига ўт солади, ўртайди, ёндиради. Навоий дейдики, жоним ана шу ўт ичида ёки ўтдай қип-қизил лаъл орасига қизил лаблар қатига яширинган. Ажойиб тасвир!

Бу ғазалда ҳам қизил либосли ёрнинг қотиллигига ишора қилинган (4-байт). Албатта, қатл бошқа ғазалларда ҳам, бу ерда ҳам кўчма маънода, яъни ошиқнинг жони жонона ихтиёрида, у хоҳласа ошиқ жонини олиши ёки унга жон ҳадя этиши мумкин. Аслида, бундан ошиқ ҳам хафа эмас. Мажнун Лайли ишқида жон берганидан хурсанд, фақат Лайлига етишса бас. Иккинчидан, қизил ранг – қон ранги, қурбонлик белгиси. Ошиқи зор қурбон бўлиш хавфидан қутулмайди. Аммо ушбу байтда Навоий раҳму шафқат ҳақида ҳам гапиради. Жонона ошиққа раҳм қилиб, унинг жонини олмаслиги ҳам мумкин. Бунда ишлатилган «номусулмон» сўзи кофир маъносига бўлса ҳам (кофирлар раҳмсиз бўлади, демоқчи), лекин уни соф диний маънода тушуниш ноўрин. Бу ерда у маъшуқа сифатларидан бири сифатида қўлланилган, яъни маъшуқадан шафқат кутиб бўлмайди, у ошиқни буткул маҳв этишга тайёр. Ўқувчиларга равшан бўлсин учун еттинчи байтдаги «фақр» тушунчасига изоҳ бермоқ лозим. Бу тушунча байтда зухдга қарама-қарши маънода келтирилган. Зухд такводорлик маъносига ишлатилади. Аммо жаннат умидидаги тақво. Фақр эса, фақат Худованд талабидаги орифона ниёзмандликдир. Яъни, Худодан бошқа нарсаларга кўнгил боғламаслик, ихтиёрни батамом Оллоҳга топшириш. Фақр Навоий ижодида кўп марта тавсиф этилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

СИР САҚЛАШ САБОФИ

*Дўстлар, маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз,
Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.*

*Фош қилманг роз, чунким асрай олмай қилдингиз,
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.*

*Ишқ асрориға тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўнгулдин тилга они ошкоро қилмангиз.*

Чун кўнгулдур қалбу тил ғаммоз, махфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз.

Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, ҳожат эмас
Айтмоқким, элга андин нукта имло қилмангиз.

Саҳв этиб, чун роз дуррин сочтингиз, нозим бўлуб
Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз.

Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга, аларнинг ёди қатъо қилмангиз.

Менда ҳижрон дардию, йўқ васл, боре дўстлар,
Чорае гар қилсангиз, жуз жому саҳбо қилмангиз.

Чун Навоий ишқ розин асрай олмай қилди фош,
Отини роз аҳли тумморинда иншо қилмангиз.

(«Бадоеъ ул-васат», 216-ғазал)

Панд-насиҳат мавзуида яратилган, тўққиз байтдан иборат бу ғазал сир сақлаш маданиятидан сабоқ беради. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган: Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун. У мавзу, гоя, мазмун жиҳатидан «Наводир уш-шабоб» девонидаги «Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим» сатри билан бошланувчи ғазалга жуда яқин. Қизиғи шундаки, бу ғазалларнинг бошқа хусусиятлари ҳам бир-бирига мутаносиб: яратилиш даври, ҳажми, вазни, лирик қаҳрамони бир хил. Қиёсий таҳлил этилганда, уларнинг ҳар бири мустақил ва оригинал ғазал эканлигини тасдиқловчи қатор фазилатлар юзага чиқади.

«Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим» ғазали услубан ғазалнинг шарҳи ҳол турига мансуб. Унда лирик қаҳрамоннинг ўз замондошларидан бирига сирини изҳор этгани ва бунинг оқибатида бошидан кечирган изтироблари шарҳланади. Бу ғазалда эса лирик қаҳрамоннинг сир ва сирдош сақлаш маданиятига оид ҳаётий тажрибадан келиб чиққан тугал, қатъий умумлашма, хулосалар панднома услубида ифодаланади.

Биринчи ғазал, композициясига кўра, радд ул-матла санъати асосига қурилган, якпора ғазал. (Бу ғазал ҳақида тўлиқ тасаввур учун қаранг: Ё. Исроҳов. Навоий поэтикаси. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1983, 140–141-бетлар). Биз таҳлил этаётганимиз ғазал эса композицион хусусиятларига кўра мусалсал ғазалдир.

Бу икки ғазални бир шоир шуурида кечган кечинмаларнинг тадрижий тақомили натижаси сифатида баҳолаш, уларга бир-бирининг мантикий давоми сифатида қараш мумкин. Чунки шоирнинг ҳаётий саргузаштлар ниҳоясида етилган хулосалари «Эй Навоий, дема сирринг кимсага...» дебон биринчи ғазал мақтасида бошланган ва иккинчи ғазалда тўлиқ акс этган. Бу ҳолат «икки ғазал бир йўла ёзилган экан», деган фикрни уйғотмаслиги лозим. Улар шоир ҳаётининг бир даври – қарилик босқичида, лекин турли фурсатларда, турли воқеалар турткиси билан ёзилган бўлиши эҳтимол. Ғазалларнинг бири «Наводир уш-шабоб»дан, иккинчиси «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олиши ҳам балки шу билан изоҳланар.

*Дўстлар, маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз,
Бошингизга юз бало куч бирла пайдо қилмангиз.*

Бу бир маҳаллар «кимсани дард аҳли деб сиррига маҳрам айлаган» ва бундай очик кўнгиллиги туфайли «ўз-ўзини куч била расвойи олам айлаган» лирик қаҳрамоннинг ўз шахсий фожиасидан жамиятга бераётган сабоғи. Аввалги ғазалнинг «кимсани дард аҳли деб», «дема сирринг кимсага» иборалари шоирнинг муайян кишиларга нисбатангина ишончи яраланганидан гувоҳлик қилса, бу ғазал матласидаги «элга роз ифшо қилмангиз» сўзлари шоирнинг кишиларга ишонавериби кўп панд егани ва умуман, элга, жамиятга ишончи йўқолганидан далолат беради. Иккинчи байт матладаги фикрни янада кучайтиради:

*Фош қилманг роз, чунким асрай олмай қилдингиз,
Ўзгалардин асрамоқ боре таманно қилмангиз.*

Шоирнинг таъкидлашича, инсоннинг ўз сирини асрашга ўз иродаси ожизлик қилса, ўз оғзига кучи етмаса, сирини пинҳон тутишни бошқалардан умид қилиши ақлга сиғмайди. Чунки бошқалар ҳам унингдек бир бандайи ожиз-да. Шунинг учун одам, аввало, ўзига ўзи пишиқ бўлиши лозим. Шу тариқа шоир умумдан хусусга кўчади:

*Ишқ асрориға тил маҳрам эмастур зинҳор
Ким, кўнгулдин тилга они ошқоро қилмангиз.*

Ғазал ҳажвий ва киноявий руҳда давом этади: «кимса», «эл», «ўзгалар»ни кўя турайлигу, аввал, ўз аъзоларимизни назорат қилайлик. Маълум бўладики, «расвойи олам», «юз бало»га мубта-

ло бўлишимизнинг биринчи боиси тил экан, чунки сиримизни илк ошкор этувчи – у. Демак, сир-асрорни зинҳор-базинҳор «кўнгулдин тилга» кўчирмаслик керак. Аммо кўнгулга ишониб бўлармикин?

*Чун кўнгулдур қалбу тил гаммоз, махфий розни
Жон ҳаримидин бу иккига ҳувайдо қилмангиз.*

Афсуски, кўнгил ҳам маҳрами асрор бўлолмайди, чунки уни «қалб» деб атайдилар. Навоий бу ўринда «қалб» сўзининг ўз (кўнгил) ва кўчма (қаллоб, фирибгар, нопок) маъноларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса кўнгилдан қаллоблик ва фирибгарлик зоҳир бўлиши хавфидан далолат. Шундай қилиб, кўнгил – хиёнаткор, тил – сотқин («тил» сўзининг ҳарбдаги маъносини ҳамда «гаммоз» сўзининг сир очувчи, чақимчи маъноларини эсланг) экан, махфий сирни жондан бу икки аъзога кўчирмаслик, уни фақат жонда асрамоқ маъқул. Акс ҳолда, «махфий сир» жондан кўнгилга, кўнгилдан тилга, тилдан «кимса»га, «кимса»дан «ўзгалар»га, «ўзгалар»дан «эл»га ўтиб фош бўлади. Қарабсизки, сохиби асрор яна – расвойи олам. Ҳазалдаги силсилавий тасвир тил ва кўнгил тафтиши билан тугамайди. Чунки инсоннинг ички имкониятида сирни фош этувчи бошқа воситалар ҳам бор:

*Чун кўнгул тил бирла маҳрам бўлмади, ҳожат эмас
Айтмоқким, элга андин нукта имло қилмангиз.*

Шоир тилни сўзлашдан, кўнгилни тилдан, жонни кўнгилдан тийгандан кейин, сирни ошкор этувчи яна бир омил – имлодан (сирни ёзув орқали фош этишдан) тийилишни огоҳлантиради.

Шунчалик эҳтиёткорликка қарамай, бордию сир элга аён бўлиб қолса, шоир «Оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмай» – шармандаликка равнақ бағишламай, хоинларни жазолашни маслаҳат кўради:

*Чок-чок айлаб кўнгулни, тилни айлаб юз тилим,
Ташлаб итларга, аларнинг ёди қатъо қилмангиз.*

Бу байт сир сақлаш санъати ҳақидаги мусалсал мушоҳадаларнинг – «Сир сақлаёлмайдиган вужуд – ҳалокатга маҳкум» маъносидаги изчил мантикий якунидир.

Албатта, сирни бу қадар пинҳон сақлаш камдан-кам кишилар қўлидан келади. Айниқса, Навоий сингари суҳан аҳлига собит совуққонлик билан сир сақлаш душвор, чунки шеър аҳли таъсирчан,

эҳтиросли, очиққўнгил бўлишади. Лирик қаҳрамон ўз саргузаштида-
ги саҳву хатони назарда тутиб: «Саҳв этиб, чун роз дуррин сочтин-
гиз, нозим бўлуб оҳнинг дудин саҳобу кўзни дарё қилмангиз», – дея
ўзгаларга сабоқ беради.

Бу ва ғазалнинг сўнги икки байтида, шоир ўзидаги «ҳижрон
дардини баралла изҳор этиб, «дўстлар»дан чора – «жому саҳбо»
тилаб турибди. Ғазал лирик қаҳрамоннинг ўз айби – «ишқ розини
асрай олмагани»га иқрор бўлиб, уни «роз аҳли» – сир сақлай олув-
чилар тоифасига киритмасликлари илтижоси билан тугалланади.
Демак, ғазал мундарижаси пишиқ ишланган. Ғазал сир сақлашнинг
мукаммал сабоғи, унга асос бўлган шахсий кечинма ҳамда оқибат-
натижадан тузилган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ТАҚДИРНИНГ ТЕРСЛИГИ ТАЛҚИНИ

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

*Не баҳра топқамен ондинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳрае ондин тилармен, баҳраманд этмас.*

*Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимға
Аён ул заҳри чашм айлаб, ниҳон бу нўшханд этмас.*

*Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин
Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.*

*Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким,
Бузуғ кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.*

*Кўнгул ўз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйунгға каманд этмас.*

*Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

(«Бадое ул-васат», 238-ғазал)

Навоийнинг бу ғазали ишқ мавзуида яратилган. Етти байтдан
иборат. Услубига кўра ғазалнинг изҳор турига мансуб. Композиция
жиҳатидан яқпора ғазалдир. Ҳазажи мусаммани солим вазнида яра-
тилган:

Маълумки, Навоий ғазалиёти инсон руҳий ҳаётини бутун мураккаблиги ва муфассаллиги билан қамраб акс эттирган. Мазкур ғазалда ҳам ҳаётӣй, аммо зиддиятли ҳолат, армонли дард куйланади. Ғазал ўз эстетик идеалига мос инсонни (дўст ёки ёр) топа олмаётган лирик қаҳрамон қалб изҳори билан бошланади:

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

Навоий ҳаётӣй бу ҳолатни шундай топқирлик ва самимият билан тасвирлаганки, бу савдо ҳар бир аҳли дил бошидан ўтган ёки ўтиши мумкин. Эркин Воҳидовнинг бир матласи айнан шундай ҳолатни ифодалаши билан Навоий матласига ҳамоҳангдир:

*Мен севармен жондан ортиқ, севганим суймас, нетай,
Ҳам севиб, мен севмаган ўз ҳолима қўймас, нетай?*

Бу далил шуни кўрсатадики, Навоий қаламга олган туйғу замон ва макондан қатъи назар, одамзод руҳида ҳамиша яшовчи умуминсоний туйғудир. Бу туйғунинг ҳаётӣйлиги, умуминсонийлиги яна шундаки, уни фақат ошиқ-маъшуклар муносабатиға боғлаб қўйиб бўлмайди. Ғазал мазмуниға кенгроқ назар билан ёндашиш ва онда оддий одамлар орасида кечадиган муомала жараёнини ҳам кузатиш мумкин:

*Не баҳра топқамен ондинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳрае ондин тилармен, баҳраманд этмас.*

Ҳаётнинг оддий фалсафаси мужассамлашган бу сатрларда. Байт тарди акс – терс такрор санъати асосиға қурилгани бежиз эмас. Унинг мазмунигина эмас, шакли ҳам ҳаётда, кўпинча, бахтға қарши, терс ҳолатлар ҳукм суришини кўрсатишға қаратилган: Сен кимгадир интиласан, у эса сенға бепарво, бошқа бировға талпинади; кимдир сенға интилади, сен эса унга лоқайд, бошқа кишиға илҳақ яшайсан; кимдир сендан баҳраманд бўлишни истайди, аммо сен уни баҳраманд этолмайсан; сен кимнидир баҳраманд этишни истайсан, бироқ у сендан бебаҳра яшайди ва ҳ.к.

Лирик қаҳрамон «нетай хуру пари базмин», «керакмас ой ила кун шакли» дея одамий меҳр-оқибатдан маҳрум мавжудотни инкор этади ва «Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким, Бузуғ

кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас» сўзлари билан ўз диди, эътиқодига мос инсонни ихтиёр этади.

Улуғ шоирнинг маҳорати шунда ҳам намоёнки, у реалистик мазмунга ҳаётий ифода излаб топган:

*Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

Халқнинг исириқ тутатиш одатидан бадий ашё сифатида фойдаланиш байтнинг ниҳоятда оригинал чиқишига сабаб бўлган.

Ҳазал халқимизнинг сеvimли мумтоз кўшиқлари хазинасидан муносиб ўрин олган. Огаҳий мазкур ғазалга «Фалакким, яхшилар базмида қадримни баланд этмас» сатри билан бошланувчи ажойиб мухаммас боғлаган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

АХД ҚИЛДИМ: ИШҚ ЛАФЗИН ТИЛГА ...

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндашиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ воқидида мушкулотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрнинг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истигно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда, истиғно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшук хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машҳур. Бу ерда анъанага ҳилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшук нози сингари тушунмаслигимиз керак. Бу «истигно» – ишқдан тавба-тазарру «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериш, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилига келаверади, сирини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инон-ихтиёри ўзида эмас.

Одамда шундай ҳолатлар бўладики, оҳанрабодай тортиб турган нарсадан безор бўлсанг ҳам, жоннинг кийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигинингни англаб бадтар изтироб чекасан. Навоий айна шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш. Ўзига хос шеърӣй санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършунослиқда номи йўқ. Воқеан, Навоий каби улуг шоирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмӯш эмас. Навоий худди сон-саноксиз комбинацияларни ёд биладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутади. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутаассир этувчи ифодавий қудратини намойиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш – улуг санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунида, яъни «инкор – тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғриси айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуг шоирларда, жумладан, Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар, юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлса-да, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодаладиган асар бўлиб, байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

*Аҳд қилдим ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.*

(«Бадоеъ ул-васат», 504-ғазал)

«Мазкур» – зикр этиш, тилга олиш, «хома» – қалам, «мастур» – ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо бу байтнинг,

колаверса, бутун ғазалнинг ўзак – калит сўзи *ишқ*дир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирига интилишини кўз олдимизга келтирамиз. Албатта, аёл ва эркак орасидаги муҳаббат, оила ишқ асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин ишқни кенгроқ маънода, кайҳоний андозага олиб қарасак-чи? Сўфи орифлар тушунадиган маъноларига диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-ку. Сўфилар талқинига кўра, ишқ – дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши: дўст орқали маърифатни, шоҳни севиш. Воқеан, дўст тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбида эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни Ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва алам келтирса-да. Шунинг учун ишқ сўзи *ранж*, *дард* сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўраниб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўstdан бошқага қарамайди», – деб ёзади «Истилоҳоти урафо» луғатининг муаллифи Сайид Жаъфар Сажжодий (289-бет). У яна давом эттиради: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшукни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшук сари қиём этишидир».

Ишқ олдида денгизлар – томчи, тоғлар – зарра. У денгизни жўшу хурушга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эрурсен, Ҳам жонима дармон эрурсен», – дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Бу ҳақда олдинки бобларда тўхталдик, такрорлашга ҳожат бўлмаса керак. Фақат бу ўринда шуни эслатиб ўтамизки, ишқ азобига чидамаган ошиқ ҳақиқий ошиқ эмас, бўлмаса у Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қогоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», – дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдоби ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлгон

«ахд». Аслида ошиқ бу баҳри азимга бадтар шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк жозиба. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни давом эттиради; чунончи, иккинчи байт:

*Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.*

Яъни: «Барчани фитна – фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка ахд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўздан нур ёғилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, маъшук кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ. У барчани ошуфта этади. Ишқ, аслида, ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат – тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфилар наздида маъшук кўзи – басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги, айни вақтда у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жилоланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш – сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, сиру асрор чашмаси. Юз эса – илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чехраси. Навоий даври кишиларининг ва буюк шоир тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш, Уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқлиқни таърифлаш ва охир-оқибат инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазили билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратида намоён бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, Илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш – Илоҳдан юз ўгириш билан баробар! – Яхшиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин.

Учинчи байт:

*Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.*

Ишқ – куфр, ошиқ бўлиш – кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, бу мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни қуйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх – орифлар, айниқса, Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар буни ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан сўфи шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар бутга сифинган одамларни кофир десалар, сўфилар «қасрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни» куфр деб ўқтирганлар («Миръот ул-ушшоқ»).

Ишқнинг кофири бўлиш – сўфи наздида ҳақиқий имонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади. Сўфи бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг (Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари қахрамони). У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига қиради, ишқ йўлида нимаики юз берса – барига чидайди ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади.

Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан саргуш сўфилар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир – сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръот ул-ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут» асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли, дайр эса – бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузуридир. Кўнгил дайрини бут хаёли билан безаш – пир суҳбатини кўмсаш демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг беҳудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво – тийилиш, яъни зоҳид

хонақоҳини бузмаслик, маъшуқага сифиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

*Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглумни махмур этмайин.*

Кеча ва кундуз, васл ва ҳижрон, май ва махмурлик сўзлари ҳам тазод ва ҳам таносиб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, лаб – маънавият оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб, завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом («Мирёот ул-ушшоқ»), май – илоҳий тажаллиёт, махмур – шу ваҳдат майидан беҳудлик. Байтнинг мазмуни: Ҳар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайин ва ҳар куни шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз кўмсаш, соғиниш маъносида ишлатилган) қилмайин, деб қарор этдим. Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавият оламидан илҳом бўлиб тушган каломи лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар кун ўша маърифат каломини кўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча-кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки, аксинча, кечаси бўладиган пиру мурид орасидаги хилват суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васлини мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг «ўз маслагидан қайтишга аҳдлари» баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қаватидаги маънолар эса барча «аҳд»лар ёлғон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста «мантиқий ўтиш» усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

*Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгонча машхур этмайин.*

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди

у бир гўзалга, мукаррам дўсти азизга кўнгил бериши мукаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон тутишга «аҳд қилади», дейди. Аммо бу иш имкондан хориж, чунки ошиқлик ошқоро бўлмай иложи йўқ – дардни яширсанг, иситмаси билдириб қўяди.

Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нуруни) тарк этиб бўлмайди.

*Ишқу май анжومي чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни бу иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.*

Анжом – тугалланиш, оқибат демак. Маҳжур – айрилиқда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати ҳажр – айрилиқдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат – ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқни куфр деб, беҳуда, маъносиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, Ишқдан – илоҳий ғайздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўрроқ, йўқ-йўқ, бугина эмас, ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етакловчи тозаланиш, халос бўлиш азоби экан. Шунинг учун бу азоб – саодат.

Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баёнмаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синач, ёхуд аллақандай кинояли усулда ишқ оловининг шўхратини муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

*Зулм ила эл жониға ўт ёқма, эйким шохсен,
Гар десанг дўзах ўтиға жонни маҳрур этмайин.*

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпроқ мақтадан олдинги байтда бирор ўғит-насихат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шох, зулм билан

халқ жонига ўт ёкма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, Илоҳдан беҳабарликнинг ўзи зулм демак, бундай одам подшо бўлса – эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафкат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу кистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шохни адолатга чақириш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, илоҳ, адолат тушунчалари Навоий учун ўзаро зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ҳазалнинг мақтаи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунга тўғридан-тўғри боғланмайди, аммо у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас:

*Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.*

Маъмур сўзининг бир маъноси амр – фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. Маъзур – узрли, кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни «Гарчи маъмур – маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан, эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматдан ўзимни маъзур тутмайин» ва яна: «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматида бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ назаримда, иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини яқунлай олади. Мақтадан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб айтади, яъни узрим жуда узайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, деди у. Ошиқ учун дўстнинг хизматида шарафли иш йўқ, у доим бунга тайёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслағи шу эди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

УЛ КУЁШ ОҚ УЙДАВУ ...

Ул куёш оқ уйдаву мен музтарибмен ҳар сари,
Ўйлаким, фонусдин парвона қолғой ташқари.

Садқаси бўлмоқ эрур мақсуд мен саргаштаға,
Оқ уйи давриға буқим айланурман ҳар сари.

Ичкари ул гул тувурлуғни кўтармаслар, нетай,
Эй сабо фарроши, бир лутф айлабон ул ён дари.

Парда кетгоч, мен заифи зорға осон эрур
Ўйлларидин чигнинг солмоқ ўзумни ичкари.

Оқ уй ичра ҳар недур зоҳирдур ул юз тобидин,
Шамъ бўлса уйда, ташқардин бўлур зоҳир бари.

Гар фалак хиргоҳи бўлса пеши хонанг, не осиг,
Умр хайли чунки кундин-кунга келмас илгари.

Эй Навоий, ул маҳи хиргаҳнишин ҳифзи учун
Кўзанақ эрмаски, ҳар сори тикилмиш кўзлари.

(«Бадоеъ ул-васат», 591-ғазал)

Луғат

Музтариб – изтироб чекувчи, паришон, бетоқат.

Саргашта – сарсон, овора, паришон.

Тувурлуғ – ўтовнинг туйнугига ёпиладиган кигиз.

Дори (дари) моқ – бормоқ, кирмоқ, яқин йўламоқ, ҳозир бўлмоқ.

Чиг – ўтоқ, чодирнинг атрофига ўраб қўйиладиган бўйра.

Тоб – ҳарорат, товланиш, порлоқлик.

Хиргоҳ – чодир, ўтов.

Осиг – фойда, нафъ.

Кўзанақ – кўриқчи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Куёш юзли ғўзал маҳбубам оқ ўтов ичида ўтирибди, мен эса ўтовнинг (уйнинг) атрофида паришон айланиб юрибман. Бу худди фонус ташқарисида қолган парвонага ўхшайди.

2. Ёрнинг оқ уйи (ўтови) атрофида саргардон айланишдан мақсадим унга жонимни садқа қилмоқдир.
3. (Ичкарига қарай десам), ул гўзал ўтирган ўтовнинг дарчасига осиб қўйилган кигизни ичкаридан кўтариб, дарчани очмайдилар. (Шунинг учун ёлвораман) эй сабо шамоли (уй тозаловчиси), бир марта лутф айлаб, ул дарча кигизни кўтар.
4. Парда (кигиз) кўтарилса, мен бечора ошиқи зорга ўтовни ўраб турган чиғ (бўйра)ни кўтариб ичкари кириш осон бўлади.
5. Оқ ўтов ичида ул ойнинг юзи порлашидан ҳаммаёқ ёруғ ва кўриниб туради. Ахир, унда шамъ ёниб тургач, ташқаридан ҳамма нарса кўриниб туради.
6. Уйингнинг олдида фалак чодир бўлса ҳам фойдасиз, зеро умрнинг йиллари (йилларнинг суворийлари) олдинга эмас, орқага қараб кетади.
7. Эй Навоий, чодир (ўтов)да ўтирган ой юзли ёрни кўриқлаш учун кўзлари ҳар томонга тикилган кўзанак – кўриқчи эмассан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ажойиб манзара чизилган: ёр оқ ўтов ичида, аммо ошиқ ташқарида, худди фонус ичидаги шамга етолмай, ташқарида қолган парвонадай. Ошиқ ўтов атрофида безовта, бетоқат бўлиб айланади, ичкарига назар солишнинг иложи йўқ, чунки ўтов дарчалари ҳам кигиз билан беркитилган, ўтовнинг атрофи эса чиғ – қамишдан ёки новдадан тўқилган (бўйрага ўхшаш) мато билан ўраб чиқилган. Ошиқ тонг елига мурожаат қилиб, дарчадаги ёпинчиқ наमतни кош-ки кўтарсанг, шунда мен чиғни суриб ичкари қарардим, деб ёлворади. Шу аснода оқ уй (ўтов)нинг сурати чизилади: ичкарини ёр жамоли шамдай ёритган, ташқари эса қоронғи (хижрон тунидай).

Бундай тасвир ғазалга аниқ ҳаётий мазмун бағишлаган, Навоий уста рассомдай оқ кигиздан тикланган ўтоқ, унинг ичидаги соҳибжамол ёр ҳуснидан ёришиб кетган ўтов, ўтов атрофида нима қилишини билмай, сарсону ҳайрон айланиб юрган ошиқ ҳолатларини чизади. Умуман, Алишер Навоий ғазаллари орасида ана шундай манзарали тасвирлар анчагина бор. Чунончи, ёр гоҳ кемада дарё сайрида, гоҳ ўтовда. Гоҳ чопқир от миниб майдонда чавгон ўйнаётган ҳолатда, гоҳ лола сайрида. Гоҳ боғ ичида айланиб, гул тераётган ҳолатда тасвирланади. Бу манзаралар ўқувчи кўз олдида ошиқнинг кечинмаларини янада жонли, реал ва жозибали

қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Умуман, келтирилган ғазал устида сўз бораётганда шунини айтиш керакки, Навоий замонида баҳор бош-ланиши билан шаҳар аҳли, бутун-бутун хонадонлар далага кўчиб чиқар, майсазорлар устида ўтов тиклаб, чорвасини боқиб семир-тиришдан ташқари, қиш учун ёғ, қурут, қатиқ ғамлаганлар. Бундан ташқари, бу ўзига хос бир хушнудлик кайфиятини пайдо қилган, сайру тамошо ўрнида ўтган. Айниқса, аъёнлар, мулкдорлар учун дала сайри ўзига хос байрам тусини олган. Ҳусайн Бойқаронинг оиласи, сарой аҳли билан Хиротдан ташқарига чиқиб ўтоқ тикиши, ҳар хил спорт ўйинлари ташкил этиб, дилхушлик қилиши Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида кенг тасвирланган. Бундай анъанавий сайру гашт (лола сайри)ларида Навоий ҳам иштирок этган.

Демак, жонли манзаралар тасвирига бағишланган ғазаллари унинг лирикасидаги алоҳида қатлам бўлиб, улуғ шоир санъаткорли-ги, маҳоратининг муҳим қиррасини белгилайди. Бундай ғазалларда одатда таносуб санъати қўлланган бўлади. Яъни тасвирланаётган воқеага муносиб ранглар, бир-бирига мос ашёлар қаламга оли-ниб, улар орасидаги ташқи ва ички ўхшашликдан гўзал, қалбни қувонтирадиган лавҳа чизилади. Келтирилган ғазалда ҳам оқ уй (ўтов)га мувофиқ, шам, куйёш, фонус, ой ташбеҳга олинганки, улар мутаносиб бир завқ берадиган гўзалликни вужудга келтирган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ЎЛТУРГУСИ

*Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтургуси,
Усрук чиқиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтургуси.*

*Гар заъф ила ожизлигим кўнглига раҳме солса ҳам,
Бошимга етқач, секретиб беихтиёр ўлтургуси.*

*Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур,
Чун қолсам андин бир замон ҳижрони зор ўлтургуси.*

*Ошиқ бўлурда билмадим мен нотаवони хастаким,
Ҳажр ўлса, ғам куйдургуси, васл ўлса, ёр ўлтургуси.*

*Майдон аро, эй аҳли дин, кирманг тамошосифаким,
Юз кўрмайин ул кофири чобуксувор ўлтургуси.*

*Лаълинг закоти май тутиб тиргузмасанг, эй мугбача,
Дайр ичра мен дилхастани ранжи хумор ўлтургуси.*

*Дерлар Навоий қатлига гул-гул очибтур оразин,
Кўргунча они, войким, бу хор-хор ўлтургуси.*

(«Бадоеъ ул-васат», 615-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ёшлик лирикаси маҳсулидир. Ражази мусам-мани солим вазнида битилган:

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун

Ғазал ишқий мавзуда яратилган. Етти байтдан иборат. Услубига кўра, ғазал шарҳи ҳол турига мансуб. Таркибий изчиллиги жиҳатидан якпора ғазалдир.

Ғоявий мазмун-мундарижаси билан ғазал анъанавий руҳга эга. У лирик қаҳрамоннинг маъшуқа шафқатсизлигидан шикоят, айни пайтда, ҳижрон қийноғи ва висол иштиёқи изҳори билан бошланади.

Муҳаббат дардига чалинган ошиқ турфа мураккаб, зиддиятли ҳолатларга тушади. Мазкур ғазал лирик қаҳрамони ҳам лаҳзалик висол шукронаси ва «ҳижрони зор» қатли аро ўртанади:

*Васли аро гар ўлтурур, жонимга юз минг шукр эрур,
Чун қолсам андин бир замон, ҳижрони зор ўлтургуси.*

Ғазалда тасвирланишича, ошиқлик инсон учун шундай қисматки, у мудом ишқнинг изтиробли лаззатлари ва лаззатли изтироблари оғушида яшашга маҳкум. Бу ҳажвий руҳда шундай ифодаланади:

*Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким,
Ҳажр ўлса, ғам куйдургуси, васл ўлса, ёр ўлтургуси.*

Иккинчи лирик қаҳрамон – маъшуқа «оғиз», «дилхаста», «нотавони хаста» ошиққа қарама-қарши ўлароқ, шўх, шаддод қиёфада гаўдаланади. Бу «мажнуншиор», «девоनावор», «кофири чобуксувор» ифодаларида ҳам яққол кўринади.

Тасвир жозибадорлиги, мусиқий оҳангдорлик боис, ғазал халқнинг машҳур ва севимли кўшиғига айланган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ОШУФТАХОЛ ЭТМИШ МЕНИ

*Бир парипайкар ғами ошуфтахол этмиш мени,
Элга ахволим демактин гунгу лол этмиш мени.*

*Мен ҳавоийни, не тонг, кўргузсалар бир-биргаким,
Эгма қошинг фикри, андоқким, ҳилол этмиш мени.*

*Ошкор этмас эдим ишқин, вале ўткан кеча
Бода зўр айлаб, йиғи безътидол этмиш мени.*

*Ёр қўйи ичраким, туфроғ ила тенг бўлмишам,
Ишқ ғавғоси бу янглиғ поймол этмиш мени.*

*То танимға ўт туташмиш, барқдекдур ҳайъатим,
Фурқатинг то заъфдин, андоқки, нол этмиш мени.*

*Ўт солурмен оҳ ила оламға, мен ким, зуҳд ким,
Зоҳиди афсурда оё не хаёл этмиш мени.*

*Дашти ваҳшиға анис ўлсам Навоийдек, не тонг,
Ул пари савдоси чун мажнунмисол этмиш мени.*

(«Бадоеъ ул-васат», 619-ғазал)

Ғазал Навоийнинг ўрта ёш лирикасига мансуб. Рамали мусамма-ни маҳзуф вазнида яратилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ғазал муҳаббат кечинмаларидан баҳс этади. Етти байт давомида шу мавзу изчил ёритилганига қараганда, ғазал таркиби якпорадир. Ғазалнинг ғоявий мазмуни лирик қаҳрамоннинг қалб кечинмалари изҳори асосига қурилган.

Шоир муҳаббат дардига чалинган ошиқ ахволини тасвирлашда анъанавий йўлдан боради. Шунинг учун ғазалнинг матни содда, машхур, тушунарли, ортиқча шарҳлашга эҳтиёж йўқдек туюлади. Айниқса, матладаноқ бир муҳаббат тарихи акс этган яхлит лирик асар мазмунини осон англаб олиш мумкин.

Ғазалнинг ҳар байти навоийвор маҳорат маҳсули ҳамдир.

*Мен ҳавоийни, не тонг, кўргузсалар бир-биргаким,
Эгма қошинг фикри, андоқким, ҳилол этмиш мени.*

Бир қарашда, фақат ошиқ ахволи тасвирланаётгандек кўринади. Лекин аслида, маъшуқа тасвири ҳам зимдан мужассамлаштирил-

ган. Шоир ҳаётӣ лавҳа – янги ой, яъни ҳилол пайдо бўлиши билан одамлар бир-бирларига уни кўрсатиб, шукроналар қилишлари манзарасидан фойдаланиб, ишқ савдоси унинг қоматини ҳилолдек нозик ҳолатга олиб келганини ифодалайди. Аммо ҳилол тимсолига мурожаатидан муддао фақат ошиқ аҳволи тасвири эмас. Балки бунинг воситасида ошиқнинг ишқ туфайли ой сингари ҳаволаниб кетгани, маъшуқанинг ҳилол каби эгмақошлиги тасвири ҳам аёнлашгандир.

Лирик қаҳрамон аҳволи руҳиясининг тасвири байтма-байт тадрижий қучайиб боради:

*То танимға ўт туташмиш, барқдекдур хайъатим,
Фурқатинг то заъфдин, андоқки, нол этмиш мени.*

Ойдек ҳаволаниш қаёқдаю, чақиндек чакнаш қаёқда? Ҳилолдек нозикланиш қаёқдаю, нол (қамиш қалам ичидаги ингичка томир, қилтирик) дек ҳолатга тушиш қаёқда? Ҳазал инсон руҳиятининг шундайин нафис манзаралари тасвири билан қимматлидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

КИМКИ БИР КЎНГЛИ БУЗУҒНИНГ...

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.*

*Гарчи халқ озодасимен, ёр агар бандам деса,
Андин ортуқ англаким, бир банда озод айлағай.*

*Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун
Истарамким, аввалидин ёна бунёд айлағай.*

*Ёр ҳижронидин ўлгумдур, бу навъ эрмиш сазо
Ул кишигаким, биравга ўзни муътод айлағай.*

*Неча сабр авроқи ёзғай кўнглуму бир оҳ ила
Сарсари ишқинг етиб, борини барбод айлағай.*

*Шайхдин зухду риёи касб ўлур, ё раб, қани
Дайр пириким, фано расмини иршод айлағай.*

*Одам авлодида камдур одамийлик шеваси,
Одам эрмас улки, майли одамизод айлағай.*

*Не балодурким, фалак ҳар кимга чекса тийғи кин,
Ёнгилиб аввал менинг жонимға бедод айлағай.*

*Беша ичра девлар мақтули ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астробод айлагай.*

(«Бадоеъ ул-васат», 621-ғазал).

Ҳикматомуз байт билан бошланган бу ғазал Навоий ижодиёти-нинг камолот босқичи – қарилик лирикаси маҳсули. У – ижтимоий мавзуда битилган ғоявий теран асар. Тўққиз байтдан иборат. Услубан таъриф, шарҳи ҳол, изҳор уйғунлашган аралаш турдаги ғазал. Таркибий жиҳатдан мустақил байтли ғазаллар туркумига мансуб. Мураддаф, рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Ушбу ғазал биргина матланинг ўзи билан адабиёт тарихига киришга ва абадий эъзозланишга сазовор. Матланинг қиммати, аввало, юксак инсонпарварлик ғояси билан йўғирилганидадир. Рухи чўккан, дили вайрон, дардманд кишининг дардини олиш, кўнглини кўтариш, кайфиятини чоғлаш, унга таскин-тасалли бериш ҳаётнинг ҳар бир дамида, ҳар кимнинг қўлидан келадиган энг оддий инсоний эзгулик. Аммо суръатли ва шафқатсиз ҳаёт чорраҳаларида аксарият кишилар бундай савоб ишни унутадилар, ёхуд уddenлай олмайдилар. Ҳатто, баъзилар инсон дилини оғритиш – дилозорлик билан шуғулланадилар. Навоий бу оддий инсоний бурчни адо этишни Каъбадай муқаддас обида бузилган тақдирда, уни қайтадан тиклаш, тирилтириш, ободонлаштиришдай яхшилик тарзида улуғлайди.

Навоийнинг бу байти шу қадар сеҳрловчи, ҳайратомуз ҳикмат сифатида машҳур бўлдики, улуғ донишманднинг издошлари асрлар мобайнида бу ҳикматни турли шаклларда шарҳлаш, тақомиллаштиришга интилдилар. Масалан, Бобораҳим Машрабнинг оташин ғазаларидан биридаги мана бу байт Навоийнинг шохбайтига ҳамоханг жангалайди:

*Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни сен бузсанг, юзар Каъба бузулмазму?*

Машраб инсон дилини тавоф этиш савоби қадр-қимматини янада юксакка кўтаради. Бир инсон дилини оғритиш юзлаб Каъбаларни вайрон этиш қадар гуноҳи азимлигини уқтиради.

Навоийнинг аҳилликка, биродарликка чорловчи бу матласи жуда чуқур тарихий асосга таянган. Каъбанинг вайрон бўлиши ва сўнг қайта қурилишига ишора қилиш оддийгина бадий тўқима эмас, балки олис тарих ҳақиқатини ғазалхонга эслатувчи талмех санъа-

тидир. Тарихдан маълумки, бузилган Каъба ибодатхонасини турли жамоа вакиллари ҳамкорлик, бирлик, ахилликда қайта қурганлар. Каъбани қайта қуришдаги энг масъулиятли вазифа – муқаддас Қора тошни ўз анъанавий жойига ўрнатиш муаммосини Муҳаммад алайҳиссалом бажарган ва бу иш унинг пайғамбарлик салоҳиятини далилловчи муҳим белгилардан бўлиб қолган. Шохбайт ва тарих қиёсидан келиб чиқадиган мантиқий хулоса шуки, «кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айласса», бузилган Каъбани қайта қуришга, яъни Муҳаммад пайғамбар даражасидаги қудрат ва кароматга муяссар бўлади.

Ушбу байт бадийяти фақат фалсафий-ахлоқий моҳияти билан эмас, содда ва тушунарли услуби билан ҳам қимматлидир.

Фазалда висолга ташналик, ёрга эътиқод туйғулари сингдирилган байтлар муҳим ўрин тутган:

Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун
Истарамким, аввалидин ёна бунёд айлагай.

Лирик қаҳрамонда маҳбуба ёдига меҳр-муҳаббат, интилиш шу қадар баркамолки, у ёр ҳаёлидан узилиб қолишни, у ҳақдаги муждалар мухтасар бўлишини истамайди. Маҳбуба ҳақида сўз бошлаган киши ҳикоятини тугаллаб қўйишидан хавотирга тушиб, суҳбатдоши ёр васфини қайтадан бошлашини истайди. Бу – соғинч, хижрон ҳисларининг майин лиризм, ҳажв воситасида ифодалангани.

Фазалда ижтимоий салмоқдор мазмун, одамийлик фалсафаси барқ уриб турган байтлар етакчилик қилади.

Одам авлодида камдур одамийлик шеvasи,
Одам эрмас улки, майли одамизод айлагай.

Одамийлик фалсафаси фақат одамдаги олижаноб фазилатларни таърифлашдангина иборат эмас. Фазалнинг тугалланма байти Навоийнинг Астробод сургунида кечирган машаққатли ҳаётини эслатувчи биографик хусусиятга эга:

Беша ичра девлар мақтули ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астробод айлагай.

Бу Навоийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотларни тўлдирувчи, қувватловчи муҳим далилдир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

«ФАВОЙИД УЛ-КИБАР»
(КЕКСАЛИК ФОЙДАЛАРИ)

МАНГА НЕ МАНЗИЛУ МАЪВО АЁН ...

Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо.

Хирад махфий, бадан фоний, кўнгул ғойиб, тараб маъдум,
Бори саҳл эрди, бўлса эрди ул номехрибон пайдо.

Шикебу сабру хуш итмиш, қарору ақлу жон кетмиш,
Не ғам, гар бўлса ул ороми руҳ, ул қути жон пайдо.

Хаёли жонда пайдодур, сўзи афғонда пайдодур,
Ўзи ҳам нетти, ваҳ, оллимда бўлса бир замон пайдо.

Ўлар ҳолатдамен онсиз, тарабдин кўрмайин ўлмай,
Деманг, таъжил ила ул умр бўлса ногаҳон пайдо.

Қиёмат эрди онсизким, юз очти, эй мусулмонлар,
Бўлунг воқиғки, бўлди фитнаи охирзамон пайдо.

Кесар юз нахлани ҳар дам, қилур юз сарвни хуррам,
Таажжуб кўрки, бу гулшанда эрмас боғбон пайдо.

Ҳазар қилмоқ қазо жаллодидин бўлмаски, йиллардур
Қилур қатл, ўйлаким, не тийғ эрур пайдо, не қон пайдо.

Санга жон шавқдин берди Навоий, йўқ ажалдинким,
Ажал топқунча эрмас ул заифу нотаваон пайдо.

(«Фавоид ул-кибар», 34-ғазал)

Луғат

Хирад – ақл.

Маъдум – йўқ, йўқолган, яширин, кўринмас.

Саҳл – осон.

Шикеб – сабр, тоқат, ором.

Итмоқ – йўқолмоқ, тугамоқ.

Қут – қувват, озуқа.

Таъжил – шошилинч, тез, зудлик.

Маҳ – ой.

Наҳл – ниҳол.

Ногаҳон – бирданига, тўсатдан.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Менинг манзилим, муқим турадиган яшаш жойим ҳам, қаердалигим ҳам маълум эмас. Жонимдан бирор белги, кўнглимдан нишон ҳам йўқ.
2. Ақл кетди, жисмим ҳам йўқдай. Кўнглим ғойиб бўлган, хурсандлик кўринмайди. Лекин агар ул номехрибон (ёр) пайдо бўлсайди, буларнинг (ўз ҳолига) қайтиши ҳеч гап эмас эди.
3. Орому тоқатим, ақлу ҳушим йўқолди, дилда қарорим йўқ, жоним ҳам кетибдир; Бироқ агар ул ороми жоним, руҳимнинг қуввати, жон озиғи пайдо бўлсайди, бу йўқотишлардан ғам чекмасдим.
4. Унинг хаёли – суврати жонимда пайдо, сўзлари фиғону ноламда кўриниб турибди, қанийди унинг ўзи ҳам бир лаҳзада олдимда пайдо бўлиб қолса.
5. Усиз (уни кўрмасам) ўлар ҳолатдаман (чунки у яширин), ўлиш қувончидан кўролмайсан, деманг, бордию бирданига ул гўзал Ёр (умр) пайдо бўлиб қолса, жисмимга қайта жон киради.
6. Усиз қиёмат эди. Юз очгандан кейин, эй мусулмонлар, огоҳ бўлинг, чунки энди охирзамон фитнаси юз беради.
7. Ҳар дамда юз ниҳолни (навқирон ошиқларни) кесади ва юз сарвага (сарвқоматларга) жон бағишлаб, шод этади. Ажаб ҳолатки, бу боғда боғбон кўринмайди.
8. Қазо (тақдири азал) жаллодидан қочиб қутулиб бўлмайди, унга чап бериш, ундан нафратланиш бефойда. Бу жаллод йиллар, асрлардирки тигсиз, қон тўкмай юз минглаб одамларни қатл этади.
9. Эй Навоий, сенга Оллоҳ жон шавқини (рағбати, орзуларини) бердимиз ёхуд ажал истагиними, зеро ўлмагунча ул заифу нота-вон пайдолик – ҳақиқий борлиққа эга бўлмайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ишқ изтироби, пайдову пинҳон, гоҳ кўринадигандай, аслида, яширин Ёр ёди билан ақлу ҳуши, сабру тоқатини йўқотган ошиқ

ҳолати тасвирланган бу ғазалда. Ошиқнинг дарди ҳаддан зиёд, шу даражадаки, у уй-жойи, манзил-маконини ҳам эслай олмайди. Лекин, агар Ёр олдимда бир лаҳза пайдо бўлганда ҳамма-ҳаммаси қайта тикланган, ақлу ҳушим ҳам жойига келган, орому осоишта-лигим яна барқарор бўларди дейди ошиқ ва буни уч байт давоми-да янги-янги ташбеҳлар, кетма-кет келтирилган оҳангдош тамсил-лар орқали куйлайди, ўқувчининг қалбини ҳам маҳзун туйғуларга тўлдиради. Айрилиқ – маҳзунлик, оғир дард. Шоир буни бўрттириб кўрсата билган.

Аммо тўртинчи байтдан бошлаб ўзга бир фикр баён этилади. Яъни дастлабки уч байтда ошиқнинг айрилиқдаги соғинчи, соғинч дардида беҳудлиги ва Ёрнинг кўринмаслиги, пайдо эмаслиги тас-вирланса, тўртинчи байтда Унинг хаёли – сурати жонда пайдоли-ги, сўзлари ошиқнинг нола-фигонида эшитилаётгани – пайдолиги ҳақида гап боради. Бешинчи байтда Ёрнинг умуман яширинлиги – пинҳонлиги айтилади ва қўшиб қўйиладиги, ошиқ Ёрни кўрмоқ учун ўлишга ҳам рози, аммо кўрмаса ҳам, айрилиқда «ўлар ҳолатда»дир. Бу фикр бошқа иборалар билан олтинчи байтда ҳам такрорланади. Бу қандай Ёр? Нега у ҳам пайдо, ҳам пинҳон?

Алишер Навоийнинг тўрт девонида «пайдо» радифли тўққизта ғазал бор. Уларда Тангри таолонинг Зоти пинҳонлиги, дунё кўзгу сифатида шу мукаррам Зотнинг тажаллисини акс эттириши, инсон-ларнинг бир-бири ва дунё гўзаллигини севиши ана шу тажалли нури туфайли экани устида шоирона мушоҳада боради. Сўз юритаётга-нимиз ғазалда ҳам шу маъно акс этганини сезиш мумкин. Аммо бу фикр ғоят нозик ва бир умумлашган ҳолда давом этади. Зийрак китобхон диққат қилса, реал маҳбубдан айрилган ошиқ аҳволи тас-вирини ҳам, Тангри таоло жамолини қидираётган, шунга ошуфта ва интизор солиқ дарвеш кечинмаларини ҳам сезиши мумкин. Шу боис, кейинги байтларда боғбони кўринмайдиган боғ, ундаги бир ёқда яшнаётган сарвлар (навқирон инсонлар), иккинчи ёқда қуриб кетаёт-ган ниҳоллар (жон бераётган бебахт ошиқлар) тасвирланган. Навоий ушбу фикрни қазову қадар ишига келтириб боғлайди: инсон тақдир занжирида, қисмати азалдан белгиланган, дейди. Ҳақиқий жононга етишиш учун эса фоний бўлмоқ лозим. Шоир хулосаси ана шундай.

Бироқ инсон буни англаган тақдирда ҳам дунёдан умид узолмай-ди, ҳаёт ана шу «пайдову пинҳон» занжири ичида давом этаверади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ТУН ОҚШОМ КЕЛДИ КУЛБАМ СОРИ...

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.

Қилиб мужгонни шабравлар киби жон қасдиға ханжар,
Белига зулфи анбарборидин мушкин таноб айлаб.

Қуёшдек чехра бирла тийра кулбам айлагач равшан,
Манга титратма тушти зарра янглиғ изтироб айлаб.

Кулуб ўлтурдию илким чекиб, ёнида ер берди,
Такаллум бошлади ҳар лафзини дурри хушоб айлаб.

Ки: «Эй, зори болокаш ошиқим, менсиз нечуктурсен?»
Мен ўлдум лолу айта олмадим майли жавоб айлаб.

Чикорди шишайи май, доғи бир соғар тўла қуйди,
Ичиб, тутти менга, юз навъ нозосо итоб айлаб.

Ки: «Эй мажнун, пари кўрдунг магарким, тарки ҳуш эттинг?»
Такаллум қил бу соғарни ичиб, рафъи ҳижоб айлаб».

Ичиб, фарёд этиб туштум аёғиға, бориб ўздин,
Мени, йўқ бодаким, лутфи анинг масти хароб айлаб.

Ониким, элтқай васл уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

(«Фавойид ул-кибар», 59-ғазал)

Навоийнинг ўрта ёш лирикасига мансуб бу ғазал ўзининг бадиий баркамоллиги билан муаллифнинг авжи ижодий балоғатидан дарак беради. Ишқий мавзуда яратилган бу асар тўққиз байт ҳажмида бутун бир лирик мундарижани қамраб олган воқеабанд ғазалдир. Услубан, шарҳи ҳол типдаги ғазал. Ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган:

Мафоилун

мафоилун

мафоилун

мафоилун

Ушбу ғазалнинг ўзига хослиги ва бадиияти, аввало, композицион таркибида кўринади. Асар маъшуқанинг лирик қаҳрамон масканига кириб келиши, унинг ташқи қиёфаси тасвири, маъшуқа ва лирик қаҳрамон мулоқоти, мусохабаси ҳамда лирик хотима қисмларидан ташкил топган. Ғазалнинг воқеабандлиги унда муайян воқеа лирик

новелла тарзида ифодаланганидагина эмас, балки асар бирор-бир ҳодиса (масалан, висол оқшоми турткиси) таъсирида яратилганида ҳамдир.

Биринчи байт маъшуқанинг лирик қаҳрамон манзилига ташриф буюриши ҳақида хабар берибгина қолмайди, унда маъшуқанинг маънавий қиёфасига чизгилар бор. Унинг «шитоб айлаб», «Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб» келишидан соғинч, меҳр-муҳаббат, ҳаё, эҳтирос туйғуларини туйиш мумкин.

Иккинчи байтда маъшуқанинг ташқи қиёфасига чизгилар мароқли акс этган:

*Қилиб мужгонни шабравлар киби жон қасдига ханжар,
Белига зулфи анбарборидин мушкин таноб айлаб.*

Маъшуқанинг шабравваш мужғони (киприклар) ошиқ жони қасдига хезланган ханжарга қиёсланади. Мужгоннинг бундай тасвири олий даражадаги маҳорат маҳсулидир. Чунки унда мужгон бир йўла шабрав (тункезар қароқчи)га ва унинг қўлидаги қаттол куроли – ханжарга ўхшатишган. Бугина эмас, мужгоннинг шабравга қиёси заминиди маъшуқанинг тундек тим қора кўзлари тасвири ҳам зимдан мужассамлашган. Тим қора кўз манзарида киприкнинг қароқчига монандлиги табиийроқ. Шабрав мавжуд экан, унинг фаолият майдони ҳам мавжуд бўлишини бадий мантиқ тақозо этади. Байтнинг иккинчи сатри тасвиридан энди маъшуқанинг ўзи ҳам жон қасдига камарбаста шабрав қиёфасига киргандек бўлади. Аслида эса, ўз муддаосига эришиш учун белини маҳкам бойлаган сиймо тасвиридан мақсад маъшуқанинг «зулфи анбарбори» мадхидир.

Ҳазалнинг тўртинчи байтидан бошлаб лирик сюжет ўзининг ҳадди аълосига кўтарилади ва 4–8-байтларда асарда баён этилган бутун бошли лирик ҳикоятнинг мағзи-моҳияти тажассум топади:

*Кулуб ўлтурдию илким чекиб, ёнида ер берди,
Такаллум бошлади ҳар лафзини дурри хушоб айлаб.*

*Ки: «Эй зори балокаш ошиқим, менсиз нечуктурсен?»
Мен ўлдум лолу айта олмадим майли жавоб айлаб.*

*Чиқорди шишайи май, доғи бир соғар тўла куйди,
Ичиб тутти менга, юз навъ нозосо итоб айлаб.*

*Ки: «Эй Мажнун, пари кўрдунг магарким, тарки хуш эттинг,
Такаллум қил бу соғарни ичиб, рафъи ҳижоб айлаб».*

*Ичиб, фарёд этиб туштум аёғига, бориб ўздин,
Мени, йўқ бодаким, лутфи анинг масти хароб айлаб.*

Бу тасвирни муайян ҳаётий воқеанинг айнан кўчирмаси тарзида қабул қилиш қийин, албатта. Унда муболағали, рамзий, ҳаёлий, романтик бўёқлар балқиб турибди.

Хатто, тугалланма байт ғазалда акс этган воқелик лирик қахрамон орзулаган ва ҳаёлида яратган висол оқшомидек таассурот қолдиради:

*Аниким, элтқай васл уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

Бундан, ёр висолига, ишрат туни васл уйқусига муяссар бўлган киши Навоий сингари маҳшар тонгигача тарки хоб этишига ҳеч бир ҳожат йўқ, деган маъно чиқади. Англашиладики, тасвирланган висол оқшомининг Навоийга насиб этгани даргумон. У висол онларини тасвирлай туриб, айна лайдта, ўзи абадий ҳижрондалигини яширмаётир. Демак, мазкур ғазалдаги лирик қахрамонни шоир шахсияти, лирик кечинмани муаллиф саргузашти деб қарамаган маъқул.

Машхур бу ғазал Навоий ижодиётидагина эмас, бутун ўзбек адабиётида айрича ўрин тутади. Бу ғазалга эргашиб, назира ва мухаммас битмаган ўзбек мумтоз шоири кам топилади. Навоий издошлари ғазалдаги образ, ифодалар, лирик воқеабандликни янада такомиллаштирганлар.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

НАСРУЛЛОҲИЙНИНГ ҒАЗАЛИ

Навоийнинг «этмиш» радифли бир ғазалини мақом куйларидан бўлмиш Насруллоҳийда ашула қилиб айтилганини биласиз. Ушбу мақола шу ғазал шарҳига бағишланади. Ғазал матни куйидагича:

*Паризодеки, мушқин зулфи жоним мустамад этмиш,
Малойик қушларин ул ҳалқамўлар бирла банд этмиш.*

*Самандингим, ёлиндек тез эрур, юз шукрким, гардун
Анга бизни самандарваш, мунга гарди саманд этмиш.*

*Чекарга ишқ оташгоҳиға девона кўнглумни
Қазо ҳар бир шарар торини бир ўтлуғ каманд этмиш.*

Вафога телбалиқдин нописанд ўлсам, ани кўрким,
Жафога кимни менча ул парипайкар писанд этмиш.

Майи равшан тут, эй соқийки, кўнглум тийра қилмиш шайх,
Даму афсун била баским анга изҳори панд этмиш.

Лабингда нўшу захри ҳажр оғзимда тонг эрмас, гар
Манга ҳар захрханд ўлганда ул бир нўшханд этмиш.

Лаби лаълин малоҳат холи бирла бахравар қилган,
Менинг жонимни доғи ишқ бирла бахраманд этмиш.

Биравким, сарвдек озодаваш бўлди бу боғ ичра,
Қазо деҳқони ҳам сарсабз ани, ҳам сарбаланд этмиш.

Навоий, кеч висол уммидидинким, Ҳақ сени беҳад
Залилу зору ёрингни азизу аржуманд этмиш.

(«Фавойид ул-кибар», 261-ғазал)

Бу ғазал ҳазажи мусаммани солим, яъни мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун ёки та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан вазнида бўлиб, унинг тақтеи, яъни ҳижо ва рукнлари қуйидагича:

Па-ри-зо-де ки-муш-кин-зул фи-жо-ним-мус та-ман-дэт-миш
Ма-ло-йик-куш ла-рин-ул-ҳал қа-мў:-лар-бир ла-бан-дэт-миш
Са-ман-динг-ким ё-лин-дек-те: зэ-рур-юз-шук р-ким-гар-дун
А-нга-биз-ни са-ман-дар-ваш му-нга:-гар-ди: са-ман-дэт-миш
Че-кар-га-иш қ-о-таш-го ҳи-га-де-во на-кўнг-лум-ни
Ка-зо-ҳар-бир ша-рар-то-ри: ни-бир-ўт-лиқ ка-ман-дэт-миш
Ва-фо-ға:-тел ба-лик-дин-но пи-сан-дўл-сам а-ни:-кўр-ким
Жа-фо-ға-ким ни-мен-ча:-ул па-ри-пай-кар пи-сан-дет-миш
Ма-йи:-рав-шан ту-тэй-со-қий ки-кўнг-лум-тий ра-қил-миш-шайх
Да-му:-аф-сун би-ла:-бас-ким а-нга:-из-хо ри-пан-дэт-миш
Ла-бинг-да:-нў: шу-зах-ри:-ҳаж р-оғ-зим-да: то-нгер-мас-гар
Ма-нга:-ҳар-зах р-хан-дўл-ған да-ул-бир-нў: ш-хан-дэт-миш
Ла-би:-лаъ-лин ма-ло-ҳат-хо ли-бир-ла-баҳ ра-вар-қил-ған
Ме-нинг-жо-ним ни-до-ғи:-иш қ-бир-ла-баҳ ра-ман-дэт-миш
Би-рав-ким-сар в-дек-о-зо да-ваш-бўл-ди: бу-бо-ғич-ра:
Қа-зо-деҳ-қо ни-ҳам-сар-саб за-ни:-ҳам-сар ба-лан-дэт-миш
На-во-ий-кеч ви-со-лум-ми: ди-дин-ким-Ҳақ се-ни:-бе:-ҳад
За-ли:-лу:-зо ру-ё-ринг-ни а-зи-зу:-ар жу-ман-дэт-миш

Матладаги «мушкин» сўзи «мушк» сўзидан ясалган нисбий сифат бўлиб, мушқдан иборат деган маънода. Зулф қоралик ва хушбўйлик жиҳатларидан мушкка ўхшатилади ёки «мушк» ва «мушкин» деб сифатланади.

«Мустаманд», аслида, «мустманд» шаклида бўлиб, унга «а» ортирилган ва шу шаклда оммавийлашган. Мазкур товушнинг «мустаманд» сўзига орттирилишига, биринчидан, «мустаҳкам», «мустақил» сингари «муста» деб бошланадиган сўзларнинг кўплиги ва шеърда бу сўзни «мустаманд» деб ўқишнинг вазн ва талаффуз жиҳатидан қулайлигидир. Бирор нарсaga зор бўлиб, шунинг қайғуси билан банд бўлган кишини «мустаманд» дейилади.

«Малойик» – малакнинг кўплиги. «Малак» деганда диний маънодаги фаришта ва табиий маънодаги ҳаётий қувватлар тушунилади. Мазкур байтда кишига ҳусну фазилат бағишловчи ҳаётий қувватлар «малойик қушлари» деб қушга ўхшатишган. Бу ерда малакнинг қушга ташбеҳ килинишининг сабаби шуки, киши қўлга киритган фазилатларини сақлай олмаса, ундан ажраши мумкин. Омма таъбири билан айтганда, фариштаси учиб, фариштасиз қолиши мумкин. «Ҳалқамў» ҳалқа шаклидаги сочдир.

«Паризодеки» дегандаги «э» таъкидни билдиради, «ки» эса боғловчи бўлиб, «мушкин зулфи мустаманд этмиш» деган гапнинг «паризод»нинг сифати эканлигини билдиради. Демак, «Паризодеки, мушкин зулфи жоним мустаманд этмиш» деган мисрани «мушкин зулфи, яъни қоп-қора жингалак сочлари менинг жонимни мустаманд, яъни ҳожатманд этган ул паризод» деб тушуниш керак бўлади. «Паризод» сўзида «и»дан сўнг, «э»дан олдин (талаффузда – Н.Ж.) «й» товуши бор. Охириги товуш «т» эмас, «д» бўлади. Навоийнинг манзури мисли кўрилмаган даражада шундай гўзал эканки, уни «одамизод», яъни одам наслидан деб бўлмас, «паризод», яъни пари наслидан дейиш керак экан. Мана шу паризод Навоийча: «Малойик қушларин ул ҳалқамўлар бирла банд этмиш», яъни сочининг ҳар бир ҳалқаси, жингалаги билан бир малак қушини ўзига боғлаб олган экан. Навоий жонининг қуввати эса ўша жингалак сочларда ва шунинг учун у унга зор экан.

Ҳазалнинг иккинчи байтидаги «саманд» – ёлу думи сомонранг, танаси малларанг от. Ҳозир оддий сўзлашувда кўпинча охириги товуш «д» тушириб, «саман» деб айтилади. Аммо бу сўзнинг адабий талаффузи (ўзбек мумтоз адабиёти тилидаги – Н.Ж.) – «саманд». «Ёлин» – аланга дегани. Бу сўз кўчма маънода «Юрагида ёлини

бор» деган мақол таркибида ҳам учрайди. «Гардун» осмонга нисбатан унинг айланиш жиҳати назарда тутиб айтиладиган сўз. «Самандарваш» – самандарсифат, самандарсимон дегани. Самандар ўт ичида яшайдиган бир жонивор деб тасаввур қилинади. Ҳаёти ишқ ўти ичида бўлган ошиқ самандарга ўхшатилади.

Байтда Навоий ўз манзурининг отини ёлиндек, яъни алангадек тез деган. Бу ўринда ўт билан боғлиқ бошқа сўзларни ишлатмасдан «ёлин» сўзининг қўлланишидан Навоий отнинг ёлини ҳам назарга олганлиги англашилади. Тажнис санъатидан хабардор ўқувчи буни бемалол фаҳмлайди. Чунки бу ерда яширин тажнис бор. «Ёл» билан «ёлин» сўзлари шаклан бир-бирига яқин бўлгани учун тажнис ҳосил қилади. Аммо бу ерда «ёл» сўзи зикр этилмагани учун буни «яширин тажнис» дедик. Байтда яна «гардун» билан «гард» сўзлари ҳам бор. Бу ҳам тажнис, лекин яширин эмас. Бу ерда Навоий отнинг ёлини ҳам эътиборга олганлигига бизда воқеий асос ҳам бор. Чунки саманд отнинг ёли ва думи сомонранг, яъни аланга рангида, танаси эса малларанг, яъни аланга остидаги ўт тусида бўлади. Ошиқ шоирнинг кўз ўнгидеда саманд юрганда унинг ёли ҳаракатдаги ёлин бўлиб кўринади.

Гардун Навоийни шундай саманднинг ва ёлиндек ёлу табиатиға самандарваш қилибди. Шоир гарддек, манзури самандининг оёғи остида бўлиб, самандар ўт ичида яшагандек, ишқ ўти ичида бўлганлигига юз шукр қилади. Акс холда, у ҳеч кимни ва ҳеч нарсани ёқтирмайдиган ва ўзи ҳеч кимга маъқул бўлмайдиган совуқ бир мутакаббир бўлур эди. Аммо Навоий бошидан кечирган ҳодисалар уни тўғри тарбиялаб, табиатини ҳақиқат шууридан баҳраманд қилибди.

Бу ўринда шоир ҳаёт мактабини фалакнинг маънодоши бўлмиш «гардун» сўзи билан ифодалашнинг иккита сабаби бор.

Биринчиси «гардун»нинг чиғириқ, ғалтак ва арава деган маънолари ҳам бор. Буларнинг ҳаммасидан эзиш ва эзилиш натижасида чанг ҳосил бўлади. Иккинчиси «гард» сўзи «гардун» сўзининг таркибида бор.

Ҳазалнинг учинчи байтидаги «чекмоқ» – тортмоқ дегани, «оташгоҳ» деб ўтхона, гулхан каби ўт ёниб турган ерга айтилади. «Шарар» сўзи «шарор» шаклида ҳам ишлатилади ва учкунни, яъни ўтнинг сачраган бўлагини билдиради. «Тор» сўзининг биринчи маъноси ип бўлиб, бу байтда ана шу маънода ишлатилган. «Каманд» – ёввойи ҳайвонларни, уй ҳайвонларининг асовини, уруш ва олишувларда эса душман ёки рақибни илинтириш ва кўрғон

деворига осилиб чиқиш учун қўлланадиган сиртмоқ, арқон. Каманд оддий қилиб «арқон» деб ҳам юритилади. Масалан, биров бир ҳайвон ёки кишига каманд солса, «арқон солди» дейилади. Арқон сўзи худди шу каманд маъносида «аркан» шаклида русчада ҳам қўлланади. Аммо рус тилида «аркан» сўзидан ташқари «лас-со» деган сўз ҳам бор.

«Девона» – телба, яъни ақлсиз дегани.

«Қазо» сўзи оламда юз берадиган ҳодисаларнинг куллий қонунини билдиради. Масалан, ернинг қуёш атрофида айланиши, ернинг ўз ўқи атрофида айланиши туфайли туннинг кун билан, куннинг тун билан алмашилиши қазо ишидир. Агар инсон ҳаётидан мисол келтирадиган бўлсак, туғилиш ва ўлиш қазо, лекин муайян шахснинг умри тақдирдир. Қазони киши ўзгартиролмайди, аммо унинг айрим ҳодисаларидан фойдаланиш ёки сақланиш чораларини қўра олади. Бу «тадбир» деб аталади. Масалан, инсон қуёш нуридан турли йўллар билан фойдаланиши ва унинг зараридан сақланиши мумкин. Лекин қуёшнинг ўзига таъсир қилиб, унинг нуридаги табиий хоссаларни ўзгартиролмайди. Аммо баъзи жоҳил мансабдорлар хом ҳаёллар билан ва айрим эътиқодсиз мутахассислар ўз мавқеини сақлаш мақсадида «табиатдан инъом кутмаймиз», «коинотни забт этамиз» деган хатарли шиорлар остида куч билан халқни табиат қонунига зид ишларни қилишга мажбур қилиб, инсонни ҳалокат йўлига бошлайдилар.

Дунёдаги замонавий фожиаларнинг кўпи тадбирда табиат қонунларига зид сунъий воситаларни ўйлаб топиб, ишлаб чиқариб, шулардан фойдаланиш натижасида вужудга келди.

«Ишқ оташгоҳи» деган бирикма ўхшатишдан иборат бўлиб, бунда маънавий ишқ назарда тутилган ва унинг макони оташгоҳ, ўт макони деб тасаввур қилинган.

Мана шу ўхшатиш туфайли ишқ ҳаракатини кўрмаган киши ҳам ўтти яхши билгани учун ишқ хусусида ўзига яраша тасаввурга эга бўлади. Яна Навоий ўзининг кўнглини девона кўнглим деган. Қандай кўнгил девона кўнгил дейилади? Девона – оқил, ақлнинг зидди. Ақлга бўйсунмаган кўнгил девона кўнгил бўлади. Бу масалада адашмаслик учун бир-бирига зид бўлган икки кайфиятни яхши тушуниш керак. Ақлга бўйсунмайдиган кўнгил бошқа, ақлга бўйсунмайдиган нафс бошқа. Эзгу мақсад, камол, ҳақиқат йўлида ақлнинг баъзи

хато хулосаларига эътибор бермаслик ишқ макони бўлмиш қизик кўнгилда бўлади.

Шахсий манфаати, ўз нафси йўлида ақл инкор қилса ҳам, ҳийлаю найранг, фиску фасод ва зулму ситамлардан тийинмаслик ишқ учқунидан бебаҳра совуқ кўнгилларда бўлади.

Гап шундаки, киши оламдаги кўп нарсаларни тажриба ва ҳис билан идрок қилиши мумкин. Баъзилари учун эса ақл ҳам керак бўлади. Аммо олам ва ундаги мавжудотнинг кишининг ақли етмайдиган жиҳатларини идрок қилишда кўнгил керак бўлади. Кўнгилга келган нарсани эса ақл далил етишмаслиги туфайли, у маъқул бўлса ҳам, инкор этади. Аммо кўнгилдаги иш ижобий шаклда содир бўлгач, бу тажриба асосида ақл уни тан олади.

Меҳр ҳақиқий ишқнинг жамият ва ундаги ҳар бир шахснинг яхши турмуш кечириши учун улуғ аҳамияти бўлган кичик бир учқунидир. Бинобарин, Навоийнинг телба кўнглидаги маънавий ишқнинг чексиз ижтимоий ва шахсий аҳамияти бор.

Навоийнинг ишқий истеъдоди кучли бўлгани ва унинг кўнгли гўзалликка телбаларча интилгани учун учраган ҳар бир нарса, жумладан, от минган йигит ҳам, унинг оти ҳам, уларнинг ҳар бир ҳаракати ҳам ипи ўт учқунларидан иборат каманд бўлиб уни ишқ маконига, яъни ҳақиқий ишққа тортар экан.

Ҳазалнинг тўртинчи байтидаги сўзлар ҳаммага таниш. «Ани кўрким» дегандаги «ани»дан мурод маҳбуб эмас, ҳолатдир. Навоий мана бу ҳолатни кўрким, манзурнинг назарида мен телба бўлганим учун унинг вафосига лойиқ эмасман, аммо жафо қилишга келганда, энг лойиғи менман ва ҳеч кимга ул парипайкар менга бўлганчалик жафо қилмайди. Вафо қилиш керак бўлганда бу телба, бунга вафо қилиб бўлмайди, дейди. Аммо жафо вақтида шарт қўйилмайди.

Бешинчи байтдаги «маи равшан»дан мурод ҳақиқий пок ишқдир. Равшан сўзи «софий» сўзининг маънодоши қилиб ишлатилган. Ҳар бир нарсанинг, жумладан, майнинг қуйқасиз қисми «софий» деб аталади, қуйқаси «дурд» ёки «дурдий» дейилади. Бу ўринда «равшан» сўзининг ишлатилишига сабаб байтда «тийра» сўзининг борлигидир. Шайх шоирнинг кўнглини тийра, яъни хира қилган. «Дам» сўзининг ишлатилишига сабаб, кўзгуга дам урилса, у хиралашади. Шайхнинг афсундан иборат, яъни ҳақиқатга зид насиҳати ошиқнинг кўнглини дам кўзгуни хира қилгандай хира қилибди. Зидди тийра кўнгилни равшан қилиши керак.

Бунинг учун «маи равшан», яъни пок ишқ лозим. Бундай ишқ майини соқий, яъни ҳақиқий ишқ устоди ичиради. «Шайх»дан мурод риёкор шайх, яъни қаллоб тариқатчи, «панд» – насиҳат дегани.

Демак, товламачилик билан пирлик даъвосини қилувчи шайх даму афсун, яъни дам солиб сеҳрлаш йўли билан Навоийнинг кўнглини унга бу телбалик йўлидан қайт, деб изҳори панд, яъни насиҳат айлаб тийра қилибди. Шунинг учун шоир маи равшан тут, эй соқий деб, беғараз ишқ устодидан пок ишқ таълими билан кўнглини равшан қилишни илтимос қилмоқда.

Олтинчи байтдаги «нўш» «заҳр»нинг, яъни заҳарнинг зидди. Шифобахш, ҳаётбахш ва ширин нарсалар, жумладан, асал – «нўш» дейилади. «Тонг эрмас» – ажаб эмас, яъни ҳайрон қоладиган жойи йўқ, оддий ва табиий ҳол дегани. Байтда Навоий манзурига қараб, ҳар гал мен жон аччиғида кулиб қўйганимда, дил бир ширин табассум қилса, бунинг ажабланарли ери йўқ, чунки сенинг лабингда нўш, менинг оғзимда айрилиқ заҳри бор, дейди. Шоир бу ўринда ўз юрагини, ранг ва торликни ҳам зътиборга олиб, маҳбубининг лаби билан боғлиқ қилиб қўйган. Ошиқ юрагининг кайфияти маъшук лабининг кайфияти билан боғлиқ. Бу нисбат беришда ҳақиқатдан иборат ҳусни таълил бор.

Муҳибда бир-бирини инкор қилувчи азоб ва роҳат берувчи икки ҳолат юз бермоқда. Бу ажабланарли ҳол. Аммо шоир бунинг ажабланарли ери йўқ, дейди. Чунки ҳажр туфайли келаётган азоб кишининг жисмоний жиҳати билан чекланган. Маҳбуб табассумидан юракка етган руҳий лаззат эса, кишининг маънавий жиҳати билан боғлиқ бўлиб, у жисмоний азобни ҳам роҳатга айлантиради.

Еттинчи байтда маҳбубнинг лаълга ўхшаш қизил лабини унга малоҳат бағишловчи қора ҳол билан безаган холиқ менинг жонимни ҳам ишқ доғи билан баҳраманд қилди, дейилган.

Маҳбубнинг лаби ҳам, муҳибнинг жони ҳам бир қора нуқтадан баҳраманд. Аммо бириники малоҳат холи, иккинчисиники ишқ доғи. Лекин бу доғ бўлишига қарамасдан, ишқ доғи бўлгани ва ҳусн сабабчиси бўлмиш ҳолга нисбати борлиги учун у лаззат манбаи, шунинг учун шоир «мени баҳраманд этмиш» дейди.

Саккизинчи байтдаги «озодаваш» – озодасифат, озодалар сифатига эга бўлган дегани. Салбий сифатлардан озод бўлиб, ижобий хислатларни касб қилган пок, саховатли ва кароматли киши «озода» дейилади.

Сарв тик ва доим кўкариб турадиган хушманзара дарахт. Сарв дарахтларнинг озодаси ҳисобланади, чунки у хазон бўлмайди ва кишиларга қувват бағишлайди. Боғдан мурод ҳам сарв ўсган боғ, ҳам инсон ўсадиган дунё. Кимки бу дунёда боғдаги сарвдек турли иллатлардан холи бўлиб, юртни ободу элни хушнуд қилса, қазо деҳқони, яъни оламни кўкартириб яшнатувчи қонуний кучлар унинг ўзини ҳам сарвдек яшнатиб, кўкартириб шоду хуррам қилади.

Ҳазалнинг мақтасидаги «залил» – хор дегани. «Аржуманд» нинг асли «аржманд» бўлиб, «мустаманд»да «а» орттирилганидек, бунда ҳам талаффузга қулай бўлгани учун «у» орттирилган. Байтнинг мазмуни равшан. Бу ўринда висол умидидан кечишга даъват қилинганда, висол муяссар бўлмаган тақдирда, маҳбуб ёдининг ўзи ҳам камол йўлидаги тараққиётга сабаб бўлиши назарда тутилади.

Алибек РУСТАМОВ

ГАР ЖАФО ҚИЛ, ГАР ВАФОКИМ ...

*Гар жафо қил, гар вафоким, дилситоним сен менинг,
Гар мени ўлтур ва гар тиргузки, жоним сен менинг.*

*Хоҳ раъно қад била борғил ёнимдин жилвагар,
Хоҳ кел қошимғаким, сарви равоним сен менинг.*

*Кўнглум ичра сенсену ишқинг, не дей ҳолим сенга,
Чун бу янглиғ маҳрами рози ниҳоним сен менинг.*

*Жилва айлаб ҳар замон, афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оҳу фиғоним сен менинг.*

*Лаълидин бир-икки сўз мазкур қил, эй хаста жон,
Бори бу бир-икки дамким, меҳмоним сен менинг.*

*Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек англағил,
Ким пари рухсоралардин танлағоним сен менинг.*

*Ўлди меҳрингдин Навоий, бевафо дебсан ани,
Эртаки нозик мизожи бадғумоним сен менинг.*

(«Фавойид ул-кибар», 344-ғазал)

Луғат

Рози ниҳон – яширин сир.

Сен-ўқ – сенинг ўзинг.

Мазкур қил – тилга ол, гапир.

Рухсора – юз; парирухсора – паридай чиройли юзли.

Эртаки – қадимги, азалдан, кўпдан бери.

Нозик мизож – кўнгли нозик, нозиктабъ, юмшоқ табиатли.

Бадгумон – ёмон фикрларга борадиган, шубҳа билан қарайдиган одам.

Дилситон – дилбар, дилни мафтун этувчи.

Ғазалнинг насрий баёни

1. Агар жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам майли, чунки барибир кўнглимни олгансан; мени ўлдирасанми, тиргизасанми – бу сенинг ишинг, чунки менинг жоним сенсан.
2. Истасанг, раъно қад билан ёнимдан жилва қилиб ўт, истасанг, зебо қадингни намойиш этиб ёнимга кел, чунки барибир, сен мен учун энг зебо қоматли, шамшоддай гўзал соҳибжамолимсан.
3. Нимасини айтай, кўнглим ичида сендан ва сенинг ишқингдан ўзга ҳеч нарса йўқ, ана шундай, яширин сирларимга маҳрашим ҳам сенсан.
4. Ҳар дамда жилва қилиб, оҳу фиғон чекишларимни айб этма, зеро оҳу фиғонимнинг сабабчиси сенсан.
5. Эй ишқ дардида хаста жоним, ёрнинг лаъл лабидан бир-икки сўз ҳикоя қилиб бер, зеро бу бир-икки лаҳза меҳмонимсан менинг.
6. Гарчи телбалардан бири деб рад қилган бўлсанг ҳам, бироқ библиб ол: пари юзлилардан танлаганим сенсан.
7. Навоий меҳру муҳаббатингни қўмсаб ўлди, сен эса уни бевафо дебсан. Эй менинг нозик табли, бадгумоним, аразчим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ҳам Ёрга вафодорлик туйғуси, садоқат ҳисси ифода-ланган. Умуман, ошиқлик – бу аввало содиқлик, ошиқ ҳар қандай шароитда, қанча азоб чекмасин, маҳбуба жафо қилса, ўзини олиб қочса, ҳатто мазах қилса ҳам, садоқат кўрсатиши, васл умидида яшаши лозим. Ошиқда ноз-истигно, араз ва кина бўлмайди. Ошиқ –

талабгор. Маъшуқа эса ноз қилиши, аразлаши, ошиқни синаши мумкин. Мумтоз адабиётимизда бу қатъий анъана. Айниқса, мажозий ишқ ғояси тараннум этилган ғазал ва рубоийларда бу аниқ кўзга ташланиб туради.

Ушбу ғазалда ҳам ҳазрат Навоийнинг лирик қаҳрамони (ошиқ) севгилисига мурожаат қилиб, менга жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам, барибир сени севаман, ёнимдан бепарво ўтиб кетсанг ҳам, олдимга келиб табассум қилсанг ҳам муносабатим, туйғуларим ўзгармайди, деб худди онт ичгандай, дилидаги гапларни тўкиб солади. Зеро, маҳбуба ишқи ошиқнинг бутун вужудини камраб, кўнглидан жой олган. Ғазалнинг дастлабки икки байтида ҳаракатлар тазоди ифодаланган: жафо ва вафо, ўлдириш ва тирилтириш; ёр ёнидан жилва билан ўтиб кетиш ва ёр ёнига келиб туриш. Бу орқали шоир ошиқ садоқати билан бирга маъшуқа хислатларини тасвирлашга муваффақ бўла олган. Жафо қиладиган ҳам, вафо қиладиган ҳам маҳбуба, ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам унинг ўзи. Яъни вафо қилса – тирилтиради, агар жафо қилса – ўлдиради. У ошиқ қалбини ҳаммадан кўра теранроқ англайди, чунки у ошиқнинг яширин сирларига маҳрам.

Бешинчи байтда муҳаббат дардида жон бераётган ошиқ ҳолати ифодаланган, яъни шоир жонга мурожаат қилиб, Ёрнинг лаълдай лаблари – сўзларини такрор қил, зеро сен мен учун бир-икки дамлик меҳмон бўлиб қолдинг, дейди. Ёр васлидан умидини узган одамнинг ҳасрати бу, албатта. Аммо бу фикрнинг замирида бошқа маъно ҳам бор: ошиқнинг жони – унинг Ёри. Шундай экан, маъшуқа вафо қилмаса, рад этса, жон ҳам у билан бирга кетади.

Яна бир маъно шуки, дунёнинг ўзи, умр кайҳоний – илоҳий миқёсда олганда, бир-икки дам, холос. Ошиқу маъшуқлар бир-бирининг дийдорига тўймай фоний бўладилар (Лайли ва Мажнун каби) ёки Илоҳ васли нашидаси ҳам шундай қисқа... Олтинчи байт мазмуни буни тасдиқлайди. Бунда *телба* ва *пари* сўзларига диққат қилинг: халқ орасида пари кўрган ёки пари теккан одам телба, девона бўлади, деган гап бор. Навоий шунга ишора қилиб, ошиқ тилидан: эй маҳбуба мени телба деб рад этдинг, лекин бунинг сабабчиси сенинг ўзинг, чунки сенинг паридай юзингни кўриб, мен шу аҳволга тушдим, дейди.

Ғазалда тасвирланган маъшуқа нафақат жафокор, балки мафтункор ҳусну жамол эгаси бўлиш билан бирга, нозик табиатли, бадгумон, сал нарсага аразлайдиган, ошиғини баъзан жеркиб турадиган,

фигону ноласини ёқтирмайдиган киши сифатида кўринади. Бу фикр мактада аниқ ифодаланган: ошиқ висол истаб, меҳр истаб жон бердию, аммо маҳбуба уни бевафо деб айблаиди. Навоий шунда ҳам ҳазиломуз, меҳрли сўзлар билан маҳбубани сийлайди: «Эй менинг қадимий эркатойим, нозикмижозу бадғумоним». Ана шундай, ошиқ ҳеч қачон маъшуқадан хафа бўлмайди, унинг ҳамма нозини кўтаради, ҳамиша унга меҳрли, хуш ёқадиган сўзлар айтади.

Навоий наздида ишқ қудрати, ошиқлик матонати ана шундай буюк.

Нажмиддин КОМИЛОВ

НАВРЎЗ ВА МАНЗУР МАЛОҲАТИ

*Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам,
Чаман сарви ёшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам.*

*Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб жавлон,
Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам.*

*Чаман сарви қолиб бебар, менинг сарвим бўлуб дилбар,
Ани ел айлабон музтар, бу елдин секретиб адҳам.*

*Кўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин ғулғул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.*

*Қилиб оҳим сари парво, буён майл этмадинг қатъо,
Сабодин, эй қади раъно, бўлур ҳам сарв гаҳ-гаҳ ҳам.*

*Бу боғ ичра май, эй соқийки, бормен асру муштоқи,
Ки, анда сарв ҳам боқий эмас, гул аҳди ҳам маҳкам.*

*«Навоий, кўйин эт манзил, юзу қаддига бўл мойил
Ки, боғ этмас сени хушдил, гулу сарв айламас хуррам.*

(«Фавоид ул-кибар», 420-ғазал)

Навоийнинг ёшлик лирикасига мансуб, табиатнинг янгилиниш байрами – Наврўз мадҳига, баҳорий либос кийган маъшуқа тасвирига бағишланган бу асар табиат ва инсон гўзаллигини улуғлаш, ҳаётсеварлик ғоялари билан суғорилган. Киёсий тавсифий услубда яратилган. Бошдан-оёқ табиат ва инсоннинг қиёсий тавсифидан

иборат бўлгани учун у композицион жиҳатдан яқпора ғазалдир. Ғазал ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган.

мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Ўзбек мумтоз адабиётида, хусусан, Навоийгача бўлган даврда Наврӯз мадҳига махсус бағишланган ғазал кам. Шу жиҳатдан, бу ғазал оригиналдир. У наврӯзнома ғазаллар яратиш анъанаси шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Ғазалнинг бадиий қиммати шундаки, шоир севикли сиймосини табиат билан уйғун равишда тасвирлашга муваффақ бўлади. Уни сарвга ўхшатади, барча ҳаракатлари ҳамда ғазилатларини сарв билан қиёслаш жараёнида очади. Шоир муқояса жараёнида чаман сарвидан сарвқад дилбарнинг гўзаллигини ошириб тасвирлашга мойиллик билдиради. Сарвнинг кўриниши ҳайрон қараб турган кишини эслатади. Буни шоир сарв наврӯз айёмида жавлон ураётган маъшуқага ҳайрону лол қолди, дея талқин этади:

*Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб жавлон,
Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам.*

Навоий яшнаб яшараётган табиат билан гўзал табиат кўйнида камол топаётган инсон малоҳатини бир-биридан камситмай тасвирлашга муяссар бўлган. Мана бу байтни ўқиб, сарв ва сарвиноз сувратини тасаввурингизда тиклаб кўринг-а:

*Кўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин гулгул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.*

Байтдаги яна бир нодир фазилат эътиборингизни тортади. Бу «булбул», «гулгул», «очилиб гул» сўзлари воситасида вужудга келган сажъ санъатидир. Ушбу нозик санъат – шеърдаги оҳангдорлик, маъно урғуси ҳамда эҳтирослар силсиласини кучайтирувчи муҳим бадиий восита. Ғазалнинг кейинги байтлари ҳам мана шундай мусажжа услубда яратилган.

Сўнги байтлардан тириклик ҳам, баҳор ҳам ўткинчилиги, «сарв ҳам боқий эмас», «гул аҳди ҳам маҳкам эмас»лиги, умрнинг қисқалигидан ўқиниш кайфиятлари баралла сезилиб турадики, бунинг замирида яшашга чанқоқлик ва ҳаётсеварлик ғояси ётади.

Тугалланма байт газал ихлосмандларини севикли инсонни ғанимат билиш ва қадрлашга чорлайди. Наврӯзнома газал яратиш муносабати билан бу қадар ҳаётий кечинма ва хулосаларни ифодалашга эришиш навоийвор маҳорат намунасидир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

РЎМОЛЧА РАМЗИ

Ёглигинг илгимда, ашкимни равона айларам,
Кўзга суртуб, ашк аритмоғни баҳона айларам.

Ул кўзумга чун етиб, таскин топиб гирёнлиги
Кўздин олғач, ёна ашкимни равона айларам.

Ёна еткоч, кўзга ашким турса, олурмен они,
Ёна борса, чорасин бу навъ ёна айларам.

Кўзда кирпикларни тиллар айлабон, ҳар ториға
Заъфи ҳолим кўз тили бирла фасона айларам.

Балки, ҳар ториға жоним риштасин чирмаштуруб
Жонима касби ҳаёти жовидона айларам.

Бир қадаҳ берсангки, тутса муғбача, эй пири дайр,
Нақди дин сармойи жоми муғона айларам.

Эй Навоий, токи бўлмишмен фано дайрида маст,
Ақлу дин ташвишидин фориғ тарона айларам.

(«Фавоид ул-кибар», 429-ғазал)

Навоий ғазалиётида инсон ҳаётининг минг бир лаҳзаси, минг бир ҳолати манзараларини кузатиш мумкин. Моҳир шоир қаламида ҳар бир оддий нарса бадиий тасвир ашёсига айланиши ва инсон руҳиятини ёритишга хизмат қилиши мумкин. Ушбу ғазалда ошиққа маҳбубаси ҳадя этган рўмолча лирик ҳикоя яратиш учун бадиий восита вазифасини бажарган.

Ғазал Навоийнинг ёшлик лирикасига мансуб. Ғазалда акс этган лирик воқеалик инсон ҳаётининг ёшлик мавсумига мос келади. Шунинг учун асарда шоирнинг шахсий кечинмалари ифодаланган бўлса, ажаб эмас.

Етти байт силсиласида лирик қаҳрамон кечинмалари изчил изҳор этилгани туфайли ғазал якпора композиция касб этган. Ғазал рама-ли мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Мана бу сатрларда ҳазин ва дардчил лирик қаҳрамоннинг кўзлари, киприклари, ашқининг рўмолча билан муносабатдаги нозик ва гўзал манзараси тасвирланган:

*Ул кўзумга чун етиб, таскин топиб гирёнлиги,
Кўздин олғач, ёна ашқимни равона айларам.*

*Ёна еткоч, кўзга ашқим турса, олурмен они,
Ёна борса, чорасин бу навъ ёна айларам.*

*Кўзда кирпикларни тиллар айлабон, ҳар ториға
Заъфи ҳолим кўз тили бирла фасона айларам.*

Нега оддий бир рўмолча ошиқнинг аҳволи руҳияси, ҳаётида бун-чалик муҳим ўрин тутади? Гап шундаки, бу оддий рўмолча эмас. У – рамзий образ. Рўмолча – оила, бахт, висол, ёрнинг элчиси тимсоли. Лирик қаҳрамон рўмолча ила ёр билан дийдорлашгандай дийдорлашади, ёр билан дардлашгандай дардлашади. Рўмолча би-лан диллашиш учун ошиқнинг киприклари кўз тилларига айланади. Кўз кўнгилнинг изтиробларини, шикоятларини, розларини киприк тили орқали рўмолчанинг ҳар ториға изҳор этади. Чунки рўмолча ёрнинг энг яқин йўлдоши, ҳамдами, маҳраמידир. Рўмолча лирик қаҳрамоннинг ҳам дарду ҳолини – пайғомини маъшуқага етказувчи ҳамрози, марҳами, элчисидир.

Умуман, маъшуқанинг рўмолчаси тимсоли ва унинг бадиий талқини халқ оғзаки ижодиёти намуналарида, Навоийдан кейинги давр ўзбек назмида кенг ўрин тутади. Бобурнинг:

*Ёғлиғингким, жон била мен хастадурмен зор анга,
Хаста жонлар риштасидиндур магар ҳар тор анга, –*

матлали ажойиб ғазали борки, у Навоийнинг мазкур ғазали таъси-рида яратилган.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ЙЎЛУНДА ТУФРОҒ ЎЛДУМ...

Йўлунда туфроғ ўлдум, эй сабо, ўтсанг ғуборимға,
Куюн бўл, доғи элтиб садқа қилғил гулузоримға.

Гар ўлсам ул малаксиймо пари ҳажринда, айланғай
Пари бирла малак парвонадек шамъи мазоримға.

Фироқи тийри боронинки чектим, қушға ўхшатқай
Ки, юлмишлар юнгин, боққан киши жисми фиғоримға.

Қуёш янглиғ юзунг ҳажринда эрмас ёрумоқ мумкин,
Гар ўлса юз қуёш, толеъ қорорғон рўзгоримға.

Йигитлар ишқини гар ихтиёр этмай десам, қўймас
Йигитлик бирла ошиқ шевалик ўз ихтиёримға.

Жунун водийсида қолур сабо юз дашти пўямдин,
Анга етмон, не илдам сайр экин чобуксуворимға.

Сени, эй муғбача, маҳрумликтин асрасун тенгри,
Агар бир жоми май бирла илож этсанг хуморимға.

Фано майхонасининг майфурушиға фидо жоним
Ки, май эҳсон қилур ҳолатда боқмас йўқу боримға.

Вафо ўтиға мен куйдум, вале топқай Навоийдек
Муҳаббат риштаси боққан киши ҳар бир шароримға.

(«Фавоийид ул-кибар», 540-ғазал)

Навоийнинг тонг елига мурожаат қилиб, қалб кечинмаларини изҳор этиш услубида яратилган ғазаллари орасида ушбу ғазал фалсафий теранлиги, бадий мазмундорлиги билан алоҳида ажралиб туради. Матла мазмунига эътибор беринг-а. Гўё лирик қаҳрамон маҳбуба ҳажрида ўртаниб тупроққа айланмиш ва тонг елидан илтижо қилмишки, унинг хоки теграсида қуюндай айланиб, сўнг кўкка кўтарилса ҳамда ошиқнинг ғубори – жисму жаҳонини элтиб маҳбубага садқа қилса. Сезилиб турибдики, бу – ошиқона ғазал бошланмаси. Аммо унда қандай ишқ васф этилган? Ҳаётдан кўра, ҳаёлотга яқинроқ матла мазмунидан маълумки, ғазалда сўфиёна, илоҳий ишқ изтироблари тасвирланган. Чунки дунёда тенгсиз, юксак, ягона ғўзаллик васлига интилиб, ғуборга айланиш, илоҳий қудратнинг та-

жаллиси ва рамзи саналмиш табиатга қўшилиб-қорилиб кетиш, бу сўфиёна висол тимсолидир.

Ҳазални дунёвий, инсоний ишққа мутлақо дахлсиз деб бўлмайди, албатта. Навоийнинг маҳорати шундаки, ҳазалларда унинг сеҳрли қалами илоҳий ишқ билан инсоний ишқнинг туташ пардаларини чертиб ўтган. Шу боис, ушбу ҳазалдан ҳам инсоний ишққа хос муҳаббат, вафо, садоқат, фидойилик руҳи баралла уфуриб туради. Ҳазалдаги тўққиз байтнинг бирортаси ҳам ана шундай кўп маъно-лиликдан холи эмас. Ягона мавзунини изчил бадиий талқин этишига кўра, ҳазал яқпора таркиблидир.

Навоийнинг бадиияти анчайин мураккаб ва сеҳрли ҳазалларидан бири шу. Унинг ҳар сатридаги маънони илғаш, мазмунини аниқ тасаввур қилиш, айниқса, шарҳлаб бериш қийин.

*Ҳар ўлсам ул малаксиймо пари ҳажринда, айланғай
Пари бирла малак парвонадек шамъи мазоримға.*

Ушбу байтдан «Мабодо ул малаксиймо париваш висолига етолмай ўлсам, пари билан малак, азбаройи фидойи ва ҳалол ошиқлигимга тан берганидан, мазорим устида парвонадек гиргиттон бўлади», деган мазмунни тушуниш мумкин. Аммо бу тушунишимиздан ўзимиз қаноатланмаймиз. Бадиий матн замирида биз англаб етмаган яна қандайдир сеҳрли маънолар ётганини сезамиз. Бу мураккабликнинг сабаби, назаримизда шуки, шоир мавҳум ички руҳий туйғуларни моддий сувратларда ифодалашга ҳаракат қилган. Юқоридаги байтларда кечинмаларгина эмас, улар билан боғлиқ лирик воқеликни ифодалаётган «пари», «малак» образлари ҳам мавҳум. Кечинмалар моддий ҳаётдан олинган образ ва бадиий ашёлар билан ифодаланган байтлар моҳияти эса анча реал англашилади.

*Фироқи тийри боронинки чектим, қушға ўхшатқай
Ки, юлмишлар юнгин, боққан киши жисми фиғоримға.*

Тинимсиз ҳажр чеккан лирик қаҳрамон аҳволи қуйидагича моддий манзара яратиш воситасида ифодаланади. Гўё лирик қаҳрамон жисмига ҳижрон ўқлари шунчалар ёмғир каби ёғилганки, буни билиш учун парканд қилинаётган (пати юлинаётган) қушнинг ҳолатини тасаввур қилиш керак. Қуш парканд қилинганда, унинг баданидан қанча пар суғурилиб чиқса, лирик қаҳрамон жисмига шунча ҳажр найзаси санчилган.

Хижрондан чорасизлик, толедан шикоят мана бу байтда ўзгача санъаткорлик билан ифодаланган:

*Кۈёш янглиғ юзунг ҳажринда эрмас ёрумоқ мумкин,
Гар ўлса юз кۈёш, толеъ қорорғон рўзгоримға.*

Байтдаги қаршилантиришни кўринги, маҳбубанинг кۈёшдек мунаввар юзига ҳар қанча талпинса ҳам, лирик қахрамон ҳажр қоронғулигидан ёруғликка чиқа олмайди. Чунки унинг икболини ёри-тишга, бир эмас, юз кۈёш муҳайё бўлса ҳам, асли толеи қоронғу. Назаримизда, «юз» сўзи орқали шоир тажнис усулини ҳам қўллаган. «Юз»нинг фақат рақам эмас, чехра маъносини ҳам назарда тутиб талқин этсак, юқоридаги мазмунга ҳамоҳанг яна бир маъно чиқади: «Кۈёшдек нурафшон юзинг ҳажрида менинг юзим ёришиши (яъни жамолинг нуридан баҳраманд бўлишим) даргумон, бордию, «кۈёш янглиғ юзинг» акси билан менинг юзим ҳам кۈёшдай ёришган-да ҳам, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди, толеим азал-азалдан қорайган».

Ҳазалда илоҳий ишқ билан инсоний ишқ уйғунлашганини тасдиқловчи, шунингдек, шоирнинг муайян умр босқичида ишққа муносабатини ифодаловчи байт алоҳида эътиборга лойиқ:

*Йигитлар ишқини гар ихтиёр этмай десам, қўймас
Йигитлик бирла ошиқ шевалик ўз ихтиёримға.*

Ҳазал Навоийнинг қарилик даврида ёзилган. Байтда эса «йигитлар ишқи» ва «йигитлик» ҳақида гап кетяпти. «Йигитлар ишқи» ва «йигитлик» – инсоний ишқнинг, «ошиқ шевалик» – сўфиёна ишқнинг тимсоли. Шундан хулоса чиқарсак, қарилик чоғларида Навоий қалбда инсоний «йигитлик ишқи» билан «ишқи ҳақиқий» уйғун му-жассам бўлган.

Мазкур ҳазалда муғбача ва майфуруш мадҳига бир эмас, икки байт бағишланади:

*Сени, эй муғбача, маҳрумлуқтин асрасун тенгри,
Агар бир жоми май бирла илож этсанг хуморимға.*

*Фано майхонасининг майфурушига фидо жоним
Ки, май эҳсон қилур ҳолатда боқмас йўку боримға.*

Бу байтлардаги майхона, май, муғбача, майфуруш рамзий маъ-нога эга. Бунда маънавият майи хусусида баҳс кетади. Муғбача ли-

рик қахрамоннинг маънавий ташналигини қондиради. Шоир бошқа бир асарида васф этганидек, муғбача, «бир журъа била» унинг жонига наво, кўнглига хуруш солади. Шунинг учун шоир тангридан муғбачанинг ўзини маҳрумликдан асрашни илтижо қилмоқда. «Фано майхонасининг майфуруши» эса маънавий ҳомий, маънавий маслак раҳнамоси. Лирик қахрамон унга жон фидо қилишининг боиси шундаки, у беҳад саховатпеша, у инсоннинг йўқу бориға боқмай – манфаатпарастлик қилмай, шоҳу гадоға баробар маънавий ризқ улашади.

Ғазалнинг хулосаловчи мақта байти лирик қахрамоннинг висолға интилиб чеккан изтироблари оқибатини ифодалайди:

*Вафо ўтиға мен куйдум, вале топқай Навоийдек
Муҳаббат риштаси боққан киши ҳар бир шароримға.*

«Вафо ўтиға мен куйдум» жумласида вафосизликдан шикоят, нолиш кайфиятлари йўқ. Аксинча, унда вафоға эришиш, висол излай-излай, ўтға айланишдан ифтихор туйғулари мужассам. Лирик қахрамон жисми олов бўлиб ўртанишидан нега фахрланиши мумкин? Чунки олов ҳам лирик қахрамон висолиға интилган илоҳий қудратнинг ўзига хос бир тажаллиси, акси. Демак, у ўртаниш востасида ваҳдати вужудға, висолға, вафоға муяссар бўлди. Ифтихорнинг яна бир ҳикмати шундаки, лирик қахрамон ўртанган оловға назар солган ҳар бир киши унинг ҳар учкунидан муҳаббат ришталарини топади. Бу фикрдан мурод шуки, вафо ўтидан таралган муҳаббат ришталари бошқа инсонларни ҳам муҳаббатға мубтало қилиши, охир-оқибатда висолға, вафоға етаклаши муқаррар. Ғазал ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун

Назаримизда, ушбу ғазал асосида яратилган ашула ана шу вазнга таянгани, унинг оҳангига янада сайқал бергани учун ҳам муваффақиятли чиққан.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ИШҚ ЎТИ – АЗАЛ ҚИСМАТИ

Жонга чун дермен: «Не эрди ўлмаким кайфияти?»
Дерки: «Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати».

Жисмдин сўрсамки: «Бу заъфингга не эрди сабаб?»
Дер: «Анга бўлди сабаб ўтлуғ бағирнинг ҳирқати».

Чун бағирдин сўрдум, айтур: «Андин ўт тушти манга
Ким, кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати».

Кўнглума қилсам ғазаб, айтурки: «Кўздиндур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг тухмати».

Кўзга чун дерменки: «Эй, тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балою ваҳшати?!»

Йиғлаб айтур кўзки: «Йўқ эрди манга ҳам ихтиё
Ким, кўрунди ногаҳон ул шўҳи маҳваш тальати».

Эй Навоий, барча ўз узрин деди, ўлгунча куй
Ким, санга ишқ ўти-ўқ эрмиш азалнинг қисмати.

(«Фавойид ул-кибар», 597-ғазал)

Ушбу ғазални Алишер Навоий аввал «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритиб, «Хазойин ул-маоний»ни тартиб бериш чоғида «Фавойид ул-кибар» девонига жойлаштирган. Ҳар иккала девонда ғазал ҳажми етти байтлигича сақланган бўлса-да, асарда таркибий ўзгаришлар бор. Ғазал ишқий-фалсафий мавзуда бўлиб, мунозара йўсинидаги шарҳи ҳол, изҳор услубида яратилган. Лирик қаҳрамоннинг ишқий қисмати, кечинмалари ҳажвий руҳда юзага чиқарилган. Ғазал рама-ли мусаммани маҳзуф вазнида битилган.

Ғазал ишқ оловида ўртанган лирик қаҳрамон ўз ҳалокатининг сабабини излаб, вужуди ва аъзоларини тафтиш этишидан бошланади:

Жонга чун дермен: «Не эрди ўлмаким кайфияти?»
Дерки: «Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати».

Маълумки, жон танани тарк этмасидан вужуд ўлимга юз тутмайди. Шунинг учун ўлмакнинг сабаби, аввало, жондан сўроқланаётир. Жон эса соғлом вужудда ватан тутади. Жон танани тарк этган экан, демак, вужудда унинг яйраб яшаш имкони қолмаган. Дарвоқе,

жоннинг жавобидан ҳам шу маъно англашилади. Унинг сабаб кўрсатишича, ошиқ жисми – жасади ичра мараз, яъни касаллик хуружи авж олгани ўлимга боис бўлган. Демак, калаванинг учи жисмга бориб тақалаётир. Жисм – жону вужуд ҳаётининг кўрғони. У ўзига ҳеч қандай хасталикни йўлиқтирмаслиги лозим. Заррача хасталик ҳамма фалокатни етаклаб келиши мумкин. Шундай андишалар билан лирик қаҳрамон энди жисмни сўроққа тутади. Жисм хастаҳол вазиятга қандай тушиб қолдйкин? Аммо бу ўйчан саволига лирик қаҳрамон жуда тез ва қутилмаган жавоб олади:

Жисмдин сўрсамки: «Бу заъфингга не эрди сабаб?»

Дер: «Анга бўлди сабаб ўтлуғ бағирнинг ҳирқати».

Жисм вазиятдан осонгина қутулиб чиқиб кетади. Айбни бағирга, аниқроғи, юракка осонгина ағдариб қўя қолади. Гўёки, бағирнинг ўртаниб ёнишидан жисм – вужудга ўт тушиб, у ҳароратланиб (исит-малаб), хасталик хуруж этган эмиш.

Лирик қаҳрамон ўз ҳалокати сабабкорини топиш осон бўлмаслигини сезади ва фоже қисмати тарихини тафтиш этишда сабр-тоқат билан давом этади. Жисмнинг сўзига инониб, бағирдан ҳол сўрайди:

Чун бағирдин сўрдум, айтур: «Андин ўт тушти манга

Ким, кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати».

Маълум бўладики, бағир ҳам ўзини гуноҳқор деб ҳисобламайди. Гуноҳни хотиржамлик билан ўзидан соқит этади. Унинг сабаб кўрсатишича, ишқ деб аталган бир чакмоқ (барқ) бор, унинг чақилиши – одат. Ногоҳонда ана шу ишқ чакмоғи чақилгану, кўнгулга шуъла солган. Яъни, кўнгулга шуълавор ёлқин – ишқ офати оралаган. Ана шу ёлқиндан бағирга ўт тушган...

Қарабсизки, жон ҳам, жисм ҳам, бағир ҳам бегуноҳ. Бари гуноҳ кўнгулда. Чунки у ишқ чакмоғининг шуъласига ўрин берган. Лирик қаҳрамон ҳалокати сабабчисини энди топгандай бўлади. Ҳодисалар силсиласи (занжири) келиб кўнгулга боғланди. Ҳаммаси тўғри, қонуний. Агар ишқ чакмоғининг шуъласига кўнгул йўл бермаганида, бағирга ўт тушмас ва бағир ҳароратланиб ёнмас, «ўтлуғ бағир»нинг ловуллашидан жисм дардга чалинмас, жон танани тарк этмас, оқибатда, лирик қаҳрамон ҳалокатга учрамас эди.

Энди лирик қаҳрамон кайфияти, тасвир табиати кескин ўзгаради. Лирик қаҳрамон ҳақиқатни аниқлашга қийналаётгани, жон, жисм,

бағирнинг саркашлиги, гуноҳни ўзидан соқит қилиб, ҳамсоясига тўнкаётганидан тутайиб, сабр косаси тўлади. Унинг тафтиши тергов тусини олади. У кўнгилни чинакам айбдор деб билади ва унинг ҳам саркашлик этишидан хавотирланиб, унга ғазаб билан мурожаат этади:

*Кўнглума қилсам ғазаб, айтурки: «Кўздиндур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг тўхмати».*

Воажаб, кўнгил ҳам қахру ғазабдан ҳеч бир ҳайикмай, ўзига қўйилган гуноҳни тўхмат деб, ундан бош тортаётир-ку! Кўнгил гуноҳни осонгина кўзга кўчиришини айтмайсизми? Ҳарқалай, кўнгил кўзни айблашида бир асос борга ўхшайди. Бу кўзнинг кўриш хусусиятидир. Кўнгил кўз маҳбубани кўрмаса, ишқ чақмоғи шуъласи бизга тушмас эди, деб ўзини оқламоқчи. Кўнгил қийналмай чап бергач, ғазабдан кўзнинг аҳволи не кечаркин?

*Кўзга чун дерменки: «Эй, тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балову ваҳшати?!»*

Сўроқнинг сиёсати кўзга келганда янада кучаяди. Энди у ғазабдан ҳам ошиб тушади. Дўқ-пўписа, дашном тусини олади. Бу муомаладан лирик қаҳрамоннинг ўз ҳалокатига жуда ҳам аниқ сабаб-корни топганлигига ишонч руҳини сезиш мумкин. Чунки у кўзга айб қўйишдан буруноқ уни «тардомани юзи қаро» дея ҳақорат исканжасига олади. «Сўнг: «Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балову ваҳшати?!» дея уни қатъий айблайди. Бу – байтнинг изчил бадиий мазмуни.

Шу ўринда сўзлар замирига яширинган сифатлашларни ҳам шарҳлаб ўтайлик. «Тардоман» ва «юзи қаро» сифатлари ҳаёсиз, ахлоқсиз, ор-номуссиз маъноларида қўлланган. Тортинмай ибосиз боқадиган кўзга нисбатан шундай мазмундаги сифатлашлар, дарҳақиқат, ҳозир ҳам қўлланади ва бу хусусиятнинг турфа маънодош ифодалари халқ тилида мужассам.

Кизиғи шундаки, бу ўринда мазкур сифатлашларнинг луғавий маънолари ҳам бадиий мазмунни юзага чиқаришга сафарбар қилинган. Тожиқча «тардоман» «тар»-«ҳўл» ва «доман» – «этак» сўзларидан тuzилган қўшма сўз бўлиб, ундан «этаги ҳўл» деган маъно англашилади. Бу сўз Алишер Навоий ва бошқа мумтоз адабиёт намояндалари ижодида ҳаёсиз, уятсиз, ибосиз, бузуқ, фоҳиша, ахлоқсиз, орсиз, номуссиз маъноларида фаол қўлланган. Айни ўринда у кўзнинг табиий хусусиятини ҳам акс эттирган. Яъни, кўз ахлоқий маънодан

ташқари ҳам «тардоман», унинг «этаги» ҳамма вақт ҳўл, у хамиша намлиниб туриш хусусиятига эга. «Юзи қаро» ҳам худди шундай – ҳам табиий, ҳам бадиий хусусиятни қамраб олган. Бу ифодада лирик қаҳрамон кўзларининг қаро тусда эканлиги ҳам тажассум топган.

Кейинги байт ҳам кўзнинг табиий вазифаси ифодасидан бошла-
нади:

*Йиғлаб айтур кўзи: «Йўқ эрди манга ҳам ихтиёр
Ким, кўрунди ногаҳон ул шўх маҳваш тальати».*

Кўзнинг асосий вазифаси – кўриш. Асли, шу вазифасини ба-
жаргани учун ҳам таънаю дашномга дучор бўлиб турибди. Энди ўз
вазифасини бажарган кишига таънаю дашном ёғдириш зулмдир.
Бу зулмга жавобан кўз йиғлаш (яна бир табиий хусусият)дан ўзга
қандай ҳам чора топа оларди? Воқеан, бегуноҳ кўз йиғлаб-сиқтаб
айтадики: «Ногаҳонда бир шўх маҳваш тальати намоеън бўлса-ю, у
бутун борлиқни маҳлиё, гўзаллигига ром этса, унга қарамасликка
ёхуд уни кўрмасликка менда ихтиёр қоладими?» Кўз гуноҳни ўзидан
шундай соқит қиладики, ошиқ ўз қисматига бошқа бировни сабаб-
чи деб топиш ё тахмин қилишига ўрин қолмайди. Кўзнинг жавоби
тафтиш ва терговга тортилган барча гумондорларни жавобгарлик-
дан озод этади.

Ушбу жавобдан ошиқ қисматида унинг вужуди аъзолари мутлақо
дахлсиз эканлиги тўғрисидаги ғаройиб мантиқ келиб чиқади: «Эй
ошиқ, ногаҳон ошиқлар аҳлини ошуфта этган ўшал ойжамолнинг
гўзал сиймоси гавдаланди. Бу баркамол хусну жамолнинг жилва-
ланиши бутун борлиқни сеҳрлади, қўлдан ихтиёр кетди. Кўзнинг
унга термулишдан ўзга чораси йўқ эди. Шу замон ишқ деган
илоҳий бир чақмоқ чақилди. Унинг нуридан кўнгилга шуъла туш-
ди: «Балою ваҳшат» янглиғ муҳаббат момақалди роғи гумбурлади,
кўнгил телбаланди. Вужудингда муҳаббат ўтининг ёлқинлари олов-
ланди. Бағирга ўт тушди. «Ўтлуғ бағир»нинг ёнғини жисмга туташ-
ди. Жисмда ҳарорат (ишқ иситмаси даражаси) кўтарилди. Жисм-
нинг вазияти касалликка томон юз бурди. Заифлик зўридан вужуд
ўлимга маҳкум бўлди. Жон жисмни тарк этди. Натижада, сен ўлим
ҳалокатига учрадинг». Мана, ошиқ ўз вужуди аъзоларини тафтиш
этганида келиб чиққан мароқли силсилавий фожиа тарихи.

Хўш, бу ажойиб тафтиш қандай яқун топади? Ҳар бир гумон-
дор гуноҳга мункир келиб турганида, жабрдийда лирик қаҳрамон

ўз саволига ҳаққоний жавобни, ҳалокатининг чинакам сабабкорини қандай аниқлагай? Ҳа, бунга қойим жавоб топиш мушкул. Лекин улуг шоир бизнинг ҳайрат ва таҳсинимизга сазовор, фавқуллодда гўзал жавобни ғазалнинг мақта байтида жуда ўнғай ифодалаган:

*Эй Навоий, барча ўз узрин деди, ўлгунча куй
Ким, санга ишқ ўти – ўқ эрмиш азалнинг қисмати.*

Дарвоқе, барча бирин-кетин ўзининг узрини айтиб, гуноҳдан, жавобгарлик мажбурияти-ю жазодан халос бўлди. Энди тақдирга тан бериб, ишқ ўтида ўлгунча куйиш, қовурилишдан ўзга илож йўқ. Чунки ишқ ўти Оллоҳ ато этган азал қисмати камонидан ошиққа қарата отилган ўқ экан. Оллоҳнинг иродаси, ишқ офатидан саркашлик – беҳуда.

Зукко китобхонда нозик бир савол туғилиши табиий: Ҳазал «Не эрди ўлмаким кайфияти?» сўроғи билан бошланган эди-ку. Нега энди «ўлгунча куй» ҳукми билан тугалланияпти? «Ўлмак» ва «қуймак» маъно-моҳияти жиҳатидан бир-бирига яқин бўлса-да, бошланма билан тугалланма ўртасида шундай номутаносиблик бўлиши тўғрими? Дарҳақиқат, «...бўлди сабаб ўтлуг бағирнинг ҳирқати», «...кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати» каби далиллар ҳам ўлмак эмас, муҳаббат ўтида қуймакдан баҳс бўлаётганини англатади. Гарчи қуймакнинг оқибати барибир ўлмак эканлигини эътироф этсак-да, яна баъзи бир далиллардан кўз юма олмаймиз.

Филология фанлари доктори Абдурашид Абдуғафуров «Навоий ижодида сатира» китобида (Тошкент, 1972, 171–172-бетлар) ғазални Навоий ҳажвиёти таҳлили муносабати билан ўрганар экан, ушбу муаммога махсус муносабат билдиради. Унинг фикрича, биринчи мисрадаги «ўлмак» сўзи ўрнига айрим манбаларда, масалан, Ҳозикнинг муҳаммасида «қуймак» сўзи келадики, мантиқан «қуймак» ўринлидир... Мақтадаги ... «қуй» сўзи ҳам матланинг биринчи мисрасидаги «ўлмак» сўзи аслида «қуймак» бўлганлигидан дарак беради. Ошиқ «қуйиш» («ўлиш» эмас!) сабабларини қидирди, асосий айбдорни топди, унга қарши чорасиз эканлигига қаноат ҳосил қилди ва энди зарда билан «ўлгунча куй!» демоқда». Бу фикр шунчаки таҳмин эмас. У муайян далил – Ҳозик муҳаммасидан ташқари, мантиққа ҳам суянади. Ҳазалнинг «қуймак» билан бошланиб, «қуймак» билан тугалланиши тўғри бўлишини Навоий поэтикасидаги лирик композиция яратиш қонуниятлари ҳам тасдиқлайди.

Ҳарқалай, биринчи мисранинг иштибоҳли ёки турли вариантлардан иборат эканлигини «Бадоеъ ул-бидоя» девони нашри (Тошкент, «Фан», 1987) янада ойдинлаштиради. Мисра «Бадоеъ ул-бидоя», демакки, илк нусхада «Жонға чун дермен: «Не эрди чиқмоғинг кайфияти?» тарзида битилган экан. Эҳтимол, келажакда бирор асл манба топилиб қоларки, унда мисранинг «Жонға чун дермен: «Не эрди куймаким кайфияти?» шаклидаги матнини ҳам кўришга муяссар бўлармиз.

Ҳазалнинг бадиий салмоғи, аввало, шундаки, у яхлит бир ишқий драмани ихчам шаклда мужассам этган. Навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов «Навоий поэтикаси» китобида (Тошкент, 1983, 104- бет) таъкидлаганидек, ҳазалда тасвирланган мунозара «баёнининг мантикий ривожига жараёнида бирорта ҳам ортиқча деталь учрамайди».

Асардаги барча фазилатлар, шубҳасиз, бадиият ва маҳорат маҳсулидир. Бунда бадиий тил ва услубнинг соддалиги, таркибий қурилманинг мумтозлиги асосий омил бўлган. Матн мураккаб тимсоллар, бошқотирма жумла ва иборалардан холи. Ҳазалнинг руҳи мусаффо, енгил кулги, майин табассум кўзғотувчи ҳузурбахш ҳажв билан йўғирилган.

Бу бадиий мўъжизани барпо этишда муҳим вазифа бажарган қатор санъатларни қайд этиш мумкин. Улардан бири саволу жавоб санъати. Бадиий мазмун лирик қаҳрамон, яъни шоир ҳамда жон, жисм, бағир, кўнгул, кўз орасидаги саволу жавоб асосида юзага келган. Санъатлардан яна бири таҳхис, соддалаштириб айтганда, шахслантириш, жонлантириш усулидир. Ҳазалда жон, жисм, бағир, кўнгул, кўз тирик инсондек жонлантириб тасвирланган ва мувоҳасага киритилган.

Тадриж санъати ҳам лирик мазмуннинг даражама-даража такомиллашувини, силсилавий сайқал топишини таъминлаган. Бу мусалсаллик лирик қаҳрамон тафтиши ва мунозараси жон, жисм, бағир, кўнгул, кўз иштирокида изчил давом этишида кўринади. Шунингдек, мунозара жараёнида руҳий таҳлил, лирик қаҳрамон кайфияти ҳам силсилавий, тадрижий равишда ўзгариб боради. Сокин ва осойишта руҳда бошланган суҳбат тергов, дўк-пўписига айланиб кетади. Ҳаттоки, суҳбатдошлардан бири – кўз йиғлаб ҳам юборади. Бу лирик қаҳрамон изтиробларининг лаҳза сайин кучайиб бориши, лирик муносабатларнинг тадрижий равишда кескинлашуви натижасидир. Хуллас, ушбу асар ҳазрат Навоий сатрлар силсиласига сеҳр жойлаган пурсайқал ҳазаллардан биридир.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

ШОҲНИНГ МУНГЛУҒ МУШАВВАШЛАР БИЛА ...¹

Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар била не нисбати,
Комронларнинг болокашларга қайдин улфати?!

Улки, қаҳр этса, қиличидин дамодам қон томар,
Бағридин қон томғучилар бирла не жинсияти?!

Васл нўши бирла жон топғонга, ваҳ, ондин не ғам
Ким, тўлодур захри қотил бирла жоми фурқати?!

Даҳр қилгондин яланг бошини тенг туфроғ ила,
Не хабар улким, етар гардунга тожи рифъати?!

Мўр аёғ остида ўлгандин қачон топқай вуқуф
Арслонким, кўкка чирмашқай ғиреви шиддати?!

Бир кеча тонг отқуча ҳижрон ўтиға қуймаган
Қайда билсунким, недур мажруҳ кўнглум ҳолати?!

Қўй бу сўзларнию, бўл ҳолимдин огоҳ, эй рафиқ
Ким, бу ақшом асру саъб ўлмиш фироқим шиддати.

Эй кўнгул, ишқ ичра йўқ шоҳу гадоға имтиёз,
Ўт аро тенгдур қуруқ ё ҳўл ёғочнинг ҳирқати.

Ишқ жомидин, Навоий, товба қилмоқ саъб эрур,
Хоссаким, йўқ зуҳду тақво бирла кўнглум рағбати.

(«Фавойид ул-кибар», 649-ғазал)

Ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган. Вазнга со-
линганди, у қуйидагича ўқилади:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Шоҳнинг² мунг луғ мушавваш лар била не нисбати,
Комронлар³ нинг болокаш ларга қайдин улфати.

¹ Ушбу ғазал таҳлили улуғ олим Н.М.Маллаевнинг «Алишер Навсий. Лирика» («Ўқитувчи», Т., 1968, 9–12-бетлар) қўлланмасидан олинди.

² «Шоҳнинг» сўзи бу мисрани ўқишда 3 ҳижолидир – «шоҳ-и-нинг».

³ «Комронлар» сўзи ҳам ўқишда бир ортиқча ҳижога эга бўлади – «ком-и-рон-лар».

Луғат

Мунглуғ – ғамли, қайғули, аламли.

Мўр – чумоли.

Мушавваш – ташвишли, бесаранжом, кўнгли паришон.

Вукуф – билиш, хабардорлик.

Фирев – шовқин-сурон, қичқиріқ.

Комрон – мақсадга эришган, бахтиёр.

Мажруҳ – яраланган, ярали, аламли, дили эзилган.

Балокаш – жафо чекувчи, азоб тортувчи.

Рафиқ – ўртоқ, дўст, биродар.

Жинсият – ҳамжинслик, жинсдошлик.

Асру – қўп, жуда, ғоятда.

Нўш – тотли, ширин таъм, чучуклик; асал, бол.

Жом – идиш, май идиши.

Саъб – қийин, оғир, машаққатли.

Ҳирқат – куйиш, ёниш; куйдириш, ёндириш; ғам, қайғу.

Фурқат – айрилиқ, ажралиш, жудолик.

Дахр – дунё, олам, замон, давр.

Гардун – фалак, осмон.

Зухд – дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шуғулланиш.

Рифъат – юксаклик; баланд мартаба.

Тақви – диндорлик, тақводорлик.

Хосса – хусусан, айниқса.

Байтларнинг насрий баёни:

Шоҳнинг мунгли, ташвишли (кишилар) билан қандай муносабати бўлсин? Мақсадига эришган (кишилар) жафо чекувчиларга қайдан улфат бўлсин?

Қаҳр этганда қиличидан дам-бадам қон томувчи киши бағридан қон томувчилар билан ҳамжинс бўлармиди? Висол чучуклиги билан жон топган киши, звоҳ, айрилиқ жоми ўлдирувчи, заҳарга тўла киши ҳолидан ғам чекармиди?

Замон яланғоч бошини тупроқ билан тенг қилган кишининг ҳолидан тожининг юксак мартабаси кўкка етган киши хабар топармиди? Шавкатининг шовқин-сурони кўкка чирмашган арслон оёғи остида чумолининг ўлиб кетганидан хабардор бўлармиди?

Бир кеча тонг отгунча айрилиқ ўтига куймаган киши яраланган кўнглим ҳолатини қайдан билсин?! Бу сўзларни қўйиб ҳолимдан огоҳ бўл, эй дўстким, бу кеча айрилиқ шиддати ғоятда машаққатли бўлди.

Эй кўнгул, ишқда шоҳу гадога имтиёз йўқ, (чунки) ўт тушганда куруқ ёки ҳўл ёғочнинг куйиши тенгдир. Эй Навоий, ишқнинг май идишини тарк қилиш қийин, хусусан (шунинг учун) ким, тарки дунё қилиб, тақводорлик этишга кўнглимнинг майл-рағбати йўқдир.

Ҳазалнинг мавзуси, ғоявий мазмуни:

Бу ҳазал Навоийнинг чуқур ижтимоий мазмунга эга шеърларидандир. Унда шоир инсофсизлик, адолатсизлик, зўравонлик ва худбинликдан шикоят қилади, шу билан бирга, севги ҳақида сўзлаб, айрилиқнинг шиддати, алам-изтиробидан нолийди. Шон-шавакати, тож-тахти билан мағрурланиб кетган золим подшоҳлардан ғазабланиб, чумолидек оёқ остида хор-зор бўлган кишиларга ачинади, севгида мурод-мақсадига етиб, ҳижрон алам-изтиробини билан машаққат чекаётганлар ҳолига бефарқ қарайдиган худбинлардан ранжийди. Саккизинчи байтда шоҳ ҳам, гадо ҳам барибир инсондир, деган тушунчани ифодалайди. Тўққизинчи байтда севгини бадбинлик ва таркидунёчиликка қарама-қарши қўйиб, инсонга, ҳаётга муҳаббат ғоясини илғари суради. Шундай қилиб, шикоят темаси битилган бу ҳазалда ижтимоий мазмун билан интим кайфият уйғунлашиб кетади, бир-бирини тўлдиради, тақомиллаштиради.

Ҳазалдаги образлар:

Ҳазалнинг асосий лирик қаҳрамони – шоирнинг ўзи. Лирик қаҳрамон, бир томондан, инсофсизлик ва адолатсизликдан аччиқ шикоят қилган исёнкор, инсоф ва адолат излаган гуманист, мушфиқ киши сифатида, иккинчи томондан, ёр ҳажри билан бағри эзилган, ўртанган, аммо шунга қарамай, ишқдан воз кечмаган, бадбинлик ва таркидунёчиликка майл қўймаган, балки ундан нафратланган умидли ва иродали ошиқ сифатида гавдаланади.

Ҳазалда шафқатсиз ва мутақаббир подшо, худбин ошиқ, жафокаш ва ситамдийда кишиларнинг образлари ҳам бор. Лирик қаҳрамон шафқатсиз ва мутақаббир подшо, худбин ошиқдан ғазабланса, жафокаш ва ситамдийда кишиларга ачинади, уларни ҳимоя этади.

Ҳазалнинг бадий хусусиятлари:

Ҳазал чуқур ва кучли зиддият (конфликт) асосига қурилган, унда инсофсизлик ва адолатсизликдан қаттиқ шикоят қилган исёнкор, инсоф ва адолат излаган инсонпарвар (гуманист), мушфиқ инсон – лирик қаҳрамон билан шафқатсиз ва мутақаббир подшо, ҳижрон азоб-машаққатларини чеккан самимий ошиқ билан худбин «ошиқ» ўртасида кураш боради, лирик қаҳрамон ўз маънавий устунлигини сақлаб қолади, ҳаётга, дунёвий севгига умидворлик назари билан қарайди. Шоир зиддият моҳиятини тўлароқ очиш учун тазод (кон-

траст), тадриж (мавзу ва образни аста-секин ривожлантириб, даражама-даража такомиллаштириб бориш) усулидан, хилма-хил бадий тил воситаларидан, халқ ижодиётидан, нутқий ифодавийлик (интонация) дан моҳирлик билан фойдаланган.

Мунгли, ташвишли кишилар – шоҳга, жабр чекувчилар – мақсадига эришиб кибрланганларга, бағридан қон томувчилар – қиличидан қон томувчиларга, васл нўши – заҳри қотилга, боши тупроққа тенг кишилар – тожи кўкка етганларга, оёқ остидаги чумоли – шавкатининг шовқин-сурони кўкка чирмашган арслонга қарама-қарши қўйилади ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси биринчи байтдаги тазод моҳиятини тўлдириб, ривожлантириб, такомиллаштириб боришга хизмат қилади.

Бинобарин, ғазалда қўлланган икки асосий усул: тазод ва тадриж узвий бирликни ташкил этади. Тадриж ғазални воқеабанд ғазал (шартли: сюжетли ғазал) сифатида шакллантиради. Шоир ғазалдаги «қиличидан қон томар» («қаҳр этса, қиличидан дамодам қон томар»), «бағридан қон томади» («бағридан қон томғучилар»), «заҳри қотил», «боши тупроққа тенг» («яланг бошини тенг туфроқ ила»), «боши кўкка етган» («етар гардунга тожи рифъати»), «чумоли оёқ остида» («мўр аёғ остида»), «тўқайга ўт тушса, ҳўл-қуруқ баробар ёнар» («ўт аро тенг-дур қуруқ ё ҳўл ёғочнинг ҳирқати») каби халқ таъбири ва мақоллари, шунингдек, интонация, риторик сўроқ ва бошқалар ёрдами билан шеърнинг гоҳий-бадий қиммати оширишга муваффақ бўлган.

Натан МАЛЛАЕВ

МУНДАРИЖА

Таҳлил лаззатиға не етсин (Н. Жумаҳўжа)	3
«ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР» (ЁШЛИК ҒАРОЙИБОТЛАРИ)	
«Ҳазойин ул-маоний»нинг фотиҳаси (А. Рустамов)	8
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо (Н. Комилов)	17
Эй мусхафи руҳсоринг азал хаттидин иншо (Н. Комилов)	20
Шоҳу дарвеш ҳикмати (Н. Комилов)	23
Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анго (Н. Комилов)	46
Жумлайи олам мусаххардур манго (Н. Комилов)	50
Мубтало бўлдум санго (Н. Комилов)	52
Баҳр ёшурмиш Навоий ҳар дури макнун аро (Н. Комилов)	54
Кўнглум ўртансун агар ғайрингға парво айласа (Н. Комилов)	57
Навоий, сен киму ишрат майи... (Н. Комилов)	59
Ҳажр ўлумдин талх эмиш (Н. Жумаҳўжа)	62
Тийра кулбамға кириб, жоно (Н. Комилов)	64
Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт (Н. Комилов)	66
Ўлтурур маҳрамни султон... (Н. Жумаҳўжа)	69
Жон ва жонон сирлари (М. Кенжабек)	72
Қизил тўн кийди ёр (Н. Комилов)	90
Парканд-парканд айлангиз (Н. Жумаҳўжа)	92
Амалға боқмаки, бебаҳри фазл эрур яқсон (Н. Комилов)	94
Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ (Н. Комилов)	97
«Қаро кўзум ...» ғазалининг қиёсий таҳлили (Н. Жумаҳўжа)	99
Қиёсий таҳлил ҳикмати (Н. Жумаҳўжа)	116
Бўлмиш андоқ мунқатеъ ... (Н. Комилов)	122
Тун оқшом бўлдию ... (Н. Комилов)	125
Меҳр кўп кўргуздум ... (Н. Комилов)	128
Ёридин ҳеч ким менингдек... (Н. Комилов)	131
Ноумиде мен киби борму ... (Н. Комилов)	133

Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била (Н. Комилов)	136
Сокиё, талх ўлди айшим ... (Н. Комилов)	143
Кўйида йиғлар эдим ... (Э. Воҳидов)	148
Зихе ҳар лаҳни булбул ... (Н. Комилов)	152
Жилваму айлар қизил тўн ... (Н. Комилов)	154
Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри (Н. Комилов)	157
Шоир қалбининг фиғони (Э. Воҳидов)	171
Эврулай бошинггау ... (Н. Комилов)	173

«НАВОДИР УШ-ШАБОБ» (ЙИГИТЛИК НОДИРЛИКЛАРИ)

Ийди рухсоринг кўруб ... (Н. Комилов)	178
Жонда кўйдим чирмағон мактубини... (Н. Жумахўжа)	180
Фидо (Н. Жумахўжа)	183
Ишқи комил – камолотга кафолат (Н. Жумахўжа)	186
Ҳабибимға ҳабиб ўлмиш рақиб (Н. Жумахўжа)	190
Маънавий-руҳий ором иштиёқи (Н. Жумахўжа)	192
Шўх икки ғазолингни ... (Н. Жумахўжа)	194
Тонг елидан тилаклар (Н. Жумахўжа)	196
Килди душман раҳм баским ... (Н. Жумахўжа)	199
Сурати шоҳ, сийрати дарвеш (Н. Жумахўжа)	201
Ахтарин ашқ эттию совуғ ... (Н. Комилов)	204
Чиқмаган жондан умид (Н. Жумахўжа)	211
Чиқмаса жонон ғаму андуҳдин (Н. Жумахўжа)	213
Кўк бинафшазорини анжум ... (Н. Жумахўжа)	215
Юз ёлтию жон олди ... (Н. Жумахўжа)	219
Юзунгдек қамар йўқтур ... (Н. Жумахўжа)	221
Ҳиммат ва ҳалоллик (Н. Жумахўжа)	223
Майхона – ажаб корхона (Н. Жумахўжа)	225
Фурқат ичра шарбати лаълинг ... (Н. Жумахўжа)	227
Оҳу ашқимдин хабарсиз бўлманг ... (Н. Жумахўжа)	230
Тўрт ранг рамзи (Н. Жумахўжа)	232
...Ёр узар бўлса муҳаббат риштасин ... (Н. Жумахўжа)	234
Бўрк ўрнида бош элтур (Н. Жумахўжа)	238
Лўливаш санъати тасвири (Н. Жумахўжа)	239

Меҳр умиди тутмангиз (Н. Жумаҳўжа)	242
Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз (Н. Жумаҳўжа)	244
Юзунг қуёшму – қуёш юзунгму (Н. Жумаҳўжа)	248
...Йўқму уёт, эй воиз ... (Н. Жумаҳўжа)	250
Йўқтур киши аҳли вафодин хокрок (Н. Жумаҳўжа)	252
Букун аҳли жаҳондин хастахотирмен ... (Н. Жумаҳўжа)	254
Жонима ваҳшат келурни билмадим (Н. Жумаҳўжа)	257
Йўл эрур беҳад қотиқ, манзил йироқ асру (Н. Комилов)	258
Нодонликни англамоқ – донолик (Н. Жумаҳўжа)	262
Қон ютуб умре жаҳон аҳлида ... (Н. Комилов)	263
Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур ... (Н. Жумаҳўжа)	267
Жамол васфи (Н. Жумаҳўжа)	269
Дарди бедавони найлайин (Н. Жумаҳўжа)	274
Фигонимдин фалак ғамгин (Н. Жумаҳўжа)	276
Қамол истар эсанг... (Н. Жумаҳўжа)	277
Инсоннинг мангу дарди (Э. Воҳидов)	280
Ҳақ, магарким, қом учун боштин ... (Н. Жумаҳўжа)	283
Саҳар ховар шаҳи чарх узраким ... (Ё. Исроқов)	286
Очмағай эрдинг жамоли оламоро қошки (Н. Комилов)	294
Дин офати бир муғбачайи моҳлиқодур (А. Рустамов)	301

«БАДОЕЪ УЛ-ВАСАТ» (ЎРТА ЁШ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ)

Ўн саккиз ёш ҳайратлари (Н. Жумаҳўжа)	312
Зулфунг очилиб, орази ... (Н. Жумаҳўжа)	316
Оташин гул баргидин хилъатки ... (Н. Комилов)	319
Сир сақлаш сабоғи (Н. Жумаҳўжа)	321
Тақдирнинг терслиги талқини (Н. Жумаҳўжа)	325
Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга ... (Н. Комилов)	327
Ул қуёш оқ уйдаву ... (Н. Комилов)	335
Ўлтурғуси (Н. Жумаҳўжа)	337
Ошуфтаҳол этмиш мени (Н. Жумаҳўжа)	339
Қимқи бир қўнғли бузуғнинг ... (Н. Жумаҳўжа)	340

«ФАВОЙИД УЛ-КИБАР» (КЕКСАЛИК ФОЙДАЛАРИ)

Манга не манзилу маъво аён ... (Н. Комилов)	344
Тун оқшом келди кулбам сори... (Н. Жумахўжа)	347
Насруллоҳийнинг ғазали (А. Рустамов)	349
Гар жафо қил, гар вафоқим ... (Н. Комилов)	356
Наврўз ва манзур малоҳати (Н Жумахўжа)	359
Рўмолча рамзи (Н. Жумахўжа)	361
Йўлунда туфроғ ўлдум ... (Н. Жумахўжа)	363
Ишқ ўти – азал қисмати (Н. Жумахўжа)	367
Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар била ... (Н. Маллаев)	373

Адабий-бадний нашр

Навоний ғазалиёти талқинлари

Тўпловчи, тузувчи, нашрга тайёрловчи
Нусратулло Жумахужа, филология фанлари доктори

Мухаррир *Б. Эралиев*

Рассом-дизайнер *Б. Зуфаров*

Техник муҳаррир *Б. Каримов*

Мусахҳиҳ *Ш. Ҳакимова*

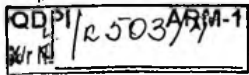
Кичик муҳаррир *Г. Ералиева*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АИ №158, 14.08.2009.
Босишга 2018 йил 2 февралда рухсат этилди. Офсет қоғози.
Бичими 70×90^{1/16}. «Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 28,08. Нашр табоғи 23,69.
Адади 2000 нусха. Буюртма №17-69.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Н 14 Навоий ғазалиёти талқинлари [Матн]: тўпловчи ва нашрга
тайёрловчи Н. Жумахўжаев. — Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ,
2018. — 384 б.

ISBN 978-9943-28-849-2

УЎК 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)1

Нашриёт лицензияси AI № 158, 14.08.2009.
Босишга 2018 йил 2 февралда рухсат этилди. Офсет қоғози.
Бичими 70×90^{1/16}. «Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 28,08. Нашр табоғи 23,69.
Адади 2000 нусха. Буюртма № 17-69.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

